

BARÁTH MAGDOLNA

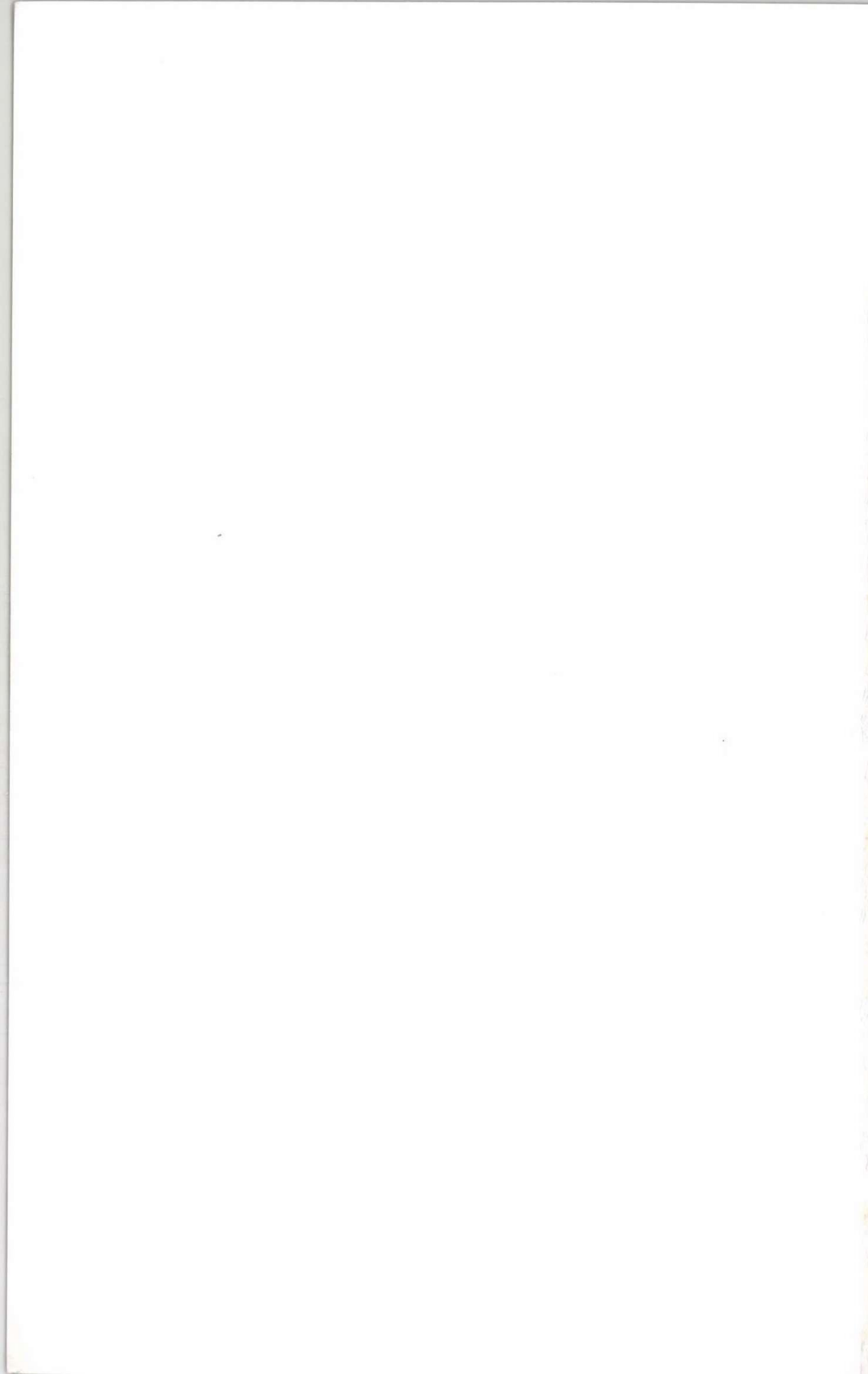
A Kreml árnyékában

*

Tanulmányok Magyarország
és a Szovjetunió kapcsolatainak
történetéhez, 1944–1990

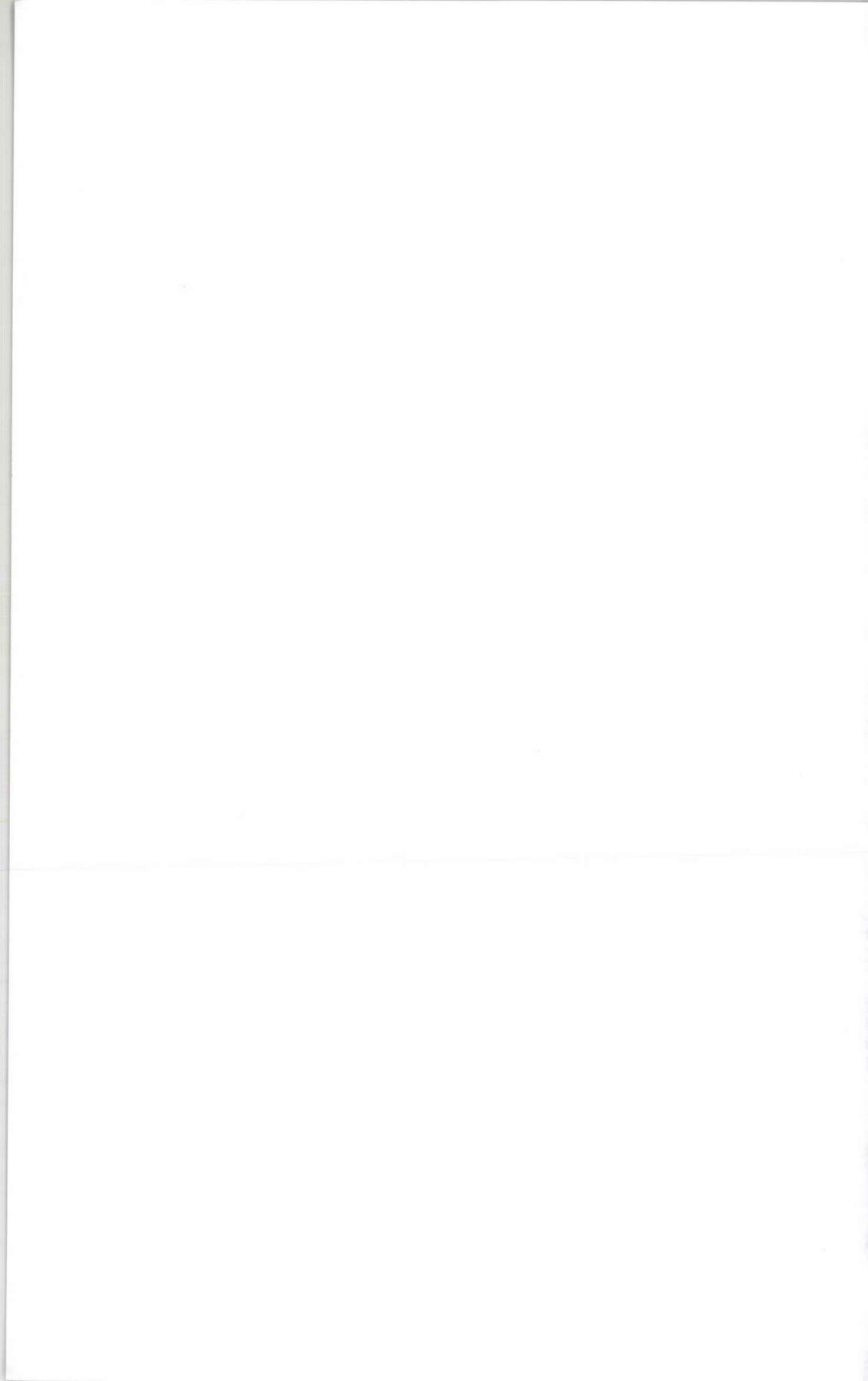

GONDOLAT

Baráth Magdolna
A Kreml árnyékában

27.

Baráth Magdolna

A Kreml árnyékában

Tanulmányok Magyarország
és a Szovjetunió kapcsolatainak
történetéhez, 1944–1990

Gondolat Kiadó
Budapest, 2014

A kötet megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap.

© Baráth Magdolna, 2014

© Gondolat Kiadó, 2014

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

Tartalom

ELŐSZÓ	7
SZOVJET ELKÉPZELÉSEK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁNI MAGYARORSZÁGRÓL	21
A SZOVJETUNIÓRÓL KIALAKULT ÉS KIALAKÍTOTT KÉP VÁLTOZÁSAI	41
INFORMÁCIÓS CSATORNÁK MOSZKVA ÉS BUDAPEST KÖZÖTT, 1943–1947	77
„TESTVÉRI SEGÍTSÉGNYÚJTÁS” Szovjet tanácsadók és szakértők Magyarországon	102
SZOVJET „KÉZI VEZÉRLÉS” AZ ELSŐ NAGY IMRE-KORMÁNY IDEJÉN	137
MAGYAR–SZOVJET KAPCSOLATOK AZ SZKP XX. KONGRESSZUSÁTÓL A FORRADALOM KITÖRÉSÉIG	161
KORLÁTOZOTT SZUVERENITÁS Az SZKP megbízottjainak magyarországi tevékenysége a második szovjet katonai beavatkozást követően	185
SZOVJET „IMÁZSÉPÍTÉS” MAGYARORSZÁGON A Szovjetunió magyarországi népszerűsítésének módszerei és eszközei 1956 után	193
MAGYARORSZÁG A SZOVJET DIPLOMÁCIAI IRATOKBAN, 1957–1964	211

HRUSCSOV, ÉS AMI UTÁNA JÖTT	
Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatai a hatvanas években	248
A BREZSNYEV-DOKTRÍNÁTÓL A „SINATRA-DOKTRÍNÁIG”	
Gorbacsov és Kelet-Európa	280
A KÖTETBEN KÖZÖLT TANULMÁNYOK ELSŐ MEGJELENÉSI HELYE	293
LEVÉLTÁRI FORRÁSOK	295
HIVATKOZOTT IRODALOM	299
NÉVMUTATÓ	311

Előszó

A háború utáni Magyarország sorsának alakulására döntő befolyást gyakorolt, hogy az ország a szovjet érdekszféra részévé lett. A szovjet csapatok jelenléte a régióban nemzetközileg egyeztetett jogi aktus eredménye volt, és a második világháború alatt és után létrejött nemzetközi megállapodások közvetlen beavatkozási lehetőséget biztosítottak a Szovjetuniónak Magyarország belpolitikai eseményeinek befolyásolására is. A szovjet katonai megszállás, a jóvátételi terhek, a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet dominanciája, a szovjet állambiztonsági szervek operatív egységeinek tevékenysége olyan tényezők voltak, amelyek hosszú évtizedekre alapvetően meghatározták a magyar társadalom és gazdaság fejlődését. Mindezek következtében a magyar–szovjet viszonyt nem lehet hagyományos diplomáciai kapcsolatként bemutatni.

A két ország közötti viszony azért is „különleges” volt, mert a szovjet vezetés a befolyását biztosítani hivatott magyarországi intézményei (szovjet nagykövetek, tanácsadók) révén teljes áttekintéssel rendelkezett a magyarországi politikai, gazdasági, kulturális élet egészéről, és tanácsok, ajánlások (ritkábban nyílt utasítás és politikai nyomásgyakorlás) formájában befolyásolta a belpolitikai döntéseket is. Az eddig nyilvánosságra került szovjet források alapján túlzás nélkül állítható, hogy sem a koalíciós időszak belpolitikai történéseinek többsége, sem a későbbi évek története nem vizsgálható a magyar–szovjet kapcsolatrendszer összefüggéseinek ismerete nélkül.

A historiográfiai áttekintést azért tartom indokoltnak először a publikált forrásokkal kezdeni, mert a magyar levéltári anyag kutathatóvá válása és főként a szovjet levéltári források nyilvánosságra hozatala elengedhetetlen feltétele volt a feldolgozó munka megindulásának. Ugyanakkor a szovjet külpolitika megismeréséhez már a szovjet és a hazai levéltárak megnyílása előtt is fontos adalékkal szolgáltak az amerikai külügyminisztérium által *Foreign Relations of the United States* címmel megjelentetett külpolitikai okmánytárak kötetei.

A magyar–szovjet kapcsolatok alakulásának vizsgálatát lehetővé tevő dokumentumok Magyarországon 1989 után váltak fokozatosan kutathatóvá. A kommunista propaganda azt megelőzően felszabadítóként ünnepelte a Szovjetuniót, az eseményekről saját céljainak megfelelő képet igyekezett rajzolni, a releváns dokumentumok a kutatók számára hozzáférhetetlenek vol-

tak, illetve csak kevesen ismerhették meg azokat. Az „öncenzúra” azonban az utóbbiak esetében is működött. Amikor Karsai Elek és Somlyai Magda 1970-ben több éves, az egész országra kiterjedő levéltári feltáró munka eredményeképpen¹ összeállították a második világháború után az élet újraindulását bemutató dokumentumkötetet² – mely témánk szempontjából is tartalmaz fontos, elsősorban a Vörös Hadsereg magyarországi harcaival, a harcoló katonai alakulatok ellátásával, háborús károkkal kapcsolatos dokumentumokat –, Somlyai Magda a kötet bevezetőjében igyekezett feloldani a közölt iratokban található „szovjet megszállás” és a propagandában általánossá vált „felszabadítás” meghatározás közötti ellentmondást. Úgy vélte, hogy e két látszólag ellentétes folyamat az adott nemzetközi és magyarországi történelmi viszonyok miatt a szovjet hadsereg harci tevékenységében összekapcsolódott. „A szovjet hadsereg, ha le akarta győzni a német és a magyar fasiszta hadsereget, katonailag meg kellett, hogy szállja az országot. A Szovjetunió magasabbrendű társadalmi, politikai berendezkedéséből viszont természetszerűen következett, hogy a fasiszta Magyarország katonai megszállása meghozta az ország lakosságának a politikai, társadalmi elnyomás alól való felszabadulását, mely az ország demokratikus erőinek előretörésében realizálódhatott.”³ Somlyai éppen ezért úgy vélte, hogy a szovjet hadseregnek alanyi joga volt biztosítani a harcoló hadsereg katonáinak ellátását, igényt tarthatott a civil lakosság munkájára, nem mondhatott le a közigazgatás közvetlen ellenőrzéséről, és jogában állt „óvintézkedéseket tenni” a hadsereg hátbatámadása ellen.

A magyar–szovjet viszony tanulmányozásához adalékkal szolgáltak a két ország külügyminisztériumai által magyar, illetve orosz nyelven megjelentetett dokumentumkötetek is.⁴ Az 1945–1948 közötti időszak kétoldali kapcsolatait bemutató dokumentumkötet kiadásának ötlete 1966-ban merült fel. A szovjet külügyminisztérium dokumentációs osztályának vezetője magyar beszélgetőpartnerének ezzel összefüggésben azt mondta, hogy a cél minden lényeges dokumentum összegyűjtése és megfelelő válogatás után minél teljesebb körű megjelentetése. A sajtó alá rendezésnél mindazonáltal elsősorban aktuálpolitikai propagandisztikus szempontok domináltak; a dokumentumok többségét a kétoldali egyezmények és a korabeli sajtóban megjelent anya-

¹ A Levéltárak Országos Központja 1965 második felében adta ki felhívását, amelyben a levéltárakat felkérte az akkor „Az élet megindulása” címmel indított országos feltáró munkában történő részvételre. A szerkesztők a három évig tartó kutatómunka során feltárt anyagból állították össze a 688 iratot tartalmazó dokumentumkötetet.

² *Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez 1944. szeptember–1945. április.* Szerk.: Karsai Elek és Somlyai Magda, Budapest, 1970.

³ Uo. XIV.

⁴ *Magyar–szovjet kapcsolatok 1945–1948. Dokumentumok.* A Magyar Népköztársaság Külügyminisztériuma és a Szovjetunió Külügyminisztériuma. Budapest, 1969. *Magyar–szovjet kapcsolatok 1948–1970. Dokumentumok.* A Magyar Népköztársaság Külügyminisztériuma és a Szovjetunió Külügyminisztériuma. Megjelent a Kossuth Kiadó gondozásában. Budapest, 1973.

gok tették ki. A kötet összeállítói nem történész szakemberek, hanem a két ország külügyminisztériumának munkatársai voltak, aminek következtében az iratok közreadása természetesen nem felelt meg a forráskiadás alapvető szabályainak. A dokumentumválogatást azért is erős forráskritikával kell kezelnünk, mert a szerkesztők sajátos módszert választottak arra az esetre, ha „bizonyos nevek szerepeltetése a jelenlegi nemzetközi és belső szituációban nem lenne kívánatos”. A szovjet diplomata e probléma „áthidalását” úgy vélte megoldhatónak, ha a nevek nélkül, csak a betöltött funkció megjelölésével közölnék a dokumentumokat.⁵ (A fentihez hasonló kétnyelvű kiadványok a szocialista táborhoz tartozó többi országban is megjelentek. A „problémák” is azonos jellegűek voltak, ami miatt például a szovjet–csehszlovák kapcsolatokat bemutató sorozat 3. kötetének megjelentetését el kellett halasztani.)

A magyarországi szovjet berendezkedés vizsgálata szempontjából fontosak azok a – második világháború alatt és után született – nemzetközi egyezmények is, amelyeket Halmosy Dénes adott közre két kötetben.⁶

A szovjet külügyi okmánytárak kiadása 1957-ben kezdődött meg. *A Szovjetunió külpolitikájának dokumentumai (Dokumenti vnyesnyej polityiki SZSZSZR)* címmel 21 kötet jelent meg, amely az 1917 októberétől 1938 végéig terjedő időszak szovjet külpolitikai iratait adta közre. A kötetek összeállításánál azonban itt sem a tudományos igényű forráskiadás volt az elsődleges cél, ami sokat levont e munkák értékéből. A sorozatot hosszabb szünet után 1992-től *Külpolitikai dokumentumok (Dokumenti vnyesnyej polityiki)* elnevezéssel folytatták, s ebben már igyekeztek kiküszöbölni az előző kötetek módszertani hiányosságait (például a levéltári jelzetek feltüntetésével). Sajnálatos azonban, hogy eddig csak az 1941. év legfontosabb külügyi iratainak kiadásáig jutottak el, így a témánk szempontjából fontos források ily módon még nem hozzáférhetők.

A szovjet forrásokhoz a történészek az 1990-es évek elejétől, a szovjet levéltárak részleges megnyílása után férhettek hozzá. A legtöbb dokumentum az 1944–1948 közötti időszakra állt rendelkezésünkre, de az 1949-től 1953-ig terjedő periódusra vonatkozóan is jelentős mennyiségű irat vált már kutathatóvá. *A Kelet-Európa az orosz levéltárak tükrében* címmel Oroszországban 1997-ben, illetve 1998-ban megjelent két kötetes munka több mint 600 dokumentuma között szép számmal találhatóak magyar vonatkozásúak is.⁷ Ugyancsak több, Magyarországgal kapcsolatos iratot közölt az előbbi for-

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. 104. d.

⁶ Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb politikai szerződései*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966., illetve Uő.: *Nemzetközi szerződések 1945–1982. A második világháború utáni korszak legfontosabb külpolitikai szerződései*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1985.

⁷ *Vosztochnaja Jevropa v dokumentah rosszizszkih arhivov 1944–1953*. Szerk.: T. V. Volokityina – T. M. Iszlamov – G. P. Murasko – A. F. Noszkova – L. A. Rogovaja. I. k.

ráskiadványt kiegészítő *Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope 1944–1953* címmel – ugyancsak két kötetben – közreadott dokumentumválogatás.⁸ Az előbbi kötetek azonban, amint azt a címük is jelzi, elsősorban azt kívánták bemutatni, hogyan jelent meg Kelet-Európa (és benne Magyarország) a szovjet döntéshozók számára készített anyagokban. Abba azonban ezek a – többnyire a „helyszínen” készült anyagok – nem, vagy alig engednek bepillantást, hogy az egyes országokról készült feljegyzések, elemzések hogyan „hasznosultak”, s a végső döntés milyen belső viták alapján született meg. Ez a megállapítás vonatkozik mindkét forráskiadványra. A dokumentumokban azonban szerencsénkre néhány esetben a szovjet döntéshozatal, illetve beavatkozás főbb lépései is nyomon követhetők. (Ilyen például a magyar békecélok tekintetében vagy Erdély kérdésében alkalmazott szovjet taktika, a Marshall-terv elutasításának körülményei.)

Az említett kötetekben publikált magyar vonatkozású dokumentumok egy része Izsák Lajosnak és Kun Miklósnak köszönhetően már az orosz közlést megelőzően magyarul is napvilágot látott,⁹ sőt Vida István az orosz dokumentumkötetekben közölt iratoknál bővebb anyagot adott közre – elsősorban az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásának időszakából.¹⁰ A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak az Oroszországi Föderáció Külügyi Levéltárában előkerült és 2003-ban kiadott jegyzőkönyvei¹¹ abba is bepillantást engednek, hogy egyfelől milyen mozgásteret volt a szovjet elnökség alatt működő testületben az angol és amerikai delegátusoknak, másfelől megismerhetők belőlük e testület tevékenységének területei, a belső viták is. Miután a fegyverszüneti egyezmény végrehajtása a magyar politikai, társadalmi és gazdasági élet széles spektrumát érintette, a SZEB jelenléte és működése lényeges pontokon korlátozta Magyarország szuverenitását. A testület irányítása szovjet kézben volt, s ez egyúttal azt is jelentette, hogy tevékenysége elsődlegesen a Szovjetunió érdekeinek érvényesítését szolgálta.

1944–1948. Szibirszkij Hronograf, Moszkva–Novoszibirszk, 1997; 2. k. 1949–1953. Szibirszkij Hronograf, Moszkva–Novoszibirszk, 1998.

⁸ *Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope 1944–1953*. Szerk.: T. V. Volokityina – G. P. Murasko – O. V. Naumov – A. F. Noszkova – T. V. Carevcszkaja. 1. k. 1944–1948. ROSZSZPEN, Moszkva, 1999.; 2. k. 1949–1953. ROSZSZPEN, Moszkva, 2002.

⁹ *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948*. Szerk.: Izsák Lajos – Kun Miklós. Századvég Kiadó, Budapest, 1994.

¹⁰ Vida István: Orosz levéltári források az 1944 őszi moszkvai kormányalakítási tárgyalásokról, az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásáról és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megválasztásáról. In: *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944–1945*. Szerk.: Feitl István, Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1995.

¹¹ *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947*. Szerk.: Feitl István. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette: Baráth Magdolna, Cseh Gergő Bendegúz, Figder Éva, Szűcs László, Vass István. Napvilág Kiadó, 2003.

A szovjet gazdasági befolyás kiépítése egyik fontos eszközének, a jóvátételnek a tanulmányozásához fontos adalékokkal szolgáltak a Balogh Sándor és Földesi Margit által szerkesztett kötet dokumentumai.¹² Az 1945 és 1948 közötti időszakra vonatkozóan emellett ismét elsősorban Vida István dokumentumközléseit kell említeni.¹³ Az általa szerkesztett, *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez* címmel 2005-ben megjelent kiadvány,¹⁴ amely zömmel a fentebb említett két orosz nyelvű dokumentumkötet Magyarországgal kapcsolatos iratait közölte az 1944 és 1948 júniusa közötti időszakból, szintén tartalmaz eddig még oroszul sem kiadott dokumentumokat. Az 1953–1956-os évek egyik fontos forrás-együttese, a budapesti szovjet nagykövetek jelentései 2002-ben láttak napvilágot,¹⁵ s ennek folytatásaként 2012-ben megjelent a Hruscsov-korszak diplomáciai jelentéseit közreadó kötet is.¹⁶ Az 1956-os forradalommal kapcsolatos szovjet iratok többsége ugyancsak hozzáférhető már mind orosz, mind magyar nyelven.¹⁷

Magyarország és a Szovjetunió második világháborút követő kapcsolatrendszerének alakulását a nemzetközi szakirodalom elsősorban a Szovjetunió Kelet-Európa politikája és a hidegháború összefüggésrendszerében vizsgálja. A nyugati történészek a szovjet levéltárak megnyílásáig munkáikban csak másodlagos forrásokra támaszkodhattak, bár a sajtó és a kelet-európai országokból Nyugatra menekült politikusok memoárjai¹⁸ nem lebecsülendő segít-

¹² *A magyar jóvátétel és ami mögötte van... Válogatott dokumentumok 1945–1949.* Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Balogh Sándor és Földesi Margit. Napvilág Kiadó, Budapest 1998.

¹³ Vida István: Az Ideiglenes Nemzeti Kormány átalakítása 1945 júliusában és a szovjet diplomácia. In: *Vissza a történelemhez... Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára.* Napvilág Kiadó, Budapest, 1996.; Vida István: Szovjet iratok a magyar békeszerződés előkészítéséhez, 1945. augusztus 31.–1946. augusztus 20. *Külpolitika.* 1997. 3.; Vida István: Két fontos új dokumentum a Nagy Ferenc vezette magyar kormányküldöttség 1946. áprilisi moszkvai látogatásáról. *Külgügyi Szemle*, 2002. Ősz

¹⁴ *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október–1948. június. Dokumentumok.* Szerk.: Vida István. Gondolat Kiadó, Budapest, 2005.

¹⁵ *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról 1953–1956. Kiszjeljov és Andropov titkos jelentései.* Szerk.: Baráth Magdolna. Napvilág Kiadó, Budapest, 2002.

¹⁶ *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban.* Szerk.: Baráth Magdolna. Napvilág Kiadó – Politikatörténeti Intézet, Budapest, 2012.

¹⁷ *A „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról.* Szerk.: Gál Éva, Hegedűs B. András, Litván György, Rainer M. János. Századvég Kiadó–1956-os Intézet, Budapest, 1993.; *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából.* Vál., az előszót és a jegyzeteket írta Vjacseszlav Szereda és Alekszandr Sztikalin. Móra Könyvkiadó, Budapest, 1993.; *Szovjetszkij szojuz i vengerszkij krizisz 1956 goda. Dokumenti.* Red.-szoszt. Je. D. Orehova – V. T. Szereda – A. Sztikalin. ROSZSZPEN, Moszkva, 1998.; *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról.* Szerk.: Vjacseszlav Szereda és Rainer M. János. 1956-os Intézet, Budapest, 1996.

¹⁸ Ezek között említhető – a teljesség igénye nélkül – Kertész István (Kertesz, Stephen D.: *Between Russia and the West. Hungary and the Illusion of Peacemaking.* Notre Dame University Press, London, 1984.), és Sulyok Dezső (Desiderius Sulyok: *Zwei Nächte Ohne*

séget jelentettek a kommunista hatalomátvétel folyamatát bemutató művek megszületéséhez. Az elsők között említhetjük Hugh Seaton-Watson könyvét,¹⁹ amely megalkotta a kelet-európai kommunista rendszerek létrejöttének terminológiáját. A teljesség igénye nélkül említésre méltó még Zbigniew Brzezinski 1960-ban megjelent – levéltári dokumentumokat is felhasználó – könyve,²⁰ amelyben arra a következtetésre jut, hogy a kommunista hatalomátvételt Moszkvában tervezték meg, és onnan kivitelezték abból a célból, hogy a Szovjetunió kiterjessze európai befolyási övezetét.

Ebben a témakörben az utóbbi évtizedben számos levéltári forrásokon alapuló monográfia született.²¹ Több tanulmány is megjelent, elsősorban orosz történészek tollából, amelyek jelentős része kötetbe gyűjtve is napvilágot látott.

A nyugati szerzők egy része úgy véli, hogy a sztálini típusú politikai rendszerek kiépítésére egy hatalmi és ideológiai indíttatású szovjet terjeszkedés keretében került sor, mások – elsősorban a cseh származású amerikai történész, Vojtech Mastny – Sztálin biztonsági törekvései részének tekintik azt. Mastny egy korábbi, *Russia's Road to Cold War* című könyvében²² felvázolta azokat a módokat is, ahogyan a szovjetek kihasználták a háború alatti és a háború végét követő évek nemzetközi környezetet azon céljuk elérésére, hogy „baráti” kormányokat hozzanak létre Kelet-Európában.

A kommunista pártok politikájában 1947/1948-ban bekövetkezett fordulat okát legtöbbször a Truman-doktrínában, illetve a Marshall-terv meghirdetésében látják. Az Egyesült Államokban élő két orosz történész, Constantine Pleshakov és Vladislav Zubok úgy véli, s ezt a véleményt Melvyn Leffler is osztja,²³ hogy a régió országainak szovjetizálása a Marshall-tervre adott válasz volt, s azt eredményezte, hogy a Szovjetunió szorosabbra vonta a csatlós államok feletti ellenőrzést. Scott Parris véleménye szerint a Marshall-terv meghirdetéséig Sztálin igyekezett elkerülni az Egyesült Államokkal való szembekerülést,

Tag. Ungarn Unter dem Sorjetstern. Thomas Verlag, Zürich, 1948) később magyarul is megjelent visszaemlékezése, valamint Nyaradi, Nicholas: *My Ringside Seat in Moscow.* (Thomas Y. Crowell Company, New York, 1952.) című memoárja.

¹⁹ Hugh Seton Watson: *The East European Revolution.* Methuen, London, 1950.

²⁰ Zbigniew Brzezinski: *The Soviet Bloc: Unity and Conflict.* Harvard University Press, Cambridge, 1960.

²¹ A teljesség igénye nélkül ezek között említhetjük: Vladislav Zubok – Constantine Pleshakov: *Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Khrushchev.* Harvard University Press, Cambridge, 1996.; Vojtech Mastny: *The Cold War and the Soviet Insecurity: The Stalin Years.* Oxford University Press, New York, 1996.; Norman Naimark – Leonid Gibianski ed.: *Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949.* Westview Press, 1996.; Yoram Gorlitzki – Oleg Khlevniuk: *Cold Peace – Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945–1953.* Oxford University Press, 2004.

²² Vojtech Mastny: *Russia's Road to the Cold War.* Columbia University Press, New York, 1979.

²³ Melvyn Leffler: *The Specter of Communism: The United States and the Origins of the Cold War, 1947–1953.* Hill and Wang, New York, 1994.

ezért viszonylag mérsékelt politikát valósított meg néhány kelet-európai országban.²⁴ A Marshall-tervet viszont úgy értékelte, hogy annak célja nem csupán a nyugat-európai blokk gazdasági konszolidációja, hanem a kelet-európai szovjet „nyereségek” aláásása. Scott Parris véleménye szerint mindkét állam szembekerült a „biztonsági dilemmával”, ami azt jelentette, hogy egyik fél sem növelhette biztonságát anélkül, hogy az a másik számára saját biztonsága veszélyeztetését ne jelentette volna. Hiába tekintették az amerikai döntéshozók a Marshall-tervet defenzív intézkedésnek, amelynek célja az volt, hogy megakadályozzák Nyugat-Európa gazdasági szétesését, az a szovjet vezetés számára saját biztonsági érdekei ellen irányuló offenzív kísérletnek tűnt. Sztálin szerint nem akarta a konfrontációt, de a Marshall-terv által létrehozott helyzetben nem volt más választása.

Annak ellenére, hogy az orosz történészek elvileg könnyebben hozzáférhettek a megnyíló levéltárak anyagaihoz, az első monografikus igényű feldolgozások itt később születtek meg. 1995-ben látott napvilágot L. Ny. Nyezsinszkij szerkesztésében *A szovjet külpolitika a „hidegháború éveiben” (1945–1985)* c. tanulmánykötet,²⁵ amelynek szerzői azt tartották elsődleges feladatuknak, hogy a már ismert, illetve akkoriban ismertté váló forrásokra alapozva a hidegháború történetének új, a korábbi ideologizált megközelítésktől és értékelésektől mentes olvasatát adják, feltárják azokat a tényezőket, amelyek meghatározták a szovjet külpolitika doktrinális-koncepcionális alapjait, illetve új nézőpontból elemezzék a Szovjetunió egyes konkrét külpolitikai lépéseit és azok nemzetközi hatását.

A szovjet külpolitika doktrinális alapjait vizsgáló tanulmányában Nyezsinszkij és szerzőtársa, I. A. Cselisev is arra a megállapításra jutott, hogy a Truman-doktrínát, illetve a Marshall-tervet a Szovjetunióban Kelet-Európa és mindenekelőtt a Szovjetunió érdekei elleni támadásként értékelték. Amerikai részről viszont a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája (Kominform) alakuló ülésén elhangzott Zsdanov-beszéd konfrontációs retorikájának a „kommunizmus feltartóztatása” doktrínáját és az annak megfelelő politikát állították szembe, ami véleményük szerint nem kevésbé volt konfrontatív, mint az előbbi. A rendelkezésükre álló források alapján úgy vélték, Sztálin élete végéig csak feketében és fehérben volt képes látni a világot, képtelen volt figyelembe venni azokat a nyilvánvaló változásokat, amelyek a Szovjetunió létezésének külpolitikai feltételeiben a második világháború után végbementek. Nyezsinszkij és Cselisev elsőként mutatták be azokat az új politikai-elméleti normákat, amelyek Sztálin halála után az új szovjet külpolitika alapjait meghatározták.

Nem vállalkozott a hidegháború történetének szisztematikus és mindenoldalú bemutatására az a tanulmánykötet sem, amely két évvel később A. O. Csubar-

²⁴ Scott Parris: *The Marshall Plan – Soviet–American Relations and the Division of Europe*. In.: *Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949*. 268.

²⁵ *Szovjetszkaja vnyesnyaja polityika v godi „holodnoj vojni” (1945–1985)*. *Novoje procstyenyije*. Red.: L. Ny. Nyezsinszkij. Mezsdunarodnije otnosenyija, Moszkva 1995.

jan szerkesztésében jelent meg. A *Sztálin és a hidegháború* címet viselő kötet²⁶ tanulmányai korábban ismeretlen és hozzáférhetetlen levéltári források felhasználásával próbálták felvázolni Sztálin háború utáni külpolitikája és a represszió új hulláma közötti összefüggéseket, a szovjet külpolitika olyan sajátos eszközeit, mint a Kominform, és arra keresték a választ, mennyire volt megalapozott a félelem egy új háború kirobbanásának lehetőségét illetően a NATO létrejöttével és Nyugat-Németország felfegyverzésével összefüggésben. Ugyanakkor a szerzők egy része csupán a probléma jelzéséig vagy különböző hipotézisek megfogalmazásáig jutott el, a válaszadáshoz még mindig hiányoztak alapvető források, mindenekelőtt az Elnöki Levéltárban őrzött dokumentumok.

A „Sztálin és a hidegháború” témában 1999-ben ugyancsak Csubarjan jegyzett egy újabb tanulmánykötetet, amelynek tematikája a legtöbb esetben az előbbi kötet tanulmányaival azonos, de az időközben publikált források alapján már lehetőség nyílt azok továbbgondolására és kiegészítésére.²⁷ A politika és ideológia egymásra hatása mellett a kötet szerzői vizsgálták a politika és gazdaság kölcsönhatását is, elemezték miként hatottak a nemzetközi körülmények a szovjet társadalomra és a belpolitikai problémák megoldására, illetve azt, hogy a szovjet belpolitikai helyzet miként befolyásolta a Nyugattal való konfrontatív politikára történő áttérést.

Külön is szólni kell az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének keretében az 1990-es évek elején létrejött kutatócsoport munkáiról, amely a sztálinizmus kelet-európai történetének vizsgálatát tűzte ki célul. A kutatócsoport munkatársai az Orosz Föderáció Külügyi Levéltárának, az egykori pártlevéltárnak és részben az Elnöki Levéltár anyagainak felhasználásával két monográfiát is szenteltek a Szovjetunió és a kelet-európai országok kapcsolatrendszere bemutatásának. Az első munka 1993-ban látott napvilágot,²⁸ majd 2002-ben jelent meg a *Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa 1949–1953* címet viselő monográfia,²⁹ amelynek szerzői többek között azt vizsgálták, milyen szerepet játszott a Szovjetunió a sztálinizmus meghonosításában a régióban, illetve az említett időszakban létrejött rendszerek mennyiben hasonlítottak a szovjet mintára.

Az orosz levéltárak újbóli bezárulása és a kutatási feltételek jelentős rosszabbodása következtében a Sztálin halálát követő időszakra vonatkozóan

²⁶ *Sztálin i holodnaja vojna*. Red.: I. V. Gaiduk – Ny. I. Jegorova – A. O. Csubarjan. Insztitut Vszeobsej Isztorii, Moszkva, 1997.

²⁷ *Sztalinszkoje gyeszatyivetyije holodnoj vojni. Fakti i gipotezi*. Red.: I. V. Gaiduk – Ny. I. Jegorova – A. O. Csubarjan. Nauka, Moszkva, 1999.

²⁸ T. V. Volokityina – G. P. Murasko – A. F. Noszkova: *Narodnaja demokratyija: Mif ili realnoszty? Obsesztvenno-polityicseszkiye processzi v Vosztocsnaj Jevrope 1944–1948*. Nauka, Moszkva, 1993.

²⁹ T. V. Volokityina – G. P. Murasko – A. F. Noszkova – T. A. Pokivajlova: *Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa. Sztanovlenyije polityicseszkih rezsimov szovjetszkiego tyipa 1949–1953. Ocserki isztorii*. ROSZSZPEN, Moszkva, 2002.

(kivéve az 1956-os magyar és lengyel válság dokumentumait) a fentebb említetthez hasonló dokumentumválogatás nem áll rendelkezésünkre, sőt a korszakra vonatkozó orosz források feltárása is még éppen csak elkezdődött. Ugyanakkor a magyar kutatók számára is fontos tanulsággal szolgálnak azok a forráskiadványok és tanulmánykötetek, amelyeket Ausztria és a Szovjetunió kapcsolatait illetően a gráci székhelyű Ludwig Boltzman Intézet munkatársai jelentettek meg.³⁰

Magyarországon az 1980-as évek végéig kellett várni a Magyarország és a Szovjetunió viszonyát ideológiamentesen bemutató munkákra. Balogh Sándornak *Magyarország külpolitikája 1945–1950* címmel 1987-ben megjelent – szemléletében újszerű – monográfiája³¹ témánk szempontjából is megkerülhetetlen, de nem vállalkozhatott a két ország közötti viszony minden aspektusának bemutatására. A kétoldalú kapcsolatok alakulását feldolgozó művek közül az első Charles Gati *Magyarország a Kreml árnyékában* címmel 1990-ben magyarul is megjelent munkája volt³² (az eredeti munka angolul 1986-ban látott napvilágot), ám szerzőjének a mű megjelenésekor még nem álltak rendelkezésre szovjet levéltári források. Azóta számos, a kétoldalú kapcsolatok egy-egy időszakát vagy területét bemutató tanulmány született, és a monografikus feldolgozásra is történtek már kísérletek. E munkák között kell megemlíteni Békés Csaba tanulmányait, amelyek Magyarországnak a szovjet blokkban, illetve a kelet-nyugati viszony alakításában játszott szerepét vizsgálták az 1945 és 1990 közötti időszakban.³³ Békés Csaba véleménye szerint a Kominform 1947 őszi történet megalakítása nem tekinthető egyszerűen a Marshall-tervre adott válasznak, mert a szovjet külpolitikában már 1946 tavaszán közvetlen célként fogalmazódott meg a kommunista hatalomátvétellel történő felkészülés és már ekkor tervbe vették a Kominform megalakítását.³⁴ A hidegháború történetének másik magyar szakértője, Borhi László külföldi (elsősorban amerikai, illetve szovjet) levéltári forrásokra alapozva ugyancsak

³⁰ Stefan Karner – Barbara Stelzl-Marx – Alexander Tschubarjan (Hg.): *Die Rote Armee in Österreich. Sowjetische Besatzung 1945–1955. Dokumente.* Graz–Wien–München, 2005., illetve Wolfgang Mueller – Arnold Suppan – Norman M. Naimark – Gennadij Bordjugov (Hg.): *Sowjetische Politik in Österreich 1945–1955: Dokumente aus russischen Archiven.* Verlag der ÖAW, Wien, 2005. A témában megjelent szakirodalom közül ki kell emelni Barbara Stelzl-Marx nagyívű monográfiáját (*Stalins Soldaten in Österreich. Die Innensicht der sowjetischen Besatzung 1945–1955.*). Böhlau-Oldenbourg, Wien–München, 2012.

³¹ Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945–1950.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1987.

³² Charles Gati: *Magyarország a Kreml árnyékában.* Századvég Kiadó, Budapest, 1990.

³³ Az említett tanulmányok kötetbe gyűjtve is megjelentek. Lásd Békés Csaba: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztjében, 1945–1990.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2004. A témánkat érintő írások a kötet I. Átrendeződésben és II. Enyhülés és forradalom című fejezetében kaptak helyet.

³⁴ Békés Csaba: *Európából Európába.* 15.

nemzetközi összefüggésrendszerben vizsgálta a magyarországi szovjet térnyerés eszközeit és módszereit.³⁵

A magyar kutatók közül az 1990-es évek elején elsőként Hajdu Tibornak és Urbán Károlynak volt lehetősége kutatásokat végezni az éppen megnyíló orosz levéltárakban. Hajdu Tibor tanulmányaiban a szovjet és a magyar vezetés kapcsolata főbb jellemzőinek bemutatására helyezte a hangsúlyt, és megismertetett azokkal az „intézményekkel”, amelyekben keresztül a kapcsolattartás megvalósult.³⁶ Rainer M. János – aki az 1990-es években készített Nagy Imre-monográfiájához szintén több alkalommal végzett levéltári kutatásokat Moszkvában – az orosz történészek által publikált forrásokra alapozva egyrészt a magyarországi kommunista hatalomátvétel főbb szakaszait és a szovjet külpolitika összefüggését, másrészt Rákosi és Sztálin viszonyát elemezte,³⁷ és kísérletet tett arra is, hogy vázlatosan bemutassa a Szovjetunió Magyarországgal kapcsolatos politikájának főbb jellemzőit a második világháború befejezésétől a rendszerváltásig terjedő időszakban.³⁸

A két ország közötti viszony valamennyi területét átfogta az a monográfia, amelynek megírását 1995-ben fejezte be Urbán Károly.³⁹ A Sztálin halálától az 1956-os forradalomig tartó időszak történéseit feldolgozó munka azonban sajnálatos módon mindmáig nem került kiadásra. Urbán Károly főbb megállapításai még ma is helytállóak, de az azóta kutathatóvá vált és publikált újabb orosz levéltári források már mélyebb elemzésekre és pontosításokra is lehetőséget adnak.

A gazdasági kapcsolatok fontosságára Borhi László már említett írásai hívták fel először a figyelmet. *Magyarország a hidegháborúban* címmel 2005-ben megjelent monográfiájában a szovjet gazdasági behatolás mellett rész-

³⁵ Borhi László: *Megalkuvás és erőszak: Az Egyesült Államok és a szovjet térnyerés Magyarországon, 1945–1949*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1997., valamint Uő: *A vasfüggöny mögött – Magyarország nagyhatalmi erőterében, 1945–1968*. Ister Kiadó, Budapest, 2000. és Borhi László: *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956*. Corvina, Budapest, 2005.

³⁶ Hajdu Tibor: Szovjet diplomácia Magyarországon Sztálin halála előtt és után. In: *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Tanulmányok*. Szerk.: Romsics Ignác. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1995.; Hajdu Tibor: A szovjet és a magyar vezetés kapcsolata, 1945–1953. In: *Évkönyv 1996/1997*. 1956-os Intézet, Budapest, 1997.

³⁷ Rainer M. János: Magyarországi fordulatok és a szovjet politika 1944–1948. In: *A fordulat éve 1947–1949. Politika. Képzőművészet. Építészet*. Szerk.: Ständeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János. 1956-os Intézet, Budapest, 1998.; Rainer M. János: Sztálin és Rákosi, Sztálin és Magyarország, 1949–1953. In: *Évkönyv 1998*. 1956-os Intézet, Budapest, 1998.

³⁸ Rainer M. János: Magyarország a Szovjetunió árnyékában 1944–1990. In: *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések*. Szerk.: Püski Levente – Valuch Tibor. 1956-os Intézet – Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke. Debrecen, 2002. 203–216.

³⁹ Urbán Károly: *Sztálin halálától a forradalom kitöréséig. A magyar–szovjet kapcsolatok története*. (Kiadatlan kézirat, 1995.)

letesen foglalkozott a magyar–szovjet kapcsolatok intézményrendszerével is, vizsgálta, milyen eszközök álltak Magyarországon a szovjet vezetés rendelkezésére, hogy érvényt szerezzen elvárásainak.

A kulturális kapcsolatok és a szovjet propaganda szerepének tanulmányozása jó ideig kívül esett a történészek érdeklődési körén – a kevés kivétel között Ständeisky Évát kell elsősorban említeni.⁴⁰ Alekszandr Sztikalin a szovjet befolyás kiterjesztésével összefüggésben írt az „ideológiai térhódítás” eszközeiről is.⁴¹ Megállapítása szerint „A szovjet befolyásnak a világban történő megerősítésére irányuló külpolitikai mechanizmus egyik elválaszthatatlan komponensként magában foglalta azoknak az intézményeknek a rendszerét, amelyek a Szovjetunió politikájának, a kommunista ideológiának, a szovjet kultúrának a propagandáját voltak hivatottak megvalósítani, és kapcsolatokat kiépíteni a Szovjetunió potenciális barátaival az értelmiség körében.” Sztikalin szerint a Szovjetunió iránt a második világháború befejezését követően az egész világon megnyilvánuló széles körű érdeklődés új lehetőségeket biztosított a szovjet propagandatevékenység méreteinek kiszélesítésére, a közvéleménynek a Szovjetunió javára történő formálására, mindazonáltal a Szovjetunió rendelkezésére álló hatalmas propagandagépezet „üresjáratban” dolgozott.

A Sztálin halála utáni időszak kutatását illetően valamivel jobb a helyzet magyar vonatkozásban, de a kétoldalú kapcsolatok 1956 utáni történetében még nagyon sok a fehér folt, a tisztázatlan kérdés, hiszen az ún. korai Kádár-korszak külpolitikájának vizsgálata nálunk is csupán néhány éve kezdődött el.

Az 1956-os forradalom utáni időszakra vonatkozó forrásközlések közül ki kell emelni Békés Csabának az 1957 és 1965 közötti időszakban lezajlott felsőszintű találkozóról készített feljegyzéseket közreadó dokumentumválogatását. (Békés Csaba: Magyar–szovjet csúcstalálkozók, 1957–1965. *Évkönyv* 1998. Szerk. Litván György. 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 143–183.) Ebbe a sorba illeszkedik Baráth Magdolna forrásközlése is Kádár János és a szovjet vezetők 1957. szeptemberi találkozásáról (Baráth Magdolna (közread.): Szovjet dokumentum Kádár Jánosnak és Marosán Györgynek az SZKP vezetőivel folytatott 1957. szeptember 25-i beszélgetéséről. *Századok*, 2006. 5. sz. 1289–1304.)

⁴⁰ Ständeisky Éva: A kigyó bőre. Ideológia és politika. In: *A fordulat évei 1947–1949*. I. m. 151–166., valamint Ständeisky Éva: Lánc-reakció. A magyar irodalmi élet szovjetizálása 1949 és 1951 között. In: Uő: *Gúzsba kötve. A kulturális élet és a hatalom*. 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2005. 176–205.

⁴¹ A. Sz. Sztikalin: Polityika SZSZSZR po formirovanyiju obsesztvennogo mnyenyija v sztrana Centralnoj Jevropi i nasztrojenyija intelligencii (vtoraja polovina 1940-h godov). *Szlavjanovegyenyije*, 1997. 3. sz., illetve Uő: Szovjetszkaja propaganda i nasztrojenyija intelligencii sztran Centralnoj Jevropi (vtoraja polovina 1940-h godov). *Mezsdunarodnij isztoriceszkij zszurnal*, 2000. janvar–fevral. http://history.machaon.ru/all/number_07/analiti4/total/stykalin/index.html

Az 1956 utáni magyar–szovjet kapcsolatok történetének Magyarországon nincs túl nagy irodalma. Az 1990-es években néhány tanulmány, illetve dokumentumközlés látott csupán napvilágot, jórészt még szovjet levéltári források ismerete nélkül. A tanulmányok közül említést érdemel Felkay András: Magyarország és a Szovjetunió kapcsolata a Kádár-rendszer évei alatt, 1956–1988. című írása (In Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1995.), ő azonban egyáltalán nem használt levéltári forrásokat. A magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez is nagyon fontos adalékokat szolgáltat Földes Györgynek Kádár és Hruscsov kapcsolatát bemutató tanulmánya (Földes György: Barátság felsőfokon. Kádár és Hruscsov. In: Rác Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról*. Rubicon-Aquila Könyvek, Budapest, 2001.), illetve Rainer M. Jánosnak Hruscsov 1958. áprilisi magyarországi látogatásáról szóló írása. (Rainer M. János: Hruscsov Budapesten, 1958. április. *Budapesti Negyed*. 4. 1994. 159–190.) A látogatásról készült magyar feljegyzéseket Baráth Magdolna és Feitl István adta közre. (Baráth Magdolna – Feitl István: Két összefoglaló a magyar–szovjet kormánytárgyalásokról 1958. április. *Múltunk*, 1993. 4. sz.)

Rainer M. János *Magyarország a Szovjetunió árnyékában 1944–1990* (In *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések*. 1956-os Intézet – Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, Debrecen, 2002.) című tanulmányában ugyancsak foglalkozott az 1956 utáni magyar–szovjet kapcsolatokkal is, de az írás rövidsége miatt csupán a kapcsolatok jellegének felvázolására szorítkozott.

Én magam a II. világháború utáni magyar–szovjet kapcsolatok történetével az 1990-es évek eleje óta foglalkozom. 1995 óta folytatok szisztematikus levéltári kutatásokat különböző moszkvai levéltárakban is, elsősorban az Orosz Föderáció Külügyminisztériumának Levéltárában, illetve az SZKP KB egykori levéltáraiban. Az orosz levéltárakban folytatott kutatások közismert nehézségei ellenére számos jelentős dokumentumot, irategyüttest sikerült feltárnom, illetve közreadnom tudományos folyóiratokban, önálló kiadványokban. Ezek közül a legjelentősebbek a budapesti szovjet nagykövetek 1953 és 1956, illetve 1957 és 1964 közötti jelentéseit tartalmazó – már említett – dokumentumkötetek, illetve a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság üléseiről készült orosz nyelvű jegyzőkönyveket tartalmazó dokumentumkötet. Előbbiek 2002 júniusában, illetve 2012 tavaszán, a SZEB-jegyzőkönyvek 2003 áprilisában jelentek meg.

A kötetben közreadott tanulmányok korábbi írásaim átdolgozott, bővített változatai, a két ország viszonya többféle aspektusának bemutatására tesznek kísérletet. A politikai kapcsolatok alakulása mellett foglalkozom a gazdasági együttműködéssel, valamint a kulturális kapcsolatok alakulásával is. A kiindulópontot a második világháború alatt elkezdődött, Magyarország háború utáni sorsára vonatkozó szovjet külügyi tervező-elemző munka bemutatása jelenti, amit kronologikus rendben követnek a kétoldalú kapcsolatok egy-egy korszak-

kát, annak meghatározó elemeit bemutató írások. A kötet utolsó tanulmánya ezeket mintegy keretbe zárva, a gorbacsovi vezetés főbb elképzeléseit vázolja fel Kelet-Európáról, s benne Magyarországról az 1980-as évek végén.

Ugyanakkor azt is ismételten hangsúlyozni kell, hogy a magyar–szovjet kapcsolatok nem mutathatók be csupán klasszikus diplomáciai kapcsolatokként, az írások ezért görcsö alá veszik a szovjet vezetésnek a magyarországi belpolitikára gyakorolt hatását, illetve a két ország és a szocialista tábor külpolitikai lépéseinek összehangolását, egyeztetési mechanizmusát. (Utóbbi vizsgálatának fontosságát Békés Csaba munkái is jelzik. Békés Csaba: Titkos válságkezeléstől a politikai koordinációig. Politikai egyeztetési mechanizmus a Varsói Szerződésben, 1954–1967. In Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról*. 1956-os Intézet, Budapest, 2003.)

Kutatásaim eredményei a felsőoktatásban elsősorban a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó oktatók és hallgatók körében tarthatnak számot érdeklődésre. A Szovjetuniónak a magyar belső fejlődésre gyakorolt hatása miatt azonban a kötet fontos segítséget nyújthat azok számára is, akik Magyarország 1945 utáni történelmét tanulják, illetve tanítják.

Végezetül köszönetemet szeretném kifejezni mindazon személyeknek és intézményeknek (Klebensberg Kuno Kutatási Ösztöndíj Kuratóriuma, Országos Tudományos Kutatási Alap, Nemzeti Kulturális Alap, Politikatörténeti Alapítvány, Nagy Imre Alapítvány), amelyek moszkvai levéltári kutatóútjaimat támogatták és nem utolsósorban munkahelyemnek, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának, ahonnan hosszú évek során támogatást kaptam kutatásaimhoz.

Szovjet elképzelések a második világháború utáni Magyarországról

A második világháború utáni berendezkedésre vonatkozó szovjet elképzelések gyakorlatilag már a háború kitörésétől kezdve formálódtak. Abban a Szovjet-unió és nyugati szövetségei között teljes egyetértés alakult ki, hogy a háború utáni viszonyokat úgy kell szabályozni, hogy teljes egészében kizárják Németország újbóli agressziójának lehetőségét bármely ország ellen.

A szovjet tervezés két szinten indult meg, egyrészt a külügyi népbiztosságon (később külügyminisztériumon) belül, másrészt a különböző pártszervekben, beleértve a Kominternt is, illetve annak 1943. májusi feloszlata után az SZK(b)P KB különböző részlegeiben.¹ Mindazonáltal, ahogyan Alfred Rieber amerikai történész megállapítja, mindez nem hozott létre kettősséget a külpolitikában.² Már csak azért sem, mert a külföldi pártok tevékenységének és az állami diplomáciának a „harmonizálását” maga Sztálin végezte Vjacseszlav Molotov külügyi népbiztos segítségével – ők ketten látták el a kizárólagos ellenőrzést a szovjet külpolitikai irányvonal kialakítása és végrehajtása felett. Ráadásul Molotov mint az SZK(b)P KB Politikai Bizottságának tagja felügyelte a Komintern feloszlata után az SZK(b)P KB-ban Dimitrov vezetése alatt álló, a Komintern egyes funkcióit ellátó Nemzetközi Információs Osztály munkáját is.

¹ A szovjet külpolitikai vonalvezetést korábban is ez a „kétszintes külpolitika” jellemezte. A hivatalos, államközi kapcsolatok bonyolítása a Külügyi Népbiztosságon és a szovjet diplomáciai képviselőkön keresztül történt, míg a propagandatevékenységet, az egyes országok kommunista pártjainak irányítását, különböző akciók szervezését a Komintern végezte.

² Alfred Rieber: Soviet planning for post-war East-Central Europe. In: *Yearbook 1997–1998*. Ed.: Eszter Andor – Andrea Pető – István György Tóth. Central European University, Budapest, 1999. 69–91.

Szolomon Lozovszkij külügyi népbiztos-helyettes³ már 1941. december végén javasolta Sztálinnak, hogy legalább előzetesen foglalkozzanak a béke kérdésével, és azzal, hogyan ártalmatlanítsák Németországot és szövetségeseit.⁴

Lozovszij három fő kérdéscsoport előkészítését és alapos kidolgozását javasolta:

1. Németország, Magyarország, Románia és Finnország által a Szovjetunióknak okozott anyagi-gazdasági károk számbavétele.
2. A Szovjetunió háború utáni határai.
3. Németország és szövetségesei „ártalmatlanítása”. A népbiztos-helyettes ide sorolta a határok kérdését, az ipari és pénzügyi kérdéseket, a hajózást, a legyőzött országok társadalmi berendezkedésének kérdését.

Lozovszkij mindezeknek a kérdéseknek a kidolgozására két szakértő bizottság létrehozását javasolta: egy pénzügyi-gazdasági bizottságot az okozott károk megállapítására és annak meghatározása céljából, hogyan kompenzálják a Szovjetuniót a legyőzöttek rovására; 2. egy bizottságot, amelynek a Szovjetunió, illetve Németország és szövetségesei határaival, valamint a legyőzött országok társadalmi berendezkedésével kapcsolatos kérdések kidolgozása lett volna a feladata.

Lozovszkij 1942. január 27-én Vjacseszlav Molotovnak címzett feljegyzésében is kifejtette elképzeléseit. Úgy vélte, hogy a korábban már említett (5-7 vagy 9 tagú) bizottság létrehozása csak az első lépés lenne a majdani békekonferenciára történő felkészüléshez, és 15 albizottság (német, finn, román, magyar, balti, fekete-tengeri, távol-keleti, iráni-afgán, földközi-tengeri, tengeri határok, gazdasági-pénzügyi, európai nemzeti kisebbségek, nemzetközi tengerszorosok és csatornák, jogi) mielőbbi életre hívását indítványozta, amelyeknek véleménye szerint haladéktalanul hozzá kellett volna látniuk a legfontosabb kérdések tanulmányozásához. Elképzelése szerint az albizottságok 3-4 főből álltak volna, vezetőjük pedig a már említett politikai bizottság tagjai, illetve a külügyi népbiztos-helyettesek közül került volna ki.⁵

A rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján úgy tűnik, Lozovszkij javaslatával Sztálin is egyetértett, hiszen az SZK(b)P KB Politikai Bizottságának 1942. január 28-i ülésén döntés született a külügyi népbiztos-helyettes által javasolt politikai bizottság létrehozásáról – amely diplomáciai anyagokat készített elő –, és jóváhagyták a testület összetételét is.⁶ A bizottságot Molotov

³ Lozovszkij, Szolomon Abramovics (1878–1952) 1921-től 1937-ig a Szakszervezeti Internacionálé főtitkára, 1939 és 1946 között a Szovjetunió külügyi népbiztos-helyettese, 1941-től ezzel egyidejűleg a Szovinformburo helyettes vezetője, 1945-től 1948-ig vezetője. 1948-tól 1949-ben történt letartóztatásáig az SZK(b)P KB Pártfőiskolája tanszékvezetője. 1927 és 1938 között az SZKP KB póttagja, 1938-tól tagja.

⁴ Lozovszkij feljegyzését közli: *Iosztocnyik*, 1995. 4. sz. 114–115.

⁵ Arhiv Vnesnyej Polityiki Rosszizskoj Federacii (a továbbiakban AVPRF) f. 0512 op. 2. papka 8. gy. 12.

⁶ *Iosztocnyik*, 1995. 4. sz. 116–118.

külgügyi népbiztos vezette, tagjai a közigazdász Varga Jenőn kívül valamilyen szovjet külgügyi népbiztosság felelős posztján dolgozó munkatársai voltak.⁷

A bizottság feladatait a határozat négy fő kérdéscsoportban határozta meg: összegyűjteni és rendszerezni minden anyagot, ami az egyes országok háború utáni berendezkedésére vonatkozik, a különböző külföldi kormányok, politikusok, emigráns csoportok, közigazdászok által kidolgozott tervezeteket. Az anyaggyűjtésnél külön figyelmet kellett fordítani azokra a tervezetekre, tervekre, amelyek közvetlenül érintették a Szovjetuniót. A források közé tartoztak: a kormányok közötti megállapodások és szerződések az államközi kapcsolatokról és határokról; a Szovjetunió nagyköveteinek és követeinek jelentései, összefoglalói a külföldi politikai és gazdasági személyiségekkel folytatott beszélgetéseikről; a külföldi politikusok nyilvános megnyilatkozásai, az egyes országokban a háború utáni berendezkedéssel foglalkozó speciális bizottságok nem nyilvános iratai; újság és folyóiratcikkek, könyvek, az adott kérdéskomplexumra vonatkozóan összegyűjtött anyagok.

A fentebb említett dokumentumokat ezt követően tanulmányozni és rendszerezni kellett. Külön érdeklődésre tartottak számot a határ- és nemzeti kérdések, a társadalmi berendezkedésre vonatkozó elképzelések, a föderációs tervek és katonai szövetségek létrehozását célzó tervezetek. A létrehozott bizottságnak külön is rendszerezni kellett az egyes országok háború utáni gazdasági berendezkedésével foglalkozó anyagokat, így a testület figyelmét nem kerülhették el a vámunióra, a pénzügyi rendszerek egységesítésére, valuta-blokkok létrehozására irányuló törekvések sem. Végezetül elemezték azokat a történeti, diplomáciai munkákat, amelyek vitás területi és nemzetiségi kérdéseket fejtettek ki és dokumentáltak; egyebek között alaposan tanulmányozni kívánták a Versailles-i és Saint-Germain-i békéket, a Nemzetek Ligája, valamint a két háború közötti nemzetközi tárgyalások anyagait.

A bizottság tagjai egymás között területi elv alapján osztották fel a munkát oly módon, hogy annak a bizottsági tagnak kellett kidolgoznia az egyes országokkal kapcsolatos kérdések teljes komplexumát, akit megbíztak az adott országgal vagy ország-csoporttal kapcsolatos anyagok tanulmányozásával. A világháború utáni gazdasági berendezkedéssel összefüggő kérdéseket külön kellett kidolgozni; ezzel Varga Jenőt bízták meg.

A Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa (valamint a Közel- és Közép-Kelet) sorsával összefüggő témakörök kidolgozását V. G. Dekanozov⁸ és Ja. Z. Szuric

⁷ A. Ja. Visinszkij emellett a Szovjetunió Népbiztosok Tanácsa elnökhelyettese is volt, A. A. Szoboljev a külgügyi népbiztosság főtitkára, V. G. Dekanozov külgügyi népbiztos-helyettes, K. A. Umanszkij a Szovjetunió politikai képviselőinek vezetője az USA-ban, s a külgügyi népbiztosság kollégiumának tagja, Ja. Z. Szuric ugyancsak a külgügyi népbiztosság felelős beosztású munkatársa.

⁸ Dekanozov Vlagyimir Georgijevics (1898–1953) 1921-től a szovjet állambiztonsági szerveknél szolgált. Az 1930-as években a grúz párt- és állami apparátusban töltött be vezető tisztségeket. 1938–1939-ben az NKVD állambiztonsági főhatóságának parancsnokhe-

kapta feladatul. A bizottság feladatainak végrehajtása során a külügyi népbiztosság megfelelő részlegei mellett bevonhatott a munkába tudományos kutatóintézeteket, kiemelkedő szakértőket és az egyes történelmi, politikai, gazdasági, katonai kérdésekben kompetens személyeket is.

A bizottság működéséről ez ideig nagyon kevés dokumentum áll rendelkezésünkre. 1942 folyamán a testület mindössze két ülést tartott (1942. február 2-án és március 13–14-én), amelyeken elsősorban szervezési kérdésekkel foglalkoztak: négy csoportot alakítottak, létrehozták a bizottság titkárságát, megvitatták a testület február–márciusi munkatervét, illetve sor került Visinszkij, Lozovszkij és Szuric előadására.

A bizottság munkája két részből tevődött össze. Egyrészt megvitatta a bizottság elé terjesztett előadások szövegét, beszámolókat, másrészt különböző csoportokban elemző, illetve segédanyagokat készített. A bizottság létrejöttétől 1942. július végéig 13 előadás hangzott el, és 32 anyag készült el a Külügyi Népbiztosság, valamint a Világgazdasági Intézet és a Világpolitikai Intézet munkatársainak közreműködésével. Ennek kapcsán nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a körülményt, hogy a bizottság tagjai Kujbisevben tartózkodtak (1941 októberében a külügyi népbiztosságot oda evakuálták), míg a munkájukhoz szükséges dokumentáció zömmel Moszkvában, az anyagok elkészítésébe bevont szakértők, tudósok pedig a Szovjetunió más városaiban voltak.⁹ 1942. február 10-én a Szovjetunió külképviselőit táviratban utasították a bizottság munkájához szükséges anyagok összegyűjtésére, a külföldi misszióktól azonban alig érkezett használható anyag.

A testület munkaterve Magyarországgal kapcsolatban négy előadás (A trianoni békeszerződés; Magyarország és a kisantant, Magyarország helyzete a Berlin–Róma–Tokió tengelyen belül; Magyarország területi követelése) és különböző speciális anyagok, elemzések elkészítését irányozta elő; ezek többségének felelőse a B. Ja. Grigorjev néven is ismert Geiger Béla, a Külügyi Népbiztosság III. Európai Osztályának referense volt.¹⁰ Egy másik, 1942. február 19-i dátumú munkatervváltozat Magyarország vonatkozásában kilenc „speciális anyagot” sorolt fel,¹¹ amelynek elkészítésében Geiger Béla mellett

lyettese. 1939 és 1946 között külügyi népbiztos-helyettes, 1940–1941-ben berlini nagykövet. 1946-tól 1951-ig a Szovjetunió Külföldi Javait Kezelő Hivatal vezetőjének helyettese. 1953-ban Grúzia belügyminisztere. 1953-ban a Berija-perben halálra ítélték és kivégezték.

⁹ AVP RF f. 0512 op. 2 papka 8 gy. 12.

¹⁰ AVP RF f. 0512 op. 2 papka 8 gy. 8. Grigorjev B. Ja. (Geiger Béla) (1909–1983). Apja fogolycserével került 1922-ben a Szovjetunióba. Nemzetközi jogot tanult és diplomáciai főiskolát végzett. 1930-tól 1950-ig a Szovjetunió külügyi népbiztosságának, illetve külügyminisztériumának munkatársa. 1938–1940-ben a Szovjetunió Rádióbizottsága Magyarország felé sugárzott adásának felelős szerkesztője, 1940–1941-ben Budapesten a szovjet követség sajtóattaséja. 1945–1946-ban a budapesti szovjet követség titkára. 1950-től műfordításokból élt, több magyar író művét ültette át orosz nyelvre.

¹¹ Ezek a következők voltak: 1. A trianoni Magyarország, 2. A magyar–szovjet kapcsolatok 1917-től 1941-ig, 3. Erdély és Bánát, mint a Magyarország és Románia közötti vita

elsősorban a szovjet emigrációban élő Lippai Zoltánnal számoltak, de a magyar politikusok jellemzésének elkészítésébe be kívánták vonni Rákosi Mátyást, Gerő Ernőt és Nagy Imrét is.¹²

1942. február végére elkészült a Varga Jenő által vezetett csoport részletes munkaterve is. Varga arra fókuszált, hogyan lehet fedezni a Szovjetuniónak okozott károkat. Már ebben a tervezetben felvetődött az a gondolat, hogy az évenkénti jóvátételi fizetések mellett le kell szerelni azokat a német üzemet, amelyek addig háborús célokra dolgoztak, illetve a német mérnököket, műszaki szakembereket és szakmunkásokat be kell vonni a szovjetunióbeli újjáépítési munkákba.¹³

Nem tudjuk, hogy a felsorolt anyagokból végül mi készült el a megszabott határidőre, s az elkészült anyagoknak mi lett a további sorsa. A bizottság egy éves tevékenységéről készített jelentésből csupán az derül ki, hogy miközben a munkatervben előirányzott feladatoknak csak egy részét sikerült elvégezni, terven felül is készültek háttéranyagok, elemzések.¹⁴

Habár a bizottság a háborús viszonyok ellenére számos használható és fontos dokumentumot készített, 1942 folyamán nemcsak nem került sor több plenáris ülésre, de a felsőbb szervek a bizottság munkatervét sem hagyták jóvá (illetve a III. és IV. negyedévre ilyen már nem is készült). Ennek oka valószínűleg abban keresendő, hogy Sztálin minden figyelmét a katonai helyzet alakulására fordította, és átmenetileg kevesebb érdeklődést mutatott a háború utáni berendezkedés tervezgetése iránt.¹⁵ A generalisszimusz figyelme a nemzetközi kérdések, a háború utáni új rend iránt csak az 1943. júliusi kurszki csatát követően erősödött fel újra.

Az SZK(b)P KB Politikai Bizottsága 1943. szeptember 4-én a külügyi népbiztosság mellett két bizottságot hozott létre. A békeszerződések előkészítő bizottsága, amelyet Makszim Litvinov vezetett, azt a feladatot kapta, hogy adjon tanácsot a kormánynak a háború utáni tartós berendezkedésre is, beleértve a németkérdést, valamint a Szovjetunió és a menekült-kormányok közötti viszony kérdését.

A Fegyverszüneti Bizottság Kliment Vorosilov vezetése alatt Németország és szövetségesei kapitulációjának feltételeit fogalmazta meg. (A két bizottság tevékenységében előfordultak párhuzamosságok, de tudomásunk szerint a két testület nem koordinálta tevékenységét.)

tárgya, 4. Magyar–jugoszláv vitás kérdések, 5. Magyar–német viszony, 6. Nagy-Magyarország létrehozására vonatkozó tervek, 7. Magyar–olasz kapcsolatok története, 8. Magyarország szerepe Európa háború utáni átalakítására vonatkozó tervekben; 9. Magyarországi politikusok és a magyar emigránsok jellemzése.

¹² AVP RF f. 0512 op. 2 papka 8. gy. 3.

¹³ AVP RF f. 0512 op. 2 papka 8. gy. 10.

¹⁴ AVP RF f. 0512 op. 2 papka 8. gy. 11.

¹⁵ Geoffrey Roberts: *Molotov. Stalin's Cold Warrior. Shapers of International History Series*. Potomac Books, Washington D. C. 2012. 56.

1943 novemberében Ivan Majszkij¹⁶ külügyi népbiztos-helyettes vezetése alatt (aki egyébként tagja volt a Vorosilov-bizottságnak is) létrejött egy harmadik bizottság is, amely a jóvátételi kérdésekkel foglalkozott. Ennek tagjai a külügyi népbiztosság, a Goszplan (szovjet tervhivatal), a külkereskedelmi népbiztosság és a Tudományos Akadémia képviselőiből kerültek ki.

Litvinov 1943. szeptember 9-én küldte el azt a feljegyzését Sztálinnak és Molotovnak, amelyben azokat a kérdéseket, problémákat szedte csokorba, amelyekkel a vezetése alatt álló bizottságnak kellett foglalkoznia. Ezek között szerepelt a fegyverszünetet követő megszállás kérdése, a békekonferencia helyszínének és résztvevőinek kijelölése, a béke és biztonság fenntartására hivatott nemzetközi szervezetekkel, illetve a különböző nemzetközi szövetségekkel és blokkokkal kapcsolatos kérdések. Litvinov ezen kívül országoként is felsorolta azokat a problémákat, amelyekben szerinte a bizottságnak állást kellett foglalnia. Magyarországgal kapcsolatban négy eldöntendő kérdést vetett fel a feljegyzés: 1. szovjet–magyar határ, 2. magyar–román határ (Erdély sorsa), 3. magyar–jugoszláv határ, 4. az új hatalom megteremtése.¹⁷

A háború utáni berendezkedéssel foglalkozó tervezőbizottságok munkájának részeként, a jaltai konferenciát megelőzően készült el Ivan Majszkij terjedelmes memoranduma, az egyetlen ismert koherens, részletes dokumentum a háború utáni rendezés szovjet részről kíváncsúnak tartott alapelveiről. A népbiztoshelyettes 1944. január 11-én küldte el memorandumát V. M. Molotovnak, aki azt továbbította Sztálinnak, Vorosilovnak, Mikojannak, Berijának és Dekanozovnak. Az 1944 januárjában Molotov számára készített feljegyzés azért különösen érdekes számunkra, mert a szovjet külpolitikai érdekekendőzetlenül, teljes nyíltsággal kerültek benne megfogalmazásra. A fő célkitűzés Majszkij szerint: a kontinentális biztonság megteremtése, a „fél évszázados béke”, olyan állapot létrehozása volt, amely egész Európában (sőt azon kívül is) megakadályozza a Szovjetunió biztonságának veszélyeztetését; valamennyi probléma megoldását ennek a célnak rendelte alá. Rendkívül hosszú feljegyzésében szinte az egész világra kiterjedően elemezte az ehhez szükséges lépéseket, s Európa sorsát illető véleményei, javaslatai a legtöbb esetben helytállónak bizonyultak. A „biztonság” megteremtésének legfontosabb eszköze a Szovjetunió befolyási övezetének bővítése, a kontinentális hegemonia megszerzése volt. A legnagyobb ellenfelet, Németországot 10 éves megszállással és a Majszkij által is helyeselt feldarabolással akarta az európai politika alakításából hosszú időre kizárni. Franciaország gazdasági megerősítését nem ellenezte, viszont katonai megerősítését nem tartotta szükségesnek, s vele

¹⁶ Majszkij, Ivan Mihajlovics (1884–1975) 1922-től különböző diplomáciai posztokat töltött be. 1929–1932-ben a Szovjetunió politikai képviselője Finnországban, 1932-től 1943-ig londoni követ, 1943 és 1946 között külügyi népbiztos-helyettes. Azt követően különböző moszkvai egyetemeken oktatott. 1948 és 1960 között letartóztatásban, illetve száműzetésben volt. 1960-tól haláláig tudományos tevékenységet folytatott.

¹⁷ *Istocsnjyik*, 1995. 4. sz. 119–124.

szemben egy szovjetbarát, demokratikus Spanyolországban látta a lehetséges szövetségest. Törökország minden lehetséges módon történő meggyengítésével egyrészt tengeri kijáratot szeretett volna biztosítani a Szovjetuniónak, másrészt a balkáni kérdés szovjet érdekek szerinti rendezését akarta elősegíteni. Érdekes módon két ország volt – Finnország és Románia –, ahol Majszkij a politikai befolyáson kívül tartós katonai jelenléttel is számolt.

Majd csak bő egy év múlva ült össze a jaltai konferencia, de már látszatok a későbbi befolyási övezetek körvonalai; Görögországot már ekkor angol érdekszférának tekintették, viszont Kelet-Közép-Európa sorsának formálására a Szovjetunió tartott igényt.

Minket természetesen a térségünket, s benne Magyarországot érintő elképzelései érdekelnek leginkább. Majszkij feljegyzésében érthető módon azoknak az országoknak szentelt nagyobb figyelmet, amelyek a Szovjetunió közvetlen szomszédai voltak. Ebből a szempontból Jugoszlávia és Magyarország nem volt különösen érdekes a szovjetek számára. (Magyarországnak csak 1945. június 29-e, Kárpátalja Szovjetunióhoz csatolása után lett közös határa a Szovjetunióval.) A Magyarországgal szembeni „érdektelenség” abból is látszik, hogy a feljegyzés mindössze néhány sort szentelt az ország háború utáni sorsának: „A Szovjetunió *nem érdekelt erős Magyarország létrehozásában.* [Kiemelés az eredetiben.] Ezen kívül Magyarországnak, úgy mint Olaszországnak is, értésére kell adni, hogy a szövetségesek nem felejtették el a jelenlegi háborúban elfoglalt pozícióját. Ezért a Szovjetunió politikájának Magyarországgal kapcsolatban arra kell korlátozódnia, hogy megőrizze a magyar államot, de lehetőség szerint szűkítse területét, a néprajzi elvet szigorúan követve. Azokban az esetekben, ha az adott elv alkalmazásában valamilyen kétség merül fel, a kérdést Magyarország ellenére kell megoldani. Az Erdéllyel kapcsolatos háromhatalmi döntést felül kell vizsgálni a nemzetiségi elvnek megfelelően, de bizonyos előnnyel Románia javára, amelynek, mint fentebb már említettem, a háború után kölcsönös segélynyújtási egyezményt kell kötnie a Szovjetunióval, és amely ily módon délkeleten védelmünk fontos tényezőjévé válik. Magyarországot, legalábbis a háborút követő első években, nemzetközi elszigeteltségben kell tartani. Magyarországra ugyancsak jóvátélt kell kiróni.”¹⁸

Azzal mindenki tisztában volt, hogy Magyarország, mint ellenséges állam nem számíthat különösebben kedvező elbírálásra, s aligha lehetett kétséges, hogy le kell mondania a hitleri Németország segítségével szerzett területekről, vagy azok jó részéről. Nyilvánvaló volt, hogy az Erdélyre vonatkozó háromhatalmi döntés elvesztette érvényét, de ekkorra még nem dőlt el, hogy mi lesz háború utáni sorsa. Ne felejtjük el, hogy a dokumentum megszületésekor még Románia is hadban állt a Szovjetunióval, s az erdélyi kérdés megoldására a Szovjetunióban – és szövetségesei körében – is többféle elképzelés élt egymás

¹⁸ I. M. Majszkij feljegyzése „a jövő világot kíváncsian alapelveiről”. Közreadja: Baráth Magdolna. *Külpolitika*, 1996. 3–4. sz.

mellett.¹⁹ A nemzetiségi elv tiszteletben tartására mutakozó hajlandóság pedig mindenképpen némi reménnyel kecsegtethetett a háború utáni igazságosabb rendezést illetően.

Jugoszlávia jövőjét a balkáni kérdés rendezésével összefüggésben tárgyalta a feljegyzés. Szorgalmazta területi integritásának helyreállítását, és említést tett ugyan kölcsönös segélynyújtási egyezmény kötésének lehetőségéről, de stratégiai szempontból a szovjetek számára sokkal fontosabb volt Románia és Bulgária leendő határainak megállapítása és kétoldalú szerződések kötése.

A Szovjetunió közép-európai politikájában Csehszlovákia kitüntetett szerepet kapott Majszkijnál. Csehszlovákia nem tartozott a csatlós országok közé, nem voltak közöttük területi viták, s a jó kapcsolatok erősítését szolgálta a két ország között 1943 végén megkötött, húsz évre szóló kölcsönös segélynyújtási egyezmény. Csehszlovákiára tehát bizton építhetett a szovjet külpolitika, annál is inkább, mert nyugati szomszédai közül Lengyelország sem tartozott ugyan a csatlós országok közé, vele azonban területi vitái voltak: a szovjet vezetés a Curzon-vonalat szerette volna elismertetni a szovjet–lengyel határ alapjául, erre azonban a lengyelek nem mutattak hajlandóságot.²⁰ A magyar külpolitika egyik monográfusa, Fülöp Mihály szerint a vitás területi kérdéseknél az etnikai elv előnyben részesítését Litvinov ajánlotta, mivel Lengyelország a történelmi jogra hivatkozva támasztott igényt Nyugat-Ukrajnára és Belorussziára.²¹

Régióink későbbi sorsára nézve meghatározó volt, hogy a Szovjetunió geopolitikai érdekeiből kiindulva Majszkij elvetett mindenféle konföderációs kísérletet, hiszen a „legerősebb szárazföldi hatalom” számára sokkal kedvezőbb volt a kisállami széttagoltság stabilizálása, mint egy erős hatalmi csoportosulás létrejötte szomszédságában.

Rudolf Pihója orosz történész úgy véli, Majszkij feljegyzése nagyrészt azokat az elgondolásokat juttatta kifejezésre, amelyek a kreml-i körökben már kialakultak, és a külügyi népbiztos-helyettes javaslatainak nagy része a Szovjetunió külpolitikájának alapjává vált.²² Hasonló véleményen van Geoffrey Roberts brit történész is, aki szerint mivel a belső viták a Szovjetunióban erősen korlátozottak voltak, a tervezetek készítői igyekeztek kitalálni, mi jár Sztálin fejében, éppen ezért „spekulációik a háború utáni világról nem pusztán

¹⁹ Tofik Iszlamoov kitűnő tanulmányában részletesen foglalkozik ezzel a kérdéssel (L. Tofik Iszlamoov: Erdély a szovjet külpolitikában a II. világháború alatt. *Múltunk*, 1994. 1–2. sz.) és említést tesz ezekről az elképzelésekről Fülöp Mihály is (Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés 1947*. Héttorony Könyvkiadó, H. n. 1994. 25–32.)

²⁰ Churchill 1944 októberében moszkvai tartózkodása alkalmával Sztálinnal folytatott beszélgetésekor szorgalmazta a szovjetek és a lengyelek közötti megegyezést, de egyik fél sem volt hajlandó kompromisszumot kötni. (Lásd erre *Isztocsnjyik*, 1995. 4. sz. 144–147.)

²¹ Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke*. 28.

²² Rudolf Pihója: *SZSZSZR. Isztorija velikoj imperii. Pod znakom Sztalina*. Rusz-Olimp, Pityer Press, 2009. 114.

egyéni elképzelések voltak, hanem a Molotov Külügyi Népbiztosságán belül uralkodó diskurzus nyelvezetét és kifejezésmódját tükrözték vissza”.²³

Az Orosz Föderáció Külügyminisztériumának Levéltárában a Litvinov-bizottság anyagai teljes egészében még ma sem kutathatók, de a testület Erdély háború utáni sorsával kapcsolatos feljegyzéseit, illetve döntéseit orosz történet-szeknek köszönhetően már ismerjük.²⁴

Erdély sorsa a Szovjetunió és angolszász szövetségesei tárgyalásai során már 1941-től kezdve folyamatosan napirenden volt. Amikor Anthony Eden 1941 decemberében Moszkvába látogatott, december 16-i megbeszélésük alkalmával Sztálin kijelentette, hogy Magyarországot meg kell büntetni és nemcsak Csehszlovákia, de Románia területét is Magyarország rovására kell növelni. (Románia ugyan szintén a németek oldalán harcolt, ám geostratégiai szempontból fontosabb volt, mint Magyarország.)²⁵

Molotov 1943. június 7-i, a magyar béketapogatózásokkal kapcsolatos angol memorandumra adott válaszában ezt a gondolatot továbbfejlesztve leszögezte, hogy a megszállt területeken elkövetett gyilkosságokért és erőszakosságokért a magyar népnek is viselnie kell a felelősséget, ezért a szovjet kormány „nem tekinti teljes mértékben igazolhatónak a Németország diktátumával, 1940. augusztus 30-án Bécsben hozott úgynevezett döntőbírói ítéletet, amely Magyarországnak juttatta Észak-Erdélyt”.²⁶

Magyarország háború utáni határaitól szó esett Beneš 1943. decemberi moszkvai látogatása alkalmával is. Molotov a tárgyalások során olyan kijelentést tett, hogy miután a magyarok magatartása a Szovjetunió irányában sokkal rosszabb volt, mint a románoké, az a helyes, ha a két ország közötti területi vitában Románia mellé állnak.²⁷ A Szovjetunió ugyan Magyarország 1938 előtti határainak visszaállítására törekedett, de magyar–román viszonylatban kezdetben nem vetette el a trianoni határ módosításának lehetőségét. A szovjet Külügyi Népbiztosság 1944. június 5-i Erdélyről szóló összefoglalójában azonban már az szerepelt, hogy a bécsi döntés nem tartható fenn, mert az egye-

²³ Geoffrey Roberts: *Molotov*. 81.

²⁴ A témával először Tofik Iszlamov foglalkozott „Erdély a szovjet külpolitikában a II. világháború alatt” címmel a *Múltunk* 1994. 1–2. számában megjelent tanulmányában. Az Erdéllyel kapcsolatos dokumentumokat lásd *Transzilvianszkij voprosz. Vengero-ruminszkij territorialnij szpor i SZSZSZR 1940–1946. Dokumenti*. Red.: T. M. Iszlamov – T. A. Pokivajlova. ROSZSZPEN, Moszkva, 2000.

²⁵ Arhiv Prezidenta Rosszizszkoj Federacii f. 45. op. 1. gy. 279. Közli O. A. Rzsesevszkij: Vízit A. Idena v Moszkvu v dekabre 1941 g. Peregovori sz I. V. Sztalinim i V. M. Molotovim. *Novaja i novejsaja isztorija*, 1994. 2. sz.

²⁶ *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Összeállította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Juhász Gyula. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 158–159.

²⁷ Lásd: *Az 1943. decemberi Beneš–Sztálin–Molotov megbeszélések dokumentumai*. Fordította és sajtó alá rendezte Gulyás László. JATE Történeész Diákkör, Szeged, 1993.

dül Magyarország számára volt kedvező.²⁸ Egyre inkább meghatározóvá vált az a vélemény, hogy – a Besszarábiáról és Észak-Bukovináról való lemondás fejében – készek „Erdélyt vagy annak nagyobb részét” Romániának juttatni. A román kiugrást követően Molotov azt javasolta angolszász szövetségeseinek, hogy „egész Erdélyt” (értsd a trianoni döntéssel Romániának ítélt terület egészét) adják Romániának. Churchill ezt határozottan visszautasította, ezért a Romániával 1944. szeptember 12-én aláírt fegyverszüneti egyezmény szövege nyitva hagyta ezt a kérdést, illetve a végleges döntést a békekonferenciára bízta.

Mindazonáltal nem tűnik merésznek az a megállapítás, hogy Erdély sorsát a szovjet vezetés gyakorlatilag már 1944 nyarán eldöntötte, s a kérdés „lebegtetése” csak „Erisz almájának” funkcióját töltötte be. Litvinov 1944. augusztus 31-i feljegyzése, amely a Magyarországgal kötendő fegyverszüneti egyezmény, illetve békeszerződés-tervezet területi kérdéseivel foglalkozott, már egyértelműen az 1938-as határok helyreállítását tűzte ki célul.²⁹

Az utóbbi néhány évben nyilvánosságra került szovjet levéltári dokumentumok alapján ma már az is tudható, hogy Észak-Erdély tekintetében a szovjet vezetést két szempont befolyásolta. Egyfelől a front mögötti területek rendjének biztosítása, aminek érdekében igyekezett megakadályozni a román közigazgatás visszatérő képviselőinek a magyarokkal szembeni bosszúhadjáratát, másfelől a román belpolitika befolyásolása, egy baloldali összetételű kormány megalakítása. Mikor utóbbi célját elérte, és a király 1945. március 6-án Petru Grozát nevezte ki miniszterelnöknek, Sztálin hozzájárult a román közigazgatás erdélyi bevezetéséhez.

Az ún. Vorosilov-bizottságnak eredetileg számos magas rangú katona, diplomata és pártfunkcionárius tagja volt. Az SZK(b)P KB Politikai Bizottsága 1944. június 29-én úgy döntött, hogy az 1943 szeptemberében létrehozott fegyverszüneti bizottságot (korábbi összetételét érintetlenül hagyva) átalakítják a Németországgal kötendő fegyverszünetet kidolgozó bizottsággá, míg Vorosilov elnökletével létrehoznak egy négytagú (Vorosilov, Borisz M. Szaposnyikov, a katonai akadémia parancsnoka, Bazarov és Iszakov) bizottságot a Finnországgal, Magyarországgal, Romániával kötendő fegyverszüneti feltételek kidolgozására.³⁰

A bizottságok által készített elaborátumokat Molotov kapta meg, de arra vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre dokumentumok, hogy azokat akár párt-, akár állami vonalon bármiféle döntéshozó testület megvitatta volna.³¹

²⁸ *Transzilvianszkij voprosz.* 233–237. Magyarul közli: Zeidler Miklós – L. Balogh Béni: Az „Erdély-kérdés” a magyar–szovjet külkapcsolatokban. 2000. *Irodalmi és társadalmi havilap.* 2002. április

²⁹ AVP RF f. 07. op. 10. papka 15. gy. 195. Közli Vida István: A Szovjetunió és a magyar békeszerződés előkészítése. *Külpolitika*, 1997. 3. sz. 82–85.

³⁰ *Istocsnjik*, 1995. 4. 144.

³¹ Alfred Rieber: Soviet planning for post-war East-Central Europe. 70–71.

Sajnálatos módon sem a magyar fegyverszüneti feltételeket kidolgozó Vorosilov-bizottság, sem a Majszkij vezette jóvátételi bizottság tevékenységének dokumentumait nem ismerjük. Egyetlen, a Majszkij-bizottság által kidolgozott és a szovjet fél jóvátételi elképzeléseit tartalmazó feljegyzés vált ismertté. A bizottság munkájáról Majszkij 1944. június 28-án kelt levelében tájékoztatta Molotovot, s egyidejűleg akkor küldte el számára „A Szovjetunió jóvátételi programjának alapvető vonásai” címet viselő dokumentumot.³² Az említett feljegyzés készítői a szovjet jóvátételi elképzelések megfogalmazásakor a hangsúlyt ugyan Németország gazdasági ellehetetlenítésére helyezték, s nagyjából a német jóvátétel problémáival foglalkoztak, az anyag azonban tartalmaz néhány említésre méltó elgondolást Németország szövetségeseire vonatkozóan is.

Majszkij – és a bizottság – szerint a jóvátételt Németországnak és szövetségeseinek két formában: jóvátételi objektumok elszállításával és évenkénti áruszállításokkal kell teljesíteni. Eközben Majszkij minőségileg és mennyiségileg is különbséget tett Németország és a csatlós államok között, az utóbbiak esetében az évenkénti áruszállításokra helyezve a hangsúlyt, ami persze nem zárta ki a különböző javak elkobzását sem.

Majszkij a Szovjetunió végleges követelését maximum 75 milliárd dollárban határozta meg. Ezt azzal a véleményével támasztotta alá, miszerint a károk összegének megállapításánál alapvetően két feltételnek kell megfelelni: egyrészt a reálisan lehetséges összeg határán belül kell maradni, azzal, hogy ez az ellenséges országok részéről maximális erőfeszítést igényeljen; másrészt biztosítsa a Szovjetunió elsőbbségét, de az összeg a szövetségeseik részéről ne képezhesse vita tárgyát. Azt ugyanis Majszkij jól látta, hogy a szövetségeseik részéről jelentkezni fog olyan törekvés, hogy „elszabotálják” a szovjet követeléseket, és hosszadalmas statisztikai-gazdasági vitákat folytassanak.³³

A dokumentum Magyarország esetében Finnország példáját alapul véve a következőképpen képzelte el a jóvátétel teljesítését: Magyarország 10 éven keresztül évi 200 millió dollár értékű árut szállított volna, ami végső összegében 2 milliárd dollárt tett volna ki, ezen felül terhelte volna bizonyos jóvátételi javak elkobása is. Majszkij a csatlós államok részéről ilyen módon teljesítendő jóvátétel teljes összegét 12 milliárdban határozta meg.³⁴ Mivel véleménye szerint sem Németországnak, sem szövetségeseinek háború előtti készletei

³² A levelet és a feljegyzést lásd AVP RF f. 017. op. 2. papka 1. gy. 1.

³³ Amerikai nyomásra annyit sikerült elérni, hogy a Magyarország által fizetendő jóvátétel összegét 400 millióról 300 millió dollárra szállították le.

³⁴ Németország szövetségeseitől – Olaszországtól, Magyarországtól, Romániától és Finnországtól – összesen 2 milliárd dollár értékű elkobzással számolt. A fennmaradó 10 milliárd dollárt évenkénti áruszállítások adták volna. 10 éves időtartam alatt az egyes államoknak az alábbi jóvátételi áruszállítást kellett volna teljesíteni Majszkij elképzelése szerint: Finnország 100 millió dollár, Magyarország 200 millió dollár, Románia 400 millió dollár, Olaszország 300 millió dollár, ami évente 1 milliárd dollárt jelentett volna a szovjet népgazdaság számára. (AVP RF. f. 017. op. 2. papka 1. gy. 1.)

nem fedezték a Szovjetunióknak okozott károkat, egyetlen megoldás kínálkozott: „elvenni Németországtól és szövetségeseitől mindazt, amit csak el lehet venni”. Bár sajnálatosan ezen végkövetkeztetés gyakorlattá vált a magyar jóvátételt illetően is, a magyar jóvátétel összegének 300 millió dollárban történő végleges megállapítása Majszkij elgondolásánál lényegesen kedvezőbb, még akkor is, ha tudjuk, hogy a Magyarország által ténylegesen teljesített összeg ennél jóval több volt.

A Magyarországgal küszöbönálló fegyverszüneti tárgyalások előkészítéseképpen 1944. október 12-én Majszkij újabb feljegyzést készített Molotov számára a Magyarország által fizetendő jóvátétellel kapcsolatban. Majszkij akkor már a 300 millió dolláros jóvátételi összeggel számolt, és ezt bontotta le termékcsoportonként úgy, hogy az 1930-as években, illetve az 1940-es évek elején megjelent statisztikai kiadványok adatai alapján felmérte Magyarország anyagi erőforrásait és termelési kapacitását. Számításai szerint a jóvátételi szállítások teljes összegéből 125 millió dollárt tett volna ki a gabonafélék, 12 milliót a cukor és 63 milliót az állatok szállítása. Az iparcikkek részesedése 60 millió lett volna, még 20-20 milliót számolt közlekedési eszközökre, illetve ipari berendezésekre – az utóbbiaknál elkobzásukat és az országból történő kiszállításukat vette alapul.³⁵ Majszkij ugyanakkor hangsúlyozta, hogy az általa vázolt elképzelés csupán hipotetikus jellegű, és csak egyike a lehetséges megoldásoknak. Éppen ezért azt indítványozta, hogy a fegyverszüneti egyezmény megkötése után azonnal irányítsanak egy különleges bizottságot Magyarországra, amely a helyszínen összegyűjtené a magyar gazdaság aktuális helyzetére vonatkozó anyagokat, s amelyek felhasználásával reálisabban tudnák összeállítani a Magyarországgal szembeni jóvátételi követeléseket.

Sztálin Anthony Eden angol külügyminiszter már említett, 1941. decemberi látogatása alkalmával azt is egyértelművé tette, hogy a Szovjetunió a háború után nemcsak pénzbeli, hanem természetbeni jóvátételre is igényt fog tartani. Mint korábban már utaltunk rá, Varga Jenő vetette fel először, hogy a legyőzött ellenséges ország ne csak anyagi jellegű kártérítést fizessen, hanem munkaerejével közvetlenül is járuljon hozzá a háború utáni szovjet újjáépítéshez.³⁶ A Majszkij-bizottság által kidolgozott első tervezetekben már szerepelt, hogy a lerombolt területeknek a foglyokkal történő újjáépítése a jóvátétel részét fogja képezni, s ezt az elképzelést Jaltában és a potsdami konferencián Sztálin is kifejtette.³⁷ Az Állami Honvédelmi Bizottság 7161. sz. 1944. december 16-án kelt határozata elrendelte a munkaképes lakosság internálását Bulgária, Magyarország, Románia és Jugoszlávia területéről a Szovjetunióba munkavégzés

³⁵ AVP RF f. 013 op. 5 papka 61 gy. 99.

³⁶ Stark Tamás véleménye szerint is Varga Jenőtől származott ez az elképzelés. Stark Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban. Kisebbségkutatás könyvek*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2006. 16.

³⁷ Uo. 17.

céljából. Az internáltakat elsősorban a donyeci szénmedence szénbányászataiban és a vaskohászat helyreállítási munkálataiban kívánták felhasználni.³⁸

A háború utáni tervezés másik színterét jelentő Komintern a második világháború időszakában engedelmes eszköze volt az SZK(b)P KB Politikai Bizottságának és magának Sztálinnak. A Komintern Végrehajtó Bizottsága teljes egészében támogatta a Kreml valamennyi bel- és külpolitikai akcióját. A Komintern feloszlata után annak funkcióit az SZK(b)P KB egyes osztályai, illetve számmal jelölt titkos intézetek vették át. A szovjet külpolitika integráns része volt az SZK(b)P KB Nemzetközi Információs Osztálya, amelynek vezetője, Dimitrov közvetlenül jelentett Molotovnak a külügyminisztériumba.³⁹ Habár az osztály felállításáról a döntés már 1943. június 13-án megszületett, az csak 1944 júliusában kezdte meg tényleges működését.⁴⁰ Az osztály területi elv szerint hét részlegre osztdott (Magyarország a közép-európai részleghez tartozott Németországgal, Ausztriával, Svájjal és Hollandiával együtt), s rendelkezett információs és személyzeti csoporttal, titkársággal és rejtjelző részleggel is. Az osztály az SZK(b)P KB Politikai Bizottsága döntésének megfelelően 1945 végén Külpolitikai Osztállyá, majd 1948 decemberében Nemzetközi Kapcsolatok Osztályává alakult át, s a szovjet kommunista párt Központi Bizottsága rajta keresztül irányította és ellenőrizte az egyes állami, kulturális, társadalmi szervezetek és tudományos intézetek nemzetközi tevékenységét.⁴¹

Az osztály nagy figyelmet fordított azoknak az információknak az összegyűjtésére, amelyek felhasználhatóak voltak a háború utáni problémák megoldásában, azon országok kormányai létrehozásában, ahová a Vörös Hadseregnek kellett bevonulni. Amikor például az osztály helyettes vezetője, Dmitrij Z. Manuilszkij továbbította Litvinovnak a Magyarország politikai pártjairól szóló feljegyzést, külön hangsúlyozta, hogy az segítséget nyújthat „azoknak a demokratikus erőknek a felkutatásában, akik képesek lesznek bizonyos szerepet játszani Magyarország jövőbeni demokratikus berendezkedésében”.⁴²

A Nemzetközi Információs Osztály jelentős szerepet játszott a különböző nemzeti bizottságok, nemzeti frontok és egyéb szervezetek létrehozásában, amelyek a Vörös Hadsereg által elfoglalt országokban létrejövő új hatalom csíráivá váltak.

³⁸ *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez.* 65–67.

³⁹ Eduard Mark: *Revolution by Degrees.* Stalin's National-Front Strategy for Europe, 1941–1947. *CWHP Working Paper* No. 31. 20.

⁴⁰ Az osztály létrejöttének körülményeiről lásd G. M. Agyibekov: *Komintern poszle formalnogo roszpuszka* (1943–1944) c. tanulmányát. *Voproszi Isztorii*, 1997. 8. sz. 28–41.

⁴¹ Erről részletesebben Agyibekov tanulmányán kívül lásd még Kun Miklós utószavát a *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948* c. dokumentumkötetben. 283–293.

⁴² Idézi: *Komintern i vtoroja mirovaja vojna.* II. Szerk.: K. M. Lebegyeva – M. M. Narinszkij. *Pamjatnyiki isztoriczeszkoi miszli.* Moszkva, 1998. 87–88.

Magyarország német megszállása, s ezt követően az 1. magyar hadseregnek a szovjet frontra küldése új helyzetet teremtett és új feladatok elé állította a szovjetunióbeli magyar kommunista emigrációt. A szovjet hadsereg előrenyomulásával párhuzamosan egyre intenzívebbé vált az emigráns vezetőknek a hazatérés előkészítésére, az ehhez szükséges szervezeti (és személyi) feltételek megteremtésére irányuló munkája. A KMP 1943 tavaszán megalakult ún. Külföldi Bizottságának – amelynek tagjait Dimitrov választotta ki, és terjesztette jóváhagyásra a Komintern Végrehajtó Bizottsága elé – legnagyobb és legnehezebb feladata a hazatérés személyi feltételeinek biztosítása, a sztálini tisztogatást túlélő, szinte maroknyi magyar emigráció összeszedése és összekovácsolása lett. Rákosi kérésére a szovjet pártvezetés lehetővé tette, hogy az SZK(b)P és a Komszomol nyilvántartásában szereplő magyar kommunistákat megkeressék, s közülük kiválogassák azokat, akik az otthoni pártfeladatok ellátására is alkalmasak, s akikre már a kezdeti időszakban is feltétlenül szükség lesz.⁴³

1944 nyarától kapott nagyobb lendületet a programalkotó munka, illetve a kommunista párt magyarországi politikai alapelveinek kidolgozása is.⁴⁴ A KÜB 1944. szeptember 7-i jegyzőkönyvén kívül a fronton tartózkodó Gerő Ernő és a Moszkvában maradt Rákosi Mátyás korábbi levélváltásában is szóba kerültek a legfontosabb elvi kérdések (pl. a Horthyhoz való viszony) egymás között és az „öregekkel” (Dimitrovval s rajta keresztül a szovjet vezetéssel) történő tisztázásának szükségessége. A szovjetunióbeli emigránsok és a szovjet vezetés közötti „összekötő” szerepét játszó Dimitrovval minden fontos kérdésben konzultált a magyar vezetés, de a végső szót a szovjet pártvezetésben mondták ki. Az emigránsoknak a legkisebb akciójukhoz is a szovjet vezetés beleegyezésére volt szükségük, nem beszélve arról, hogy az engedélyhez az anyagi támogatást is meg kellett szerezni, s ez sok esetben az elvi egyetértés ellenére is komoly gondokat okozott.

A magyar kommunista emigráció törekvéseinek sikere egyértelműen a szovjet fél hozzáállásán és magatartásán múlt. Hiába próbáltak Rákosiék a frontagitáció segítségével bomlást előidézni a magyar hadsereg soraiban, vagy a hazai partizánbázis létrehozásának kísérletével erőfeszítéseket tenni Magyarország háború utáni pozíciójának javítására, ezt a szovjet vezetés támogatása nélkül nem voltak képesek megvalósítani, s mint Majszkij fentebb már idézett feljegyzéséből is kiderült, ebben a szovjet fél nem volt igazán érdekelt.

Rákosi Mátyás már 1944. április végén azt kérte, hogy az emigráció vezérkara kapcsolatba léphessen a Vörös Hadsereg azon bizottságával, amely a Magyarország megszállásával kapcsolatos politikai-adminisztratív tervek

⁴³ Rákosi 1944. április 24-i levele Dimitrovhoz. Roszsijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Szocialno-Polityicseszkoj Isztorii (a továbbiakban RGASZPI) f. 495. op. 74. gy. 116.

⁴⁴ Lásd erre: A KMP Külföldi Bizottságának 1944-es jegyzőkönyvei. 1944. április – október. Közreadja: Baráth Magdolna (*Múltunk*, 1997. 2. sz.), valamint Korom Mihály: A magyar kommunista emigráció vezetőinek tevékenysége a Szovjetunióban a második világháború idején. (*Múltunk*, 1997. 2. sz.)

kidolgozza – a szovjet fél ezt azonban ugyanúgy elutasította, mint a magyar hadifoglyokból álló, s a németek ellen harcolni kész katonai egység felállítását.⁴⁵ (Ugyanakkor a magyar emigráció vezetői több előadást tartottak a szovjet főtisztek és a katonai parancsnokok számára Magyarország történelméről, gazdasági és politikai életéről.⁴⁶)

1944 nyarán kezdődött meg az egyes kommunista pártok szovjet emigrációban élő vezetőinek felkészítése is az otthoni munkára. A kommunista pártok külföldi bizottságai vezetőinek, a Komintern felszámolása után létrehozott 205. számú és 99. számú Intézet vezető munkatársainak (összesen 111 főnek) 1944. augusztus 18. és november 3. között rövid tanfolyamokat szerveztek. A kurzusok eredményeiről Dimitrov részére készített feljegyzés azok feladatait a következőképpen határozta meg: „segíteni a külföldi bizottságok tagjainak és a testvéri kommunista pártok vezető munkatársainak helyesen értelmezni a nemzetközi helyzetet, a Szovjetunió külpolitikáját, a szovjet gazdaság jellegét és gazdasági fejlődésének törvényeit, a párt- és tanácsi építőmunka, és a Vörös Hadsereg felépítésének alapelveit. Konkrét példák, tények alapján kellett bemutatni a Szovjetunió egyre növekvő erejét és hatalmát, bolsevik pártunk vezető és szervező erejét, amely egyesítette és mozgósította a Szovjetunió népeit a hitleri Németország elleni harcra.”⁴⁷

E feladatokból kiindulva 23 előadást (összesen 46 óras foglalkozást) szerveztek, amelynek előadói akadémikusok, professzorok, a Vörös Hadsereg tábornokai, illetve az SZK(b)P KB vezető munkatársai voltak.⁴⁸ Az előadásokra kedd és péntek esténként került sor a Lenin Múzeumban. A tanfolyamon öt magyar „hallgató” vett részt: Rákosi Mátyás, Révai József, Nagy Imre, Szántó Rezső és Háy László.

⁴⁵ Rákosi 1944. április 26-i levele Dimitrovnak. (RGASZPI f. 495. op. 74. gy. 116.) Dimitrov ezt követően tervezetet készített Molotov számára egy 300 hadifoglyból álló brigád alakításáról. A döntés azonban egyre húzódott, míg egymásnak ellentmondó hírek után végleg lekerült napirendről.

⁴⁶ Lásd Nyikolaj Gyerzsaluk: A magyar antifasiszták részvétele a frontpropagandában 1944-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1979. 3. szám 425–451.

⁴⁷ RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 1248.

⁴⁸ A tananyagot hat fő témakörre bontották. A szovjet gazdaság alapelvei témában szó esett a gazdálkodás szovjet rendszeréről és törvényszerűségeiről, a hadigazdálkodásról, a szocialista tervezésről és a szovjet pénzügyi politikáról. A Szovjetunió külpolitikájáról szóló 4 előadás közül egy az 1939-ig tartó időszak szovjet külpolitikáját mutatta be, egy előadás foglalkozott az 1939 és 1941 közötti időszakkal, míg kettő a honvédő háború alatti külpolitikával. A Vörös Hadsereggel ezzel szemben 6 előadásban foglalkoztak, amelynek során kiemelt figyelmet szenteltek a Vörös Hadsereg építőmunkája főbb szakaszainak, valamint a sztálini stratégiának és taktikának, és 1-1 alkalmat a Vörös Hadseregben folyó pártpolitikai munkának, illetve szovjetunióbeli partizánmozgalomnak. Négy előadás hangzott el a pártépítés kérdéseiről, három az állami építés alapelveiről (lenini-sztálini nemzetiségi politika, szovjet demokrácia a honvédő háborúban, a szovjet állam alkotmányos alapjai). Ezeken kívül egy-egy előadást szenteltek a filozófiai kérdésekről szóló párthatározat ismertetésének, valamint a honvédő háború alatti szovjet irodalomnak. RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 1248.

A szovjet vezetés „érdektelenséget” mutatott a magyar kommunista emigráció 1944 őszi programmegbeszéléseivel⁴⁹ kapcsolatban is – úgy tűnik egyáltalán nem siettek választ adni azokra a kérdésekre, hogyan foglaljon állást a párt a nemzeti és területi kérdéssel, vagy a szövetségesek, s ezen belül a Szovjetunió Magyarországgal szemben követett politikájával kapcsolatban. (Annak ellenére, hogy a háború utáni tervezéssel foglalkozó bizottságok megkapták az egyes kommunista pártok vezetői által készített anyagokat is, a kommunista pártok a tervezési folyamatban és a fegyverszüneti tárgyalások alatt marginális szerepet játszottak.) Míg a Külföldi Bizottság vezetői a testület 1944. szeptember 7-i határozatának megfelelően a Dimitrovval folytatott beszélgetésen szerették volna az említett kérdéseket megvitatni, a Szovjetunióval szövetséges viszonyban álló Csehszlovákia és Lengyelország kommunistái Sztálinnal személyesen konzultálva éppen ez idő tájt egyeztettek a Vörös Hadsereg által követendő, mindkét fél érdekeit tiszteletben tartó politikát.

Dimitrov végül 1944. október 14-én fogadta a magyarokat, hogy átadhasák az elkészült akcióprogramot. A kezdeti magyar erőfeszítést nem tartotta reálisnak, és átírásra visszaadta Révainak a tervezetet.⁵⁰ Dimitrov naplójában nem részletezi, hogy mely kérdésekben bírálta a magyar kommunista emigráció vezérkarát, de valószínűsíthető, hogy hibának tartotta a Horthy elleni támadást, miközben Molotov tárgyalásokat folytatott Horthy megbízottai-val a fegyverszünetről (és amiről a moszkvai emigránsoknak kezdetben nem volt tudomásuk).⁵¹ A program új változata mindenestre már nem tartalmazta a Horthy regnálására vonatkozó kitételeket, ami nem csak arról tanúskodik, hogy a Kommunisták Magyarországi Pártja késznek mutatkozott a szovjet érdekek maximális figyelembevételére, de azt is mutatja, hogy Sztálin és Molotov „óvatosabb” volt, mint a magyar kommunisták.⁵² Magyarország tekintetében a szovjet kormány célja az volt, hogy az országot leválassza Hitler oldaláról, és szembefordítsa a náci Németországgal, valamint széles nemzeti összefogáson alapuló, a Szovjetunióval szemben „baráti” kormány alakuljon. Sztálin feltehetőleg azért mutatott készséget arra, hogy együttműködjön az ellenséges ország társadalmi elitjével, mert azt remélte, hogy ezáltal lerövidíthető a háború, és elősegítheti a felszabadított területek megszállási folyamatát és igazgatását. A helyi kommunistáknak azt a kérését, hogy a Szovjetunió

⁴⁹ A programmegbeszélések jegyzőkönyvét Korom Mihály adta közre. Lásd A moszkvai magyar kommunista emigráció 1944. őszi megbeszélései a programkészítésről. (*Múltunk*, 1993. 1. sz.)

⁵⁰ Georgi Dimitrov: *Dnevnik 9 mart 1933–6 februari 1949*. Universzitetszko izdatyelsztvo „Szv. Kliment Ohridszki”. Szófia, 1997. 443.

⁵¹ Korom Mihály: *Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya és a fegyverszünet (1944–1945.)* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 261.

⁵² Martin Mevius: *The Hungarian Communist Party and the origins of socialist patriotism 1941–1953*. Clarendon Press, Oxford, 2005. 51–52.

közvetlenebb módon nyújtson segítséget, általában óvatossággal kezelték, és politikai sikerük függvényében egyedileg vizsgálták.⁵³

Magyarország háború utáni sorsa akkor került a szovjet vezetés érdeklődésének homlokterébe, amikor a szovjet Vörös Hadsereg elérte, illetve átlépte Magyarország határait. Eduard Mark szerint a Szovjetuniónak a háború befejezését követően egész Kelet-Európában az volt a szándéka, hogy széles körű, de kommunista dominanciájú koalíciók létrehozásával növelje a kis kommunista pártok hatalmát, miközben fenntartja a „polgári demokratikus” berendezkedés látszatát. Ennek a taktikának Mark szerint többek között az volt a célja, hogy minimálisra csökkentse a nyugati szövetségesek tiltakozását a kommunisták által dominált és közvetlenül Moszkvának alárendelt rendszerek létrehozása miatt, ami a Szovjetuniót állandó konfliktusba sodorná szövetségeseivel, és ezáltal elveszítené azokat a fontos előnyöket, amelyeket a velük való folyamatos együttműködéssel szerzett.⁵⁴

Elsősorban a már magyar területen folyó harcok járultak hozzá ahhoz, hogy 1944. szeptember végén Horthy elküldte képviselőit Moszkvába a fegyverszüneti kérelemmel és az azzal kapcsolatos tárgyalások lefolytatására. Az 1944 őszi fegyverszüneti tárgyalásoknak, valamint az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány létrejötté történetének gazdag hazai irodalma van.⁵⁵ A Vida István által először 1995-ben publikált orosz külügyi dokumentumok alapján most már azt is tudjuk, hogy ezek az intézmények közvetlen szovjet beleszólás és ellenőrzés mellett jöttek létre, és fejtették ki tevékenységüket.⁵⁶ A kormányalakítási tárgyalásokon szovjet részről a legnagyobb aktivitást Molotov külügyi népbiztos fejtette ki, ő találkozott a magyar fegyverszüneti delegáció tagjaival, ő a címzettje a külügyi népbiztosság emlékeztetőinek. Mellette még Dekanozov külügyi népbiztos-helyettest kell megemlíteni, aki ekkor közvetlenül foglalkozott a magyar ügyekkel. Molotov az 1980-as években úgy emlékezett vissza a történetekre, hogy ő hozta létre az Ideiglenes Magyar Nemzeti Kormányt.⁵⁷ Kijelentésében nem sok túlzás van, ám ebben a kérdésben is – csakúgy, mint minden fontosabb külpolitikai kérdésben – Sztálin mondta ki a végső szót.

A Magyarországon létrehozandó hatalmi szerv jellegét illetően nézeteltérés alakult ki a Magyarországról az MKP akcióprogramjának jóváhagyatása végett Moszkvába visszatért Gerő Ernő és Nagy Imre, illetve Dekanozov külügyi népbiztos-helyettes között. Dekanozov francia mintára Nemzeti Fel-

⁵³ Alfred Rieber: Soviet planning for post-war East-Central Europe. I. m. 79.

⁵⁴ Eduard Mark: Revolution by Degrees. I. m. 7.

⁵⁵ Korom Mihály már idézett munkája mellett lásd még Gosztynyi Péter: A magyar-szovjet fegyverszüneti tárgyalások (1944. október). *Új Látóhatár*, 1969. november.

⁵⁶ Vida István: Orosz levéltári források az 1944 őszi moszkvai kormányalakítási tárgyalásokról, az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásáról és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megválasztásáról. In: *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944–1945*. Szerk.: Feitl István. Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1995. 52–108.

⁵⁷ *Szto szorok beszedsz Molotovim. Iz dnyevnyika F. Csujeva*. TERRA, Moszkva, 1991. 90.

szabadító Bizottság és Tanácskozó Testület létrehozását javasolta, míg Gerőék kitarítottak az Ideiglenes Nemzetgyűlés és Kormány megalakítása mellett. Dekanozov ebben a kérdésben Puskin, a magyarországi SZEB leendő politikai tanácsadója és későbbi magyar követ (az egyik háború utáni berendezkedéssel foglalkozó tervező bizottság tagja), valamint Grigorjev/Geiger Béla, a szovjet külügyminisztérium magyar referense álláspontját tette magáévá, akik 1944. november 29-i feljegyzésükben elutasították „egy a központi hatalom minden funkciójával felruházott magyar központ létrehozását”. Érveléseik három központi eleme a következő volt: nem tudják ennek a központnak (kormánynak) olyan összetételét biztosítani, amely a szovjetek és Magyarország lakossága számára is elfogadható; ha a központ munkájába Horthy Moszkvában tartózkodó képviselőit is bevonják az nehézséget okozna a szovjet katonai hatóságoknak, és végül, ha Debrecenben létrejön a magyar központi hatalom, akkor a szövetségesek felvethetik saját megbízottaik odaküldésének kérdését is, ami a feljegyzés készítői szerint szintén nem lenne kívánatos.⁵⁸

Ebben a kérdésben a szovjet vezetés sem volt teljesen egységes, s végül az döntötte el Gerőék álláspontjának elfogadását, hogy a december 1-jei megbeszélés közepette betoppant Sztálin, s ő ebben az esetben a magyar kommunisták véleményét támogatta. Gerő Ernőnek a tanácskozásról készített feljegyzései, valamint visszaemlékezéséből rekonstruálhatóan Sztálin legfontosabb érvei a következők voltak: egyrészt meg kell vizsgálni, hogy a magyar történelmi hagyományoknak melyik forma felel meg, másrészt semmi nem indokolja, hogy ha Szálasiéknak kormányuk van, nekik csak felszabadító bizottságaik legyenek, s ha a magyarok úgy értékelik a helyzetet, hogy az megérett a kormány megalakítására, el kell fogadni álláspontjukat.⁵⁹ Ugyanakkor felhívta a figyelmet a „honnan ez a kormány?” kérdésben megfogalmazódó, a hatalom forrását és a jogfolytonosságot érintő problémára. A szovjetek elfogadták volna Horthyt is, de mivel őt a németek eltávolították, és kinevezte Szálasi (függetlenül attól, hogy lélektani kényszer hatására tette), a szovjetek számára erkölcsileg halott – mondta Sztálin. Ezzel a Szálasi-puccsig a szovjet vezetés és a moszkvai magyar kommunista emigráció között Horthy megítélését illetően meglévő „fáziseltolódás” gyakorlatilag megszűnt. Ennek ellenére Sztálin is azon a véleményen volt, hogy a leendő hatalmi szerv által kiadandó nyilatkozatban vagy manifesztumban mondani kell valamit Horthyról is.

Miután Sztálin a magyarok érvelésének hatására elfogadta valamiféle „parlament funkcióját ellátó nemzeti tanács” létrehozását, szóba került az is, hogyan alakuljon meg a nevezett szerv. „A nemzeti tanácsot a városi és a területi önkormányzatok képviselőiből kell összehívni. Ha vannak szakszervezetek, akkor azok képviselőit feltétlenül be kell vonni; a szövetkezetek és egyéb tár-

⁵⁸ Vida István: Orosz levéltári források... I. m. 86–88.

⁵⁹ Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (a továbbiakban PIL) 274. f. 7/8. ő. e., illetve 867. f. g-127. ő. e.

sadalmi szervezetek képviselőit is. A pártokat egyelőre nem kell.”⁶⁰ (Ez az álláspont a későbbiek folyamán módosult, a Sztálin által felsorolt szervek mellett a nemzeti bizottságok, illetve a pártok is szerepet kaptak, s a nemzetgyűlés választás útján jött létre.)

A megbeszélés során Sztálin gyakorlatilag „útmutatással” szolgált több fontos kérdésben, így arra vonatkozólag is, hogy a kormánynak tevékenységét egy kiáltvánnyal vagy nyilatkozattal kell kezdenie, amelybe feltétlenül bele kell venni a földreform kérdését, s erre a lengyel agrárreformot hozta fel példaként.

A majdan megalakuló kormány összetételére vonatkozóan Gerő fontosnak tartotta rögzíteni a szovjet vezetés álláspontját: a kormányba nem kell bevenni azokat az emigránsokat, akiket a fogolycsere egyezmény keretében a húszas években cseréltek ki, viszont be kell vonni a volt fegyverszüneti delegáció tagjait és az átállt horthysta táborno-kokat.

Valószínűleg azt követően a magyarok egymás között és szovjet partnereikkel is folytattak még további tanácskozásokat a most már zöld utat kapott Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívására és a kormány megalakítására vonatkozóan, s feltehetően a kormány nyilatkozatával kapcsolatban is.

1944. december 5-én két találkozó is lezajlott, egyrészt a magyar kommunisták és a szovjet vezetés között, másrészt ekkor találkozott először Gerő Ernő és Nagy Imre a volt fegyverszüneti delegáció tagjaival és a táborno-kokkal Fjodor F. Kuznyecov vezérezredesnél. Az előbbi megbeszélés témája a Gerő által készített kormánynyilatkozat megvitatása volt, amellyel kapcsolatban – feljegyzéséből rekonstruálhatóan – a szovjet fél részéről az alábbi megjegyzések hangzottak el: „Hajlékonyabb megfogalmazásokat. Különösen világosan megmondani, hogy a magántulajdon fennmarad.[...] A földkérdésben rugalmasabban. A mennyiségről nem beszélni...”⁶¹

A második tanácskozásról már sokkal bővebb forrásanyag áll rendelkezésre.⁶² A debreceni krónikáskönyv e megbeszélésről a következőképpen ír: „A tárgyaláson Gerő Ernő tette meg javaslatait és ettől a perctől kezdve a kibontakozás körül a kezdeményezés és irányítás teljesen Gerő Ernő kezébe került és ő hihetetlen agilitással vezette le a magyar politikai krízist. Gerő Ernő ezen a megbeszélésen különböző jegyzeteket és előre elkészített javaslatokat vett elő és mindenekelőtt azt indítványozta, hogy a már elkészített javaslat alapján a felszabadított Tiszántúl harmincnégy helységében választásokat kell tartani. Debrecenbe össze kell hívni a nemzetgyűlést, amely azután meg-

⁶⁰ PIL 274. f. 7/8. ő. e. Gerő Ernő feljegyzése az 1944. december 1-jei megbeszélésről.

⁶¹ Uo. Gerő Ernő feljegyzése az 1944. december 5-i megbeszélésről.

⁶² E találkozóról és a másnapi Molotovnál történt megbeszélésről Teleki Géza és Szentiványi Domokos is készített feljegyzést. Ezeket idézi Korom Mihály: *Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya...* 337–350. Lásd még Paál Jób – Radó Antal: *A debreceni feltámadás*. Első kiadás. Debrecen, 1947. 147–150. A Molotovnál lefolytatott tanácskozásról a szovjetek is készítettek feljegyzést, ezt Vida István tette közzé: *Orosz levéltári források...* I. m. 90–92.

választja az új demokratikus magyar kormányt. Gerő Ernő fel is olvasta azt a proklamációt, amelyet a magyar kormány a nemzetgyűlés előtt tenni fog és nyomban felolvasta a megválasztandó kormány tagjainak névsorát is. Dálnoki Miklós Béla miniszterelnöksége alatt azt a kormánylistát olvasta fel, amelyet Debrecenben a nemzetgyűlés el is fogadott.”⁶³

Gerő visszaemlékezésében azt elismeri, hogy a megbeszélésen ismertette a Függetlenségi Front programját is, viszont szerinte nem volt még teljes a kormánylista: a kormány elnökének a szovjetek javasolták Miklós Bélát, s ugyancsak szovjet javaslatra került bele a kormányba Vörös János és Faragho Gábor, míg Nagy Imre és Gábor József jelölését az ő javaslatukra fogadták el, a betöltetlen helyekről pedig Debrecenre halasztották a döntést.⁶⁴ (Erről a kérdésről a történészek között még vita folyik: Korom Mihály könyvében a Gerő által elmondottakat fogadja el hitelesnek, míg Gosztonyi Péter a Teleki Géza visszaemlékezésében ismertetett kész kormánylistát veszi át.⁶⁵)

E megbeszélést követően december 6-án hajnalban Molotovnál zajlott le az utolsó találkozó, a szovjet vezetés és a fontosabb kérdésekben most már egyetértésre jutott és hazakészülődő magyarok között. Miután a jelenlévők kinyilvánították egyetértésüket az ideiglenes magyar kormány tervezett összetételével és a kormánynyilatkozat szövegével, Molotov kijelentette, hogy a szovjet kormány kész segíteni a magyar nemzetgyűlés és a magyar nemzeti kormány megalakításában, majd sikereket kívánva az előttük álló munkához, útjára bocsátotta a delegációt.

A kedvezőtlen időjárási viszonyok következtében különvonattal hazautazó küldöttséget december 7-én délután Kuznyecov vezérezredes búcsúztatta a moszkvai Kijevi pályaudvaron. A hat miniszterjelöltön kívül velük utazott haza Gerő Ernő is, valamint azok a szovjet diplomaták és katonatisztek, akiket a megalakuló kormány mellé osztottak be: Ivan Z. Szuszajkov vezérezredes,⁶⁶ Puskin követ és Grigorjev követségi titkár. A kormányvonat nagy kerülővel, hat napos zötykölődés után december 12-én reggel futott be a debreceni pályaudvarra. Ünneplő tömeg és díszszázad helyett néhány géppisztolyos orosz katoná fogadta az új Magyarország alapjainak lerakására hazaérkezett küldöttséget.⁶⁷

⁶³ Paál Jób – Radó Antal: *A debreceni feltámadás*. 147–148.

⁶⁴ PIL 867. f. g-127. ó. e. Gerő Ernő visszaemlékezése.

⁶⁵ Az ezzel kapcsolatos vitákat részletesebben lásd Korom Mihály: *Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya...* 337–350.

⁶⁶ Szuszajkov Ivan Zaharovics (1903–1962) 1924-től szolgált a Vörös Hadseregben. 1944–1945-ben a 2. Ukrán Front Katonai Tanácsának tagja, 1946 januárjától a romániai SZEB elnökhelyettese.

⁶⁷ Arról állítólag Moszkvában is vita folyt, hogy hol legyen az Ideiglenes Nemzeti Kormány székhelye. Szeged mellett szölt, hogy a háborúban kevesebb kárt szenvedett, aminek következtében a kormányzati munka beindítása egyszerűbb lett volna. Debrecen mellett állítólag Molotov érvelt, arra hivatkozva, hogy Kossuth Lajos Debrecenben tette meg a Függetlenségi Nyilatkozatot és mondta ki a Habsburg-ház trónfosztását.

A Szovjetunióról kialakult és kialakított kép változásai

A Szovjetunióról alkotott képet a két világháború közötti negyedszázadban több tényező befolyásolta. Az 1918 őszi polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság mély nyomokat és lassan gyógyuló sebeket hagyott a magyar társadalomban, és a „bolsevik” Szovjet-Oroszországot a Horthy Miklós nevével fémjelzett korszak egyik legádázabban gyűlölt ellenségévé, az anti-bolsevizmust az egész korszak ideológiai alapjává tette. Ennek ellenére már az 1920-as évektől mindkét oldalon megfigyelhetők olyan törekvések, amelyek a kölcsönös érdekek és előnyök alapján a két ország közötti együttműködést szorgalmazták.¹ Magyarország számára a Szovjetunió egyfelől fontos kereskedelmi partnerként jöhetett szóba, másfelől a párizsi békerendszert elítélő hatalomtól (amely ráadásul a kisantant egyik államával, Romániával szemben területi igényt jelentett be) a magyar külpolitikai törekvések támogatását is remélhették. Az 1922-ben rendezett genovai konferencián Bánffy Miklós külügyminiszter már találkozott Csicserin külügyi népbiztossal, és emlékirataiban rezignáltan vetette papírra: „Teljes egyetértésben váltunk tehát el, és az volt a benyomásom, hogy sok előny származna belőle, ha mi felvehetnők a diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval. Ez persze akkor kizárt dolog volt sok minden okból.”² Végül is 1924 őszén a két ország képviselői diplomáciai és kereskedelmi megállapodásokat kötöttek, de a kedvezőtlen közhangulat, a kommunista propagandától való félelem felülírta a racionalitást: az egyezményeket Horthy kormányzó ellenkezése miatt nem ratifikálták, úgy azok nem léptek életbe.

A tényleges diplomáciai kapcsolatfelvételre csak egy évtized múltán, 1934-ben került sor, de a kérdés addig sem került le napirendről; harmadik államban szolgálatot teljesítő magyar és szovjet diplomaták között többször előforduló beszédtema. Azzal szovjet részről is tökéletesen tisztában voltak, hogy a kapcsolatok normalizálásának legfőbb akadálya a bolsevikokkal szembeni ellenszenv. Jan Berzin bécsi követ 1925. augusztus–szeptemberében Gratz

¹ A témáról részletesebben lásd Seres Attila: *Magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok 1920–1941*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2010.

² Gróf Bánffy Miklós: *Egy erdélyi gróf emlékiratai. Emlékeimből – huszonöt év*. Heli-con, Budapest, 2013. 329.

Gusztáv korábbi külügyminiszterrel folytatott beszélgetéséről Litvinov külügyi népbiztosnak küldött jelentésében éppen ezért javasolta az Orosz Távirati Ügynökség, a Külügyi Népbiztosság Sajtóosztálya és a külképviseletek tevékenységének megélénkítését, annak érdekében, hogy neves magyar újságírók bevonásával kedvező irányban alakítsák a közvéleményt.³ Magyar beszélgetőpartnere is azon a véleményen volt, hogy nincs közvetlen összefüggés a diplomáciai kapcsolatok megléte és az adott országban kifejtett bolsevik propaganda között, ugyanakkor elemi érdeknek tekintette, hogy a diplomáciai kapcsolatok megteremtésével első kézből szerezzenek értesüléseket a Szovjetunióban történekről.⁴

A Magyarországon orosz szakértőnek tekintett Jungerth-Arnóthy Mihály (aki az elítélt magyar kommunisták kicserélését intézte) a litvániai szovjet követel folytatott beszélgetéséről hazaküldött jelentésében 1931-ben Gratz Gusztávhoz hasonlóan úgy vélekedett: „Célszerűnek tartanám a magyar kormányt oly irányban befolyásolni, hogy a magyar kormány ne találja magát ugyanazon nehézségekkel szemben, mint 1924-ben, ha diplomáciai vagy jelentős gazdasági okokból egyszer szükségesnek tartaná a diplomáciai összeköttetésnek felvételét Moszkvával.”⁵

A két világháború között a magyar lakosság túlnyomó többségének a Szovjetunióról csak közvetett információi voltak; közvetlen tapasztalatokkal csak az első világháború után hadifogságba esett magyarok, illetve a harmincas években a nagy szovjet ipari beruházásokon dolgozó magyar mérnökök, különböző szakemberek rendelkezhetek.⁶ A sok esetben Szibériát is megjáró első világháborús hadifoglyok által közvetített kép azonban még egy világháború és polgárháború által sújtott, romokban heverő, kaotikus állapotban lévő ország képe volt. Az 1930-as években hosszabb ideig a Szovjetunióban dolgozó mérnökök, technikusok már egy egészen más képet közvetíthettek. Napi munkájuk során közvetlen közletről láthatták az orosz mindennapokat, de egyben szemtanúi lehettek az idegenekkel szembeni egyre fokozódó bizalmatlanságnak, a – sokszor kollégáikat is érintő – represszióknak. Beszámolóik – még ha tapasztalataikról őszintén beszéltek is – érdeemben aligha befolyásolták a magyar közvéleményt.

³ Kolontári Attila: *Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920–1941*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009. 85.

⁴ Uo. 87.

⁵ Uo. 107.

⁶ A Szovjetunióban az 1920-as évek végétől, a nagy ipari beruházások megindulásától több tízezer munkásra volt szükség, akik képesek voltak a külföldön megvásárolt ipari berendezések és gépek kezelésére. Hivatalosan az SZK(b)P XVI. kongresszusán, 1930 nyarán született döntés arról, hogy 40 ezer külföldi munkást hívnak meg a Szovjetunióba tapasztalataik és tudásuk felhasználása végett. Szergej Zsuravljov: *ROSZSZPEN*, Moszkva, 2000. A Szovjetunióban dolgozó magyarok pontos számát nem ismerjük.

Magyarországon az 1920-as és 1930-as években számos, a szovjetunióbeli viszonyokat meglehetősen kritikusan bemutató kiadvány jelent meg,⁷ ezek azonban szintén nem közvetlen tapasztalatok, hanem a szovjetunióbeli helyzetről a világban keringő hírek-mendemondák alapján íródtak. (Arról nincsenek ismereteink, hogy ezek az írások milyen széles olvasóréteghez jutottak el, illetve milyen volt közvélemény-formáló hatásuk.) A magyar politikai vezetés annyira irtózott a bolsevik eszméktől, hogy azokat a műveket, amelyek – jobbra persze propagandisztikus céllal – valamit bemutatnak volna a szovjetek országáról, elkobozták. A magyar cenzúra nem engedte be az országba a marxista irodalmat, de indexre kerültek Gogol, Tolsztoj, Gorkij, Solohov művei is. „Horthy-Magyarország szinte hermetikusan el volt zárva a Szovjetuniótól. A sajtóban és általában az irodalomban az az elv uralkodott, hogy a Szovjetunióról rosszat vagy semmit. Még a haladó sajtó alapján sem alakíthattunk ki egy reális képet magunknak a szovjet életről. Valahogy idealizáltuk az ottani viszonyokat” – emlékezett vissza a két világháború közötti évekre az akkor illegális kommunista párt egyik aktivistája, Fodor Zoltán.⁸ (Miután a két világháború között szovjet emigrációban élt magyar kommunisták jobbnak látták, ha tapasztalataikról nem beszélnek széles körben, a Szovjetunióba később kikerkező magyar kommunisták döbbenten szembesültek a valósággal.)

A lezárt határokon mindazonáltal olyan embereknek is sikerült átjutni, akik tapasztalataikat, élményeiket másokkal is megosztották. Illyés Gyula 1934-ben, a szovjet írószövetség meghívása alapján közel két hónapot töltött a Szovjetunióban, ottani benyomásait az *Oroszország. Úti jegyzetek* című könyvében foglalta össze. Utazása nagyjából arra az időszakra esett, amikor számos Nyugaton élő, baloldali érzelmű értelmiségi (André Malreaux, Lion Feuchtwanger, André Gide, Louis Aragon) is megfordult a Szovjetunióban. Ezeknek a látogatásoknak a propaganda lehetőségeit a szovjet vezetés igyekezett a legmesszebbmenőkig kihasználni, s valószínűleg nem volt ez másképpen Illyés esetében sem, hiszen már az sem véletlen, hogy egyáltalán elutazhatott a Szovjetunióba. Illyés nagy érdeklődéssel és nyitottsággal próbálta megis-

⁷ A Magyarországgal 1945. január 20-án kötött fegyverszüneti egyezmény – az időszak és nem időszakos irodalom kiadásáról, behozataláról, terjesztéséről rendelkező – 16. cikkelye nyomán a fasiszta jellegű sajtótermékek betiltásáról az 530/1945. sz. ME. (*Magyar Közlöny*, 1945. március 17.), s annak végrehajtásáról szóló 1330/1945. sz. rendelet (*Magyar Közlöny*, 1945. május 1.) intézkedett. A fasiszta tárgyú és szovjetellenes könyvek, filmek, zeneművek első jegyzéke a *Magyar Közlöny* 1945. június 17-i, a második jegyzék a június 23-i számban jelent meg. (Később még további két jegyzéket adtak ki.) A szovjetellenes tartalmuk miatt bezúzásra ítélt könyvek között szerepeltek például az alábbi írások: Ambrus Tibor: *Szovjetcsalád, szovjetgyerek, szovjetjövő*. Budapest, 1934., Cederholm Boris: *A Cseka országában. Szovjet-Oroszország börtöneiben*. Székesfehérvár, 1929. Csernagvin Vladimir: *A szovjet-oroszországi koncentrációs táborok élete*. Budapest, 1934. és uő: *A GPU országa*. Budapest. 1935., Marjay Frigyes: *Ez a szovjet...* Budapest, 1937., Lévai Jenő: *Éhség, forradalom, Szipéria*. Budapest, 1935.

⁸ PIL 867. f. 2/f-37.

merni és megérteni a „hús és vér” szovjet emberek mindennapjait, problémáit, de amit látott csak „képország” volt.⁹ Mindazonáltal leírása jócskán tartalmazott kritikai elemeket is: nem kerülték el figyelmét az elhanyagolt házak, az elhagyott, elvadult gyermekek, a kulturálatlanság apró megnyilvánulásai, az oroszok alkoholfogyasztási szokásai vagy éppen a parasztság kétségbeejtő helyzete.

A két ország képviselői Illyés szovjetunióbeli látogatásának évében, 1934. február 6-án látták el kézjegyükkel a diplomáciai kapcsolatok megteremtéséről szóló egyezményt; a hírt a magyar lapok többsége február 7-én közölte. Az esemény 1924-hez hasonlóan megosztotta a magyar közvéleményt. Magyar részről a szovjet követség működését még akkor is különféle „óvintézkedésekkel” kívánták ellenőrizhetővé tenni (futárszolgálat szabályozása, követségi létszám meghatározása, másik ország állampolgárai alkalmazásának tilalma a követségeken). Kánya Kálmán külügyminiszter a korlátozások mellett azzal érvelt: „nekünk jobban kell számolnunk a közvélemény részéről a kommunista propagandától való félelemmel, mint bármely más kormánynak”.¹⁰ Hasonló volt Jungerth-Arnóthy érvelése is Leon Helfandnak, a római szovjet követség diplomatájának: A magyar kormánynak a hazai közvéleményt meg kell nyugtatnia, hogy „azok az elemek, melyek annak idején feldúlták az országot, és annyi szenvedést okoztak, nem kerülhetnek a diplomáciai viszonyokhoz a szovjettal való felvétele alkalmából előtérbe”.¹¹

A diplomáciai kapcsolatfelvétellel a két ország közötti politikai-ideológiai ellentéteket nem sikerült áthidalni. A szovjet diplomatákat Budapesten állandó megfigyelés alatt tartották, jelentések készültek, kik és mikor keresték fel a követséget, mikor távoztak és érkeztek, s egyes vélemények szerint a követség magyar technikai személyzete között a rendőrségnek beépített embere is volt.¹²

1939. február 2-án, miután Magyarország csatlakozott az antikomintern paktumhoz, Litvinov külügyi biztos közölte Jungerth-Arnóthy követtel, hogy szovjet részről nem kívánják fenntartani a diplomáciai kapcsolatok addigi formáját – vagyis külön követséget –, elegendőnek tartotta, ha harmadik államban működő követekkel képviseltetik magukat. A diplomáciai „mosolyszünet” azonban nem tartott sokáig. A német–szovjet közeledés hatására a magyar kormány kereste a kapcsolatok újbóli rendezésének lehetőségét, és Moszkva is késznek mutatkozott a képviselők helyreállítására. 1939. október 5-én Horthy Kristóffy Józsefet nevezte ki követté, aki egy héttel később meg is érkezett állomáshelyére. Ezzel egyidejűleg Budapestre érkezett az új szovjet követ, Ny.

⁹ Szilágyi Ákost idézve Kolontári Attila használja ezt a kifejezést az 1930-as évek elejének Szovjetuniójára. Kolontári Attila: Illyés Gyula a Szovjetunióban. *Új Dunatáj*, 2004. december 42.

¹⁰ Idézi Kolontári Attila: *Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok*. 70.

¹¹ Uo. 130.

¹² Uo. 159.

Saronov is. Ettől kezdve a két ország közötti hadiállapot beálltáig a magyar kormány nagy gondot fordított arra, hogy a két ország közötti viszonyt semmi, még egy-egy szovjetellenes cikk se árnyékolja be. (A budapesti szovjet követség szintén árgus szemekkel figyelte a magyar sajtó megnyilvánulásait, és nem mulasztotta el, hogy tiltakozzon, ha a magyar sajtóban nem megfelelő híradások jelentek meg.) Az 1939-ben felállított Sajtóellenőrző Bizottság 1939 szeptemberében például Oroszországgal szemben teljes közömbösséget és tárgyilagosságot írt elő a sajtó számára, és azt tartotta célnak, hogy a „közönség” tárgyilagosságot, reális képet kapjon.¹³ A külügyminisztérium sajtóosztálya által kiadott instrukciók különbséget tettek a Szovjetunió mint állam és a bolsevizmus mint ideológia között; az utóbbi bírálata továbbra is megengedett volt.¹⁴ 1940 tavaszára a magyar sajtóból eltűntek a szovjetellenes megnyilvánulások, sőt Ullein-Reviczky Antal, a Külügyminisztérium sajtó- és kulturális osztályának vezetője az Egyesült Államok követének arról beszélt, hogy a Szovjetunió jóindulatának megnyerése érdekében számos „oroszbarát hangvételű” cikk fog megjelenni a magyar sajtóban.¹⁵

E körülmények között Moszkva is tett gesztusértékű lépéseket: 1940 végén megkezdte az 1848/49-es honvédszászlók visszaadását,¹⁶ és a szívélyes jó viszony jegyében került sor a Szovjetunió részvételére az 1941. május 2-án megnyílt Budapesti Nemzetközi Vásáron. A szovjet pavilon a leglátogatottabbak közé tartozott; a szovjet követség munkatársa, Geiger Béla (Borisz Grigorjev) tumultuózus jelenetekről számolt be, és az óriási érdeklődést a Szovjetunió iránti szimpátiával magyarázta. A szovjet pavilon sikerét hasonló okokkal indokolta Rákosi Mátyás is. A budapesti szovjet követségtől kapott információi szerint „Az ismertető katalógust kétszer újra kellett nyomtatni, mert ezt a szép kiállítású broszúrát, melynek első oldalát a Szovjetunió címere díszítette, minden látogató magával vitte. [...] az első napon, amikor este megnézték a kitett emlékkönyveket, olyan lelkes szovjetbarát és Horthy-ellenes bejegyzések tömegét találták, hogy elhatározták, óvatossági rendszabályokat fogantatosíta-

¹³ *Nem engedélyezem! A Cenzúra Bizottság dossziéjából.* Szerk.: Márkus László – Szinai Miklós – Vásárhelyi Miklós. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975. 63. és 68.

¹⁴ Az 1939. december 7-i egyik utasítás például így szólt: „Átengedhetők a Népszava hírei, amelyekben a szovjet ideológia ellen küzd, de olyanok nem, amelyekben a Szovjetet, mint államot támadja.” (Uo. 78.) Ugyanezen a napon egy másik, a VKF 5. osztály igényeit tartalmazó útmutatás szerint „Szovjet hadsereg harci értékét lekicsinylő, felszerelésének hiányosságát, szovjet tiszték legyilkolását tartalmazó cikkeket – bármely forrásra hivatkoznak is – törölni kell. (Uo. 79.) Lásd még Sipos Balázs: Szovjetbarát és szovjetellenes nyilas propaganda 1939–1941. *Múltunk*, 1996. 2. sz. 107–132.

¹⁵ Kolontári Attila: *Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok*. 319.

¹⁶ A közvélemény arról nem tudott, hogy ez volt az ára Rákosi Mátyás kiengedésének a Szovjetunióba. Seres Attila: Nemzeti ereklényeinket egy politikai fogolyért. Orosz levéltári iratok Rákosi Mátyás és az 1848–1849. évi szabadságharc honvédszászlóinak kicseréléséről (1940). *Történelmi Szemle*, 2005. 1–2. sz.

nak.”¹⁷ Kristóffy követ viszont jelentésében ügyesen megszervezett és szemfényvesztő propagandáról írt, amelynek sokan bedőltek. Ellensúlyozásképpen azt javasolta: a magyar lapok közöljenek olyan, a szovjet sajtóból származó, a követség által Budapestre eljuttatott híreket, amelyek a szovjetunióbeli gazdasági nehézségekről, visszasságokról tudósítanak, mert szerinté „a szovjet gazdasági bajoknak szellőztetése a magyar sajtóban, ha az említett óvatos formában történne is, felvilágosítólag hatna a magyar olvasóközönség ama részénél, akik a Szovjetunióban paradicsomi viszonyokat hajlandók elképzelni”.¹⁸

Alig néhány hónap múlva a két ország között beállt a hadiállapot, és a szovjetek országa felé „fegyverek nyitották meg a kapukat”.¹⁹ A háború idején megjelent harctéri beszámolók, tendenciózusan összeállított, sokszor kétes hitelességű haditudósítások²⁰ egyoldalú képet festenek a szovjet rendszerről, törvényszerűen annak negatív (esetenként elrettentő) vonásait emelik ki. Ezekben a – feltűnő hasonlóságot mutató – leírásokban a szovjet dolgozókat szürke, rongyos, rosszul ellátott tömegként mutatják be,²¹ akik koszos, igénytelen, szűk lakásokban laknak igen primitív körülmények között.²² A tanulatlan parasztok nem tudják használni a gépeket, elhagyott, elromlott, rozsdásodó mezőgazdasági gépekről írtak a tudósítások. A kultúra elmaradott, az oktatás csak a propaganda céljait szolgálja. „Nyomorbasüllyedt falvak, lerombolt vagy megszejtetett templomok, piszoktól, elhagyatottságtól belepett városok – ezek a szovjet-paradicsom fő útjelzői végig mindenütt, amerre csak jártunk az ezeréves határok és a Donec között” – írta Ludmann Emil főhadnagy.²³ „Pokol, szenny, piszok, nyomor, elmaradottság, tanulatlanság, kiéhe-

¹⁷ Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. Szerk.: Feitl István – Gellériné Lázár Márta – Sipos Levente. Napvilág Kiadó, Budapest, 1997. 48.

¹⁸ *A moszkvai magyar követség jelentései 1935–1941*. Szerk.: Peter Pastor. Századvég Kiadó – Atlanti Kiadó, Budapest, 1992. 315.

¹⁹ Momcsil Bojadzsievsz: *Mit láttak a haditudósítók Vörös-Oroszországban?* Új-Auróra Könyvkiadóvállalat, Budapest, 1942. 5.

²⁰ Pihurik Judit több olyan példát említ a második világháborús harctéri naplókban, amelyek a haditudósítások „kulisszatitkait” leplezik le. Pihurik Judit: *Háborús propaganda és a harctéri naplók valósága. A 2. magyar hadsereg katonái a szovjet fronton. Történelmi Szemle*, 2005. 1–2. 102.

²¹ „Lent a térségben egy csomó egyforma ember, egyformán szürkére uniformizált férfi és nő tolongott. De egyenruhájukat nemcsak testükön, hanem arcukon is hordták. Nem volt jól, vagy kevésbé jól öltözött, nem volt jóllakott vagy sovány, egészséges vagy beteg. Egyformán rosszul öltözött, rosszul táplált és beteg kinézésű volt mind.” – olvasható Morlin Imre főhadnagy beszámolójában. *Honvédeink Vörösországról...* Összeállította és szerkesztette: dr. Marjay Frigyes. Budapest, 1942. 122.

²² Néhány beszámoló azért árnyalta a képet: V. L. százados és F. L. főhadnagy tudósításában ez olvasható: „Kedves félpaszty családhoz voltunk beszállásolva. Nagyon tiszták voltak, a szobánk is elég elfogadható állapotban volt. Tisztára súrolt padló, fehérre mosott terítők, szobanövények már bizonyos mértékű igényekre és lakáskultúrára vallottak.” *Honvédeink Vörösországról...* 136.

²³ *Honvédeink Vörösországról...* 131.

zettség, zsidók uralma a Szovjetunió.” – Szász János tartalékos őrzvezető véleménye szerint.²⁴

Momcsil Bojadzsievnnek a haditudósítók jelentései alapján összeállított füzetével egyidejűleg, 1942-ben jelent meg a moszkvai magyar követségen korábban katonai attaséként szolgált Faragho Gábor könyve is, *Szovjetország* címmel. Szerinte a szovjetunióbeli életről annyit lehetne írni, hogy egész kis könyvtárat megtöltene, „Éppen ezért rövid összefoglalás keretében csak arra szorítkozik az ember, hogy egy általános képet nyújtson, és olyan szemelvényeket ragadjon ki, amelyekről tudja, hogy az olvasót érdeklik. Ezt a képet azonban nyújtani kell, mert az ottani viszonyokat nagyjában mindenkinek meg kell ismernie.

Azonkívül a Szovjetunió úgysis végleg megsemmisül, tehát szinte már a történelem részére is meg kell örökíteni ennek a rendszernek az emlékét, még pedig olyan formában, ahogyan azt egy elfogulatlan külföldi látta.”²⁵ Faragho egyrészt valóban igyekezett tényszerűen bemutatni a bolsevik rendszert és az orosz népet, de írása (amelytől nem volt idegen az antiszemita retorika sem) a magyar közvéleményben keringő negatív sztereotípiákat erősítette fel, a kor ismert fordulatai, képei jelentek meg benne.

A háború utolsó hónapjaiban a Vörös Hadsereg támadása elől nyugat felé visszavonuló nyilas kormányzati szervek mind erőteljesebb és durvább propagandával igyekeztek pánikot kelteni a polgári lakosságban, és ezzel kikényszeríteni a nyugatra menekülésüket. Sajtójukban a legvadabb – döntően valótlan – rémhíreket terjesztették a szovjet hadsereg által a tiszántúli területeken és a fővárosban elkövetett fosztogatásokról, a civilek elhurcolásáról, a nők megerőszakolásáról. Ez feltétlenül maradandó hatást gyakorolt az emberekre. A szovjetellenes propagandának volt bizonyos hatása, erről tanúskodik többek között Márai Sándor *Naplójának* a megszálló Vörös Hadseregről írt bejegyzése: „A magyar polgári társadalom olyasmit várt, hogy az oroszok mint afféle irgalmatlan avilági arkangyalok jelennek majd meg, lángpallossal és kénköbűzzel, s kiirtanak egy világot. Az oroszok megérkeztek, s akadt köztük mindenféle: kegyetlen, barátságos, kapzsi, irgalmatlan, emberies stb. De arkangyalról és lángpallosról nem esett szó.”²⁶

Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a szovjet hadsereg az akkor már négy esztendeje tartó háborútól végsőkig kimerült megszálló hadsereg volt, amely ellenséges országba érkezett. Hogy a magyar lakosság és a megszállók első találkozása, s ennek nyomán a szovjetekről alkotott kép milyen volt, az több tényezőtől függött: milyen tapasztalatokat szereztek a német megszállás alatt, milyen gyorsan haladt át a front, az adott település hányszor cserélt gazdát, milyen megszálló alakulatokkal találkoztak. Így voltak olyanak, akik szá-

²⁴ Uo. 132.

²⁵ Vitéz Faragho Gábor: *Szovjetországról*. Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság kiadása. 5. Budapest, é. n.

²⁶ Márai Sándor: *Napló 1945–1957*. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, 1990. 16.

mára a felszabadulást, az életben maradás jelentette, mások a nyilasoktól való megszabadulást, míg megint mások a fosztogatásokat, önkényeskedéseket, a civileket „malenkij robotra” elhurcoló, nőket megerőszakoló szovjet katonákat őrizték meg emlékezetükben.

A Szovjetunióról kialakult valódi kép bemutatására a korabeli sajtó áttekintése nem ad segítséget. 1947 szeptemberéig a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet vezetése és a SZEB szovjet részlegének megyei megbízottai nemcsak a sajtót cenzúrázták, de az összes nyilvános előadást, mozifilmet, színdarabot is, nehogy szovjetellenes kijelentések megjelenhessenek, illetve elhangozhassanak.²⁷ A SZEB megszűnése után mind magyar, mind szovjet részről komoly erőfeszítéseket tettek a Szovjetunió „imázsának” felépítésére, aminek következtében a sajtó erősen idealizált Szovjetunió-képet közvetített. Éppen ezért az áttekintés csak arra szorítkozik, hogy a Szovjetunió állampolgárai (mindenekelőtt a Vörös Hadsereg katonái) magyarországi viselkedése folytán milyen kép vetült az országra (és nem mellesleg a magyar kommunistákra), másfelől milyen intézkedések történtek a Szovjetunióról alkotott kép kedvező irányban történő megváltoztatására.

A magyar közvéleményben meglévő szovjetellenességre még inkább ráerősítettek a háború utáni „realitások”: az országhatárok és a jóvátétel kérdése, az ipari üzemek leszerelése, az ún. hadizsákmány-bizottságok működése, a szovjet katonai parancsnokságok megtorló intézkedései, a szovjet katonák és a lakosság közötti konfliktusok. A Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége 7. Osztályán még 1946 tavaszán is úgy látták, hogy „Magyarország területén esetleges rekvirálások esetén a Vörös Hadsereg az ipari körzetekben számíthat a munkásosztály támogatására [...] falun viszont ellenséges közeg várja, mivel a magyar parasztság zöme [...] ellenséges érzelmeket táplál a Vörös Hadsereg és a Szovjetunió iránt”.²⁸

A magyar lakosság és a megszállók kapcsolatáról szemléletes képet adnak azok a beadványok, amelyeket a települések előljárói a magyar kormánynak, illetve közvetlenül a szovjet katonai parancsnokságoknak küldtek. A panaszok szinte mindenütt azonosak voltak: a szovjet katonai hatóságok a 18 és 50 év közötti férfiakat napokra, esetleg hetekre elvitték, és az utak, hidak helyreállításán dolgoztatták őket, s akadtak közöttük olyanok, akikről soha többé nem hallottak. A katonakorú férfiakat egyszerűen mint hadifoglyokat deportálták, függetlenül attól, hogy voltak-e egyáltalán katonák. A Szovjetunió Állami Honvédelmi Bizottságának a magyarországi németek Szovjetunióba történő deportálására vonatkozó határozatának végrehajtása során válogatás nélkül el-

²⁷ AVP RF f. 0453. op. 2v papka 22. gy. 10.

²⁸ RGASZPI f. 17. op. 128 gy. 134. Idézi: G. P. Murasko – A. F. Noszkova: A szovjet tényező Kelet-Európa országainak háború utáni fejlődésében, 1945–1948. *Múltunk*, 1996. 2. sz. 52.

vittek minden német nevű személyt.²⁹ Révai József 1945. január 7-i levelében arra panaszkodott Rákosinak, hogy a végrehajtásban mutatkozó „szerencsétlen peregibek [elhajlások]” következtében pánik tört ki, és „még a hozzánk közel álló elemek is [...] megvadultak, arról beszélnek, hogy ez ugyanaz, mint amit Hitler csinált a zsidókkal”.³⁰

A kényszerszolgálatnál és a rablásoknál, rekvirálásoknál is sokkal több volt a nők megerőszakolása. Pető Andrea az egészségügyi intézetek adatai alapján a szovjet fegyveres erők által elkövetett nemi erőszak számát 50–200 ezer körüli számra becsüli. Véleménye szerint ebben a szexuális vágy mellett a bosszúszomj vagy a hatalom demonstrálásának igénye is közrejátszott.³¹ (A magyarországi esetek nem voltak egyediek, Norman Naimark amerikai történész könyvében részletesen tárgyalja a Vörös Hadsereg katonái által elkövetett erőszak méreteit és azoknak a civil lakosságra gyakorolt hatását.)³²

A Vörös Hadsereg katonái által elkövetett atrocitások, „kilengések” nem csupán a lakosságnak a Szovjetunióhoz való viszonyát határozták meg, de az illegalitásból éppen csak kilépett kommunista párt helyzetét is megnehezítették. A szovjet hadsereg magyarországi viselkedését Vas Zoltán, aki a Vörös Hadsereg egységeivel a szovjetunióbeli magyar kommunista emigránsok közül elsőként érkezett haza, több ízben szóvá tette Rákosiéknak küldött leveleiben. „A csapatok okos viselkedése esetén a lakosság kapcsolata a Vörös Hadsereghez, a Szovjethez, a Kommunista Párthoz tartós és meleg lett volna. Ehhez minden előfeltétel megvolt. De sajnos elvtársak nagyon komoly a helyzet, sok minden olyasmi történik, ami sebet üt a szíveken, és ami évekre, évtizedekre visszahat.”³³ Az asszonyok megbecstelenítése, állatok elhajtása, rablások miatt többször interveniált a szovjet katonai hatóságoknál, s ennek eredményeképpen a legsúlyosabb esetekben igen komoly fenyegetések is történtek, de a szovjet magatartás alapvetően nem változott meg.

A kőbányai kommunisták 1945. februári beadványukban elkeseredve írták: „Évtizedek óta úgy nézett a világ proletáriátusa Moszkva felé, mint a tudatlan

²⁹ Az Állami Honvédelmi Bizottság 7161. sz. 1944. december 16-án kelt határozata elrendelte a munkaképes német lakosság internálását Bulgária, Magyarország, Románia és Jugoszlávia területéről a Szovjetunióba munkavégzés céljából. Az internáltakat elsősorban a donyeci szénmedence szénbányászatának és a vaskohászat helyreállítási munkálataiban kívánták felhasználni. A határozatot közli: *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október–1948. június.* 65–67.

³⁰ *Moszkvának jelentjük...* 33–36.

³¹ Pető Andrea: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma – az 1945-ös budapesti nemi erőszak-esetek emlékezete. *Történelmi Szemle*, 1999. 1–2. sz.

³² Naimark, Norman: *The Russians in Germany. A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949.* Belknap Press, London, 1997.

³³ Vas Zoltán 1944. október 10-i levele Rákosinak, Gerőnek és Révainak. RGASZPI f. 495. op. 142. gy. 828. A dokumentumot közli Baráth Magdolna: *Levelek a frontról, 1944.* Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály és Vas Zoltán levelezése. *Századok*, 1998. 3. sz. 633–700.

munkás Krisztusra. Onnan várt segítséget, hogy a [...] fasiszta vandalizmus állati tetteitől megszabadulhasson.

Hosszú, kínos üldöztetés után jött a dicső, várva-várt Vörös Hadsereg, de milyen Vörös Hadsereg!”³⁴

Hasonló problémákat feszegetett Pokorny Hermann ny. vezérezredes, a Külügyminisztérium Fegyverszüneti Osztályának vezetője a SZEB vezetőjéhez küldött, 1945. március 25-én kelt feljegyzésében. Mint írta: kötelességének érzi, hogy „mint a fegyverszünet magyar őre, de egyben mint jó barát mindazt összefoglalni és őszintén megmondani, amit a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak a fegyverszüneti feltételek reális teljesítése tárgyában tudni kell”. A kőbányai kommunistákhoz hasonlóan ő is azt írta, hogy az ország lakossága „epekedve, szeretettel és minden áldozatra készen” várta a szovjet hadsereget, de „Az első találkozás a felszabadító Vörös Hadsereggel sajnos egészen más volt, mint ahogy azt a bizakodó magyar nép remélte: pozdorjává zúzott bútor, a fenéig kiürített szekrények és fiókok, karkötőóráktól és gyűrűktől megfosztott kezek és megbecstelenített nők ezrei jelezték a szovjet hadsereg útját.”³⁵

A legelső szovjet vezetés – annak ellenére, hogy Rákosi személyesen is írt ebben az ügyben az SZK(b)P KB Nemzetközi Információs Osztálya vezetőjének, Georgi Dimitrovnak – vagy nem ismerte fel a kérdésben rejlő problémákat, vagy egyszerűen nem mutatott érdeklődést azok iránt. Ugyanakkor a SZEB törzsparancsnoka, Ivan Ivanovics Levuskin vezérőrnagy már 1945 februárjában azzal bízta meg Borisz Oszokin politikai tanácsost, hogy jellemezze, és konkrétan mutassa be a különböző társadalmi rétegek, mindenekelőtt az ifjúság és a parasztság hangulatát, politikai orientációját és viszonyát a Vörös Hadsereghez.³⁶

A magyar kormány is szóbeli jegyzékek tucatjában tiltakozott a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet elnökénél az önkényes rekvirálások, a bútorok hadizsákmányként történő lefoglalása, az üzemek nyersanyag- és árukészleteinek elhurcolása és a lakossággal szemben elkövetett atrocitások miatt, azonban ezek orvoslása helyett a panaszokra a megszálló hatóságok mindig szinte beteges érzékenységgel reagáltak. Grigorjev/Geiger követségi tanácsos 1945. szeptember 24-én megjelent a Külügyminisztérium Fegyverszüneti Osztályán, és indulatosan szóvá tette a Vörös Hadsereg egyes „kilengései” miatti panaszokat tartalmazó jegyzékek stílusát és hangnemét, mert azok véleménye szerint nem veszik tekintetbe „a diplomáciai udvariasság elemi követelményeit”. Nyomatékosan kérte, hogy a panaszokat a külügyminisztérium „bizonyos

³⁴ Idézi: Szakács Sándor – Zinner Tibor: *A háború „megváltozott természete”. Adatok és adalékok, tények és összefüggések 1944–1948.* Genius Gold Rt. – Batthyány Társaság, Budapest, 1997.

³⁵ MNL OL XIX-J-1-k KüM Vegyes Admin. 74. d. 8/b-sz. n. 1945.

³⁶ T. V. Volokityina – G. P. Murasko – A. F. Noszkova – T. A. Pokivajlova: *Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa.* 601–602.

kritikának” vesse alá, és ne küldjön olyan ügyiratokat, amelyek „provokatív kitételeket tartalmaznak”³⁷

A szovjet tisztségviselők érzékenysége más területen is kifejezésre jutott. A Szovjetunió követe, Puskin 1946 februárjában egyenesen a Vörös Hadsereg ellen irányulónak tekintette a magyar külügyminisztérium által kezdeményezett, a háborús veszteségek megállapítását célzó statisztikai adatgyűjtést. Szerinte az egész adatfelvétel körül leplezetlen szovjetellenes hangulat és propaganda alakult ki, amelyet arra alapozott, hogy „a felszabadítás után okozott károknál nemcsak a németek és nyilasok, hanem egyéb személyek által okozott károk felvételét is előírja. Nyilvánvaló, hogy ez a szovjet hadsereg személyeire vonatkozik. Amellett nagyon átlátszó a tendenciája annak a kérdésnek, hogy mennyi kerékpár tűnt el a felszabadulás után.” Gyöngyösi János külügyminiszter ugyan igyekezett meggyőzni arról, hogy az adatfelvételnél nem volt szovjetellenes éle, és hogy a „magyar lakosság részéről a legteljesebb elismerés, sőt hála nyilvánul meg a Vörös Hadsereg iránt, amely az emberélet kímélése tekintetében példátlan magatartást tanúsított, [...] az óriási veszteségek mellett teljesen eltörpülnek azok az apróbb kis eltulajdonítások, amelyek a szovjet katona részéről különösen gépek, kerékpárok stb. iránt megnyilvánult. Ezek ma legfeljebb csak ártatlan és nem rosszindulatú anekdoták tárgyai.”³⁸ (Puskin mindazonáltal a statisztikai adatgyűjtés azonnali beszüntetését és az adatfelvételi lapoknak a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz történő eljuttatását kérte, amire beszélgetőpartnere ígéretet is tett.)

A Szovjetuniónak a második világháborúban játszott szerepe és Németország feletti győzelme ugyanakkor elősegítette a szovjetbarát hangulat, vagy legalábbis a Szovjetunió iránti tisztelet erősödését a világban, nem csupán az értelmiség, hanem a lakosság szélesebb rétegeiben is. (A Szovjetunió iránt a lakosság egy részénél még azokban az országokban is tapasztalható volt bizonyos rokonszenv, amelyek korábban markánsan szovjetellenesek voltak.) Magyarországon is voltak olyan társadalmi csoportok, amelyek nyitottak voltak a keletről érkező kulturális hatás befogadására, és a Szovjetunió felé orientálódtak. A budapesti „közhangulatról”, még ha talán túlozva is, Rákosi Máttyás 1945. május 5-én a következőket írta Dimitrovnak: „Jellemző, hogy az orosz kórházakat mindenféle felső utasítás nélkül szinte elhalmozták virágcsokrok százaival, cigarettával, élelmiszersomagokkal.”³⁹

A Vörös Hadsereg jelenlétét, a Szovjetunióval való együttműködés szükségességét valamennyi politikai áramlatnak realitásként kellett elfogadni. Ezzel magyarázható, hogy azok a kezdeményezések, amelyek a II. világháborút követően a Szovjetunió népszerűsítésére, illetve baráti társaságok létrehozására irányultak, több esetben éppen a nem kommunista értelmiség részéről indultak ki. Egy 1945. április 12-i diplomáciai jelentés szerint Magyarországon Zilahy

³⁷ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. IV–138/1. sz. n. (9. d.)

³⁸ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. IV–484. (24. d.)

³⁹ RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 784.

Lajos a magyar értelmiség egy csoportjának nevében azzal a kéréssel fordult a magyarországi szovjet katonai parancsnoksághoz, hogy szervezzék meg a Szovjetunió barátainak társaságát.⁴⁰ A Szovjetunió külföldi kulturális kapcsolatait irányító szerv, a VOKSZ⁴¹ elnöke, Vlagyimir Szemjonovics Kemenov a társaság létrehozását időszerűnek tekintette, és a külügyi népbiztosságot arról tájékoztatta, hogy a társaság alapszabályát már el is küldték G. M. Puskinnak, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság politikai tanácsosának.⁴²

A Szovjetunióban élő kommunista emigránsok (Háy Gyula, Sík Endre, Hont Ferenc) körében már 1944 végén felvetődött az a gondolat, hogy Magyarországra hazatérve képességeiket és tapasztalataikat egy olyan kulturális szövetség létrehozásánál tudnák hasznosítani, amely fő feladatának tekinti, hogy a magyar népet megismertesse a Szovjetunió kultúrájával, művészetével, tudományos eredményeivel. Sík Endre a szerveződében lévő társaság főtítkárának kiszemelt Háy Gyula biztatására még Moszkvában elkezdte Csehov vígjátékainak és novelláinak magyarra fordítását, Hont Ferenc kérésére pedig egy kazah mesejátékot, a *Dzsomárt szőnyegét* ültette át magyar nyelvre. Ezeket a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság kiadványsorozatában („Jószomszédság Könyvtára”, illetve „Szovjet Színpad”) 1945-ben meg is jelentették.⁴³

Az 1945 februárjában hazatért Gergely Sándor kommunista író kapta azt a megbízást a kommunista párt vezetőitől, hogy itthon lépjen kapcsolatba olyan demokratikus érzelmű értelmiségiekkel, akik szívesen részt vennének a Magyar–Szovjet Társaság megalakításának előkészületeiben. E célból még Debrecenben megbeszéléseket is folytatott Zilahy Lajos íróval.⁴⁴

Telekiy Géza, az Ideiglenes Nemzeti Kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere szintén támogatta a két ország közötti kulturális kapcsolatok megerősítésének gondolatát. 1945. február 9-én átiratában arra kérte Dálnoki Miklós Béla miniszterelnököt, hogy a Minisztertanács határozza el Szovjet–Magyar Baráti Társaság megalakítását. Teleki elképzelése szerint a társaság a kormány hivatalos szerveként, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hatáskörében intézményesen bonyolította volna a Szovjetunióval a kulturális kapcsolatokat.⁴⁵

Zilahy Lajost már 1945. január végén orosz autóval szállították Debrecenbe, ahol Barulin követségi tanácsos közölte vele: az ideiglenes magyar nem-

⁴⁰ AVP RF f 077. op. 25 papka 115 gy. 42.

⁴¹ VOKSZ (Vseszozjujnoje Obsesztvo Kulturnoj Vszjazi sz zagranyicej) – Külföldi Kulturális Kapcsolatok Összoroszársági Társasága.

⁴² AVP RF f 077. op. 25 papka 115 gy. 42.

⁴³ Sík Endre: *Vihar a levelet...* Második, javított kiadás. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1988. 471., 499.

⁴⁴ PIL 867. f. g-46. Gergely Sándor visszaemlékezése.

⁴⁵ Ikladi Lajosné: A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság megalakulása és tevékenységének első éve (1945–1946.) In: Az SZKP és a Szovjetunió fejlődéséről. Az MSZMP Budapesti Bizottságának Oktatási Igazgatósága. *Elméleti és Módszertani Közlemények*, 12. szám. Kézirat gyanánt. 1973. 28.

zeti kormánnyal egyetértésben őt jelölik a megalakítandó Magyar–Szovjet Művelődési Társaság elnökének. A diplomata szerint azért esett az íróra a választás, mert „azt is tudjuk, hogy az utolsó húsz évben mi volt az írói és emberi magatartása, különösen a német terror idején”.⁴⁶ Szent-Györgyi Albert, Szekfű Gyula, Kodály Zoltán és néhány más művész, író, tudós ugyancsak arra az elhatározásra jutottak, hogy meg kell tisztítani a magyar szellemi életet, és a lakosság szélesebb rétegeit meg kell ismertetni a megismerés elől addig elzárt Szovjetunió kultúrájával. 1945 áprilisában előkészítő bizottságot alakítottak egy, az elképzeléseiket megvalósító társaság létrehozása céljából.⁴⁷ Ez a tervük egybeesett mind a magyar kommunisták, mind a szovjet vezetés szándékaival.

A társaság Magyar–Szovjet Művelődési Társaság néven 1945. június 9-én a budapesti tudományegyetem élettani intézetének előadótermében Barulin és Grigorjev/Geiger követségi tanácsosok jelenlétében meg is alakult. Az alakuló ülésen megtárgyalták és elfogadták a társaság alapszabályát, és megválasztották annak tisztikarát, majd Háy Gyula főtítkárral felhívással fordult a magyar dolgozókhoz, mindenekelőtt az értelmiséghez a tudományos, irodalmi és művészeti kapcsolatok felvételére.⁴⁸ A társaság elnöke Zilahy Lajos lett, tiszteletbeli elnöknek pedig azt a Szent-Györgyi Albertet választották, akinek családját Vjacseszlav Molotov külügyminiszter utasítására a Vörös Hadsereg helyezte biztosságba, és gondoskodott élelmezéséről.⁴⁹ A Nobel-díjas tudós a társaság megalakulásakor nem volt jelen, a Szovjet Tudományos Akadémia 220 éves fennállásának jubileumi ünnepségei meghívottjaként Moszkvában tartózkodott.⁵⁰ A társaság létrehozásában játszott kezdeményező szerepét a következőkkel indokolta: „A hatalmas Szovjet szomszédjainvá váltunk, egymás mellett kell élnünk, meg kell értenünk egymást. [...] 200 000 orosz és 10 000 magyar nem találkozhat személyesen, de a kultúra, hogy úgy mondjam, az or-

⁴⁶ Siklós János: *Zilahy Lajos utolsó évei. A csillagokban élni: elbeszélések, tárcák*. Nép-szava, Budapest, 1986. 14.

⁴⁷ Uo. 29.

⁴⁸ Megalakult a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság. *Szabad Nép*, 1945. június 10. Az alakuló ülésről lásd még a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium VIII. ügyosztályának jelentését. *Dokumentumok Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéből 1945–1948*. Összeállította: Gönyei Antal. Új Magyar Központi Levéltár – Téka Könyvkiadó, Budapest, 1988. 186–189.

⁴⁹ Ralph W. Moss: *Szent-Györgyi Albert*. Typotex, Budapest, 2003. 163. A társaság budapesti tudósainak, íróinak, művészeinek segélyezésére a szovjet hatóságok 1945. június elején három vagon élelmiszert küldtek Zala vármegyéből a fővárosba. MNL OL P 2148 1945–54. 16. tétel 34/2 sz. irat. (30. d.)

⁵⁰ A magyar delegációt Szent-Györgyi vezette, s annak tagja volt még Szekfű Gyula, Domanovszky Sándor és Sántha Kálmán. Szovjetunióbeli élményeiről Szent-Györgyi a *Szabad Nép* 1945. augusztus 2-i számában írt Szovjetországi utazásom benyomásai címmel.

szág szíve, és ezért kölcsönösen elő kell mozdítanunk egymás kultúráját, hogy a szívek találkozzanak.”⁵¹

Az alakuló ülésen egy ötventagú reprezentatív elnöki tanácsot is választottak (egyebek között Bajor Gizi, Gábor Andor, Heltai Jenő, Illyés Gyula, Kárpáti Aurél, Sántha Kálmán, Révai József, Szakasits Árpád részvételével), amelynek – Zilahy javaslatára – Barulin követségi tanácsos is tagja lett. A Társaság Intéző Bizottsága 1945. augusztus 9-én tartotta első ülését. Hágy Gyula főtitkár a legfontosabb feladatok közé sorolta egy, a társaság rendszeres működését lehetővé tevő apparátus létrehozását, a kulturális munka és a szakosztályok tevékenységének megindítását.⁵² (A társaságon belül 17 szakosztály alakult meg 1946 végéig, köztük orvosi, jogi, színház-, pedagógiai, irodalmi, zenei, mezőgazdasági, sport- és sakk-, közgazdasági, film-, építész, természet-tudományi és technikai, nőszakosztály, ifjúsági csoport.)

A társaságnak a későbbiekben kihelyezett részlegei alakultak a városokban, megyékben és nagyobb falvakban, és a jelentések szerint 1946 elejére már 300 000-es kollektív tagsággal rendelkezett. „Egy exkluzív társaságból tömegszervezetté alakultunk, olyan tömegszervezetté, amely joggal tarthat számon arra, hogy Magyarország társadalmi életében egy komoly faktort lássunk benne” – emelte ki főtitkári beszámolójában Hágy Gyula.⁵³ A tagság összetétele egészen sokszínű volt: az értelmiség képviselőin kívül a tagok között megtalálhatók voltak kommunista és kisgazdapárti politikusok, ipari munkások, de akadtak olyan vidéki részlegek is, ahol a parasztok voltak döntő többségben.

A társaság legfontosabb feladatának a kulturális kapcsolatok és együttműködés fellendítését, a szovjet kultúra széles körű népszerűsítését tekintették a magyar lakosság körében. A szovjet kultúra közkinccsá tételéhez rendelkezésre álltak különböző sajtótermékek (az 1945 augusztus végétől megjelenő képes hetilap, a *Jövendő*, illetve az 1945. december 1-jén újtárra induló *Irodalom-Tudomány* c. folyóiratok⁵⁴), filmelőadások, a társaság különböző szekcióinak rendezvényei, és nagy súlyt helyeztek orosz nyelvtanfolyamok indítására is.⁵⁵ A háború utáni első színházi bemutatón, 1945. június 28-án a Nemzeti Színház Kamara Színházában Leonyid Rahmanov *Viharos alkonyat* című drámáját játszották. Ezt további szovjet színművek és drámák bemutatása követte; július 18-án a Vígszínházban mutatták be Gorkij *Éjjeli menedékhely* című

⁵¹ Idézi Palló Gábor: Szent-Györgyi Albert és a szovjet kapcsolat. *Magyar Tudomány*, 1993. 10. sz. 1267.

⁵² MNL OL P 2148 1. tétel 55/2. sz. dokumentum. Jegyzőkönyv a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság 1945. augusztus 9-én megtartott Intéző Bizottság-i üléséről.

⁵³ MNL OL P 2148 1. tétel 54/12. sz. dokumentum (1. d.) Jegyzőkönyv a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság Elnöki Tanácsának 1946. január 10. napján megtartott üléséről.

⁵⁴ Ezek kiadására a szovjet hatóságok hat tonna papírt biztosítottak a társaságnak, amelynek csak a szállítási költségét kellett kifizetni. MNL OL P 2148 16. tétel sz. n. (30. d.)

⁵⁵ Goszudarsztvennij Arhiv Rosszizszkoj Federacii (a továbbiakban GARF) f. 5283 op. 17. gy. 130.

dramáját. Ezzel párhuzamosan hangversenyeken és az Operaházban klasszikus orosz és szovjet zeneszerzők műveit játszották.⁵⁶

A szovjet kormányzat a Szovjetunió iránti rokonszenvet igyekezett minden rendelkezésre álló eszközzel erősíteni. Ehhez rendelkezésére álltak olyan, nemzetközi jogi szempontból legitim intézmények (szovjet dominanciájú Szövetséges Ellenőrző Bizottság, követség, konzulátus), amelyek a Szovjetunió érdekeinek képviselője mellett a szovjet életforma népszerűsítésére is hivatottak voltak. Ennek a propagandának fontosságát felismerve számos javaslat, előterjesztés született a Szovjetunió külföldi propagandájának javítására. A VOKSZ elnökhelyettese, Alekszandr Vasziljevics Karaganov már 1945 áprilisában eljuttatta a magyarországi kulturális munkára vonatkozó konkrét javaslatait az SZK(b)P KB Nemzetközi Információs Osztályának. Ebben a Szovjetunió és Magyarország közötti kulturális kapcsolatok erősítése érdekében egy kulturális delegáció magyarországi utazása és az Alekszandrov-művészegyüttes mellett többek között a legjobb szovjet filmek és a szovjet-orosz zeneművészet remekműveit tartalmazó hanglemezek Magyarországra küldésére tett javaslatot.⁵⁷

A Szovjetunióban élő Varga Jenő közgazdász-akadémikus a kérdésnek ugyancsak nagy politikai jelentőséget tulajdonított, ezért 1945. június 23-ai, a külföldnek szóló propaganda hiányosságairól szóló feljegyzését egyenesen Sztálinnak és Malenkovnak címezte. Varga a Szovjetunió Tudományos Akadémiája jubileumi ünnepségeire Moszkvába érkezett tudósokkal (elsősorban a magyarokkal) folytatott beszélgetése alapján arra a következtetésre jutott, hogy előbbiek előítéletesek, a Szovjetunióról, annak életéről a legelementárisabb ismeretekkel sem rendelkeznek. Véleménye szerint mindez azt mutatja, hogy „azokat az országokat, amelyek sokáig fasiszta uralom alatt voltak, propagandánk a mai napig egyáltalán nem kielégítően fogta át”.⁵⁸ Alapvető hibának tartotta, hogy nem tartják szükségesnek azoknak a kérdéseknek a propagálását, amit a Szovjetunióban már régen ismernek, illetve abból indulnak ki, hogy ami a szovjet embereket érdekli, az kell, hogy érdekelje ezen országok lakosságát is.⁵⁹

Varga Jenő azt javasolta, hogy ezen országok számára adjanak ki 20-30 oldalas, egyszerű nyelvezetű, jól megírt brosúrasorozatot, amelyek nem propagandisztikus frázisokat, hanem tényszerű adatokat tartalmaznak, és a Szovjetunió életének különböző mozzanatait mutatják be, illetve hozzanak létre speciális rádióadásokat és előadás-sorozatokat.

⁵⁶ Ikladi Lajosné: A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság megalakulása és tevékenységének első éve. I. m. 31–32.

⁵⁷ *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október–1948. június.* 113–115.

⁵⁸ RGASZPI f. 17. op. 125. gy. 316.

⁵⁹ Varga Jenő egyik példaként a *Lenin 1918-ban* című filmet hozta fel, ami a Szovjetunióban nagyon népszerű volt, de Budapesten szinte semmilyen érdeklődést nem váltott ki.

Varga javaslata olyannyira meghallgatásra talált, hogy az SZK(b)P KB határozatot hozott a külföldi államok lakosságának jobb tájékoztatásáról. A tájékoztatási hivatalt (Szovinformbüro) bízta meg, hogy készítsen 1,5-2 oldalas, a külföldi olvasókat érdeklő brosúrasorozatot, amelyek megvilágítják a Szovjetunió kulturális, gazdasági és politikai életének legfontosabb kérdéseit.⁶⁰ Az Össz-szövetségi Rádióbizottságnak hasonló témájú, külföldnek szóló rádióadásokat kellett készíteni, míg a VOKSZ azt a feladatot kapta, hogy 1945. július–szeptember folyamán küldjön szovjet tudósokat és írókat Lengyelországba, Csehszlovákiába, Romániába, Bulgáriába, Jugoszláviába, Magyarországra, Ausztriába és Finnországba, hogy tartsanak előadásokat a Szovjetunió kulturális, politikai és gazdasági életéről.⁶¹

A határozat végrehajtását nem ismerjük, de ha ezeket a feladatokat maradéktalanul meg is valósították, a propaganda minősége még mindig kívánnivalót hagyott maga után. A Budapesten megjelenő *Új szó* című lap szerkesztője, a Vörös Hadsereg tisztje, Illés Béla még 1945 őszén is arra panaszkodott, hogy a szovjet tájékoztatás és propaganda silány. Szerinte mindez az angolok kezére játszik, akik a szovjet propaganda gyengeségét kihasználva saját eszméikkel, információikkal „tömkik a magyarok fejét”. Hasonló véleményt fogalmazott meg a budapesti szovjet követ, Puskin is, aki 1945. november 2-i jelentésében azt indítványozta, sürgősen küldjék Budapestre a Szovinformbüro képviselőjét, aki koordinálná és rendbe tenné a Szovjetunió magyarországi népszerűsítésének ügyét.⁶²

A szovjet–magyar jó kapcsolatok megalapozása érdekében megjelentek olyan törekvések is, amelyek – a történelmi tények tudatos meghamisításával – a két ország közötti jó viszonyt több évszázadra visszanyúló tradícióként próbálták bemutatni. Illés Bélának Nagy Péter és II. Rákóczi Ferenc kapcsolatáról írott munkái egyértelműen propagandisztikus célt szolgáltak, bár az még nem kellően tisztázott, hogy megírásukra honnan érkezett a felkérés.⁶³

Az idézett véleményektől eltérően a SZEB politikai tanácsosának helyettese, G. Barulin a VOKSZ közép-európai részlegvezetőjének, Volkovnak küldött tájékoztatójában már 1945 nyarán is kedvezőnek ítélte a szovjet befolyás erősödését a magyar kulturális és társadalmi életben. A lakosság érdeklődésé-

⁶⁰ Ezek között a következő, Varga Jenő által is javasolt témák szerepeltek: szovjet értelmiség, közoktatás, egészségügy, a tudomány fejlődése, gazdasági rendszer, magántulajdon, a szovjet nemzetiségi politika alapjai, a szovjet állampolgárok jogai.

⁶¹ RGASZPI f. 17. op. 125. gy. 316.

⁶² Uo. Lozovszkij, a Szovinformbüro vezetőjének helyettese Alekszandr Jemeljanovics Ovcsarov Magyarországra küldését javasolta, aki az 1930-as években diplomáciai területen dolgozott, majd 1939-től az Össz-szövetségi Rádióbizottságban dolgozott, abban az időben a Balkán Osztály vezetőjeként.

⁶³ Részletesebben lásd Vörös Boldizsár: „Nagy Péter 1703 és 1710 között tizenkilenc ízben küldött tüztisztizteket Rákóczinak és két ízben ágyúkat”. Propagandisztikus történelmhamisítás a szovjet–magyar jó kapcsolatok megalapozása érdekében. *Századok*, 2013. 1. sz. 131–159.

nek fokozására azt javasolta, hogy a haladó pártokat és társadalmi szervezetteket lássák el a szovjet történelmet és gazdaságot bemutató irodalommal, a legjobb szovjet filmeket küldjék Magyarországra (elsősorban zenés filmeket és vígjátékokat, amelyek a lakosság széles körében népszerűek), rendezzenek Magyarországon koncerteket, kiállításokat, és a két ország közötti kulturális kapcsolatok erősítése érdekében hívjanak meg Magyarországról művészeket és tudósokat.⁶⁴

A propagandában nagy szerepet szántak a mozinak. Az első szovjet filmek már a Vörös Hadsereggel megérkeztek Magyarországra. 1944 novemberében Debrecenben már játszották a *Harc Ukrajnáért* című, Alekszandr Dovzszenko rendezte dokumentumfilmet, december közepén pedig Ivan Pirjev *A kerületi párttitkár* című játékfilmjét. Budapesten, az egyetlen működő filmszínházban, az Urániában már 1945 februárjában műsoron voltak *Az oreli csata*, illetve a *Tovaris P.* című szovjet filmek.⁶⁵ Kezdetben, amikor „konkurenciamentesen” csak szovjet filmet játszottak, a közönség megtöltötte a nézőteret, amint azonban 1945 júniusától a mozikban megjelentek a nyugati filmek is, a szovjet filmek iránti érdeklődés erősen megcsappant. Ezt az üzemvezetők többek között azzal magyarázták, hogy a közönségnek elege lett a propagandafilmekből, miközben a nagyhírű, művészi orosz filmekből egyetlenegy sem jutott el Magyarországra.

A filmforgalmazók – miközben nem vonták kétségbe a propagandafilmek létjogosultságát – a filmszínházak műsorának egyensúlyát úgy képzelték el, hogy az orosz propagandafilmek után valamilyen nyugati vagy magyar filmet, utána orosz művészfilmet, majd ismét nyugati filmet játszottak volna, s csak ezt követően került volna ismét propagandafilm a vászonra. A műsorpolitika ilyen kialakításában az egyik érvük az volt, hogy maguk az orosz katonák is ezt kérik, sőt kimondottan reklamálják az amerikai filmeket. A mozik igazgatói mindazonáltal nem kevesebb orosz film bemutatását javasolták, hanem a jobb műsorbeosztást és a jobb orosz filmeket hiányolták.⁶⁶ (A műsorok összeállításánál magyar részről persze azt sem lehetett figyelmen kívül hagyni, hogy a mozik jövedelme a pártok egyik legfontosabb bevételi forrását jelentette.⁶⁷) Hasonló dolgokra panaszkodott Balázs Béla, a kiváló filmesztéta is egy szovjet kollégájának írt levelében. Szerinte a mozinézők meg vannak fosztva attól a lehetőségtől, hogy az orosz film legjobb alkotásait (pl. Eisenstein filmjeit) láthassák, azok a filmek pedig, amik eljutnak Magyarországra, művészi-

⁶⁴ GARF f. 5283 op. 17. gy. 114.

⁶⁵ Murányi Gábor: „A legrosszabb orosz film is jobb, mint egy amerikai.” Dokumentumok a szovjet film magyarországi hegemoniájának megteremtéséről (1945–1948.) *Múltunk*, 2005. 3. sz.

⁶⁶ Uo. 41–44.

⁶⁷ Tóth István: A mozi a koalíciós pártok gazdálkodásában (1945–1948.) *Múltunk*, 1993. 4. sz.

leg gyengék, visszhang nélkül maradnak, és népszerűségüket tekintve jelentősen alatta maradnak az amerikai filmeknek.⁶⁸

A filmek forgalmazásával kapcsolatos panaszok szovjet részről állandóan napirenden voltak. A Vörös Hadsereg sajtóirodájának vezetője 1947 októberében azzal vádolta a MAFIRT⁶⁹ vezetőit, nem hisznek abban, hogy biztosítani lehet a szovjet filmek sikerét Magyarországon, előnyben részesítik a nem szovjet (elsősorban francia és amerikai) filmeket, és forgalmazásuknál nem politikai és propaganda-, hanem tisztán kereskedelmi szempontok vezetik őket. Kifogás tárgyává tette, hogy rossz a filmek magyar fordítása, és a MAFIRT nem fordít elég gondot a filmek propagandájára és reklámjára. A SZEB munkatársa, Szmirnov a kérdés iránt valamivel több megértést tanúsított, és némi önkritikára is hajlandóságot mutatott. Elismerte, hogy mindkét részről történtek hibák, és azt is belátta, hogy az üzleti szempontokat nem lehet teljesen figyelmen kívül hagyni.

A propagandaanyagokon kívül azért az orosz kultúra igazi értékei is eljutottak a magyar közönséghez, igaz többnyire a VOKSZ megkerülésével, és esetenként annak negatív reakcióit kiváltva. 1946–1947-ben – nemcsak Magyarországon, de Csehszlovákiában és Lengyelországban is – megjelentek olyan antológiák, amelyek a 19. századi–20. század eleji orosz költők művein kívül Mandelstam, Anna Ahmatova olyan verseit is közreadták, amelyek a Szovjetunióban tiltott olvasmánynak számítottak.⁷⁰

A rendelkezésünkre álló források tanúsága szerint a két ország kapcsolatában az 1940-es évek közepén kulturális területen nem volt túl kedvező a kép. Éppen ezért a szovjet hadsereg propagandarészlegének parancsnokhelyettese, Saposnyikov az SZK(b)P KB titkárához, G. F. Alekszandrovhoz fordult 1946. július elején azzal a javaslattal, hogy a magyarországi propaganda erősítése céljából hozzák létre Budapesten a „Szovjet Kultúra Házát”, továbbá egy olyan, formálisan pártoktól független baloldali lapot, amely a Vörös Hadsereg távozása után helyettesíthetné a hadsereg *Új Szó* című lapját, határozottan javítsák meg a VOKSZ, a szovjet könyveket forgalmazó „Mezsdunarodnaja knyiga” és a Szovinformbüro magyarországi munkáját. Nyissák meg Budapesten a TASZSZ és a Szovinformbüro képviselőtét, valamint tegyék lehetővé a demokratikus magyar ifjúság egy csoportjának, hogy szovjet felsőoktatási intézményekben tanuljon.⁷¹

⁶⁸ A. Sz. Sztikalin: Szovjetszkaja propaganda i nasztrojenyija intelligencii sztran Centralnoj Jevropi (vtoraja polovina 1940-h godov). *Mezsdunarodnij isztoricseskij zszurnal*, 2000. janvar–fevral. http://history.machaon.ru/all/number_07/analiti4/total/stykalin/index.html

⁶⁹ Magyar Film Iroda Rt.

⁷⁰ A. Sz. Sztikalin: Szovjetszkaja propaganda i nasztrojenyija intelligencii sztran Centralnoj Jevropi (vtoraja polovina 1940-h godov). I. m.

⁷¹ RGASZPI f. 17 op. 125. gy. 392.

Ezek a javaslatok összhangban voltak a magyar kormány elképzeléseivel. A kulturális kapcsolatok elmélyítése érdekében Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök azzal a kéréssel fordult a Magyar Tudományos Akadémia elnökségéhez, hogy fordíttassák le és adják ki Lenin és Sztálin legfontosabb munkáit, a Kisfaludy Társaságot pedig a kortárs szovjet költők munkáiból magyar nyelvű antológia összeállítására kérte fel. Egyidejűleg elrendelte orosz nyelvű lektorátusok, illetve tanszékek felállítását a legfontosabb egyetemeken.⁷² 1946 februárjában a VKM szóbeli jegyzéket intézett a Szovjetunió budapesti követéhez, amelyben közölte, hogy a kormány a Szovjetunióban folytatandó tanulmányokra szóló ösztöndíjat biztosított harminc egyetemet, illetve főiskolát végzett fiatal kutatónak.⁷³

A kormány felismerte a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság működésének politikai fontosságát is, és tekintélyes támogatást nyújtott mindennapi tevékenységéhez. Az alapszabály szerint a társaságnak tagdíjakból és adományokból kellett volna fenntartania magát. Az ország romló gazdasági helyzete és a társaság tevékenységének folyamatos bővülése miatt ezek a források azonban nem voltak elégségesek. „Az anyagi forrásunkat illetően nem kell hangsúlyoznom azt, hogy mi tisztán a magunk erejére vagyunk utalva és a dolog nem úgy áll, ahogy esetleg azt kívülről a társadalom egy része elképze-
li, hogy mi a Szovjetunió pénzén tartjuk fenn a társaságot. És ez így is van jól, mert végeredményben nem az a célja sem Magyarországnak, sem a Szovjetuniónak, hogy a Szovjetunió mutassa meg, hogy mi őt hogy szeretjük, és milyen kulturális kapcsolatokat akarunk létesíteni vele” – válaszolta a helyzetet Zilahy Lajos elnök a társaság elnöki tanácsának 1946. január 10-i ülésén.⁷⁴ A társaság székházának rendbehozásához, illetve alkalmazottainak fizetésére rendszeresen vettek fel államsegélyt is – ezért Zilahy külön köszönetet is mondott Gyöngyösi János külügyminiszternek. A minisztertanács ugyan Keresztury Dezső vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztése nyomán 1946 januárjától már havi 300 millió adópengő állami támogatást szavazott meg⁷⁵ (a korábbi 20 millió helyett), a folyamatos pénzromlás miatt ez azonban a társaság kiadásainak csak töredékét fedezte. A Társaság 1946 júliusában megtartott I. kongresszusát követően az első választmányi ülésre már az új pénz, a forint bevezetése után került sor. A kormány, éppen a stabilizációra tekintettel, az addigi szubvenciót meg kívánta szüntetni, ezért az új elnök, Rusznyák István elsőként a társaság további finanszírozásának kérdését vetette fel. A szilárd anyagi bázis megteremtése annál égetőbb volt, mert a rendelkezésre álló

⁷² A miniszterelnök a magyar–orosz kultúrkapcsolatok kimélyítéséért. *Magyar Nemzet*, 1945. június 10.

⁷³ *Dokumentumok Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéből*. 194.

⁷⁴ MNL OL P 2148 I. tétel 54/12. sz. dokumentum (1. d.) Jegyzőkönyv a MSZMT Elnöki Tanácsának 1946. január 10. napján megtartott üléséről.

⁷⁵ MNL OL XIX-A-83-a 123/[42] 37-1946. 1946. július 19-i ülés.

összeg a társaság alkalmazottainak fizetésére sem volt elegendő, nemhogy a tervezett kulturális rendezvények lebonyolítására. A pénzügyi helyzet rendezése érdekében számoltak egyes (bankok és pénzintézetek élén álló) elnökségi tagok aktív támogatásával, szóba került a kollektív tagdíj felemelése, illetve hitelfelvétel szükségessége is. Káldor György azt javasolta, igényeljenek egy filmszínházat, amelyet felhasználhatnak saját előadásaik lebonyolítására is, Zilahy azonban ezt nem tartotta jó megoldásnak. Szerinte, a kormány előtt élére kell állítani a dolgot: ha fontosnak tartják a társaság működését, azt kellő módon segítsék is. Az I. kongresszus után leköszönt elnök a vita során így fogalmazott: „Nyíltan ki kellene mondani, hogy az MSZMT egy propaganda-szervezet – ez annál is inkább, mert a világ kultúrájának kimondottan egy darabját szolgálja –, mely rendkívül fontos politikai szempontokkal van átszűrve, s minthogy propagandaszervezet, természetesen nem állhat meg a saját lábán, mert végső fokon fontos állami célokat szolgál, úgyhogy elsősorban az állam feladata a társaság fenntartása.”⁷⁶ Az állami támogatás egyik formájaként vetette fel azt az eredetileg Gerő Ernő minisztertől származó gondolatot, hogy a Magyarország és a Szovjetunió közötti kereskedelmet lebonyolító társaságok a forgalom bizonyos százalékát bocsássák kulturális célokra a társaság rendelkezésére.

Az MSZMT elnöke többször is hangsúlyozta, hogy a társaság politikán kívül áll, amelyet a társaság Elnöki Tanácsának 1946. január 10-i ülésén azzal a példával illusztrált, hogy a vidéki csoportokban több egyházi személy foglal helyet, sőt a szombathelyi csoport tiszteletbeli elnöke az ottani katolikus püspök volt. Zilahy hozzászólásában ugyanakkor utalt bizonyos belpolitikai nehézségekre, „amelyek abban állnak, hogy a belpolitikai harcokkal kapcsolatban mi is érzünk egyes vidékeken, vagy a társadalom egyes részében bizonyos elhidegülést a gondolattal szemben, amelyet szolgálunk”.⁷⁷ Valószínűleg ez is közrejátszott abban, hogy az MSZMT 1946. július elején tartott I. kongresszusát követően Zilahy helyét Rusznyák István vette át, és csere történt a főtitkári poszton is (Szemerényi Oszvald váltotta Háy Gyulát). A személycseré hátterében azonban elsősorban az állt, hogy Zilahynak és a szovjet követségnek a társaság jellegét érintő elképzelései markáns különbséget mutattak. Zilahy egy szűkkörű társaság híve volt, amelynek csak néhány száz magyar értelmiségi tagja lett volna. Puskin követ 1946. augusztus 12-i feljegyzése szerint „Ez ellen a tendencia ellen Barulin elvtárs utasításom szerint határozottan harcolt. Éppen ezért szabadultunk meg a kongresszuson Zilahytól, mint a társaság elnökétől.”⁷⁸

⁷⁶ MNL OL P 2148 I. 51/5. sz. dokumentum (1. d.) Jegyzőkönyv a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság 1946. augusztus 16-án megtartott elnöki választmányi üléséről.

⁷⁷ MNL OL P 2148 I. tétel 54/12. sz. dokumentum (1. d.) Jegyzőkönyv a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság Elnöki Tanácsának 1946. január 10. napján megtartott üléséről.

⁷⁸ RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 66.

1946 őszén a MSZMT kiterjesztette tevékenységét a nagyüzemekre is. Kulturális műsorokat, filmvetítéseket, ismeretterjesztő előadások sorozatát tartották.⁷⁹ A Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökhelyettese, Szviridov altábornagy a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság munkáját így sem tekintette kielégítőnek, s elégedetlenségének 1947 szeptemberében Rákosinak küldött levelében adott kifejezést. Ebben felrótta, hogy a kommunisták addig semmit nem tettek a Szovjetunió népszerűsítése érdekében, s kérte, a pártvezetés vizsgálja meg a kérdést, és pezsdtse fel a társaság munkáját.

Hasonló véleményen volt Szántó Rezső, a Magyar–Szovjet Társaság későbbi főtitkára is, aki a társaság működésének finanszírozása miatt állítólag több alkalommal keveredett konfliktusba az MKP vezetésével, ahol – állítása szerint – „volt egy olyan felfogás, hogy hasonlóak vagyunk egy filatelista társasághoz”.⁸⁰ Mivel a kommunista párt apparátusától nem kapott pénzt, Szántó más módon próbálta azt előteremteni. Állítólag még Ullmann bárónál és más nagytőkéseknel is megfordult, hogy a Szovjetunióba küldendő delegáció kiadásait fedezni tudja. Ezekről a pénzforrásokról a pártapparátusban nem tudtak, mint ahogyan Rákosiéknak arról sem volt tudomásuk, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság „illegálisan” – az akkori viszonyok között igen tekintélyes összegnek számító – 100 000 Ft-ot adott Szántónak a Magyar–Szovjet Társaság működtetésére, amelynek felhasználásáról személyesen ő döntött.⁸¹

A VOKSZ magyarországi megbízottja Moszkvába küldött jelentésében 1948 elején is megengedhetetlen passzivitással vádolta a magyar kommunistákat a szovjet kultúra népszerűsítése terén, s ennek okát a kommunistáknak abban a félelmében látta, hogy hazafiatlansággal és a Szovjetunió iránti elfogultsággal vádolhatják őket.⁸²

Hozzá kell tennünk, hogy a kommunistáknak nem is volt egyszerű dolguk ebben a tekintetben. Balázs Béla, amikor 1946 nyarán Moszkvában járt, a VOKSZ munkatársával folytatott beszélgetése alkalmával arról beszélt, hogy meglehetősen nehéz a Szovjetunió „jóindulatáról” írni a magyar sajtóban mondjuk a Magyarország határaival vagy a csehszlovákiai magyarok üldözésével kapcsolatos szovjet álláspont ismeretében. „Még a magyar kommunisták között is akadnak olyanok – mondta Balázs –, akik kissé nacionalistákká váltak, és akiknek nehéz elképzelniük és másoknak elmagyarázniuk, hogyan lehet összekapcsolni a kommunista párt nemzeti patriotizmusát a Szovjetunió tevékenységének védelmével, amely ez esetben nem Magyarország javára történik [...] Sok magyar úgy érzi, mintha a Szovjetunió elhagyta volna Magyarországot egy számára olyan nehéz időszakban.”⁸³

⁷⁹ Ikladi Lajosné: A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság megalakulása és tevékenységének első éve. I. m. 33.

⁸⁰ PIL 742. f. 6. ö. e.

⁸¹ Uo.

⁸² AVP RF f. 077 op. 28. papka 131. gy. 52.

⁸³ AVP RF f. 077 op. 26. papka 119. gy. 44.

G. Ja. Korotkevics 1947 decemberében még mindig a Szovjetunió propagandájának nem kielégítő voltára panaszkodott az SZK(b)P KB Külügyi Osztálya számára készített feljegyzésében. Szerinte a Szovjetunióról a magyarországi „írással propagandában nem egyszer olyan anyagok jelentek meg, amelyek durván elferdítik a szovjet valóságot, és komoly alapot adnak az elenséges propaganda számára.”⁸⁴

E vádak megfogalmazódtak a Magyar Kommunista Párt tevékenységéről 1947 decemberében készített tájékoztató feljegyzésben is: „A kommunista párt vezetői szeretnék megmutatni, hogy az MKP nemzeti párt, ezért esetenként eltűrik a Szovjetunió érdekeit sértő tényeket.”⁸⁵ Az összefoglalóban újra megjelentek azok a már korábban is hangzottaként vádak, hogy a magyar kommunisták nem fordítanak elég figyelmet a szovjetellenes propaganda visszatartására, attól való félelmükben, hogy szovjet ügynököknek tekintik őket, sajtójukban kevés teret szentelnek a Szovjetunió népszerűsítésének, nem segítik a Magyar–Szovjet Társaság munkáját, s még a kommunista párt által birtokolt fővárosi mozikban is inkább amerikai filmeket játszanak. Ebben az ügyben a Szovjet Exportfilm Vállalat 1947 tavaszán levéllel fordult a magyar pártvezetéshez, s a kérdést a Politikai Bizottság is napirendre tűzte, majd úgy döntöttek: udvarias levélben elismerik a múltban elkövetett hibákat, megígérik a párt nevében, hogy a helyzeten javítani fognak, de „felhívjuk a figyelmüket, hogy Magyarországon az orosz filmek terjesztése nehéz és semmi esetre sem mehetünk bele abba, hogy csak orosz filmeket terjesszünk”⁸⁶

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a magyar–szovjet kulturális kapcsolatok elmélyítését célzó magyar szándékok időnként éppen Moszkvában futottak zátonyra. A Magyar Írók Szövetsége 1946 nyarán azzal a kérelemmel fordult szovjet partnerszervezetéhez, hogy küldjenek Budapestre néhány kiemelkedő író, illetve hívják meg a Szovjetunióba a magyar írók küldöttségét. A szovjet írószövetség vezetése úgy vélte, hogy a delegációcsere elősegítené a kapcsolatok fejlesztését és a befolyás erősítését a magyar írók körében, ezért Andrej Zsdanovnak írt 1946. július 30-i levelükben azt javasolták, engedélyezze Konsztantyin Fegyin, Sztjepan Sipacsov és egy ukrán író Magyarországra utazását egy hónapra, illetve három magyar író meghívását.⁸⁷ Mielőtt a kérdésben állásfoglalás született volna, az Állambiztonsági Minisztérium megbízást kapott arra, hogy a javasolt személyeket előzetesen ellenőrizze. Miután Fegyinre és a harmadik íróra, Pervomajszkijra „kompromittáló” adatokat találtak (általólag szovjetellenes véleményeket hangoztattak, és a múltban kapcsolatban álltak trockistákkal), az Írószövetség 1946 decemberében végül úgy döntött, visszavonja a javaslatot. Egyidejűleg visszaléptek a magyar írók szovjetunió-

⁸⁴ *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez.* 299–301.

⁸⁵ *Moszkvának jelentjük...* 246.

⁸⁶ PIL 274. f. 3/87. ö. e. Az MKP Politikai Bizottsága 1947. május 8-i határozata.

⁸⁷ RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 66.

beli meghívásától is, mert akkor már tárgyalások folytak arról, hogy magyar kulturális delegáció látogat a Szovjetunióba, amelynek írók is tagjai lesznek.⁸⁸

A szovjet kulturális delegáció 1946. június 14. és július 10. között tartózkodott Magyarországon Parin professzor vezetésével. Mihail Szuszlov Molotovnak és Zsdanovnak küldött feljegyzése szerint a küldöttség jelentős munkát végzett a kulturális és tudományos kapcsolatok megteremtése terén, valamint a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság megerősítését illetően, a feljegyzés azonban erre nem tért ki. Sokkal többet foglalkozott a delegáció és a magyarországi szovjet szervek közötti problémákkal és nézeteltérésekkel. Szuszlov állítása szerint a követség kulturális tanácsosa, Barulin teljesen közömbös volt a küldöttség munkája iránt, és azzal vádolták, hogy magatartása csak kompromittálja a szovjet követséget.⁸⁹

Szekfü Gyula moszkvai követ is úgy látta, hogy a kulturális érintkezés – különösen a művészetek terén – feltűnően lassan alakult ki. A magyar diplomata a Külügyminisztérium kulturális osztályának utasítására már 1946 áprilisában megbeszéléseket folytatott a VOKSZ vezetőivel, akik hajlandóságot mutattak zenészek, karmesterek moszkvai szerepeltetésére, illetve képzőművészeti kiállítások megrendezésére.⁹⁰ Egy hónappal később viszont már azt jelentette: „teljes lehetetlenség számomra a magyar kultúrának itteni megjelentetése dolgába pozitív eredményekre számítani”.⁹¹ A kulturális együttműködés konkrét kérdéseiről Keresztury Dezső vallás- és közoktatásügyi miniszter is tárgyalt 1946 júniusában a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság I. kongresszusára Budapestre érkezett VOKSZ-delegációval, de csak ígéretekert kapott, az együttműködés terén nem történt előrelépés.⁹² A jeget ugyan 1947-ben megtörte Kodály Zoltán útja, de azt követően nem sikerült újabb meghívást ki-
eszközölni. Az első magyar kulturális delegáció csak 1947 őszén tehetett látogatást Moszkvában, miközben román részről már három hasonló küldöttség járt a szovjet fővárosban. Szekfü kritikával illette a VOKSZ munkáját is, ami szerinte 1947-ben a korábbi évekhez képest még inkább lassú lett, zenei, színházi területről alig hívtak meg magyarokat.⁹³

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ Uo. Puskin szovjet követ Dekanozov külügyminiszternek küldött 1946. augusztus 12-i feljegyzésében tételesen cáfolta ezeket a vádakokat, azt azonban elismerte, hogy a küldöttség valóban többet is tehetett volna, ha annak egyes tagjai utazásukat nem kirándulásnak tekintették volna. A VOKSZ két referensét azonban jobban érdekelték az üzletek. Az is kiderült, hogy Barulinnal az volt a legnagyobb probléma, hogy pl. nem szervezett utazást a küldöttség tagjainak a Balatonhoz.

⁹⁰ Szekfü Gyula moszkvai követ jelentése a külügyminiszternek a magyar–szovjet kulturális kapcsolatok kiépítése ügyében, 1946. április 29. Közli: *Dokumentumok Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéből*. 198–200.

⁹¹ Uo. 201.

⁹² Uo. 207–210.

⁹³ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. 854/pol-48. Összefoglaló jelentés az 1947. évről.

A Szovjetunió népszerűsítésére óriási propagandagépezet állt rendelkezésre, ugyanakkor a VOKSZ, illetve a többi propagandával foglalkozó hivatal nem tudott eleget tenni azoknak a kéréseknek, amelyek az orosz irodalom, nyelvkönyvek, hanglemezek stb. küldésére vonatkoztak – mindezekkel a problémákkal gyakran találkozni a Magyarországról a VOKSZ-hoz címzett levelekben. Ugyancsak hiába kértek a magyar színházak szovjet darabokat a Szövetséges Ellenőrző Bizottságon keresztül. A magyar–szovjet kulturális társaság főtíkára, Szántó Rezső még 1948 júniusában is arra panaszkodott a budapesti szovjet nagykövetségnek írt levelében, hogy „Azokat az óriási potenciális lehetőségeket, amelyekkel itt a munkánk számára rendelkezünk, sokkal jobban ki lehetne használni, ha a VOKSZ tevékenysége sokkal több operativitást és figyelmet tanúsítana munkánk iránt [...] Leveleinkre és kéréseinkre vagy egyáltalán nem kapunk választ vagy formális, lényegtelen válaszokat kapunk.”⁹⁴

A szovjet propagandával foglalkozó szervek más területen sem tudták felvenni a versenyt a hasonló amerikai, brit és francia szervezetekkel. A propagandatevékenységben nagy jelentősége volt az idegen nyelvű szakirodalomhoz (orvosi, műszaki, tudományos munkákhoz) való hozzájutásnak. Ezt a szovjet diplomácia magyarországi képviselői is felismerték. „Az angol és amerikai orvosi irodalom bősége és a szovjet irodalom hiánya oda vezethet, hogy az orvosoknak még az a része is, amely szovjetbarát, nemkívánatos befolyás alá kerülhet” – olvasható egy 1946-os jelentésben.⁹⁵ A helyzet azonban a későbbiekben sem változott.

Alekszandr Sztikalin orosz kutató úgy véli, elsősorban azért nem sikerült a külföldi szovjet propaganda hatékony és konkurenciaképes mechanizmusát létrehozni, mert ehhez a háború utáni években hiányoztak mind az anyagi eszközök, mind a megfelelő káderek. Ugyanakkor szerinte a sikertelenségben szubjektív tényezők is szerepet játszottak: a VOKSZ és egyéb propaganda-szervezetek megfélemlített munkatársai a lehető legegyszerűbb utat választották, s azon túl, hogy a legkisebb kezdeményező készséget sem tanúsították, igyekeztek „túlbiztosítani” magukat, és minden jelentéktelen ügyben történő döntéshez is a felsőbb hatóságuk engedélyét kérték.⁹⁶

Magyarországon „pártvonalon” az MDP KV Titkársága 1948. október 10-i határozatával felállított Agitációs és Propaganda Bizottság,⁹⁷ illetve az azt fel-

⁹⁴ GARF f. 5283 op. 17. gy. 153.

⁹⁵ Idézi: A. Sz. Sztikalin: *Polityika SZSZSZR po formirovanyiju obsesztvennogo mnyenyija v sztranah Centralnoj Jevropi i nasztrojenyija intelligencii (vtoraja polovina 1940-h godov)*. *Szlavjanovegvenyije*, 1997. 3. sz. 12.

⁹⁶ Uo. 13.

⁹⁷ A Bizottság vezetője Révai József, helyettese Horváth Márton lett, titkára Orbán László, tagjai Berei Andor, Kállai Gyula, a Sajtó Osztály későbbi vezetője, Nógrádi Sándor és Révész Géza volt. (MNL OL M-KS 276. f. 54/15. ő. e.)

váltó, a Titkárság 1949. március 2-i döntésével létrehozott pártkollégium⁹⁸ feladata lett többek között a Szovjetunió magyarországi népszerűsítésével kapcsolatos intézkedések kidolgozása. Az első erre vonatkozó javaslatot az Agitációs és Propaganda Kollégium 1949. július 6-án terjesztette a Központi Vezetőség Titkársága elé. Az előterjesztők úgy vélték, hogy a Szovjetunió népszerűsítésében és a szovjet tapasztalatok alkalmazásában a párt előtt álló követelményekhez képest lemaradás volt tapasztalható, ezért „haladéktalan” intézkedések meghozatalát javasolták. Ezek keretében a KV Oktatási Osztályának két héten belül ellenőrizni kellett volna a pártiskolák és szemináriumok tematikáját abból a szempontból, hogy az SZK(b)P történetének oktatása elég alapos-e, és javasolták a tanfolyamok irodalomjegyzékének és a Szikra Kiadó kiadói programjának átdolgozását.

Emellett az Agitációs Osztályon szovjet propagandacsoport létrehozását javasolták (ugyancsak kéthetes határidővel), amelynek azt a feladatot szánták, hogy irányítsa a Szovjetunió népszerűsítését és a szovjet tapasztalatok ismertetését, valamint dolgozza ki ennek „eszmepolitikai szempontjait a tömegagitáció terén”. Az előterjesztők kampányszerűen kívánták végrehajtani a kulturális terület szovjetizálását is. A javaslat szerint utasítani kellett volna a képzőművészeti, zenei, irodalmi és színházi bizottságokat, hogy „négy héten belül hozzák az Agit. Prop. Bizottság ülésére a kulturális front gyökeres átállításának tervét a szocialista szovjet kultúra alapelveinek megfelelően és nyilvános bírálatnak vessék alá a szovjetellenes, kozmopolita irányzatok képviselőit”.⁹⁹

Irreálisnak tűnt a bizottságnak az az indítványa is, hogy a VKM-ben működő köznevelési pártbizottság négy héten belül biztosítsa az új iskolai tankönyvek kéziratainak átdolgozását „a Szovjetunió jobb népszerűsítésének és a szovjet tudomány megfelelő ismertetésének szempontjából”. Az előterjesztés szerint az egyetemi tanszékek programját és az ajánlott irodalomjegyzékeket is a szovjet főiskolák programjának és a szovjet tankönyvek alapján kellett volna átállítani.

Hasonló, két-három hetes határidőn belül kívánták létrehozni a *Szabad Nép* szovjet rovata szerkesztőségét, valamint a miniszterelnökségen belül egy olyan szerkesztőséget, amely az egész magyar sajtót, a rádiót, a társadalmi és tömegszervezeteket ellátta volna szovjet vonatkozású anyagokkal. Szovjet szerkesztőséget akartak létrehozni az MTI-n belül is.

A tömegszervezeteket is a Szovjetunió népszerűsítésének szolgálatába kívánták állítani. A Szaktanácsnak, a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének, a MINSZ-nek és a Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szö-

⁹⁸ A Révai József, Horváth Márton, Orbán László, Bíró Zoltán, Losonczy Géza, Kállai Gyula és Andics Erzsébet alkotta testület feladata az volt, hogy a párt agitációs, oktatási, kultúrpolitikai és sajtóosztálya mellett irányítsa a Filmhivatalban, a rádióban és a könyv-hivatalban dolgozó kommunisták munkáját. MNL OL M-KS 276. f. 54/32. ő. e.

⁹⁹ MNL OL M-KS 276. f. 54/52. ő. e.

vetségének (Défosz) ugyancsak kéthetes határidőt állapítottak meg arra, hogy a Szovjetunió „tervszerű” népszerűsítésére vonatkozó javaslataikat beterjesszék. A Könyvbizottságnak a szovjet könyvek kiadása tervét, a Filmbizottságnak a szovjet filmek propagandájának és látogatottsága emelésének tervét kellett ugyanennyi idő alatt elkészíteni.

Az előterjesztők indítványozták egy Szovjet–Magyar Tudományos Intézet létrehozását, amelynek 1949. szeptember 1-jétől már 400 fős pedagógiai tanfolyamot kellett volna megindítania. Az Intézet mellett orosz nyelvtanárok és fordítók átképző tanfolyama is indult volna. Végezetül egy magas szintű operatív bizottság¹⁰⁰ megalakítását is javasolták, amelynek az lett volna a feladata, hogy irányítsa és ellenőrizze a Szovjetunió népszerűsítésére irányuló munkát. A Titkárság az előterjesztésben foglalt elképzeléseket nem tette magáévá, hanem azzal bízta meg az Agitációs és Propaganda Kollégiumot, hogy az egyes javaslatokat külön-külön dolgozza ki, és úgy terjessze a Titkárság elé.¹⁰¹

Abban, hogy a kérdés hirtelen ilyen súllyal került napirendre, feltehetően szerepe volt egy magas rangú szovjet pártfunkcionárius magyarországi látogatásának, aki 1949. május–júniusi itt-tartózkodása alkalmával azt vizsgálta, milyen mértékben tudja az angolszász propagandát ellensúlyozni a szovjet propaganda. A Bajkov nevű kiküldött Budapesten és vidéken több szerkesztőséget is meglátogatott, s tapasztalatait szerette volna megvitatni magyar partnereivel is. Úgy vélte, Magyarországon az amerikai ideológia és politika teljesen szabadon terjedhet, amit már csak azért is veszélyesnek tartott, mivel szerinte „az ellenség ideológiai fronton be akar törni országainkba – és ezt annál könnyebben megteheti, mivel a magyar polgári értelmiség nyugat felé tekint”.¹⁰² Vizsgálódása nyomán arra a következtetésre jutott, hogy a sajtó területén mind Budapesten, mind vidéken „teljes átállítást” szükséges.

Ennek egyik első lépéseként 1949. október 12-én került az MDP KV Titkársága elé a Szovjetuniót népszerűsítő kulturális folyóirat terve. Az 1949. december elsejével induló *Szovjet Kultúra* elnevezésű lapot elsősorban a műveltebb olvasóközönségnek szánták, s profilját és jellegét élesen el kívánták határolni a lakosság szélesebb tömegeihez szóló *Új Világtól*. A folyóirat elé azt a feladatot tűzték, hogy mutassa be és ismertesse a Szovjetunió legújabb eredményeit az ideológia, a tudomány, a kultúra, a művészet és a szellemi élet területén, azokra a kérdésekre helyezve a hangsúlyt, amelyek a magyarországi viszonyok között felvetődött problémák megoldását segítik. A tervek szerint a Népművelési Minisztérium kiadásában megjelenő folyóirat kétharmad részben eredeti szovjet cikkeket, egyharmad részben magyar írásokat közölt volna.

Az előterjesztés nagy súlyt helyezett arra, hogy az üzleti terjesztés mellett azt a különböző kulturális szervek központilag megrendeljék, és értelmiségi

¹⁰⁰ A bizottság tagjának Orbán Lászlót, Bíró Zoltánt, Dénes Istvánt, Kovács Istvánt és Losonczy Gézáat javasolták.

¹⁰¹ MNL OL M-KS 276. f. 54/52. ő. e.

¹⁰² MNL OL M-KS 276. f. 108/20. ő. e.

szervezetek is terjesszék. A cél az volt, hogy a lap a falusi és üzemi könyvtárakba, a közkönyvtárakba, olvasótermekbe, klubokba, gépállomásokra is eljusson.¹⁰³ A tervezetet a Titkárság jóváhagyta, és a lap első száma 40 oldalon, 50 000 példányban 1949. december 1-jén meg is jelent.

Még 1949 augusztusában az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályán belül szovjet propagandacsoport alakult azzal a céllal, hogy a Szovjetunió társadalmi és gazdasági rendje, a szovjet kultúra megismertetése és népszerűsítése, valamint a Szovjetunió „minden irányú jelentősége tudatosításának ügyét” előmozdítsa, s az e területen folyó propagandamunkát tervszerűbbé tegye, módszereit javítsa. Ennek keretében az első hónapokban három fő kérdéscsoporttal foglalkoztak: fordulat előkészítése a Magyar–Szovjet Társaság munkájában, a pártagitáció színvonalának javítása a szovjet propaganda területén, illetve a november 7. és Sztálin 70. születésnapja megünneplésének előkészületeiben történő részvétel.¹⁰⁴

A propagandacsoport háromhavi működéséről készített jelentés szerint a szovjet propaganda helyzetét leginkább az az ellentét jellemezte, amely „a Szovjetunió iránt a tömegekben élő és nap, mint nap megnyilvánuló szeretet, másrészt a szervezett szovjet propaganda elmaradottsága között mutatkozik”. Ezt az elmaradottságot a „minőség gyengeségében” látták, amit azonban az ellenség tudatos, romboló munkájának tudtak be. Ez utóbbi rejtett formájaként jellemezték a sztálini munkafelajánlások, az ünneplések (tapsok) túlhajtását, a Szovjetunió formális, üres „népszerűsítését” [sic!].

1949. február 14. és március közepe között első ízben rendezték meg Magyarországon a magyar–szovjet barátság hónapját. A rendezvénysorozat célkitűzését a szervezők a következőképpen határozták meg: „A hónap alatt fő feladatként tűzzük ki, hogy elsősorban a MSZT-én keresztül széles tömegek bevonásával, a propaganda és agitáció minden eszközének felhasználásával tovább mélyítsük a szeretetet és ragaszkodást a Szovjetunió iránt, tovább fokozzuk a Szovjetunió ismertetését egész dolgozó népünk körében.”¹⁰⁵

Az Operaházban 1949. február 14-én párt- és állami vezetők, valamint a budapesti szovjet nagykövet jelenlétében „viharos lelkesedéssel” ünnepelték az eseményre érkezett szovjet kulturális delegációt, amelyet Alekszandr Sabanov egészségügyminiszter-helyettes (!) vezetett.¹⁰⁶ Az egész hónap programjainak középpontjába a Szovjetunióból érkező küldöttség szerepeltetését állították, az összes többi rendezvényt (kiállítások, üzemi és falusi filmvetítések, előadások) eköré kívánták csoportosítani. A barátsági hónaptól azt várták, hogy az majd gyökeres fordulatot hoz a Szovjetunió propagandájában, „a szovjet propaganda szervei ennek során alaposan megerősödjenek, és olyan módsze-

¹⁰³ MNL OL M-KS 276. f. 54/66. ő. e.

¹⁰⁴ MNL OL M-KS 276. f. 108/20. ő. e.

¹⁰⁵ MNL OL M-KS 276. f. 54/79. ő. e.

¹⁰⁶ Viharos lelkesedéssel ünnepelték a szovjet művészek bemutatkozását a Szovjet Kultúra Hónapja megnyitóján. *Szabad Nép*, 1949. február 15.

rek alakuljanak ki, melyek alkalmasak arra, hogy a Sztálin-születésnap és a magyar–szovjet barátság hónapjának eredményeit a szovjet propaganda területén rögzíteni tudjuk”.¹⁰⁷

Kölcsönösségről azonban e tekintetben sem volt szó. Amikor 1949 áprilisában a Magyar–Szovjet Társaság azzal a javaslattal fordult a VOKSZ-hoz, hogy a két ország közötti kapcsolatok erősítése érdekében a Moszkvában rendezendő magyar ipari kiállítással egyidejűleg rendezzék meg a magyar művészet hetét, a szervezet vezetősége nem tartotta célszerűnek a javaslat elfogadását, mert ezzel Magyarország úgymond „különleges helyet” kapott volna a többi népi demokratikus országhoz képest. Ehelyett azt indítványozták, hogy 1949 szeptemberében hívjanak meg egy 15–16 fős – a Magyar–Szovjet Társaság munkatársai-ból és kulturális személyiségekből álló – küldöttséget háromhetes időtartamra a Szovjetunióba, illetve nyilvános ismeretterjesztő előadások tartására küldjenek Magyarországra három szovjet tudóst. A javaslatok között szerepelt még három orosz nyelvtanár egy tanévre szóló kiküldetése magyar egyetemekre, egy ballettmester magyarországi vendégrendezése, műfordító küldöttség és magyar zenészek meghívása szovjetunióbeli vendégszereplésre, Petőfi-est rendezése Moszkvában, illetve 19. századi magyar festészeti kiállítás.¹⁰⁸

Erre az időszakra tehető az eredetileg kulturális szervezetként létrejött Magyar–Szovjet Társaság elsődlegesen politikai célokat szolgáló társadalmi szervezetté válása. A Társaság taglétszáma 1950-ben már 800 000-re növekedett.¹⁰⁹ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének Titkársága, amikor 1948. december 22-i ülésén napirendre tűzte a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság munkájáról szóló jelentés megtárgyalását, arra a megállapításra jutott, hogy a Társaság munkájában mutatkozott ugyan javulás, de „nem vált a Szovjetunió népszerűsítésének hatalmas tömegszervezetévé”.¹¹⁰

A Magyar–Szovjet Társaság munkájával a párt vezető testületei majd egy évvel később foglalkoztak ismét. A Titkárság 1949. október 26-án tűzte napirendre a társaság munkájának megjavítását célzó előterjesztést. A dokumentum szerint „Bár dolgozó népünkben elsősorban a párt munkája nyomán, a Szovjetunió és Sztálin elvtárs iránti szeretet és ragaszkodás nagymértékben kibontakozott, a MSZT nem élt a lehetőségekkel, nem használta fel a párt nyújtotta sorozatos támogatást.”¹¹¹

Az előterjesztők elismerték, hogy a társaság által végzett munka jó része „kirakatpolitika” volt, működésük fényes központi ünnepek rendezésében merült ki, miközben elhanyagolták a munkások és dolgozók közötti agitációt. A dokumentum szerint a központi propagandatevékenység tervszerűtlenül, „akciószerűen” folyt. A Társaság rendezett ugyan előadásokat, de azokat nem

¹⁰⁷ Uo.

¹⁰⁸ RGASZPI f. 17. op. 137. gy. 71.

¹⁰⁹ RGASZPI f. 17. op. 137. gy. 269

¹¹⁰ MNL OL M-KS 276. f. 54/22. ő. e.

¹¹¹ MNL OL M-KS 276. f. 54/68. ő. e.

készítették elő megfelelően, és szervezett előadói gárda hiányában nem érték el céljukat. A különböző művészeti és tudományos szakosztályok már csak papíron léteztek, működésüket teljesen megszüntették.

A dokumentum készítői szerint ez a helyzet készítette arra a párt vezetését, hogy „radikálisan nyúljon” az MSZT problémáihoz, és lecserélje a vezetőséget. A hibák teljes kijavításához azonban szükség volt a társaság céljának és jellegének, tevékenysége főbb területeinek és módszereinek, valamint szervezeti feladatainak a meghatározására.

Erre már az előterjesztés is kísérletet tett. A dokumentum szerint a társaság célja, hogy „a Szovjetunió eredményeinek, a szovjet ember életének konkrét ismertetésével elmélyítse dolgozó népünk minden rétegében a szeretetet és hűséget a Szovjetunió iránt”. A Társaságot a lakosság valamennyi rétegét átfogó laza tömegszervezetként képelték el, amely széles körű propaganda-tevékenységet fejt ki, részben alapszervein, részben más tömegszervezeteken keresztül.

A fenti cél elérése érdekében az MSZT tevékenységének középpontjába a propagandát kívánták állítani, amelynek három fő politikai szempontját is megjelölte a dokumentum. Ezek:

- „1. A Szovjetunió népszerűsítése és jelentőségének tudatosítása az imperializmus ellen, a békéért, függetlenségért, szocializmusért folyó harcban.
2. A Szovjetunió gazdasági és társadalmi rendszerének ismertetése és népszerűsítése, megfelelően összekapcsolva a szocializmus építésének napirenden lévő kérdéseivel hazánkban.
3. A Szovjetunió élenjáró szocialista kultúrájának ismertetése és népszerűsítése, összekapcsolva a burzsoá ideológia elleni harcunkkal.”¹¹²

A munka középpontjában a Szovjetuniót népszerűsítő előadások álltak volna. A javaslattevők úgy vélték, hogy a Társaságnak központilag kellene kidolgoznia az egyes rétegeknek szánt előadás tematikáját, és az előadók között „első vonalbeli” előadókat is szerepeltetni kell. Szükségesnek tartották a művészeti és tudományos szakosztályok újbóli életre keltését is. Ezeknek elsősorban az értelmiségi rétegek körében kellett volna népszerűsíteni a Szovjetuniót. Az egyes szakosztályok vezetésére neves tudósokat, illetve művészeket akartak megnyerni.

A tömegpropaganda legfontosabb eszközének továbbra is a Társaság lapját, az *Új Világot* tartották, de hatékonyabbá tétele érdekében egyrészt kisebb terjedelmű és olcsó, szépirodalmi, népszerűsítő-tudományos, valamint agitációs kiadványok nagyobb számú megjelentetését, valamint a szemléltető módszerek (mindenekelőtt a képek) szélesebb körű alkalmazását javasolták. Nemcsak üzemekben, tömegszervezetekben kívántak rendszeres fotókiállításokat rendezni, de mindenütt, ahol naponta nagyszámú ember fordult meg (mozik,

¹¹² MNL OL M-KS 276. f. 54/68. ő. e.

színházak, orvosi rendelők, közintézmények), vitrinek elhelyezését indítványozták, amelynek képanyagát havonta frissítették volna. Mindezeket az intézkedéseket reprezentatív központi rendezvények egészítették volna ki.

A Titkárság a javaslatokat a mindennapi munka folytatásához elégségesnek ítélte és elfogadta; ezeket a társaságnak a testület 1949. november 30-i ülésére beterjesztett, 1950. március 1-jéig terjedő időszakra vonatkozó munkaterve konkretizálta a felelősök és határidők kijelölésével.¹¹³

Ezt követően az MDP KV Titkársága 1951. szeptember 19-én értékelte újra átfogóan a Magyar–Szovjet Társaság munkáját, és elmarasztaló határozatban fejezte ki elégedetlenségét. A határozat az MSZT munkájának valós problémáira is rámutatott, hiszen a társaság munkáját valóban mindig nagyfokú formalitás és erőltettség jellemezte. Másfelől azonban a magyar–szovjet kapcsolatok elsődleges politikai fontossága miatt az MSZT-vel szembeni hivatalos elvárások rendszerint túlzottak is voltak.

A Magyar–Szovjet Társaság munkájával összefüggő kérdések legközelebb a Politikai Bizottság 1954. január 6-i ülésének napirendjén szerepeltek. Az MSZT munkájáról 1954. január 3-i keltezéssel készített jelentésben, melyet Kelen Béla és Lakatos Éva állított össze, mint az MSZT Országos Vezetősége Titkárságának és az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályának közös véleményét, elismerték, hogy nem tettek eleget az MDP KV Titkársága 1951. szeptemberi határozatának. Az előterjesztés önkritikusan megállapította, hogy a Társaságnak a Szovjetunióról szóló felvilágosító munkája nem volt meggyőző erejű, a szovjet embert, a szovjet valóságot nem fejlődésében, a nehézségek állhatatos, szívós leküzdésében, hanem elvontan, idealizáltan mutatta be. A munka tartalmát csaknem kizárólag a szovjet módszereket ismertető termelési agitáció határozta meg (ami nem volt népszerű Magyarországon), ugyanakkor nem törekedett a szovjet kultúra egészének ismertetésére. Annak következtében, hogy egész kollektívákat, gyárak és üzemek dolgozóit léptettek be formálisan az MSZT-be, a taglétszám a jelentések szerint elérte az 1 300 000 főt, de a tagság túlnyomó részének a szervezethez való tartozása valójában nem realizálódott.¹¹⁴

A Politikai Bizottság határozata nem becsülte le a Társaság kulturális és ismeretterjesztő munkáját, a magyar–szovjet barátság hónapja néven évente megrendezett előadásokat és kiállításokat, s általában eredményesnek minősítette a 143 000 példányban megjelenő *Új Világ*ot. A múlthoz képest javulónak találták a szovjet intézményekkel való kapcsolatot, a Szovjetunióból rendszeresen érkező anyagok felhasználását, illetve a magyar kulturális élet fejlődésére vonatkozó tájékoztató munkát. Az előterjesztett tervek és elképzelések jelentős részét azonban a Politikai Bizottság elvetette, egyedül az *Új Világ*

¹¹³ MNL OL M-KS 276. f. 54/75. ő. e.

¹¹⁴ MNL OL M-KS 276. f. 53/155. ő. e.

példányszámának 180 ezerre való felemelését támogatták.¹¹⁵ Az MDP PB az 1954. évi Magyar–Szovjet Barátság Hónapja megrendezésére vonatkozó javaslatot is azzal a megszorítással fogadta el, hogy „nézzék meg, nem szükséges-e a javasolt rendezvények (előadások, kiállítások stb.) számának csökkentése”.

1955-ben a Magyar–Szovjet Társaság megalakulásának 10. évfordulóját ünnepelte. A nagyszabású ünnepséget a Vas- és Fémipari Dolgozók Székházának dísztermében tartották 1955. június 9-én. Az évforduló idejére elmozdították posztjáról az MSZT főtitkárát, Kelen Bélát, akivel a szovjet nagykövetség is elégedetlen volt. Az új főtitkár Kende István lett, az elnök továbbra is Erdei Ferenc maradt. Az MSZT munkájának hibáiról, a magyar–szovjet kapcsolatok problémáiról az ünnepi alkalommal nem esett szó.

Néhány hónappal később, 1955. szeptember közepén Andics Erzsébet, az MDP KV osztályvezetője részére készült egy újabb feljegyzés a Magyar–Szovjet Társaság munkájáról, amely elsősorban az 1954. januári határozat óta eltelt időszak tevékenységét elemezte, de a korábbi anyaghoz hasonlóan tartalmazott grandiózus terveket is.

A jelentés szerint az MDP KV 1954. januári határozata után a társaság munkája „színesebb, tarkább” lett, többet foglalkoztak a Szovjetunió békepolitikájával, a tudomány, művészet, irodalom eredményeinek bemutatásával. A tudomány és kultúra népszerűsítésének olyan új formái születtek meg, mint a „barátsági körök”, élménybeszámolók. A jelentés mindazonáltal önkritikusan elismerte, hogy a társaság „a Szovjetuniót ismertető munkája ebben az időszakban formái változatossága szempontjából javult, de tömeghatása, tömegbefolyása szempontjából aligha”.¹¹⁶

Az MSZT Országos Vezetősége Titkársága által jegyzett dokumentum „jobboldali torzulás”-nak tudta be a szervezetek bázisának csökkenését a munkásosztály soraiban, az értelmiség körében végzett politikai munka gyengülését, s ugyancsak nyugtalanító jelenségnek tekintették az orosz nyelvtanulók számának jelentős csökkenését, elsősorban a felnőtt lakosság körében.¹¹⁷

¹¹⁵ A PB nem fogadta el a szovjet termelési módszerek népszerűsítésére hivatott országos bizottság létrehozását és nem támogatta a vezető értelmiségi dolgozók részére javasolt reprezentatív klubok szervezésének ötletét sem. Helytelenítette a függetlenített funkcionáriusok számának növelését, és elvetette az 5 hónapos MSZT iskola létrehozásának gondolatát is. Megkérdőjelezte azt, hogy szükség van-e ilyen nagyszámú MSZT alapszervezetre, s felhívta az MSZT vezetőségének a figyelmét, hogy ne akarjon a pártot kopírozó szervezeti szabályzat alapján működni, a havi tagdíjfizetésről térjenek át a félévenkénti vagy évenkéntire. Az MSZT vezetősége által javasolt 80 ezer helyett csak 50 ezer hallgató tervezését tartották reálisnak az MSZT szervezésében folyó orosz nyelvoktatásban.

¹¹⁶ MNL OL M-KS 276. f. 91/55. ő. e.

¹¹⁷ A jelentés szerint 1953/54-ben 48 000 fő tanult oroszul, amiből 26 000 főt tett ki a felnőttek száma. 1954/54-ben az összes hallgató létszáma már csak 25 000 fő volt, s ennek mindössze egyötöde, 5000 fő került ki a felnőttek köréből. (MNL OL M-KS 276. f. 91/55. ő. e.)

A jelentés összeállítói nehezményezték, hogy a KV határozat helytelen értelmezése következtében általánossá vált az MSZT lebecsülése, jelentőségének alábecsülése és a szervezet mellőzése. A szektás fordulatot jelentő 1955. márciusi KV-határozatot a társaság vezetői a szervezet munkája szempontjából pozitívnak ítélték, mert szerintük attól kezdve „könnyebbé vált az MSZT munkája is. A Szovjetunió iránti szeretet és érdeklődés jelentősen erősödött, növekszik az MSZT hatósugara”.

A társaság munkájának ismertetése után a dokumentum nagyobb részében az MSZT feladataival foglalkoztak, amely az 1954 eleji anyaghoz hasonlóan nem nélkülözte a túlzó elemeket. A jelentés megállapította: „Az MSZT agitációs, propaganda és kultúrmunkát kifejtő tömegszervezet; kizárólagos feladata a Szovjetunió, a szovjet ember élete, a szovjet bel- és külpolitika, technika, művészet és tudomány stb. megismertetése érdekes és színes formában.” Ezeket a feladatokat azonban úgy kellett végrehajtani, hogy ne a bírálat váljon alaphanggá, úgy kellett bemutatni a szovjet építés, fejlődés nehézségeit, „az új és a régi közötti szakadatlan küzdelmet”, hogy az ismertető munka „legyen minden körülmények között feltétlenül pozitív, a jelen eredmények mellett a távlatokat is megmutató”, de azért ismertesse az új élet építése kapcsán felmerülő „alkotó szovjet vitákat” is.¹¹⁸

Azt a dokumentum összeállítói is elismerték, hogy az MSZT távolról sem rendelkezett még valamennyi társadalmi osztályban, rétegben tömegbázissal, ezért célként a társaság olyan szervezetté alakítását tűzték ki, amelynek „hatósugara” valamennyi társadalmi rétegre kiterjed. Ennek érdekében szorgalmazta a különböző tömegszervezetekkel való együttműködést, mert úgy vélték, hogy a társaság egymagában nem képes az egyes rétegeket közvetlenül érdeklő szakmai jellegű kérdések ismertetésére, szoros értelemben vett szakmai munkára.

Ezt az együttműködést annál is inkább szorgalmazták, mert úgy vélték: „A szovjet–magyar barátság ápolása ugyan lényegében az MSZT kizárólagos feladata, de nem kizárólag az MSZT feladata.” A társaság feladatát e tekintetben abban látták, hogy kezdeményezze, segítse, illetve koordinálja a többi tömegszervezetnek és intézménynek a magyar–szovjet barátság ápolására, a szovjet eredmények és tapasztalatok propagálására irányuló munkáját. Ebből kiindulva az MSZT vezetése részt kért a társaság számára valamennyi Magyarországra érkező delegáció fogadásában, de igényelte a társaság bevonását a Szovjetunióval kötendő kulturális munkatervek előkészítésébe és végrehajtásába is. (Ez persze felvetett hatásköri problémákat is, hiszen a társaság által támasztott igények ütköztek a Kulturális Kapcsolatok Intézete feladatkörével – erre óvatos formában a jelentés is utalt.)

Az önként vállalt feladatok végrehajtását azonban csak úgy látta megvalósíthatónak, ha az MSZT a többi népi demokratikus országhoz hasonlóan több milliós tagsággal rendelkező szervezetté válik (az MSZT-tagság ebben az esetben állásfoglalást jelentett volna a Szovjetunió, a szovjet–magyar barátság

¹¹⁸ Uo.

mellett, de nem volt követelmény az aktív munka), illetve visszakapja a racionalizálás során megszüntetett függetlenített státuszokat és a takarékosági okokból elvett gépkocsikat.

Munkájuk hatékony végzéséhez véleményük szerint nem nélkülözheték a párt és pártszervezetek állandó segítségét sem, aminek első lépéseként azt igényelték a pártvezetéstől, hogy a párt megfelelő intézkedésekkel hangsúlyozza az MSZT politikai súlyát és jelentőségét, és éreztesse, hogy „az MSZT-t az ország életében jelentős tényezőnek tekinti”.

A jelentés további sorsát nem ismerjük, nincs tudomásunk arról, hogy azt az MDP valamelyik vezető testülete megtárgyalta volna, s az abban foglalt kérdésekről határozott volna. Az 1954. januári KV határozat végrehajtása kapcsán az orosz nyelvtanfolyamok ügyében azonban 1956 nyarán is készült feljegyzés. Már az MSZT jelentése aggasztónak tekintette az oroszul tanuló felnőtt lakosság számának radikális csökkenését, és hasonló jelenséget regisztrált az 1956. július 16-i feljegyzés is.¹¹⁹

Az 1955/56-os tanévben az iskolai orosz nyelvtanfolyamokat az Oktatásügyi Minisztérium vette át. Az említett iskolai évben Budapesten 700, vidéken 420 tanfolyammal számoltak 7000, illetve 4200 fő részvételével, amely a létszámot illetően – különösen Budapesten – felültervezettnak bizonyult, hiszen az oktatásban csak 3300, illetve 3500 fő vett részt. A feljegyzés az orosz nyelvet tanulni kívánók számának csökkenését több okra vezette vissza. Első helyen azt emelték ki, hogy az orosz nyelv tanításának nem volt társadalmi tekintélye. Az okok közé sorolták azt is, hogy az állami szervek nem foglalkoztak a kérdéssel, és a pártbizottságok sem adtak segítséget, nem ellenőrizték, hogyan foglalkozik az MSZT vagy más szerv az idegen nyelvek oktatásával. A létszámcsökkenésben minden bizonnyal közrejátszott az is, hogy a vállalatok és hivatalok felsőbb utasításra megszüntették a tanfolyamok finanszírozását. Komoly gondot jelentett azonban a tanárok hiányos nyelvi, pedagógiai felkészültsége, valamint az is, hogy egy-egy csoportba nagyon különböző tudású, korú és eltérő érdeklődési körrel rendelkező emberek kerültek. Nem volt megfelelő tananyag, a rendelkezésre álló orosz nyelvkönyvek leckéi „nem a napi életből merítették szókincsüket. Azon kívül a személyi kultusz nagymértékben érvényesül.”¹²⁰

A feljegyzés készítői a tendencia megfordítására és a hibák kiküszöbölésére különböző intézkedéseket javasoltak. Ezek között az egyik pont tartalmazta az orosz nyelvtanulás melletti agitációs érvek megváltoztatását is. Az a javaslat, miszerint az orosz nyelv ismeretere a nemzetközi kapcsolatok kiszélesítésénél is szükség van, nem csupán a klasszikus orosz és szovjet irodalom eredetiben történő olvasásához, egyben nyílt beismerése volt a „tanuljunk meg felszabadítónk nyelvét” agitációs érv teljes csődjének.

¹¹⁹ MNL OL M-KS 276. f. 91/55. ő. e.

¹²⁰ MNL OL M-KS 276. f. 91/55. ő. e.

Az SZKP XX. kongresszusát követő felszabadultabb légkörben a szovjet–magyar viszony problémái is erőteljesebben vetődtek fel, mindenekelőtt az értelmiség körében; ezek aggasztó jeleit terjedelmes jelentésében Jurij Andropov budapesti szovjet nagykövet 1956. augusztus 30-i jelentésében részletesen ismertette is. Véleménye szerint a magyar sajtóban és különféle gyűléseken rendezett vitákban érezhetően megszorodtak a Szovjetuniót vagy a szovjet élet egyes jelenségeit bíráló megnyilvánulások, s olyan megnyilatkozások is előfordulnak, amelyek „valamilyen formában megkérdőjelezik, vagy legalábbis elhallgatják a szovjet nép által a szocialista építésben elért eredményeket, ugyanakkor mértéktelenül felnagyítják a hiányosságokat”.¹²¹

A nagykövet jelentése szerint a kulturális területen fordult elő a legtöbb aggodalomra okot adó jelenség – e kérdésekben azonban kénytelen volt a szovjet gyakorlatot is kritikával illetni. Szóvá tette, hogy az 1956. június végén aláírt kulturális egyezmény jóváhagyása szovjet részről még mindig nem történt meg, pedig a magyar fél a kulturális egyezmény tervezetével együtt a konkrét együttműködési tervet is előterjesztette. Bírálta azt a gyakorlatot, hogy amíg a nyugati fellépésekre a legjobb művészeket küldik, addig Magyarországra olyan kulturális küldöttségek érkeznek, amelyekben az előző években a közönség által már megismert művészeknél alacsonyabb színvonalon álló előadók kapnak helyet. Magyar sérelemként említette, hogy a moszkvai Nagy Színházban még mindig nem mutatták be a *Bánk bánt*, annak ellenére, hogy a Szovjetunió Kulturális Minisztériuma 1953 óta többször is megígérte annak előadását. Igényesebb szemlélet érvényesülését tartotta szükségesnek a magyarországi képzőművészeti kiállításokra küldendő műalkotások kiválogatásában.

A budapesti nagykövet bírálta a sajtó és a rádió útján kifejtett propaganda színvonalát: „nagy általánosságokban mozog, kincstári stílusú, s nem mutatja be [...] a hozzáférhető anyagokat”. Andropov a magyar panaszok nyomán a Szovjet Távirati Iroda tevékenységét is kritizálta amiatt, hogy az „utóbbi három évben” igen gyenge minőségű anyagokat küldött Magyarországra. A súlyosbodó magyarországi belpolitikai helyzetből azt a következtetést vonta le, hogy nem elegendő a kétoldalú kapcsolatok javítása, hanem szorosabb kapcsolatok kiépítését javasolta a kommunista és munkáspártok ideológiai kérdésekkel foglalkozó vezetőivel, s – nem utolsósorban a Szabad Európa Rádió növekvő befolyásának ellensúlyozása céljával – a rádió és a könyvkiadás területén dolgozó vezetőkkel.¹²²

¹²¹ A „Jelcin-dosszié”. 37. A szovjet nagykövet példaként említette Pándi Pál újságíró, aki a Szovjetunióban tett látogatásáról a *Szabad Népben* április 30. és május 20. között megjelent úti jegyzeteiben „objektívista módon” vizsgálta a szovjet valóság jelenségeit, lekicsinyelte a szovjet nép életszínvonalának emelése terén elért eredményeket, s „volta-képpen befeketítette a szovjet élet egyes vonatkozásait”.

¹²² Uo. 39.

Gerő Ernő 1956. október 12-én Andropov szovjet nagykövettel történt beszélgetése alkalmával nem titkolta, hogy a Szovjetunió és Magyarország között az „elhidegülés igen komoly méreteket öltött és észrevehetően felerősödött a szovjetellenesség”.¹²³ Az első titkár közlése szerint a magyar–szovjet viszony szóba került a magyar delegációnak október elején Mikojjal és Szuszlovval folytatott megbeszélésen is, és megállapodtak abban, hogy erősíteni fogják a delegációk cseréjét, de Gerő véleménye szerint ezek az intézkedések már aligha képesek javítani a helyzeten.

Az első titkár szerint a Magyarországon tapasztalható szovjetellenes hangulat négy fő kérdésben volt tapasztalható: 1. tiltakozás a szovjet csapatok magyarországi tartózkodása ellen; 2. tiltakozás amiatt, hogy a Szovjetuniónak a háború után átadott német javakat a magyar államnak vissza kellett vásárolni; 3. tiltakozás amiatt, hogy Magyarország olcsón adja el a Szovjetuniónak az uránt; és 4. olyan kijelentések, hogy Magyarország előnytelen külkereskedelmet folytat a Szovjetunióval.¹²⁴ Sem Gerő, sem a nagykövet feljegyzése a szovjetellenes hangulat terjedésének okai között nem említette, de a nemzeti sérelmek sorába tartozott az orosz nyelvtanulás kötelező jellegű bevezetése az oktatás különböző szintjén.¹²⁵ A budapesti, szegedi és debreceni egyetemisták DISZ szervezeteinek októberi követelései között fontos pontként szerepelt a fakultatív nyelvoktatás bevezetése. A tiltakozás olyan heves volt, hogy Kónya Albert oktatási miniszter október 19-én bejelentette a kötelező egyetemi orosz nyelvoktatás kérdésének felülvizsgálatát.

¹²³ *Hiányzó lapok 1956 történetéből.* 85. Gerő példának hozta fel, hogy Kovács István nemrég a Ganz-gyári munkások és alkalmazottak tömeggyűlésén beszélt, s amikor Kína sikereit jelentette be, a munkások „szívesen és élénken” reagáltak, ám amikor a Szovjetunióról volt szó, hűvös hallgatás kísérte a szónoklatot. A hangulat akkor sem változott meg, amikor Kovács a Szovjetunió által nyújtandó gazdasági segítségről adott tájékoztatást.

¹²⁴ *Hiányzó lapok 1956 történetéből.* 86. A magyar–szovjet viszony megromlásáról beszélt Vas Zoltán is a budapesti szovjet nagykövetnek, aki október 11-én saját kezdeményezésére kereste fel Andropovot. Vas kifejtette, hogy a szovjet politikai vezetés helytelenül értékeli a magyarországi helyzetet, nem látja a közelgő nemzeti katasztrófát. Uo. 92.

¹²⁵ Az orosz nyelv kötelező tanulása ellen márt korábban is sor került tiltakozó akciókra a diákok körében, amelyekkel szemben a politikai vezetés keményen fellépett. 1955-ben például a miskolci Rákosi Mátyás Nehézipari Műszaki Egyetemen, ahol a diákok egy csoportja a vizsga után elégette az orosz tankönyvet, két hallgatót az ország összes egyeteméről kizártak, kettőt 4-4 félévre eltiltottak, további kettőt 2-2 félévre eltiltottak az egyetem látogatásától, s 9-et szigorú megrovásban részesítettek. Az ügygel még az MDP Politikai Bizottsága is foglalkozott. 1955. augusztus 12-én Rákosi az ügyről szóló jelentéshez a következő megjegyzést fűzte: „Nem hiszem, hogy az eset nyilvánosságra hozatala az összes egyetemeken helyes volna. Ellenben a büntetés közlésével együtt helyes a rektorokat figyelmeztetni” – különösen a róla elnevezett miskolci egyetem rektorát –, hogy „legyenek éberek”. (MNL OL M-KS 276. f. 91/28. ő. e.)

Mindez azonban igencsak kevésnek bizonyult a néhány nappal később elemi erővel megkezdődött felkelés és szabadságharc követeléseéhez képest. Az októberi napokban az oroszellenesség (ami valójában az elnyomó kommunista nagyhatalom ellen irányult) nem csupán a fegyveres harcokban, hanem a könyvégetésekben is testet öltött. Az előző évtized minden erőfeszítése, amely a Szovjetunió életének jobb megismertetésére, a kulturális kapcsolatok kiépítésére irányult, semmivé lett. A szovjet csapatok részvétele a szabadságharc eltiprásában, majd az azt követő megtorlásban pedig hosszú időre lehetetlenné tette a korábbi törekvések folytatását.

Információs csatornák Moszkva és Budapest között, 1943–1947

A Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága Elnökségének a szervezet feloszlását kimondó 1943. május 15-i határozata új fejezetet nyitott az SZK(b)P és a kommunista pártok kapcsolatrendszerének alakulásában. A háború e szakaszában az egyes szekciók nemzeti aspirációi nem voltak többé egymással összeegyeztethetőek, a nemzeti pártok feladatai annyira eltérőek voltak, hogy központi irányítás nélkül mindegyiknek magának kellett a megfelelő stratégiát kialakítania. Mindez a kapcsolatok új alapokra helyezését tette szükségessé, de ennek milyenségéről egyik oldalon sem alakult még ki világos elképzelés.

Az egyes országok és a Szovjetunió kapcsolatrendszerében a „pártvonal” 1945 után is jelentős szerepet játszott. Az 1945 utáni magyar–szovjet kapcsolatrendszerben a többi kelet-európai országhoz hasonlóan a pártkapcsolatok különböző formái léteztek: magyar pártképviselő működött Moszkvában, futár útján többé-kevésbé rendszeres volt a levelezés (elsősorban Rákosi és az SZK(b)P KB Nemzetközi Információs Osztályának vezetője között), és a magyar kommunisták időnként személyesen is tájékoztatást adtak a magyarországi politikai folyamatokról. Az ezen a csatornán keresztül érkező jelentések az SZK(b)P KB különböző néven működő külügyi osztályára futottak be, és ezen keresztül történt a szovjet párt és a kelet-európai államok kommunista pártjai közötti kapcsolattartás is. Az osztály alapvető feladatai közé tartozott a Szovjetunióból sugárzott illegális külföldi rádióadások propagandájának és ellenpropagandájának irányítása; a megszállt és a Szovjetunió ellen harcoló országok Szovjetunióban élő antifasiszta személyiségeivel és szervezeteivel történő kapcsolattartás és együttműködés; az SZK(b)P KB tájékoztatása a külföldi közéleti személyiségek és antifasiszta szervezetek fasizmus elleni harcáról és az egyes országok politikai helyzetéről; a külföldi párttagok Szovjetunióban és külföldön történő munkavégzésre történő előkészítésének irányítása és ellenőrzése.¹ (A külföldi kommunista pártok személyi ügyeit az SZK(b)P KB Káderosztályán belül létrehozott különleges csoport intézte, a kapcsolattartás a külföldi bizottságokon keresztül, titkos rádió-összeköttetés

¹ Lásd G. M. Agyibekov: *Komintern poszle formalnogo roszpuszka (1943–1944)* című tanulmányát. *Voproszi Isztorii*, 1997. 8. sz.

útján történt, ez utóbbi azonban az állambiztonság felügyelete alá tartozott.²⁾ Bár formálisan az osztály vezetését Alekszandr Szergejevics Scserbakov³ látta el, az önálló nemzeti szekciókkal való kapcsolattartásra Georgi Dimitrov kapott megbízást, ő segítette az egyes pártok Moszkvában tartózkodó vezetőinek munkáját, s kéréseiket ő közvetítette Sztálin és Molotov felé.

Ebben az időszakban a magyar és szovjet pártvezetés kapcsolatának sajátossága, hogy a szovjet vezetés csak a magyar kommunista mozgalom moszkvai irányítóival állt érintkezésben, a hazai illegális kommunista párttal, majd a Békepárttal az SZK(b)P-nek nem volt kapcsolata, de 1940–1941-től a moszkvaiak és a hazaiak között sem volt rendszeres érintkezés, s a KMP Külföldi Bizottsága hatásköre is csak a Szovjetunióban élő magyar kommunistákra terjedt ki. Ez a körülmény azonban nem akadályozta meg Rákosit abban, hogy 1943 novemberében a Moszkvában élő magyar kommunista emigránsok tanácskozásán a moszkvai kommunista vezetésnek a hazai kommunista mozgalomra is kiterjedő irányító szerepét hangsúlyozza. A tanácskozáson Rákosi meghívására, a szovjet Külügyi Népbiztosság engedélyével részt vett Grigorjev (Geiger Béla), a Külügyi Népbiztosság III. Európai Osztályának referense is, aki a tanácskozásról készített feljegyzésében bírálólag jegyezte meg, hogy Rákosi előadói beszédében gyakran használt olyan kifejezéseket, mint „meghatároztuk a taktikát”, „kijelöltük az irányvonalat”, „kiadtuk a jelszót”; holott „a magyar vezető kommunisták Moszkvában esetenként csupán sajtóhírekből tudnak a magyarországi elszigetelt kommunista csoportok létezéséről és tevékenységéről”.⁴ Grigorjev azért is élesen bírálta Rákosit, mert kétórás beszámolójában nem beszélt arról, hogy az adott körülmények között mi az emigráns magyar kommunisták feladata, viszont kijelentette, hogy fél-háromnegyed éven belül hazatérhetnek, és Magyarország kapitulációja után részt vesznek a kormányzati munkában. A szovjet diplomata Rákosi ezen kijelentéseit értelmetlennek és a szovjet külpolitikai érdekekre nézve rendkívül károsnak tekintette, mert véleménye szerint az ellenséges propaganda ezt úgy állíthatja be, mintha Moszkva ezen országok szovjetizálása céljából a kommunisták hatalomba segítésére törekedne. Miután a tanácskozás másik előadója, Varga Jenő hangsúlyozta, hogy a politikai események a közeljövőben szükségessé teszik az ilyen jellegű tanácskozásokat, a hasonló esetek megelőzésére Grigorjev azt

² A Komintern Végrehajtó Bizottságának Elnöksége 1943. június 8-án döntött a külföldi bizottságokkal új rejtjellel és fedőnévvel ellátott titkos rádiókapcsolat fenntartásáról, s ezt a rádióadásokkal együtt A. Sz. Scserbakov hatáskörébe utalta. A Komintern Káderosztályáról Belov vezetésével 6 fő átirányítását javasolták az SZK(b)P Káderosztályára. (RGASZPI f. 495. op. 73. gy. 174.)

³ Scserbakov, Alekszandr Szergejevics (1901–1945) 1932 és 1936 között az SZK(b)P KB apparátusában dolgozott. 1936–1938-ban a leningrádi, az irkutszki, illetve a donyeci terület titkára. 1938 és 1945 között a moszkvai pártbizottság első titkára, 1941-től egyidejűleg az SZK(b)P KB titkára. 1942-től a Politikai Főcsoportfőnökség vezetője, a Szovinformbüro főnöke, védelmi népbiztoshelyettes.

⁴ Grigorjev feljegyzését lásd AVP RF f. 077. op. 23. papka 111. gy. 3.

javasolta, hogy a jövőben a rendezvényeket megelőzően egyeztessék az előadói beszéd téziseit.

Ez már nem az első eset volt, amikor Rákosi magatartása a szovjet külügyi vezetés rosszallását váltotta ki. Ezt megelőzően ugyanis 1943. január 27-én a Szovjetunióban élő magyar emigránsok képviselői tartottak konferenciát Moszkvában, ahol a jelenlévők egyhangúan elfogadták a Magyar Nemzeti Függetlenségi Fronthoz történő csatlakozásról szóló nyilatkozatot.⁵ Rákosi kezdeményezésére a Komintern döntött arról, hogy a konferenciáról tudósít a szovjet rádió is. Rákosi ezt a rádióügyekért felelős Scserbakovval ugyan megbeszélte, de utóbbi javaslata ellenére a Külügyi Népbiztossággal nem egyeztetette előzetesen a híradás szövegét.

1944 közepén már kísérletek történtek a magyar kommunista emigráció egyes csoportjai hazatérésének előkészítésére, ezt azonban, csakúgy, mint a szovjetunióbeli emigránsok minden egyes politikai lépését, a szovjetek által biztosított lehetőségeknek és elvárásoknak megfelelően kellett végrehajtani. Miután a magyar emigránsok Moszkva „kenyerét ették”, s tevékenységükhöz a szovjet fél biztosította a technikai és anyagi feltételeket, vitán felül állt, hogy csak olyan irányban működhetnek, ami teljes egészében megfelelt a szovjet vonalnak.⁶

A moszkvaiak és az itthoni Központi Bizottság között végül csak 1944 végén jött létre a közvetlen kapcsolat, amikor Vas Zoltán, majd közvetlen utána Gerő Ernő, Farkas Mihály és Nagy Imre Magyarországra érkezett, az egységes vezetés megteremtése azonban egészen 1945 tavaszáig, a debreceni és budapesti központi bizottság egyesüléséig váratott magára. A hazai és a moszkvai vezetés közötti kapcsolatfelvételre már korábban is történtek kísérletek. Farkas (Wolf) Mihály 1944. augusztus 15-én kelt levelében arról számolt be Rákosinak, hogy az egyik hadifogolytáborban találkozott a hazai illegális kommunista mozgalom egyik ismert személyiségével, Hont Ferencével, akit állítása szerint azzal bíztak meg, hogy próbáljon átjutni a fronton, és informálja a moszkvaiakat – a találkozó azonban nem jött létre.⁷ A moszkvaiak magyarországi helyzetismeretéről árulkodik Farkas levelének következő néhány sora is: „Amint már valószínűleg tudja, a Komintern feloszlata után pártunk központi vezetősége feloszlatta a Magyar Kommunista Pártot. Hont elbeszéléséből kiderül, hogy pártunk most mint Békepárt működik.”

A magyar párt Külföldi Bizottsága (KüB) 1944. szeptember 7-én arról döntött, hogy hazaküldenek egy háromtagú csoportot (Molnár Jánost, Tömpe Andrást és egy Szepesi Imre nevű rádióst) a párttal való kapcsolat megterem-

⁵ A nyilatkozat szövegét lásd uo. A nyilatkozat elfogadásának körülményeiről lásd Vas Zoltán: *Viszontagságos életem*. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1980. 429., illetve A moszkvai magyarok csatlakozása a Függetlenségi Fronthoz. *Igaz Szó*, 1943. február 24.

⁶ Erről lásd még Korom Mihály: A magyar kommunista emigráció vezetőinek tevékenysége a Szovjetunióban a második világháború idején. *Múltunk*, 1997. 2. sz.

⁷ Farkas Mihály levelét lásd PIL, 878. f. 8/307. ő. e.

tésére és Farkas Mihály hazaküldésének előkészítésére. Eredetileg úgy tervezték, hogy Sztrokacs⁸ tábornok, az ukrán partizánvezérkar főnöke segítségével egy partizáncsoporttal indulnak el, amelyről aztán leválnak, és Pestre mennek. Ez a próbálkozás azonban nem járt sikerrel, így a Külföldi Bizottságban 1944. október 1-jén olyan döntés született, hogy haladéktalanul hazaküldik Nógrádi Sándort, akinek fel kell venni a kapcsolatot a hazai kommunistákkal, és biztosítani kell a Tömpe András vezetése alatt álló hármass csoport Budapestre jutását. Gerőt ugyanakkor a 2. Ukrán Frontra küldték, hogy a már felszabadított területen szervezze a pártmunkát, és hozzon létre egy második bázist a Budapesttel való kapcsolat megteremtésére.⁹ Szepesi Imre végül azzal a vonattal tért haza, amely az Ideiglenes Nemzeti Kormány leendő tagjait, illetve magas rangú szovjet tiszteket szállított Moszkvából Debrecenbe. A vonatút alatt feladata a leendő kormánytagok biztosítása volt.¹⁰

Amint a Vörös Hadsereg Magyarország határai felé közeledett, s Vas Zoltán, valamint a KüB tagjai – Gerő és Farkas Mihály – a frontra utaztak, hogy a hadifoglyok körében és közvetlenül a fronton végezzen propagandamunkát, a Moszkvában maradt Rákosi Mátyásra hárult az a feladat, hogy a megalakítandó magyar fegyveres alakulat létrehozásához a szükséges politikai döntést kieszközölje, valamint a partizánmozgalom irányítására, a hadifogoly-iskolákba küldendő, illetve a hazai munkára alkalmas káderek kiválogatásához, felkészítéséhez és hazaküldéséhez a jóváhagyást megszerezze.

A fronton lévőkől, mindenekelőtt Vas Zoltántól és Gerőtől érkező információs anyagokat és kéréseket Rákosi Dimitrovhoz továbbította, őt kérte fel adott esetben a kéréseknek a szovjet pártvezetéshez történő eljuttatására. Az bizonyos, hogy nem ezek a nagyon is esetlegesen, többnyire postán vagy a Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége 7. osztályának vezetője, M. I. Burcev¹¹ vezérőrnagy apparátusán keresztül Moszkvába érkező hírek jelentették a szovjet vezetés számára az egyetlen információforrást, hiszen az utóbbi által rendszeresen küldött jelentéseket a pártvezetés közvetlenül is megkapta.

Amíg Rákosi haza nem tért Magyarországra, közte és Gerő között Szepesi Imre biztosította a konspiratív rádió-összeköttetést. Szepesi külön szobát

⁸ Sztrokacs, T. A. (1903–1963) 1940 októberétől Ukrajna belügyminiszter-helyettese. A háború kitörésétől Ukrajna Kommunista Pártja megbízottja különleges katonai szervezetek létrehozására. 1942 májusától 1944 végéig a Partizánmozgalom Ukrán Törzsének parancsnoka altábornagyi rendfokozatban. 1946 és 1956 között Ukrajna belügyminisztere, majd 1956–1957-ben a Szovjetunió belügyminiszterének első helyettese.

⁹ A KMP Külföldi Bizottságának jegyzőkönyvei 1944. április–október. Közreadja: Baráth Magdolna. *Múltunk*, 1997. 2. sz. 299. Rákosi 1944. október 2-án kelt levelében informálta Dimitrovot a Külföldi Bizottság határozatairól (RGASZPI f. 495. op. 74. gy. 116.) Gerőék tevékenységére lásd Korom Mihály: *Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya*. 269–307.

¹⁰ Szepesi Imre: *Ördögi körben*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1989. 136–137.

¹¹ Burcev, M. I. (1907–) vezérőrnagy. 1940 augusztusától 1953 júniusáig a Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége 7. osztályának vezetője.

kapott a kormány székhelyéül is szolgáló debreceni Arany Bika Szállóban, s ott üzemeltette a Szovjetunióból magával hozott, felderítő-hírszerző feladatok ellátása során alkalmazott rádió adó-vevő készüléket. Ez a rádiókapcsolat Moszkvával kezdetben azt a célt szolgálta, hogy Gerő a legfontosabb politikai kérdésekben konzultálni tudjon Rákosival (és rajta keresztül a szovjet vezetéssel).¹² 1944. december végén Szepesi segítő is kapott egy Nyikolaj nevű rádiós személyében. Akkor a rádió adó-vevő az MKP Arany János utcai központjában működött.¹³ A magyar és a szovjet pártvezetés egyes személyiségei közötti (az MKP többi vezetője előtt is titokban tartott) rádió-összeköttetést 1945 augusztusáig az említett Nyikolaj biztosította, utána ennek kizárólagos felelőse Fodor Zoltán, a spanyol polgárháború veteránja lett. Ő végezte a táviratok rejtjelzését és desiffrózását.¹⁴

Rákosi Mátyás 1945. január végi hazatérése után a kommunisták és Moszkva közötti kapcsolattartás több csatornán történt, de korántsem bizonyult közvetlennek. Rákosi és Gerő, amíg Dimitrov 1945 novemberében haza nem tért Bulgáriába, őt informálta a magyarországi helyzetről és a kommunista párt tevékenységéről. Őt kérték, hogy járjon közbe Moszkvában mindazokban az ügyekben, amelyeket a magyar pártvezetés nem tudott elintézni, bár néhány kérdésben, főleg a csehszlovákiai magyarok ügyében több esetben közvetlenül Sztálinhoz fordultak.¹⁵ Annál is inkább szükség volt Dimitrov támogatására, mert Rákosi hazatérése után a magyar párt megbízottjaként Moszkvában maradt Háty László, majd 1945 második felében az őt felváltó Szántó Rezső nem sokat tudott elérni a szovjet vezetésnél. Rákosi Dimitrovhoz írt 1945. június 11-i keltezésű levelében keserűen jegyzi meg: „Amit mi az elmúlt négy és fél hónap alatt abból profitáltunk, hogy Háty elvtárs Moszkvában tartózkodik, az egyelő a semmivel.”¹⁶

Nem ismerjük pontosan a magyar párt képviselőjeként Moszkvában tartózkodó Háty László, majd Szántó Rezső „jogállását”, és azt sem, hogy pontosan körülhatárolt feladatkörrel rendelkeztek-e. Háty László erről a következőket írta Rákosinak: „A pártnak nem képviselője, hanem meghatalmazottja vagyok; a különbség az, hogy minden járandóságom változatlanul a régi maradt.”¹⁷ Szántó Rezsővel Rákosi személyesen beszélt meg azokat a tennivalókat, amelyeket mint magyar pártmegbízottnak végeznie kellett.¹⁸ Legfontosabb

¹² Szepesi Imre: *Ördögi körben*. 139.

¹³ Uo. 145. A kormány és a pártközpont Budapestre költözését követően előbb egy Szabó József utcai villában, majd az Akadémia utcai pártközpontban helyezték el a rádiót.

¹⁴ Uo. 159.

¹⁵ Lásd Gerő Ernő 1945. augusztus 2-i levelét Sztálinnak és Molotovnak. RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 716. A dokumentumot közli: *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez*. 136–138.

¹⁶ Rákosi és Dimitrov levelezését lásd: Dokumentumok Rákositól – Rákosiról. Közreadja: Vass Henrik. *Múltunk*, 1991. 2–3. sz.

¹⁷ PIL 274. f. 10/43. ö. e. Háty László levele Rákosinak 1945. március 20-án.

¹⁸ PIL 742. f. 6. ö. e.

feladatuk a magyar pártvezetés – általában Rákosi által tolmácsolt – kérései és az otthonról küldött információs jelentések, a szovjet pártvezetéshez címzett levelek eljuttatása volt az illetékesekhez.

A pártmegbízott irodája a moszkvai Marxizmus-Leninizmus Intézet épületében működött, ide jöttek azok az emigránsok – köztük Gábor Andor, Lukács György –, akik hazatérésük engedélyezéséhez kérték az MKP képviselőjének közbenjárását. A kezdeti időszakban Budapestről is főleg ilyen kérések érkeztek. A pártképviselők állították össze azoknak a névsorát, akik számba jöhetnek a közeli időben való hazatérésre, miközben e listák összeállításánál tekintettel kellett lenni mind a szovjet, mind a magyar párt igényeire.¹⁹

Szántó Rezső munkájához tartozott azoknak az emigránsoknak Moszkvában történő visszaköltöztetése, akiket a háború napjaiban üzemükkel az Urálba telepítettek ki; lakhatási engedélyt és lakást kellett számukra szerezni. A MOPR (Nemzetközi Vörös Segély) vezetése kb. 100 ezer rubelt bocsátott Szántó rendelkezésére, hogy segítsen a rászoruló emigránsoknak – abból kaptak segílyt az evakuálásból visszatértek közül azok, akiknek nem volt munkájuk, a tisztogatások során elítéltek hozzátartozói, és ebből fizették a hazatérők költöztetésével kapcsolatos kiadásokat is.²⁰

A párt képviselői havonta küldtek jelentést a Moszkvában végzett munkáról, és ők maguk is kaptak tájékoztató anyagokat Magyarországról. Háy László ugyanakkor saját hazatérését sürgetve annak a véleményének adott hangot, hogy pártképviselet nélkül is meg lehet lenni. Rákosinak a többi párt gyakorlatának megismerését célzó kérdésére – a Háynál magyar ügyekben egyébként sokkal nagyobb aktivitást mutató – Szántó Rezső is azt közölte, hogy az adott körülmények között nem szükséges első vonalbeli politikus kint tartózkodása, a szovjetek olyan embert igényelnek, aki szükség esetén segít nekik a magyarországi események megértésében.

Azt még pontosan nem tudjuk, meddig működött kint Moszkvában a magyar pártképviselet, az 1946 decemberében hazatért Szántó Rezsőt egy ideig Weisz Nándor helyettesítette, majd véglegesen átvette ezt a funkciót. (1946 második felében döntés született, hogy itthonról Sziklai Sándor váltsa fel Szántót, de valószínűleg erre nem került sor.) A hazaiak és a moszkvaiak közötti információcserének azonban még jó ideig nem voltak bejáratott csatornái, rendszeres futárszolgálat nem működött, a levelek és tájékoztató anyagok továbbítása időnként egy-két hónapot is igénybe vett. A párt saját futárszolgálatának kialakulásáig anyagok küldésére igénybe vették a Szövetséges Ellenőrző Bizottság postaszolgálatát is, ám ez a lehetőség is megszűnt, amikor Háy László azt a „tanácsot” kapta, hogy a SZEB-en keresztül ne írjanak.²¹ Mindez arra utalt, hogy a két párt közötti információs kapcsolatot a lehetőségekhez

¹⁹ Varga Jenőre például a szovjet vezetés is igényt tartott, így hazajöveteléről szó sem esett.

²⁰ PIL 742. f. 6. ő. e.

²¹ PIL 274. f. 10/43. ő. e. Háy László 1945. április 17-i levele Rákosinak.

képest igyekeztek titokban tartani, és jószerével a konspiráció szabályai szerint folytatni.

Amint aktuálissá vált a magyar követség megnyitása, Moszkvában Szántó Rezső arra a veszélyre hívta fel az itthoni vezetés figyelmét, hogy a hazatérni kívánók a moszkvai magyar követhez fognak fordulni hazautazásuk meggyorsítása érdekében, s ezért sürgette annak közlését, milyen lesz a követség várható összetétele, kik lesznek közöttük kommunisták, akikkel közelebbi kapcsolatot tarthat fenn; mindenképpen szükségesnek tartotta „legalizálni” magát a követség felé. Dokumentálható nyoma ennek nincs, de valószínű, hogy a felsőbb vezetés (vagy a szovjet fél) nem tartotta szükségesnek a magyar pártmegbízott kilétének és munkájának felfedését a követség előtt, mert Szántó Rezső 1946 nyarán több levélben arról panaszkodott, hogy a hazautazásuk elhúzódnása miatt elégedetlen politikai emigránsok egyre gyakrabban fordulnak Szekfű Gyula követhez, hogy járjon közbe hazautazásuk érdekében, miután „pártvonalon” ez lehetetlen. (Még „szerencse”, hogy a követségen dolgozó kommunista Horváth Imre gondoskodott arról, hogy ezek a panaszos levelek véletlenül se jussanak el a követhez!) Ennek ellenére Szántó sürgős intézkedést kért, mert szerinte „a követségi apparátusban már közismert a Szántó neve. A veszély az, hogy ily módon dekonspirálódik a barátainkkal való kapcsolat.”²² Már 1945. október 23-i levelében azt írta, hogy a moszkvai illetékesek véleménye szerint a politikai emigránsokat helyesebb lenne a MOPR útján hazaküldeni.²³ Ez alkalommal ismételten aláhúzta, hogy a repatriálásokat a MOPR-nak kell intéznie, s az őt követő pártképviselőnek semmilyen kapcsolatba nem szabad kerülnie a politikai emigránsokkal. A konspirációs szabályok betartása olyannyira fontos volt, hogy Rákosi nem is kereste fel Szántó Rezsőt, amikor 1946. április első napjaiban a béketárgyalások előkészítése végett Moszkvába utazott.²⁴

A szovjet pártvezetés mindezek mellett nem csupán a magyar pártképviselőn keresztül, hanem közvetlenül is informálódott a magyar párról. L. Sz. Baranov, az SZK(b)P KB Nemzetközi Információs Osztályának vezetője 1945. március 23-án a következőket kérte Rákositól: küldje el a legfontosabb párt-határozatok és egyéb dokumentumok másolatát, a legutóbbi hetek fontosabb magyar újságainak teljes sorozatát, és részletes információkat az alábbiakról: az ország gazdasági helyzete (ipar és mezőgazdaság állapota, élelmiszer- és fűtőanyagkészletek, közlekedés, erőművek állapota); a „reakciós erők” tevékenysége, különösen a földreformmal kapcsolatban; a lakosság különböző rétegeinek és politikai köreinek viszonya az erdélyi kérdéshez; az egyház pozíciója; a lakosság viszonya a Vörös Hadsereghez, a Szovjetunióhoz és a szövetségesekhez; milyen információja van a lakosságnak a szovjet politikáról, kultúráról, mit kellene tenni a Szovjetunió népszerűsítésére; milyen a

²² PIL 274. f. 10/143. ö. e. Szántó Rezső levele Rákosihoz 1946. augusztus 2-án.

²³ Uo. Szántó Rezső levele Rákosinak, 1945. október 23.

²⁴ PIL 274. f. 10/43. ö. e. Rákosi Máttyás 1946. április 16-i levele Háy Lászlónak.

közellátás megszervezése; valamint jellemzéseket kért az általuk nem ismert vezetőkről.²⁵ Az 1946 nyarán Szántó Rezső útján érkezett kérelem még ezt is túlszárnyalta: részletes adatokat kértek a párt történetéről (kikből szerveződött, kik voltak szervezői; harc a párton belüli frakciókkal, ezek vezetői; a párt helye és szerepe az ország társadalmi életében; a párt tevékenysége a háború előtt és a háború alatt; a párt káderei; a káderek ideológiai felkészültsége; harc a párton belüli ellenséges és provokatív elemekkel; a kommunista emigráció), de leginkább a párt akkori tevékenysége érdekelt őköt: a párt szervezeti felépítésétől a kádermunkáig mindenre kíváncsiak voltak. Révai József e kéréseket látva a következőket írta Szántó levelére: „Ez a kérelem tréfának is rossz. Ki fogja ezt megcsinálni?”²⁶ Az adatok összegyűjtésére Kiss Károly kapott megbízást, aki a későbbi levelezés tanúsága szerint maradéktalanul el is végezte a feladatot.²⁷ A szovjet pártvezetés ennek alapján mindent tudhatott a magyar pártról, beleértve vezető kádereik korábbi tevékenységét, valamennyi illegális pártnevet is. (Ez elsősorban a hazaiakra vonatkozott, a szovjetunióbeli emigránsokról a Komintern káderosztálya vezetett nyilvántartást, amit az SZK(b)P KB illetékes osztályán még azután is vezettek, amikor az illető már hazatért.) Az ilyen jellegű kérések között többször visszatérő kívánság volt, hogy a magyar párt adjon tájékoztatást, milyen munkára tudja használni azokat a volt politikai emigránsokat, akik a Szovjetunióból a párt kérésére tértek haza, illetve megállták-e helyüket az adott munkaterületen.

Nagy valószínűséggel ezek az információk egészítették ki az SZK(b)P KB Nemzetközi Információs Osztályán az egyes országokról vezetett kartotékrendszer adatait, amelynek alapját az az információs anyag képezte, amit – már a háború utáni rendezésre készülve – az SZK(b)P PB 1942. január 28-i döntésével létrehozott bizottság kezdett el gyűjteni,²⁸ s amelyet azóta is folyamatosan „karbantartottak”, új adatokkal egészítettek ki, illetve módosítottak. Egy 1948 tavaszán készült emlékeztető szerint minden országról, az adott ország sajtójára, a TASZSZ belső információira, levéltári anyagokra támaszkodva, külön kartonokat vezetett az adott országgal foglalkozó referens vagy instriktor, minden alkalommal pontosan feltüntetve az információ forrását. Ezen kartotékrendszeren belül a „Szervezetek” alcsoportban voltak megtalálhatóak az egyes pártokra, így a kommunista pártokra vonatkozó adatok is. A pártokról egy 1948-ban készült feljegyzés szerint a következő információkat gyűjtötték:

²⁵ Baranov levelét és Rákosi 1945. április 7-i válaszát lásd RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 782.

²⁶ PIL 274. f. 10/43. ő. e.

²⁷ Ez a gyakorlat 1956 után sem szűnt meg. Kiss Károly 1957. április 20-i találkozáskor arról tájékoztatta a szovjet nagykövetet, hogy az MSZMP vezetésének a párt tevékenységére vonatkozó összes érdekes és fontos tájékoztatót előzetesen el akarja küldeni az SZKP KB-nak. *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban*. A kötetet összeállította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Baráth Magdolna. Napvilág Kiadó – Politikatörténeti Intézet, Budapest, 2012. 95.

²⁸ A bizottság működésével kapcsolatban lásd e kötet első tanulmányát.

a párt rövid története; adatok a párt akkori tevékenységéről; összetétele és taglétszáma; pártvezetés; részvétele a választásokon, a kormányban, a parlamentben; pártértekezletek és kongresszusok; viszonya más pártokhoz, nemzetközi kapcsolatai stb.²⁹

Az információszolgáltatás mellett mindvégig létezett a két párt vezetői között a kapcsolattartás legfontosabb formáját jelentő személyes kontaktus is. Az újabban előkerült dokumentumok igazolják azt a feltevést, hogy Rákosi és egy ideig Gerő rendszeresen kiutaztak Moszkvába, hogy tanácskozást folytatssanak a magyar kérdésekről, és informálják a szovjet pártvezetést. Gerő készített rövid feljegyzést arról a megbeszélésről, amelyen 1944. december 1-jén és 5-én Sztálin is részt vett, és kifejtette véleményét a kommunista párt akcióprogramjával kapcsolatban.³⁰ Rákosi Dimitrovval folytatott, 1945. június 23-i beszélgetésének jegyzőkönyve rendelkezésünkre áll, s a kereskedelmi szerződés megkötésére Moszkvába kiutazott Gerő által az illetékes szovjet funkcionáriusok számára adott tájékoztatást is ismerjük.³¹ (Kint tartózkodása alkalmával Gerő a magyar kommunista emigráció tagjai számára aktívaértekezletet is tartott, ahol a magyarországi helyzetről, mindenekelőtt a földosztásról tartott beszámolót.³²)

1946-ban egy Varga Jenőhöz írt levelében Rákosi arról tett említést, hogy a béketárgyalások előkészítésével kapcsolatban valószínűleg Moszkvába kell utaznia.³³ Az *Isztoriceszkij Arhiv* című orosz folyóirat folytatásokban közzétette a Sztálint dolgozósobájában felkereső politikusok látogatásának időpontját és a látogatás időtartamát tartalmazó füzetet. Ebből kiderül, hogy 1946. április 1-jén éjjel 22 óra 30 perc és 0 óra 50 perc között Molotov társaságában valóban járt Sztálinnál,³⁴ ám a bejegyzések tanúsága szerint a következő találkozóra csak 1947. december 9-én került sor, igaz, akkor közel két óra hosszat négy szemközt tárgyalhattak. 1948 februárjában a kormánydelegációval mindössze 20 percet tölthetett Rákosi Sztálin dolgozósobájában, és 1948. december 16-án is román elvtársai (Anna Pauker, Dej, Luka) és Molotov társaságában fogadta őt a generalisszimusz.³⁵ Mindez azonban nem jelenti azt, hogy mindössze ez a néhány alkalom adódott volna a két pártvezető személyes találkozására, hiszen a publikált füzetben csak azokat a látogatásokat jegyezték be, amelyek Sztálin dolgozósobájában zajlottak le, a megbeszélésre máshol is sor kerülhetett. Ez annál inkább valószínűsíthető, mivel Sztálinnak a magyar fegyverszüneti delegációval és a moszkvai emigránsokkal való találkozásáról szintén nem történt említés a füzetben. Az igazsághoz azonban az is

²⁹ Az emlékeztetőt lásd RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 1139.

³⁰ Gerő kézírásos feljegyzését lásd PIL 274. f. 7/8. ö. e.

³¹ *Moszkvának jelentjük...* 57–74.

³² PIL 742. f. 6. ö. e.

³³ PIL 274. f. 10/46. ö. e. Rákosi 1946. február 2-i levele Varga Jenőnek.

³⁴ *Isztoriceszkij Arhiv*, 1996. 4. sz. 121.

³⁵ *Isztoriceszkij Arhiv*, 1996. 5–6. sz.

hozzátartozik, hogy Rákosi moszkvai látogatásai alkalmával legtöbbször csak az SZK(b)P KB illetékes osztályának munkatársáig, jó esetben annak vezető-jéig jutott el. „Én a felszabadulás után évente néhányszor jártam Moszkvában, de mindig nemhivatalosan, mondhatni félig illegálisan. Ilyenkor a KPSZSZ [azaz az SZK(b)P] külföldi osztályának hazánkkal foglalkozó munkatársa (vagy munkatársai) vártak, s rendszerint egy konspirációs lakásban laktam, ahol a házvezetőnő sem tudta, hogy tulajdonképpen ki a vendége” – emlékszik vissza e látogatásokra memoárjában.³⁶

A személyes konzultációt sürgető levelek 1948-tól kezdve váltak egyre gyakoribbá. Rákosi 1948 februárjában moszkvai tartózkodása alkalmával Baranovon keresztül kért találkozót Mihail Szuszlovtól, hogy konzultáljon vele a magyar–csehszlovák viszonyról, a Szovjetunióban korábban elítélt magyar emigránsokról, a Kominform összehívásáról, Varga Jenő professzor magyarországi utazásáról és a párton belüli helyzetről.³⁷ Révai ugyanez év májusában a svéd kommunisták kongresszusáról hazafelé tartva szakította meg útját, hogy kikérje a szovjetek véleményét a Magyar Dolgozók Pártja létrehozásáról, a párt programtervezetéről, meghívja a szovjet delegációt, valamint felvesse a jugoszláv és a csehszlovák kommunistákkal való kapcsolat kérdését, annál is inkább, mert az utóbbival való viszony ügyét a Tájékoztató Iroda elé szeretnék volna vinni.³⁸ A nyár végén Gerő az SZK(b)P-hez címzett levélben vetette fel azokat a problémákat – magyar–csehszlovák viszony, a népfront létrehozása, Jugoszláviával kapcsolatos kérdések –, amelyekben a szovjet fél állásfoglalását várta.³⁹ Azonban még ha tudjuk is, hogy mikor és milyen témákat javasoltak megvitatásra, a megbeszélésekről a legtöbb esetben még mindig nem áll rendelkezésre dokumentum.

Az információáramlás újabb csatornáját biztosította a közvetlen rádiókapcsolat. Az SZK(b)P KB Titkársága 1946. október 28-i döntésével a Komintern felszámolása után létrejött 100. számú Tudományos Intézetet bízta meg a kommunista pártokkal való közvetlen rádiókapcsolat megteremtésére. Míg azonban 1947 elejéig 49 helyszínnel volt rádió-összeköttetés, Baranov egy 1947 szeptemberében Szuszlovnak készített feljegyzésben arról tett említést, hogy addigra már csak 10 országgal (Kína, Bulgária, Franciaország, Magyarország, Jugoszlávia, Lengyelország, Csehszlovákia, Finnország, Albánia és Románia) volt kapcsolatuk. Mivel Baranov ezt nem tartotta kielégítőnek, azt javasolta: annak érdekében, hogy hiteles és naprakész információkkal rendelkezzenek, az SZK(b)P-nak nem hivatalos, megbízható képviselőket kellene küldeni a legfontosabb nyugat-európai és a Szovjetunióval határos országokba. E képviselők feladata lenne az SZK(b)P és az adott kommunista párt kapcsolatát

³⁶ Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956.* 476.

³⁷ Baranov ezzel kapcsolatban Szuszlovhoz és Zsdanovhoz intézett levelét lásd RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 524.

³⁸ A beszélgetésről készült feljegyzést lásd RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 1165.

³⁹ Gerő levelét lásd uo.

érintő valamennyi gyakorlati kérdés elintézése, az információgyűjtés és az utasításnak megfelelő információk átadása. Baranov véleménye szerint ezeket a személyeket mint az illető országbeli szovjet követségek rejtjelző részlegei munkatársait kell kiküldeni, és biztosítani kell velük a rádió-összeköttetést.⁴⁰ A két párt között a közvetlen telefon-összeköttetés csak jóval később teremtmődött meg, 1949 tavaszáig csak a budapesti szovjet követségen létezett közvetlen vonal Moszkvába. Friss István 1949. március 12-i feljegyzésében arról tájékoztatta Rákosit, hogy a közvetlen telefon-összeköttetés kérdését Rákosinak kell felvetni, mert a különleges hullámhosszú, lehallgathatatlan, ún. VCS-vonalakról közvetlenül Sztálin döntött.⁴¹

A SZK(b)P vezetése a magyar ügyekről nemcsak „pártvonalon” szerzett információkat, hanem a hadsereg politikai osztályától és a Szövetséges Ellenőrző Bizottságtól is, de a szovjet követségtől érkező fontosabb információk is eljutottak a pártvezetéshez. A későbbiekben a Magyarországra érkező, elsősorban az állambiztonsági szerveknél tevékenykedő szovjet tanácsadók is rendszeresen szolgáltattak információkat Moszkva számára,⁴² de a szovjetek Szücs Ernő személyében saját emberrel is rendelkeztek az Államvédelmi Hatóságnál.⁴³

*

A hazai pártvezetés és a moszkvai pártképviselő levelezésének tanúsága szerint a magyar pártvezetésnek hosszú ideig az volt a legnagyobb szívfájdalma, hogy Rákosit idézve „nem értik meg, hogy egy tízmillió ország vezető pártjának kérdéséről van szó. Mérhetetlen kár származhat abból, hogy rendkívül felelős posztokra kipróbálatlan, sőt néha ismeretlen embereket kell állítanunk.”⁴⁴ Rákosi ezen „elszólása” azért érdemel különös figyelmet, mert 1945

⁴⁰ RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 1019. Baranov elsősorban Franciaországba, Olaszországba, Svédországba, Norvégiába, Finnországba, Japánba, Koreába és Albániába javasolta az említett képviselők kiküldését.

⁴¹ MNL OL M-KS 276. f. 65/114. ö. e. Friss István 1949. március 12-i feljegyzése Rákosinak.

⁴² A szovjet tanácsadói rendszer kelet-európai kiépüléséről és a tanácsadók feladatköréről lásd A. F. Noszkova: Szovjet tanácsadók a kelet-európai országokban: a rendszer megalapozása, 1945–1953. *Múltunk*, 1999. 3. sz., illetve e kötet *Testvéri segítségnyújtás* című írását.

⁴³ Ez utóbbiról Rákosi is tudomással bírt, s beteges félelemét csak növelte az a tény, hogy nem tudott minden kimenő információról, s így előfordulhatott, hogy a politikai rendőrség az általa nem ellenőrzött tevékenységével kompromittálhatja őt, és összeveszitheti az SZK(b)P-vel. Lásd még G. P. Murasko: Néhány ecsetvonás Rákosi Mátyás politikai portréjához. *Múltunk*, 1999. 2. sz.

⁴⁴ PIL 274. f. 10/43. ö. e. Rákosi Mátyás levele Háy Lászlónak 1945. március 5-én. Rákosi keserűen kifakadt a káderhiány miatt, amely különösen a rendőrségnél, hadseregben és állami apparátusban okozott nehézségeket. A helyzet abszurditására azt hozta fel példának, hogy a budapesti politikai rendőrség vezetőit ő próbálta kioktatni „a nyomozás és vallatás kezdő alapelemeinek halvány segédfogalmaira”.

kora tavaszán, a negyedszázados üldöztetés után a legális működés kereteinek megfelelő szervezeti struktúrát éppen csak kiépíteni kezdő és Rákosi szerint is súlyos káderproblémákkal küszködő pártot az ország vezető erejének tekinteni nemcsak minden alapot nélkülöző és semmivel nem magyarázható magabiztosságról, de a politikai helyzet teljes félreismeréséről, illetve nem ismeréséről is tanúskodik.⁴⁵

A legtöbbször több évtizedes emigrációból hazatérő politikusok természetesen nem ismerhették a hazai párttagokat, de nem is igazán bíztak bennük, éppen ezért a Káderosztályon belül létrehozott információs alosztály feladatává tették, hogy a párton belül nyilvántartsa „a.) az összes frakciósokat, b.) az összes párttagokat, akik azelőtt polgári pártok és egyesületek tagjai voltak, c.) az összes rovott múltú párttagot, d.) a régi hadseregben szolgált aktív tiszteket, akik a párt tagjai, e.) más pártokban működő kommunistákat”.⁴⁶ A problémákat az is fokozta, hogy a meglévő káderek Rákosi szerint „nem ütik meg az országos mértéket”, ráadásul „...vezető szerepet játszanak azok az elvtársak, akik 1919-ben szerepet játszottak. Ezek olyan réteget alkotnak, amely komolyan akadályozza az új, fiatal erők feltörekvését. Kevés kivétellel az 1919-es esztendő ideológiájával terheltek, jelenlegi irányvonalunkat egyáltalán nem értik meg.”⁴⁷

A szovjetunióbeli emigráció hazatérésének kérdése már 1944 elejétől napirenden volt. Gerő a frontról Rákosihoz írt leveleiben minduntalan az emberek hazaküldését sürgette, arra apellálva, hogy a dolgok otthon dőlnek el, s csak akkor lesz a pártnak komoly befolyása a magyar politikai életre, ha tevékenységüket ott siker koronázza. „Ez az út hazafelé mindannyiunk számára. Innen fokozatosan előrehaladva fogunk belenőni a magyar talajba” – írta 1944. május 6-i levelében tőle kissé szokatlan stílusban Rákosinak.⁴⁸ Előrehaladást azonban a káderek hazaengedése ügyében nem sikerült elérni, habár többször is olyan információt kaptak, hogy a kádereket gyorsan felülvizsgálják, és haladéktalanul hazairányítják. Gerő a gyorsabb cselekvés érdekében 1944. május végén személyes konzultációt javasolt Rákosinak az „öregekkel” (Dimitrov, Sztálin) a legfontosabb feladatok megbeszélésére. E célból Moszkvába is utazott, de a találkozó létrejöttéről és eredményéről dokumentum eddig nem áll rendelkezésünkre. Ha sor is került ilyen megbeszélésre, a szovjet fél nem tette magáévá a magyarok kérését, mert az emberek hazaküldésének sürgetése még hosszú ideig felbukkant nemcsak Rákosi és Gerő, illetve Rákosi és Dimitrov levélváltásában, de még 1947 közepéig a magyar párt képviselőjéhez küldött

⁴⁵ Vorosilov minden bizonnyal realisabban értékelte a magyarországi helyzetet, amikor az 1945 őszi nemzetgyűlési választások előtt azt javasolta Rákosinak, hogy a közös lista érdekében bármilyen százalékarányt fogadjanak el, mert az ő információja alapján az országban még 10%-ot sem kapnak a kommunisták. Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések*. 220.

⁴⁶ RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 36. A Káderosztály felépítése. [1945.]

⁴⁷ Rákosi 1945. április 7-i levele Dimitrovhoz. A levelet közli Vass Henrik: Dokumentumok Rákositól – Rákosiról. I. m. 259–260.

⁴⁸ PIL 878. f. 8/307. ö. e.

levelekben is. Háy László 1945. március elején egy levelében arról számolt be, hogy Moszkvában az a vélemény alakult ki, hogy a káderek állandó sürgetése helytelen, s minden fogyatékoságuk ellenére elsősorban a hazaiakra kell támaszkodni, annál is inkább, mert az egyes szovjet intézmények – főként a gazdasági szervek és az üzemek – ragaszkodtak az embereikhez, s ez a kívánságuk a pártvezetésnél is megértésre talált.⁴⁹ Rákosi 1945. március 17-i levelében viszont ismét felháborodásának adott hangot, amiért a legjobb kádereket tartják vissza Moszkvában, s ennek a magyarországi pártmunka komoly kárát látja. Kovács János hazatérését (ő 1945 nyarán az államrendőrség Budapesti Főkapitánysága Politikai Rendészeti Osztályának egyik vezetője lett) is csak Rákosi többszöri sürgetésére és Vorosilov személyes közbenjárására sikerült elérni. A káderhiány Rákosi szerint már a napi feladatok ellátását is akadályozta, mert nem volt oroszul tudó technikai személyzetük sem, akik az orosz hatóságokkal való érintkezésben a pártvezetés segítségére lehetnek volna.

A helyzet azonban nemhogy javult volna, inkább bonyolódott: a szovjet állampolgársággal rendelkezők hazatérésének engedélyeztetése és elindítása megnehezült, a szovjet bürokrácia útvesztőiben ezek az ügyek olyannyira elhúzódtak, hogy Háy László már 1945 márciusában azt javasolta, hogy az emigránsokat (beleértve az első világháború hadifoglyait is) és azok családtagjait illetően az állampolgárság kérdését magyar részről törvényben kellene rendezni, és diplomáciai úton felvetni. Még Rákosi feleségének, a szovjet állampolgár Fenyja Fjodorovnáknak is csak hosszadalmas procedúra után sikerült elérni, hogy férje után Magyarországra utazhasson, miközben egyik alkalommal már szinte a repülőgépről szállíttatta le a „legfelsőbb nacsalsztvo”. (Háy már korábban azt írta Rákosinak, hogy felesége ügyét csak egy módon lehet elintézni: ha Molotov ad soron kívül külön engedélyt.) Szántó Rezső 1946 tavaszán Rákosihoz írt levelében annak a véleményének adott hangot, hogy a káderek hazatérése ügyében G. M. Puskin követ útján kellene a megfelelő hatósághoz fordulni, így a kérés talán elintézhető.⁵⁰ A hazatérésre kijelöltek előterjesztése és hazaindulásuk engedélyezése azonban még a legoptimálisabb esetben is mintegy három hónapot vett igénybe. Valószínűleg az állandó sürgetéseket már a szovjet fél is megunt, mert 1946 nyarán Szántó Rezső arról számolt be, hogy a korábbi módon már csak a pártmunkásokat és azok hozzátartozóit fogják küldeni, azok, akik nem kifejezetten pártmunkára mennek haza, ezt követően csakis magyar útlevelemmel fognak utazni, s bár ehhez továbbra is szovjet engedély kell, sorsukról már nem a legfelső fórumon születik a döntés. Ezen személyek utazásának meggyorsítása érdekében Szántó azt kérte, hogy a magyar követségnek adjanak olyan utasítást, hogy a hazatérésre jelentkező politikai emigránsokat mielőbb lássák el megfelelő úti okmányokkal,⁵¹ s néhány hét múlva már arról számolt be, hogy az állampolgárság nélküliek

⁴⁹ PIL 274. f. 10/43. ő. e. Háy László 1945. március 7-i levele Rákosinak.

⁵⁰ Uo. Szántó Rezső 1946. május 12-i levele.

⁵¹ Uo. Szántó Rezső 1946. július 17-i levele Rákosinak.

számára a követség megkezdte a magyar útlevelek kiadását. Ily módon tehát az emigránsok nagyobb része előtt elvben nyitva állt az út hazafelé, a pártmunkára kiválasztottak, s így az MKP számára fontos emberek hazatérésének időpontját azonban továbbra is a szovjet vezetés határozta meg. 1947 közepén Bíró Zoltán moszkvai küldetéséről készített beszámolójában arra hívta fel a figyelmet, hogy a magyar emigránsok hazaküldését csak abban az esetben lehet meggyorsítani, ha a párt minden esetben külön megindokolja a kérést.

Míg tehát a legfontosabb káderek hazaengedése érdekében minden esetben külön kellett közbenjárni, egyre nagyobb számban érkeztek haza olyan emigránsok, akiket elhelyezni nem tudtak, viszont a párttal szemben komoly anyagi követelésekkel léptek fel. 1945 elején Rákosi még egyre sürgette a hazatérési ügyek elintézését, az év második felében és 1946 elején már az okozott nagyobb problémát, hogy csak azok jöjjenek, akiket külön kér, ugyanis egyrészt képtelenek voltak anyagilag gondoskodni a tömegével hazatérő munkaképtelen, beteg emberekről, másrészt néhány esetben maga Rákosi igyekezett megakadályozni vagy késleltetni a számára nem kívánatos személyek hazatérését.

A káderhiány mellett a magyar kommunisták számára a front Magyarországra történt áthelyeződésével egyidejűleg újabb problémát jelentett a szovjet katonák magyarországi magatartása, amely miatt Rákosinak kellett ismételten szót emelnie Moszkvában, elsősorban most is Dimitrov közvetítését felhasználva. Vas Zoltán már 1944. október végén jelezte Rákosinak, hogy a helyzet kétségbeejtő, és „minden úgy folyik, hogy ellenség legyen” a Szovjetunió. Már ekkor felvetette: „Egyenest Sztálin elvtárshoz fog kellenünk fordulni, mert csak az ő szava képes itt dolgokon változtatni, mert itt az apró-cseprő változtatás, foltozgatás nem segít.”⁵² Míg 1944 végén mind Rákosi, mind Gerő túlzottnak tartották Vas Zoltán panaszait, s az elhúzódó háborúval próbálták mentegetni a szovjet katonák magatartását, addig Rákosi Dimitrovhoz írt 1945. február 19-i levelében már szintén fontolgatta, nem kellene-e közvetlenül Sztálinhoz fordulni ezzel a panasszal, hiszen a nők tömeges megerőszakolása, a fosztogatások, az állandó razziák, amelynek során munkásokat, köztük értékes kommunista párttagokat hadifogolytáborokba visznek, mind a kommunista párt befolyásának és népszerűségének csökkenését idézte elő, a Vörös Hadsereg túlkapásait a párt számlájára írták.

1945 nyarától nem csupán a levelezésekben, de szinte valamennyi személyes konzultáció alkalmával szóba került a csehszlovákiai magyarok jogfosztása, a magyar és csehszlovák pártvezetés közötti ellentét ebben a kérdésben. A magyar kommunista pártvezetők, elsősorban Rákosi és Gerő sorozatos fellépése ellenére ebben az ügyben nem történt elmozdulás, s nem koronázta siker a két párt vezetőinek tanácskozását sem. Pedig 1945 júniusában a Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége 7. osztályának vezetője, Burcev jelentésére hivatkozva maga Dimitrov is felszólalt ebben az ügyben Molotovnál. Dimitrov szerint a szlovák közigazgatás magyarokkal szembeni eljárása

⁵² PIL 274. f. 7/4. ö. e. Vas Zoltán 1944. október 27-i levele Rákosinak.

„helytelen és kellemetlen következményeket vonhat maga után”. Egyidejűleg annak a véleményének is hangot adott, hogy „megfelelő formában fel kellene hívni erre a csehszlovák kormány figyelmét”.⁵³ Eközben hiába érvelt Rákosi, hogy a magyarok kiutasítása a reakció malmára hajtja a vizet, s óriási csapást jelent az amúgy sem nagyon erős magyar demokráciára, a „prágai elvtársak” ezzel szemben Sztálin intencióira hivatkoztak, aki állítólag a csehszlovák delegációval folytatott tárgyaláson azt mondta, hogy a magyarokat úgy kell kezelni, mint a németeket. Legfontosabb érvük azonban az volt, hogy a magyarokkal szembeni tervüket, sőt törvényjavaslataikat is Moszkvában dolgozták ki, s azokat Sztálin és Molotov is jóváhagyták.⁵⁴ A kérdés a kommunista párt számára mindenképpen rendkívül problematikus és kényes volt, hiszen mint Rákosi írta egy feltehetőleg 1945. december végén született levelében: „Ha teljes erővel fellépünk a szlovákiai magyarok üldözése ellen, akkor veszedelmes közelségbe jutunk a magyar sovinisztákhoz. Viszont ha nem fejtünk ki kellő aktivitást, akkor a demokrata rétegek elégedetlenségét vonjuk magunkra, mert nem védjük eléggé az üldözöttek jogos érdekeit. Ma már abban a helyzetben vagyunk, hogy a cseh és jugoszláv demokrácia is úgy találja, hogy nem lépünk fel kellő eréllyel a magyar sovinizmus ellen, ugyanakkor pedig rendes magyar demokratikus körök egyre inkább keveslik azt, amit e téren teszünk.”⁵⁵ Arra, hogy a szovjet vezetés álláspontja a csehszlovák pártéhoz állt közelebb, az alábbi eset is rávilágít: 1946 augusztusában a szlovákiai magyar antifasiszták vezetői levélben keresték meg panaszaikkal Rákosit, s beszámoltak neki a delegációjuk és Moskovits, a Szlovák Kommunista Párt főtitkára, valamint a párt kádereise között 1946. július 2-án lezajlott megbeszélésről. A Szlovák Kommunista Párt vezetői kinyilvánították, hogy nincs szükségük azokra a magyar kommunistákra, akik nem veszik fel a szlovák állampolgárságot, s ezeket ki fogják zárni a pártból. A szlovákiai magyarok azt is elpanaszolták Rákosinak, hogy még a kormányrendeletek magyarra fordítását is megtiltották, s mindenkit a szlovák nyelv tanulására kényszerítenek. A magyarokkal szembeni diszkriminatív intézkedések miatt az említett magyar kommunisták képtelenek Szlovákiában dolgozni, ezért kérték átigazolásukat a magyar pártba. Rákosi levelüket mellékelve Puskin szovjet követen keresztül kérte a szovjet pártvezetést, hogy avatkozzon be az ügybe, s járjon el a szlovákiai magyarok érdekében. A Puskin leveléhez csatolt, G. Ja. Korotkevics, az SZK(b)P KB Nemzetközi Információs Osztály magyar referense aláírásával ellátott, november 6-i keltezésű cédulán mindössze annyi állt, hogy mivel Rákosi Visinszkijnek és Guszevnek a párizsi békekonferencián elmondott beszédéből ismeri a szovjet kormány álláspontját ebben a kérdés-

⁵³ RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 717. Dimitrov 1945. június 22-i feljegyzése Molotovnak. Burcev jelentését lásd ugyanott.

⁵⁴ Lásd erről Rákosi 1945. július 28-i levelét Dimitrovnak. A levelet közli Vass Henrik: Dokumentumok Rákositól – Rákosiról. I. m. 283–284.

⁵⁵ PIL 274. f. 10/43. ö. e.

ben, a levélre nem kell válaszolni.⁵⁶ A csehszlovák és a magyar párt közötti viszony a magyar kisebbség ügye következtében még csak formálisnak sem volt nevezhető; a csehszlovák párt nem hívta meg a magyar kommunistákat kongresszusára, sőt Klement Gottwald a lakosságcserével kapcsolatos ügyek intézése végett Szlovákiába küldött magyar kommunistának a vízum kiadását is megtagadta.⁵⁷ 1947 áprilisában Rákosi a szovjet pártvezetőkhez írott levelében a helyzetet úgy jellemezte, hogy „...olyan gócpont keletkezett, amely akár az egész Duna-medence légkörét megmérgezhetheti”.⁵⁸ A szovjetek azonban egyelőre közvetlenül nem avatkoztak be a két párt vitájába, annak ellenére, hogy Rákosi 1947 áprilisában Korotkeviccsel folytatott beszélgetései során többször kérte beszélgetőpartnerét, hogy tájékoztassa Moszkvát a két párt közötti rendkívül feszült viszonyról, és közvetítse kérését a Szovjetunió közreműködését illetően.

1947-ig a dokumentumok tanúsága szerint nagyon is egyoldalú információ-áramlásról volt szó, leginkább a magyar fél kért és tájékoztatott, a közvetlen visszacsatolás általában elmaradt. A más magyar és szovjet forrásokból különböző csatornákon a legfelső szovjet pártfórumokhoz befutó jelentésekben is jó ideig a tájékoztató jelleg dominált, de megfogalmazódtak benne a magyar kommunista párt tevékenységét illető, 1947-től kezdve már egyre erősebb bírálatok is. Valószínű azonban, hogy a szovjet pártvezetők részére készített jelentésekben megfogalmazott kritikákat Rákosihoz és a magyar pártvezetéshez közvetlenül nem csatolták vissza. Rákosi 1945 márciusában arról számolt be Dimitrovnak, hogy munkájukat jelentős mértékben hátráltatja, hogy Moszkvából semmit sem kapnak, egy hónappal később már azt írta, hogy „...ígyekszünk igazolni a belénk vetett reményeket”, de sürgette Dimitrovot: írja meg véleményét és tanácsait a magyar problémákat illetően. Rákosi 1945 júniusában Dimitrovnak címzett levelében ismételtlen nehezményezte, hogy semmiféle visszajelzést nem kapott Moszkvából politikájuk helyességét vagy helytelenségét illetően: „Be kell vallanom, kicsit zavarban vagyunk amiatt, hogy abszolút semmit sem hallunk arról, helyes-e a mi politikánk vagy kellene-e rajta valamit változtatni. Ezt a bizalom egyik jelének tekintjük, de jobb lenne, ha mégis megismerhetnénk az Ön véleményét.”⁵⁹ Rákosi a későbbiekben is szinte kétségbeesetten kérte mind Dimitrovot, mind a magyar párt moszkvai képviselőjét, hogy legalább nem hivatalos formában közölje azokat az információkat, megjegyzéseket, amelyek a tudomására jutnak a magyarországi helyzetre és a párt politikájára vonatkozóan. A magyar pártvezetés, úgy tűnik,

⁵⁶ RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 116. Visinszkij említett beszédét Pető Iván tette közzé. Lásd Pető Iván: „...Megszabadítani az országot a másik ország nemzetiségéhez tartozó személyektől...” *Századvég*, 6–7. sz. 137–150.

⁵⁷ *Moszkvának jelentjük...* 176–177.

⁵⁸ Rákosi Máttyás 1947. április 5-i levele. A levél megjelent: *Moszkvának jelentjük...* 159–162.

⁵⁹ Rákosi 1945. június 11-i levele Dimitrovhoz. A levelet közli Vass Henrik: *Dokumentumok Rákositól – Rákosiról*. I. m. 275.

kezdetben leginkább csak ezekre a Háy Lászlótól, illetve később Szántó Rezsőtől érkező információkra volt utalva, hogy megismerje a szovjet fél véleményét.

Háy László szerint 1945 első felében csalódottság mutatkozott Moszkvában, amiért a kormányprogram, s ezen belül is elsősorban a földreform megvalósítása elhúzódik. Háy ugyan próbálta meggyőzni őket arról, hogy a komolyabb válságok elkerülése érdekében a párt nem követhet más vonalat, mégis olyan hangulat alakult ki, hogy a párt „elvesztegeti az időt”. Jóval többet várt a szovjet vezetés a kommunistáktól az 1945-ös választásokon is. Szántó Rezső ezzel kapcsolatban Borisz Ponomarjov, az SZK(b)P KB Nemzetközi Információs Osztálya vezető helyettesének véleményét idézte, aki szerint ha a választási eredmény nem is vereség, de semmi esetre sem jelent győzelmet. Általános vélemény volt Szántó szerint, hogy a párt jóval több szavazatot kapott volna, ha a szervező munka nem maradt volna el az agitációs és propagandamunka mögött, ha nagyobb figyelmet szentelnek a szakszervezeti, a nők és az ifjúság közötti munkának. A gazdasági kérdésekkel kapcsolatban maga Háy László is véleményt nyilvánított. Az 1945-ös tervet alapjában jónak tartotta, de sürgette egy átfogó, hosszabb távú terv megalkotását is, s javaslatot tett egy gazdasági csúcsminisztériumi feladatokat ellátó újjáépítési minisztérium megszervezésére és a legfontosabb gazdaságirányítási pozíciók megszerzésére.

A magyar pártképviselők kívül a Moszkvában élő neves magyar közgazdász, Varga Jenő is segítette véleményével, tanácsaival a magyar pártot, aki úgy tűnik, jó kapcsolatban állt Vorosilov marsallal, s hajlandó volt Rákosi „névében” és „megbízásából” tájékoztatni a magyar ügyekről. Szerinte Vorosilov számára Magyarországon „minden túl bal” volt, a marsall kifejezetten elégedetlen volt Rákosi 1946. augusztusi kecskeméti beszédével: szerinte nem kellett volna provokálni a kiskisdákat azzal a kijelentéssel, hogy a kommunisták csinálták a stabilizációt, mivel az volt a nézete, hogy Tildy Zoltán köztársasági elnök ügysem volna hajlandó baloldali kormányt kinevezni, ha kenyértörésre kerülne sor.⁶⁰

A Háy Lászlót felváltó Szántó Rezső 1946 elején írt leveleiben Rákosi „felszólítására” még mindig jórészt csak alacsony rangú, másod-, sőt harmadvonalbeli szovjet pártfunkcionáriusokkal folytatott beszélgetések benyomásaira alapozott személyes véleményét fejthette ki a magyar párttól kapott anyagokkal és a párt politikai irányvonalával kapcsolatban, ám ők alapvető politikai kérdésekben nem nyilvánítottak véleményt. E véleményeket azért érdemes valamivel részletesebben bemutatni, mert ezek azok a kérdések, amelyeknek ha az adott pillanatban a szovjet vezetés nem is tulajdonított nagy jelentőséget, a későbbiekben visszatért rá, akkor azonban már a kommunista párt egész tevékenységét megkérdőjelező ítélet vádpontjait alkották. A különböző beszélgetések során Szántó szerint aggályosnak tartották a szakszervezeteknek a munkásság

⁶⁰ PIL 274. f. 10/46. ö. e. Varga Jenő 1946. augusztus 28-i, illetve dátum nélküli levele Rákosinak.

növekvő elégedetlenségével kapcsolatos reakcióit, szerintük veszedelmes lehet, hogy a szakszervezetek „félnek” a tömegektől. Az üzemi párt- és szakszervezetek gyengeségének és a pártellenőrzés hiányának (az üzemi bizottságok „gazda” nélkül dolgoznak) tudták be az üzemi bizottságok korrumpálódását, s félelmüknek adtak hangot, hogy elszakadnak a munkástömegektől, és a gyár-igazgatók eszközeivé válnak. Ezzel kapcsolatban Szántó saját véleményét is kifejezésre juttatta: szerinte a munkások bekapcsolását a termelés helyreállításába és fokozásába nem lehet megvalósítani az illető üzem munkásainak egy egységes szervezetbe történő tömörítése nélkül, ami szükségessé teszi a szakszervezetek új alapokon való átszervezését. A másik problémát a szovjetek Szántó szerint a faluban végbemenő osztálydifferenciálódás kiéleződésében látták. A magyar pártképviselő véleménye szerint a földmunkásszövetség nem találja a helyét, pedig ennek kellene a párt legfontosabb bázisának lennie. Azt is hibának tartotta, hogy nincs a pártnak részletesen kidolgozott, konkrét programja az új földbirtokosok érdekvédelmére. „Persze súlyos politikai hiba lenne a mai helyzetben kulákellenes jelszó kiadása, azonban nem lehet szemet hunyni az előtt, hogy a falun az osztályellentétek szükségképpen ki fognak éleződni. A jelen szakaszban tehát, nézetem szerint a fő feladat az, hogy szervezetileg és politikailag óvatosan előkészítsük a kikerülhetetlenül bekövetkező harcot a faluban” – írta Szántó 1946 elején.⁶¹ Nagy érdeklődés mutatkozott szovjet részről az ifjúsági és nőmozgalom iránt is, de a kommunista párt által továbbított anyag Szántó szerint igen „sovány képet” mutatott.

Nem volt kedvezőbb a kép kulturális területen sem. Szántó nem sokkal imént idézett levele után arról tájékoztatta Rákosit: nehezményezik, hogy nagyon rossz a kapcsolat a Magyar–Szovjet Művelődési Társasággal, és az a benyomás alakult ki, hogy a társaságnak nem sikerült megtalálni a kapcsolatot a magyar értelmiség széles rétegével. Az is panaszra adott okot Moszkva részéről, hogy a Szovjetunióból hazatért magyar írók semmilyen kapcsolatot nem tartanak a szovjet írószövetséggel, s a magyar folyóiratokban nem szerepelnek szovjet írók és költők.

A fentiek mellett – ugyancsak Szántó szerint – a szovjet pártvezetésben a legnagyobb aggodalmat a belső pártépítés kérdésének elhanyagolása keltette. A Moszkvába küldött anyagok alapján az a benyomás alakult ki, hogy lebecsülik a belső pártszervező munkát, és eddig e téren semmit sem tettek, pedig „...a rögtönzések ideje már lejárt, a sokszázezres párt rendszeres vezetésére és fejlesztésére szigorúbb módszerek szükségesek”.

A Kelet-Európa szakértőnek számító G. P. Murasko és A. F. Noszkova orosz történészek véleménye szerint a Szovjetunió részéről 1945–1946-ban még megvolt a törekvés az egyes országok Hitler-ellenes demokratikus koalíciójának fenntartására, s bírálták az egyes kommunista pártok balos radikalizmusát. Murasko és Noszkova tanulmányukban ennek igazolására G. M. Puskin budapesti szovjet követnek a Szovjetunió külügyminisztériumába küldött azon

⁶¹ PIL 274. f. 10/43. ő. e. Szántó Rezső 1946. január 26-i levele Rákosinak.

jelentését idézték, amelyben a követ bírálattal illette az MKP vezetését, mert nem alkotott választási blokkot a többi demokratikus párttal, holott „A kommunista párt csak abban az esetben erősíthette volna meg hatalmi pozícióit és a politikai életre gyakorolt befolyását, ha blokkra lép a demokratikus tömegpártokkal.”⁶² Ugyanezt a bírálatot fogalmazta meg a budapesti szovjet diplomáciai misszió az 1945. októberi helyhatósági választásokat és az 1946-os év eseményeit végigkísérő, 1947 áprilisában készített értékelésében is: „A magyar kommunista párt ebben a kérdésben nem követte azt a közös vonalat, amit Jugoszláviában, Bulgáriában, Romániában és Finnországban követtek, és ahol a demokratikus pártok választási szövetséget kötöttek. Egy ilyen, a mi politikánkkal teljesen összhangban lévő szövetség a törvényhatósági választásokig formálisan létezett Magyarországon. De a választási kampány során a kommunisták a demokratikus pártok blokkjával szemben a szociáldemokratákkal kötendő szövetséget részesítették előnyben. A magyar párt a Szovjetunió általános politikájától elszakadva akarta megoldani a magyar kérdést; néha nem értette ezt a politikát.”⁶³

Az, hogy a szovjetek nem voltak teljesen elégedettek a magyar kommunisták tevékenységével, abból a feljegyzésből is nyilvánvaló, amit Mihail Szuszlov küldött 1946 szeptemberében Andrej Zsdanovnak Rákosi azon kérésével kapcsolatban, hogy szeretné Budapestre összehívni a Duna-medence országai kommunista pártjainak képviselőit. Szuszlov nem tartotta célszerűnek és kíváncsnak ilyen konferencia összehívását, annál kevésbé, mert szerinte Rákosinak, illetve a magyar kommunistáknak ilyen fellépése semmivel sem igazolható, hiszen: „Ismeretes, hogy Magyarország a hitleri Németország szövetségese volt. *A demokratikus építés sikerei Magyarországon kevésbé jelentősek, mint a szláv államokban.* [Kiemelés tőlem – B. M.]”⁶⁴

1946-tól a Magyarországról szovjet szervek által Moszkvába továbbított jelentésekben a Szántó által közölt véleményekhez hasonlóan többször visszatérő kifogás volt, hogy az MKP túlbecsüli erejét és tömegbefolyását, elhanyagolja a munkát a szakszervezetek, a nők és különösen az ifjúság körében. Az 1947-es választásokon történt várakozáson aluli szereplést is (Rákosi az SZK(b)P KB-nak a választások előestéjén küldött levelében azt állította, hogy az ellenzéki pártok együttesen aligha kapnak többet 15 %-nál) a kommunistáknak a fenti rétegek, valamint az újjgazdák és szegényparasztok között végzett gyenge munkájának és választási agitációjuk helytelen módszereinek tulajdonították. Nem voltak elégedettek a párttagok körében végzett nevelőmunkával, a káderképzéssel és káderkiválasztással sem.

⁶² G. P. Murasko – A. F. Noszkova: A szovjet tényező Kelet-Európa országainak háború utáni fejlődésében, 1945–1948. I. m. 59.

⁶³ A dokumentumot közli: *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez.* 246–249. (Az idézet helye: 246–247.)

⁶⁴ Szuszlov levelét lásd RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 916.

A szovjet vezetésnek a magyarországi helyzettel, és a magyar kommunista párttal szembeni elégedetlensége véleményem szerint éppen abban gyökerezett, hogy nem jutottak elég messzire a „demokratikus építésben”, és nem értették meg a szovjet politikát. A szovjet vezetés retorikájában ugyan – főként a nyugati szövetségeseivel való konfrontáció elkerülése érdekében – a koalíció fenntartása mellett érvelt, valójában azonban nemhogy visszatartotta volna az MKP-t a balos túlzásoktól, hanem politikai (és katonai) jelenlétével elősegítette a demokratikus választások következtében a kommunisták számára – éppen balos túlzásaik (közös lista elutasítása stb.) miatt – kedvezőtlenül alakult erőviszonyok „korrekcióját”. A szovjet pártvezetők valós céljairól árulkodik a Tildy-kormány megalakításával kapcsolatban 1945. november 10-én Vorosilovnak küldött utasítás⁶⁵ csakúgy, mint egy 1947-es diplomáciai összefoglalónak a Gazdasági Főtanács létrehozásának szükségességét indokló mondatai: „Miután a Független Kisgazdapárt a nemzetgyűlési választásokon megkapta a szavazatok abszolút többségét, a parlamenti képviselői helyek 60%-át és a kormányban a tárcák 50%-át, nem voltunk biztosak abban, hogy az ilyen összetételű magyar parlament és magyar kormány a mi érdekeinkkel összhangban fogja-e megoldani az ország előtt álló alapvető kérdéseket. [...] Ilyen körülmények között szükségessé vált egy olyan állami szerv létrehozása, amely különleges jogokkal lenne felruházva, összetételét tekintve demokratikusabb lenne a kormánynál, és operatív módon oldaná meg az ország előtt álló összes problémát.”⁶⁶

Ebben az időszakban, 1944 és 1947 között az eddig ismert dokumentumok alapján úgy tűnik, hogy a két párt közötti kapcsolatok a szovjet pártvezetés számára elsősorban a magyarországi viszonyokról történő információszerzést szolgálták. Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy ebben az időszakban a szovjet politikai misszió nem csupán a kommunista párttal, hanem valamennyi magyarországi demokratikus párttal igyekezett kapcsolatot tartani (az információáramlás útvonala itt a SZEB/Vorosilov – Puskin – szovjet külügyminisztérium – Sztálin vonal lehetett).

Mivel a térség országait a Szovjetunió szállta meg, a Vörös Hadsereg jelenléte megkérdőjelezhetetlen volt, s korábbi politikai orientációjától függetlenül valamennyi párt tisztában volt a Szovjetunióval történő együttműködés szükségességével. A háború utáni külpolitikai irányváltás szükségességét a kommunisták – már meglévő kapcsolataikat is felhasználva – igyekeztek kihasználni, kezdettől fogva megvolt a törekvés a szovjet kapcsolatok monopolizálására, ám az is tény, hogy a kommunisták politikai ellenfelei is felismerték, esetenként jól jönnek a párt moszkvai szárnyának személyes kapcsolatai – Rákosi Máttyás szerepe a kormánydelegáció 1946. áprilisi moszkvai útjának

⁶⁵ K. J. Vorosilov marsall jelentései a Tildy-kormány megalakulásáról. Közreadja: Vida István. *Társadalmi Szemle*, 1996. 2. sz.

⁶⁶ *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez*. 244.

előkészítésében közismert.⁶⁷ A szociáldemokrata Faragó László, a magyar küldöttség gazdasági fődelegátusa a párizsi békekonferencián is pontosan érzékelte, s 1946. július 23-án Rákosihoz írt levelében érzékeltette, hogy nagyon nagy szükség van Párizsban egy Moszkvában és a moszkovita kommunisták között is ismert személyiségre, hiszen „...jószeretetet a közvetítéssel csak olyan valaki tudna tenni, aki a szovjet delegáció feltétlen bizalmát bírja”.⁶⁸ Nem volt kérdéses a magyar kormányzervek előtt sem, hogy erre a szerepre Gerő Ernőnél keresve sem találnának jobbat, aki haladéktalanul ki is utazott a béketárgyalásokra. (Sajnálatos módon Gerő sem ért el semmit, egy régi ismeretség, tegeződés Molotovval a nagypolitikai játszmákban ekkor már kevésnek bizonyult.)

A szovjetek a belpolitikai helyzet számukra kedvező formálása érdekében katonai-politikai jelenlétükkel „fedezték” a kommunistáknak politikai ellenfeleik kiszorítására irányuló törekvéseit. A szovjet megszállás kezdeti hónapjaiban alkalmazott erőszakos módszereket a későbbiekben politikai lépések követték – kívánt céljuk eléréséhez egy-egy jól időzített – esetenként a magyar kommunisták által sugalmazott – SZEB-jegyzék a legtöbb esetben elegendőnek bizonyult. (Nyilvánvalóan Rákosiék sugalmazták 1946 júniusában azt a Szviridov és Puskin által a szovjet külügyminisztériumba továbbított javaslatot is, hogy az FKGP-ből kizárt képviselők által alapított Szabadságpárt mihamarabb kapja meg a működési engedélyt, mert ebben az esetben „az FKGP jobbszárnyának legreakciósabb elemei átléphetnének” ebbe a pártba.⁶⁹)

Függetlenül attól, hogy a Szovjetuniónak a demokratikus pártok koalícióját támogató politikája taktikai vagy stratégiai lépés volt-e, 1947-ig ez kellett, hogy meghatározza a kelet-európai kommunista pártok szövetségi politikáját is. 1947-től azonban irányt vettek a szövetségeseik „likvidálására”, s ismét az erőpolitika kapott nagyobb szerepet a belpolitikai küzdelmekben, ekkor kezdődik a „köztársaságellenes” és „demokráciaellenes összeesküvések” leleplezése a szovjet blokk országaiban, először éppen Magyarországon. A jelenleg rendelkezésre álló források még nem elégségesek ahhoz, hogy megállapíthassuk, melyik fél volt a kezdeményező az „összeesküvések” teóriájának kidolgozásában és végrehajtásában, az azonban bizonyos, hogy a Szovjetunió katonai jelenlétét kihasználva támogatta ezeket az akciókat – a legszemléletesebb példa erre Kovács Béla szovjetek által történt elhurcolása. Rákosi visszaemlékezésében ugyan azt állítja, hogy ő határozottan ellenezte Kovács

⁶⁷ Békés Csaba: Dokumentumok a magyar kormánydelegáció 1946. áprilisi moszkvai tárgyalásairól. *Régió*, 1992. 3. sz. A tárgyalásokról a szovjetek által készített feljegyzést közli: *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez*. 195–206.

⁶⁸ Faragó Rákosihoz írt levelét, illetve Gerőnek a békekonferenciáról a pártvezetésnek küldött levelét lásd „Gerő, a békeközvetítő”. Közreadja Baráth Magdolna és Feitl István. *Ring*, 1991. 30. sz.

⁶⁹ Lásd a Szovjetunió Külügyminisztériuma Balkáni Osztálya osztályvezetője, A. P. Vlaszov ezzel kapcsolatos feljegyzését. *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez*. 215–216.

Béla letartóztatását, s a későbbiekben is arra hivatkozik, hogy Nagy Ferenc el-távolítására is Sztálin ösztönözte.⁷⁰ A már idézett orosz történész szerzőpáros kutatásai alapján arra a következtetésre jutott, hogy a kelet-európai „össze-esküvések” feltűnő hasonlósága az ötlet azonos forrására vezethető vissza.⁷¹ Valószínűbbnek látszik azonban, hogy Rákosi a memoárjában említett aradi utazás alkalmával saját elképzelései megvalósításához kapta meg Sztálintól a támogató beleegyezést.⁷²

A pártkapcsolatok alakulásában lényeges fordulatot a Tájékoztató Iroda megalakítása hozott 1947-ben. Az 1947. szeptemberi szklarska-porebai találkozó a szervezők eredeti célja szerint a kommunista pártok háború utáni tapasztalatainak kicserélésére lett volna hivatott. A kommunista pártok közötti vélemény- és tapasztalatcserét több párt szorgalmazta, Tito már 1945-ben javasolta Sztálinnak egy konzultatív testület létesítését, majd 1946 tavaszán Rákosi is felvetette ennek szükségességét.⁷³ 1947 tavaszától már maga Sztálin is támogatta a kommunista pártok tanácskozásának összehívását és egy információs folyóirat kiadását, s a lengyel pártot kérte fel, lépjen fel kezdeményezőként, és vállalja magára a szervezés feladatait is. Az újabb orosz levéltári kutatások alapján ma már tudjuk, hogy Gomułka és Sztálin előzetes megbeszélésein még szóba sem került a Tájékoztató Iroda létrehozása, a kommunista pártok tanácskozásának gyakorlati előkészítése végig úgy folyt le, hogy a lengyelek nem ismerték Moszkva valós szándékait.⁷⁴

1947-re nyilvánvalóvá vált, hogy a nagyhatalmak háború utáni együttműködése tovább már nem tartható fenn, sőt elkerülhetetlen a világ két táborra szakadása – e tézist éppen Andrej Zsdanov mondta ki a szklarska-porebai tanácskozáson a nemzetközi helyzetről tartott előadásában.⁷⁵ A külpolitikai irányváltás szükségképpen maga után vonta a pártkapcsolatok jellegének megváltozását is, és szükségessé vált a sorok szorosabbra zárása a majdani táboron belül is. 1947-ig a szovjet vezetés kevésbé szolt bele az egyes pártok

⁷⁰ Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések*. 361. és 377.

⁷¹ G. P. Murasko – A. F. Noszkova: A szovjet tényező Kelet-Európa országainak háború utáni fejlődésében. I. m. 73.

⁷² Nagy Ferenc lemondatásával kapcsolatban lásd még Rainer M. János: A magyarországi fordulatok és a szovjet politika, 1944–1948. In: *A fordulat évei 1947–1949*. 17–39.

⁷³ Békés Csaba: Soviet plans to establish COMINFORM in early 1946. New evidence from Hungarian archives. Bulletin, Cold War International History Project, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington D.C., Issue 10, March 1998, 135–137.

⁷⁴ A Tájékoztató Iroda létrejöttének körülményeiről részletesebben lásd L. J. Gibianszkij: *Kak voznyik Kominform*. Po novim arhivnim matyerialam. *Novaja i novejsaja isztorija* 1993. 4. sz.

⁷⁵ A két tábor kifejezés itt hangzott el először, de Zsdanov az októberi forradalom 49. évfordulóján már szóba hozta ezt a kérdést, amikor a háború utáni politikában meglévő két tendenciáról beszélt. Azt megelőzően Molotov az ENSZ Közgyűlésében 1946. október 29-i beszédében a nemzetközi politika két trendje közötti harcról beszélt. Geoffrey Roberts: *Molotov*. 116.

politikájának alakításába, az értekezleten Zsdanovnak az Olasz és a Francia Kommunista Párt címére intézett bírálata már az SZK(b)P-nek a kommunista mozgalmon belüli hegemonia megszerzésére irányuló törekvését fejezte ki, azt sugallva, hogy a megváltozott nemzetközi helyzetben kétségessé vált a kommunista pártoknak az a joga, hogy politikájukat továbbra is önállóan alakítsák. Azt ugyan már korábban is nehezen viselték el, ha azok a szovjet érdekeket figyelembe nem vevő, vagy azzal éppen ellentétes döntéseket hoztak, az egyes pártoknak a Marshall-terv elfogadásával vagy elutasításával kapcsolatos állásfoglalásaival azonban végképp meggyőzték a szovjet vezetést, hogy szorosabbra kell húzni a gyeplőt. De nemcsak a Marshall-tervvel kapcsolatos véleményeltérések, hanem az egyes kommunista pártok – elsősorban a magyar és a csehszlovák párt – közötti feszültségek is az egységet gyengítő tényezőként jelentek meg a szovjet vezetők számára; az SZK(b)P KB Külpolitikai Osztálya által a Magyar Kommunista Párt tevékenységéről összeállított, 1947 végén készült jelentésben fogalmazódott meg először, hogy a két kommunista párt viszonyában komoly rendszabályokra van szükség.⁷⁶

A Tájékoztató Iroda létrehozásával foglalkozó Lipkovics Károly szerint a Kominform létrehozása egyik részeleme volt annak a szovjet koncepciónak, amely a hidegháborús viszonyok között a Nyugat fenyegetéseivel szemben egy jól irányítható, homogén (mind gazdasági, mind politikai, mind ideológiai téren egységes) csoportosulás kialakítására törekedett.⁷⁷ Gomulka az értekezleten olyan nemzetközi szervezet létrehozására tett javaslatot, amely 3–4 havonként, illetve rendkívüli esetben a szükségleteknek megfelelő gyakorisággal ülésezik és koordinálja a pártok akcióegységét, a záródokumentumban azonban a szervezet feladatának meghatározásaként már a pártok tevékenységének összehangolása szerepelt. Miután a kommunista pártoknak a háború utáni – azért korántsem teljes – önállósága és függetlensége a megváltozott nemzetközi helyzetben komoly aggodalommal töltötte el az SZK(b)P vezetését, ezt a pártok tevékenységének összehangolásával igyekeztek ellensúlyozni.

⁷⁶ „... Magyarország és Csehszlovákia viszonya már hosszabb idő óta feszült. A Magyar Kommunista Párt azon kísérlete, hogy a csehszlovákiai magyar kisebbség kérdését a két kommunista párt közötti tárgyalások alapján rendezzék, nem vezetett pozitív eredményre, sőt időlegesen feszültségekhez és ellentétekhez vezetett a csehszlovák és a magyar kommunista párt között. Nemrég sikerült megállapodást kötni magyar nemzetiségű személyek Szlovákiából Magyarországra történő áttelepítéséről. A két ország kommunista pártjainak kölcsönös kapcsolataiban azonban nem következett be komoly javulás. A Magyar Kommunista Párt vezetői továbbra is barátságtalanul viszonyulnak a Csehszlovák Kommunista Párt vezetőihez, és számos váddal illetik őket. A két kommunista párt közötti viszony komoly, tárgyyszerű rendezésre szorul.” A Magyar Kommunista Párt tevékenységéről szóló tájékoztatót az SZK(b)P KB Külpolitikai Osztálya készítette, s azt az osztály helyettes vezetője, V. Mosetov 1947. december 9-én továbbította Poszkrebisevnek. (RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 1090.) Az idézett feljegyzést közli: *Moszkvának jelentjük...* 239–248.

⁷⁷ Lipkovics Károly: A Tájékoztató Iroda létrehozása. Fordulat kezdete a kommunista mozgalomban. *Múltunk*, 1989. 3–4. sz.

Ez rányomta a bélyegét a pártközi kapcsolatok alakulására is, felelevenedett a háború előtti centralizáló gyakorlat.

Erre az időre tehető a magyar kommunista párt tevékenységét illető keményebb bírálatok megjelenése is az SZK(b)P KB Külpolitikai Osztálya által készített összefoglalókban. A fentebb már említett jelentés ugyan elismerően állapítja meg, hogy a magyar kommunisták elutasították a Marshall-tervet, egészében a Szovjetunió felé orientálódnak, és helyeslik annak külpolitikáját, komoly hibául rótták fel azonban, hogy időnként úgymond „nacionalista pozíciót” foglalnak el. Példának hozta fel, hogy a kommunisták vonakodtak a berlini döntés értelmében a Szovjetuniónak ítélt német vállalatok aktívumának átadásakor, illetve a jóvátétel fizetése és a kereskedelmi hajók visszaadása ügyében.

Murasko és Noszkova fentebb már idézett tanulmányukban felhívják a figyelmet arra, hogy ezek a bírálatok korántsem csak magyar vonatkozásban jelentek meg.⁷⁸ 1948 tavaszán egész sor dokumentum született az SZK(b)P KB Külpolitikai Osztályán, melyek közös vonása az volt, hogy le kell leppezni a kommunista pártokon belüli antimarxista hibákat. E feljegyzések a csehszlovák, lengyel és jugoszláv pártot illetően a magyar pártot ért bírálatnál lényegesen erőteljesebb kritikát fogalmaztak meg.⁷⁹ *Az MKP vezetésének nacionalista hibái és a burzsoá befolyás a magyar kommunista sajtóban* címmel 1948. március 24-i keltezéssel készült dokumentum⁸⁰ megismételte a korábbi vádakát. A feljegyzés szerint a magyar kommunisták a párt megalakulása óta hangsúlyozzák, hogy a magyar nép nemzeti érdekeit képviselik, s a párt nemzeti karakterét kifejezésre juttatták a párt plakátjain és agitációjukban is. A feljegyzés elismerte, hogy a kommunisták a „reakciós” vádakkal szemben helyesen léptek fel, amikor Kossuth, Petőfi és a demokratikus hagyományok folytatóiként nevezték meg magukat, de eközben „eltértek a helyes irányvonalától”, attól való félelmükben, hogy Moszkva ügynökeinek tekintik őket, lebecsülik a Szovjetuniót, és eltúri a nyíltan szovjetellenes propagandát is – ez utóbbit a feljegyzés számos példával próbálta illusztrálni. Míg azonban korábban a szovjet vezetés az egyes pártok „nacionalista elhajlásáról” szóló, rutinszerűen ismételt kifogásoknak nem tulajdonított különösebb jelentőséget, az új helyzetben ezek a bírálatok szinte már vádiratszámba mentek.

*

⁷⁸ G. P. Murasko – A. F. Noszkova: A szovjet tényező Kelet-Európa országainak háború utáni fejlődésében. I. m. 76–77.

⁷⁹ *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov 1944–1953*. I. k. 267., 272. és 274. sz. dokumentumok.

⁸⁰ A dokumentum megjelent: *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez*. 317–321.

Miután 1947/48 folyamán nemcsak Magyarországon, hanem a többi kelet-közép-európai országban is végbement a hatalom kommunisták által történő „meghódítása”, napirendre került a „szocialista építés meggyorsítása”. Arra vonatkozóan sajnálatos módon még mindig nem rendelkezünk elegendő orosz forrással, hogyan képzelte el a szovjet vezetés e „gyorsítást”, mi az, ami Moszkva kezdeményezésére történt, s mit eredményezett az egyes kommunista pártok „magánszorgalma”.

Míg 1947-ig a szovjetek eltűrték, sőt esetenként támogatták a szocializmushoz vezető különböző nemzeti utak meglétét, a Tájékoztató Iroda alakuló ülésén már megkezdtek ennek felülvizsgálatát, s ezzel egyidejűleg a szovjet vezetés már 1947-ben irányt vett a kommunista párton belüli különböző áramlatok egységesítésére, a pártok vezetésének megtisztítására.⁸¹ A magyar párt is 1947 nyarán kapta az első jelzést Bíró Zoltánon keresztül, amikor az SZK(b)P KB Káderosztálya „...felhívja pártunk vezetőségének figyelmét arra, hogy az utolsó időben a trockisták különböző országokban aktivizálódnak úgy a kommunista párton belül, mint kívül. Kéri a volt trockistáknak, akik a párton belül dolgoznak, éberebb ellenőrzését és jelentést a működésükről.”⁸² Nem zárható ki, hogy a szovjet politika addig csak a kommunisták politikai ellenfeleivel szemben alkalmazott erőszakos elemeinek a párton belüli ellenfelekkel szembeni alkalmazásához ez adta meg a jelet.

⁸¹ Erről részletesebben lásd T. V. Volokityina: A „nemzeti utak” elutasítása és a jugoszláv ügy. *Múltunk*, 1997. 3. sz.

⁸² PIL 274. f. 10/46. ö. e.

„Testvéri segítségnyújtás”

Szovjet tanácsadók és szakértők Magyarországon

A II. világháborút követően, különösen az 1950-es évek elején Magyarországon dolgozó szovjet állampolgárok összességére általában a „tanácsadók” terminológiát használjuk. A magyarországi levéltári dokumentumokban is gyakorta összemosódik a tanácsadók és szakértők (orosz kifejezéssel specialisták) kifejezés, habár a két kategória feladatköre és funkciója eltérő volt. A tanácsadók mindenekelőtt a hatalom és az irányítás legmagasabb szintjein (minisztériumokban) dolgoztak és elvi jelentőségű javaslatokat fogalmaztak meg, míg a szakértők (oktatók, mérnökök, technikusok) üzemekben, vállalatoknál, intézményeknél napi munkájuk során közvetlenül is részt vettek a szovjet tapasztalatok átadásában.

A tanácsadók intézményének megjelenése a régió országaiban egyfelől az új hódító hatalomnak való megfelelés, másfelől a politikai elitváltás, a társadalom irányításában gyakorlattal és megfelelő szakmai ismeretekkel nem rendelkező új társadalmi csoportok színre lépésének egyik következménye volt. Míg a tábor országai vezetésének részéről a szovjetek által elvárt feladatok elvégzésére alkalmas káderek hiánya hívta életre a szovjet tanácsadók, szakemberek iránti igényt, Moszkva a tanácsadók kialakulóban lévő intézményét eszközként használta fel arra, hogy nyomást gyakoroljon az egyes országok politikai vezető rétegére, és ellenőrizze ezen országok belső fejlődését.

A tanácsadók, illetve szakemberek jelenléte a térség egyes országaiban 1949 közepére már állandósult. Részt vettek az egyes országok szovjet típusú átalakításában, a gazdaság kulcságazatai működésének biztosításában, és alig volt a társadalmi életnek olyan szférája, ahol ne bukkantak volna fel. A tanácsadók mindig kérésre érkeztek, az azonban kérdéses, hogy a régió országainak vezetői önállóan léptek-e fel ilyen kezdeményezéssel, vagy már a kérés is moszkvai sugallatra történt.

Moszkva számára a tanácsadók munkájának legfontosabb része az információszerzés volt, nem csupán a hozzájuk tartozó szakmai problémákat, hanem sokkal inkább a politikai hangulatot illetően. Ugyanakkor a fogadó országok vezetői is felismerték, hogy a tanácsadók összekötő kapcsot jelentenek Moszkva felé, ezért ezt a csatornát több szinten is felhasználták arra is, hogy rajtuk keresztül kompromittáló anyagokat juttassanak el politikai vetélytársaikról.

A szovjet tanácsadók a régió országaiban már a háború éveiben vagy közvetlenül a háború befejezése után megjelentek, de ott-tartózkodásuk viszonylag rövid ideig tartott, és tevékenységük egy-egy konkrét feladat megoldására korlátozódott.¹ Jugoszláviában a partizánháború idején, Csehszlovákiában, Lengyelországban valamivel később bukkantak fel a fegyveres egységeknél.²

A tanácsadók Magyarországon részben a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) szovjet részlegéhez kötődtek. Státuszukat és funkciójukat a szovjet kormány minden egyes országra vonatkozóan külön határozatban állapította meg. A SZEB szervezetén belül szereplő politikai tanácsosi posztra a Külügyi Népbiztosság nómenklatúrájának megfelelően követi rangban lévő diplomatát lehetett kinevezni. Minden szövetséges ellenőrző bizottságban a politikai tanácsos irányítása alatt konzultánsok, referensek egész csoportja dolgozott.

A politikai tanácsos hatáskörébe tartozott számos, a SZEB működésével kapcsolatos kérdés: a különböző pártokhoz tartozó politikusokkal való kapcsolattartás, az új hatalmi szervek újjászervezésének ellenőrzése stb. Az egyes országokban kialakult helyzet elemzése alapján kötelesek voltak tájékoztatást adni a Külügyi Népbiztosságnak (Külügyminisztériumnak) és a SZEB szovjet részlegének. A szovjet kontrollnak és az egyes országok belső életébe való beavatkozásnak ez a típusa a szövetséges ellenőrző bizottságok 1947. szeptemberi megszűnéséig létezett, azt követően a szovjet diplomáciai képviselőken keresztül valósult meg.³

Az állambiztonsági szervek szovjet tanácsadói

Az első „tanácsadók” Magyarországon az erőszakszervezeteknél jelentek meg. Adataink szerint a Belügyminisztériumban már 1945 elején működött szovjet „segítő”. Andreánszky István miniszteri osztálytanácsos 1945. február 15-i, Erdei Ferenc belügyminiszternek küldött jelentése szerint „Az Andrássy út 60. szám alatti politikai nyomozó testületek mellett van beosztva egy Orlov nevű civil ruhás GPU tiszt, aki tanácsosi címmel szerepel. Orlov tanácsos a GPU és a magyar politikai nyomozószervek között az összekötő. Ezen a téren az együttműködés teljes és kifogástalan. Az Andrássy út 60. sz. alatt a GPU elhelyezett 3 géppisztolyos rendőrt, orosz katonai egyenruhás személyeket, akik szükség esetén nyomozóink rendelkezésére állnak biztonsági okokból.”⁴ Tömpe Andrásnak, a Magyar Államrendőrség Politikai Osztálya akkori veze-

¹ A. F. Noszkova: Szovjet tanácsadók a kelet-európai országokban: a rendszer megalkotása 1945–1953. I. m. 203–219.

² T. V. Volokityina – G. P. Murasko – A. F. Noszkova – T. A. Pokivajlova: *Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa*. 594–597.

³ Uo.

⁴ MNL OL XIX-B-1-r-787-szn.-1945. Idézi Kajári Erzsébet: A magyar Belügyminisztérium szovjet tanácsadói. *Múltunk*, 1999. 3. sz. 220.

tőjének visszaemlékezése szerint a Politikai Osztály létrehozásában a szovjet katonai parancsnokság nyújtott segítséget a Magyar Kommunista Pártnak, és ő maga rendszeres kapcsolatot tartott a Vorosilov marsall vezetése alatt álló Szövetséges Ellenőrző Bizottsággal, valamint a Mihail Bjelkin altábornagy vezette, az ausztriai Bádenben működő, különleges politikai csoporttal. Utóbival Péter Gábor, a politikai rendőrség vezetője már korábban felvette a kapcsolatot, és Tömpe szerint „igen szorosan együtt is működött vele különböző, előttem akkor még nem ismert akciókban”.⁵

A politikai rendőrségnél a szovjet „segítőkre” azért is szükség volt, mert a legális szervezeti kereteit éppen csak kiépítő kommunista párt minden területen káderhiánnyal küszködött. Rákosi Mátyás 1945. március elején a kommunista párt moszkvai képviselőjének, Háy Lászlónak írt levelében keserűen kifakadt a káderhiány miatt, amely különösen a rendőrségnél, a hadseregben és az állami apparátusban okozott nehézségeket. A helyzet abszurdítására azt hozta fel példának, hogy a budapesti politikai rendőrség vezetőit ő próbálta kioktatni „a nyomozás és vallatás kezdő alapelemeinek halvány segédfogalmaira”.⁶

Az utóbbi években ismertté vált orosz levéltári forrásokból tudjuk, hogy már 1945-ben létrejöttek a Szovjetunió Állambiztonsági Népbiztosságának operatív részlegei, amelynek munkatársai a szovjet katonai parancsnokságokkal, illetve a népbiztosság igazgatóságaival együttműködésben dolgoztak. A megszállt országokban kiépített rezidentúrák ügynököket toboroztak a polgári pártok tagjai körében, a helyi közigazgatási szerveknél.⁷ A népbiztosság (majd minisztérium) magyarországi rezidense 1946 és 1949 között Arszenyin Vasziljevics Tyiskov volt, aki kezdetben a budapesti szovjet nagykövetség tanácsosaként dolgozott, majd 1949-ben néhány hónapig a nagyköveti posztot is betöltötte.⁸ Farkas Vladimir visszaemlékezése szerint a szovjet Állambiztonsági Minisztériumnak 1947-ben már állandó képviselte volt Budapesten,⁹ de ennek tevékenységéről eddig semmilyen dokumentum nem került elő. Farkas Vladimir memoárja egyetlen esetről tesz említést, amikor a budapesti képviselő

⁵ PIL 867. f. t-101

⁶ PIL 274. f. 10/43. ö. e. Rákosi Mátyás 1945. március 5-i levele Háy Lászlónak.

⁷ O. V. Pavlenko: *Sztrategii szovjetszkoj diplomatii v Centralnoj Jevrope (1943–1945gg.). Rosszizszko-avsztrijiszki almanah: isztoricseszkiye i kulturnije paralelli*. Vipuszk 2. Moszkva–Graz–Bécs–Sztavropol, 2006. 22. Moszkvai levéltári kutatásaim alkalmával a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság iratanyagában találtam ilyen ügynökjelentéseket, amelyeket egy bizonyos Artamonov alezredes írt alá. Egy 1945. július 22-i jelentés például arról számolt be, hogy informátoruk a kisgazdapárt egy jelentős tagjától úgy tudja, a párt nagy kampányt akar indítani Vas Zoltán, Budapest polgármestere ellen. AVP RF f. 0453 op. 2v papka 22. gy. 10.

⁸ Nyikita Petrov: *Po szcenariju Sztalina: Rol organov NKVD–MGB v szovjetizacii sztran Centralnoj i Vosztocnoj Jevropi*. 1945–1953. ROSZSZPEN, Moszkva, 2011.

⁹ Farkas Vladimir: *Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam*. Interart Stúdió, Budapest, 1990. 135.

let helyettes vezetője, egy bizonyos Kremnyov (illetve Kamenkovics) őrnagy a frissen kinevezett belügyminiszter, Kádár János figyelmét felhívta arra, hogy az államvédelmi szervek nem harcolnak a párton belül frakciós tevékenységet folytató, nacionalista elemek ellen.¹⁰ Farkas Vladimir szerint ezt követően jött létre egy különleges rendeltetésű nyomozati csoport, amelynek tevékenységét a legnagyobb titokzatosság jellemezte.¹¹

Rákosi Mátyás javaslatára az MDP KV Titkársága 1948. november 4-én határozatot hozott szovjet szakemberek meghívásáról, illetve magyar ösztöndíjasok Szovjetunióba küldéséről. A Titkárság a hadsereg számára akkor – a már Magyarországon lévő specialistákon kívül – 30-40 kiképző tisztet, a rendőrséghez 7-8 specialistát, az ipar számára olaj-, gép- és textilipari szakembereket, 5-7 kohászt és 1-2, a tervezéshez értő szakértőt is kért a szovjet kormánytól. A konkrét tervek kidolgozására a testület két hetet adott, annak elkészítéséért Rákosi volt a felelős.¹²

Valószínűleg e határozat nyomán született meg a döntés az MDP Államvédelmi Bizottsága 1948. november 17-i ülésén arról, hogy újabb szovjet katonai és rendőrségi szakértőket kérnek, illetve magyar katonai és rendőrtiszteket küldenek a Szovjetunióba. A Belügyminisztérium ekkor nyolc szakértőre, illetve tanácsadóra jelentett be igényt hat havi időtartamra. Feladatuk az lett volna, hogy vizsgálják felül a rendőrség szervezeti felépítését, illetve külön az államvédelmi szervezet munkáját. Éppen ezért négy, az államvédelmi területhez értő specialistát és négy, az általános közrendészeti kérdésekben (kiképzés, szervezés, közlekedésrendészet, bejelentési és nyilvántartási rendszer felülvizsgálata) jártas tanácsadó érkezését várták. Az Államvédelmi Bizottság határozatában azonban már 12 tanácsadó (6 államvédelmi, 6 rendőrségi) egy évre történő kérése szerepelt.¹³

A döntést követően Rákosi Mátyás 1948. november 23-án kelt levelében közölte a szovjet vezetéssel a magyar kormány konkrét igényeit. A tanácsadók érkezésére azonban hiába vártak, így 1949. július 12-én a magyar párt első embere – megismételve több mint fél évvel korábbi kérését – a budapesti szovjet nagykövet segítségét kérte 14 állambiztonsági tanácsadó Magyaror-

¹⁰ Uo. 159.

¹¹ Nem zárható ki a szovjet tanácsadók aktív közreműködése annak a 30 oldalas, 1948. szeptember 28-án kelt jelentésnek az elkészítésében, amelyet az államvédelmi szervek állítottak össze a trockisták magyarországi tevékenységéről. A jelentés megtalálható: MNL OL M-KS 276. f. 67/154. ö. e. A dokumentumot részletesen ismerteti és Gerő Ernőnek az ügyben játszott szerepével is foglalkozik Varga László a Kádár János perét bemutató dokumentumkötethez írt bevezető tanulmányában. *Kádár János bírái előtt. Egyszer fent, egyszer lent. 1949–1956.* Szerk. és a bevezető tanulmányt írta Varga László. Osiris – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2001. 23–33.

¹² MNL OL M-KS 276. f. 54/16. ö. e. Jegyzőkönyv az MDP KV Titkársága 1948. november 4-i üléséről.

¹³ MNL OL M-KS 276. f. 84/12. ö. e. Jegyzőkönyv az Államvédelmi Bizottság 1948. november 17-i üléséről.

szágra küldéséhez, mivel „a magyar szerveknek semmilyen lehetőségük nincs munkatársaik képzésére, csupán saját tapasztalataik”.¹⁴

A késedelem oka az volt, hogy Arszenyij Vasziljevics Tyiskov, a Szovjet-unió magyarországi nagykövete csak 1949. július 13-án továbbította Andrej A. Gromiko külügyminiszter-helyettesnek Rákosi leveleit. Rákosinak a belügyi és állambiztonsági tanácsadókra vonatkozó kérésével kapcsolatban Tyiskovnak az volt a véleménye, hogy nem szükséges olyan tanácsadókat küldeni Magyarországra, akik az utcai forgalom szabályozásával vagy a bűnügyi nyomozás kérdéseivel foglalkoznának, mert e területeken a magyaroknak elég jó szakembereik vannak. A nagykövet ugyancsak feleslegesnek tartotta az állambiztonság általános szervezési kérdéseivel foglalkozó tanácsadót, mivel szerte ilyen tanácsokat a főtanácsadó is tud adni. A magyarok többi kérését a nagykövet támogatta, mert „tanácsadóink jelenléte a magyar Államvédelmi Hatóság legfontosabb operatív osztályain, valamint a határőrségnél és a belső karhatalomnál lehetővé teszi, hogy teljes egészében ellenőrizzük a helyzetet ebben a fontos apparátusban”.¹⁵

Rákosi az idő tájt többször is kérte a szovjet állambiztonságiak segítségét a kommunista párton belüli ellenfeleivel, Rajk László miniszterrel és társaival történő leszámoláshoz. Amint azt az ÁVH Vizsgálati Főosztályának egyik korábbi vezetője, Décsi Gyula 1954-ben elmondta, addigra „már senki nem tudott kiigazodni abban, hogy mi az igazság és mi a hazugság”.¹⁶ Miután Mihail Bjelkin altábornagy, a szovjet kémelhárítás Baden bei Wienben működő központjának vezetője 1949. június 20-án jelentette Moszkvába, hogy Rajk Lászlóval és társaival szemben fizikai kényszert alkalmaznak, és nem veszik figyelembe a tanácsadók véleményét, Sztálin és Viktor Szemjonovics Abakumov állambiztonsági miniszter úgy határozott, Budapestre küldik Bádén-

¹⁴ A 14 tanácsadót Rákosi a következő területekre kérte: 1 vezető tanácsadó, aki a többiek munkáját irányította volna, 1 fő a határőrséghez, 3 operatív ügyekben (belső elhárítás, kémelhárítás, trockisták elleni harc) tapasztalt tanácsadó, 1 fő operatív technikához értő személy, 1, a hivatalos vizsgálati ügyekben járatos tanácsadó, 1 fő, aki az ÁVH általános szervezési ügyeivel foglalkozott volna, 1 személy, aki az üzemi őrség kérdéseit ismeri, 1 fő, aki a vezetők személyi biztosításának kérdéseivel foglalkozik, 2 tanácsadó, akiknek feladata az ÁVH fegyveres erőinek oktatása. Rákosi rajtuk kívül a rendőrséghez is kért 2 személyt; egyiket a közlekedés, a másikat a büntető ügyek területére. RGASZPI f. 82. op. 2. gy. 1153. A dokumentumot közli: *Szovjetszkij faktor v Vosztocnoj Jevrope 1944–1953*. Tom 2. 135–136.

¹⁵ AVPRF f. 077 op. 29 pakpa 135 gy. 39.

¹⁶ G. P. Murasko – A. F. Noszkova: Szovjetszkoje rukovodstvo i polityiceszkije processzi T. Kosztova i L. Rajka (po matyerialam rosszijszkih arhivov) In: Red.: I. V. Gaiduk – Ny. I. Jegorova – A. O. Csubarjan. *Sztalinszkoje gveszjatijetyije holodnoj vojni. Fakti i gipotezi*. Nauka, Moszkva, 1999.

ből Bjelkint, illetve Moszkvából Nyikolaj Ivanovics Makarov¹⁷ ezredest, hogy alaposan és objektíven vizsgálják meg a Rajk-ügyet.¹⁸

1949. július elején jelentek meg végül Magyarországon azok a szovjet állambiztonsági tisztek, akik Mihail Bjelkin irányítása alatt részt vettek a Rajk-per vizsgálatában.¹⁹ Moszkvába küldött jelentéseik alapján arra lehet következtetni, hogy fő feladatuk az volt, hogy a vizsgálat és a perek előkészítése során biztosítsák a szükséges „politikai koncepciót”, vagyis a pereknek Tito- és Jugoszlávia-ellenes irányultságát.

Bjelkin és emberei 1949. július 19. körül láttak munkához, és első intézkedések egyike az volt, hogy átszervezték a vizsgálói apparátust, a fontosabb őrizetek vizsgálatát azt követően szovjet–magyar vizsgálópárosok folytatták. Részt vettek a szembesítéseken, a vallomások rögzítésében, a tárgyi dokumentumok összegyűjtésében, és a tanácsadók foglalkoztak a Rajk és társai mellé elhelyezett besúgókkal, „fogdaügynökökkel” is. Rajk Lászlót maga Bjelkin és Szücs Ernő állambiztonsági ezredes, a szovjet állambiztonsági szervek titkos munkatársa hallgatták ki, habár a kihallgatási jegyzőkönyveken sehol nem szerepelt a szovjet kihallgató neve. Bjelkin állítólag hetente háromszor tárgyalt Rákosival, s a további teendőket kettesben határozták meg. Nyikita Petrov orosz történész szerint Péter Gábor a KGB utódszerve levéltárában megtalálta 1954. októberi vallomásában olyan esetet is említett, amikor Rajk és Bjelkin egyedül voltak, még Péter Gábort sem engedték oda.²⁰

A magyar vizsgálókkal együtt a szovjet tanácsadók készítették el az államügyész beszédét. Ez utóbbi kapcsán bíralták Rákosi tevékenységét és javaslatait, kifogásolták, hogy nem világos „az ügy politikai lényege”, hiányzik a vád jogi ereje, szerepelnek benne olyan megfogalmazások, amelyeket dokumentumok nem támasztanak alá. Rákosi állítólag azzal utasította vissza ezeket a bírálatokat, hogy nem tulajdonít nekik jelentőséget, hiszen a szöveget Moszkvában még úgymint átdolgozzák, ahol vannak „jogász-szakértők, többek között Visinszkij elvtárs”.²¹

A szovjet tanácsadók fogalmazták meg a rádióban és sajtóban megjelenő közleményeket, részt vettek a per helyszínének kijelölésében. Az 1949. szeptember 16. és 24. között zajló per ideje alatt ők dolgozták ki a tárgyalás előtt

¹⁷ Makarov 1946 júniusától a Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériuma II. Főigazgatósága 2-E osztályának helyettes vezetője, majd 1949–1951-ben vezetője. *Kto rukovodil organami goszbepozapasznosztyi 1941–1954. Szpravocsnyik. Mezsdunarodnoje Obszesztvo „Memorial”* – Izdatyelsztvo „Zvenja”. Moszkva, 2010. 568–569.

¹⁸ Bjelkin jelentését idézi Nyikita Petrov: *Po szcenariju Sztalina*. 193–194.

¹⁹ Farkas Vladimir: *Nincs mentség*. 210. A Rajk-perrel kapcsolatban lásd Hódos György: *Kirakatperek. Sztálinista tisztogatások Kelet-Európában 1948–1954*. Eötvös Kiadó, Budapest, 1990.

²⁰ Nyikita Petrov: *Po szcenariju Sztalina*. 196. Rajk László nem tudott oroszul, így feltételezhető, hogy Bjelkin tolmács segítségével beszélt vele.

²¹ T. V. Volokityina – G. P. Murasko – A. F. Noszkova – T. A. Pokivajlova: *Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa*. 621.

azokat a kérdéseket, amiről a bírónak a vádlottat kérdeznie kellett, a vádlottak válaszait, sőt még a vádlottak utolsó szó jogán elmondott beszédét is. A tanúkat – akikről az volt a véleményük, hogy nem jobbak, mint az elítéltek – ugyancsak ők készítették fel a tárgyalásra.²²

A Rajk-ügy vizsgálata során Rákosi főtitkár többször kérte az 1949. június 19-én Moszkvában letartóztatott Lazar Brankov jugoszláv diplomata átadását. A szovjet vezetés korábban már elküldte Brankov Rajkot terhelő vallomását, de magát Brankovot csak július 15-én adták át a magyaroknak. Azt a magyar vezetés előtt titokban tartották, hogy Brankov nem csupán a jugoszláv állambiztonsági szerv, az UDB [Uprava državne bezbednosti] rezidense volt, de egyidejűleg a szovjet hírszerzésnek is dolgozott, és 40 ügynökkel rendelkezett Magyarországon. Nem zárható ki az a feltételezés, hogy Brankovot a szovjet állambiztonság Moszkvában „felkészítette”, mielőtt átadták volna az ÁVH-nak.²³

Nem sokkal Brankov átadása előtt, július 5-én letartóztatták Pálffy György altábornagyot, a hadsereg egyik kommunista vezetőjét, aki a perben a „katonai vonalat” képviselte. Letartóztatása után házkutatást tartottak a lakásán, amelynek alkalmával egy szovjet rádióadót és rejtjelkulcsot találtak. Ekkor derült ki, hogy Pálffy a szovjet katonai attasén, M. A. Malevszkijen keresztül kapcsolatban állt a szovjet katonai hírszerzéssel. Ezt Rákosi főtitkár sértődötten tette szóvá a szovjet vezetők előtt.²⁴

Az eset közvetlen következménye Tyiskov nagykövet és Malevszkij attasé hazarendelése volt, hosszabb távon pedig azt eredményezte, hogy megtiltották a szovjet hírszerző munkát az ún. népi demokratikus országokban, és ehelyett a hírszerzés hivatalos képviselőit hozták létre a szovjet nagykövetségeken.

Bjelkin és Makarov jelentéseikben mindvégig azt sugallták, hogy Rákosinak az állambiztonsági munkában állandó segítségre van szüksége.²⁵ Erre a meggyőződésre jutott maga Sztálin is, amikor 1949. augusztus 20-án a Rajk-per vádiratának véglegesítése céljából fogadta Rákosit. Abakumov állambiztonsági miniszter már két nappal később azt jelentette Sztálinnak, Berijának és Malenkovnak, hogy az utasításnak megfelelően kiválogatták a megfelelő személyeket, és a Sz. Ny. Kartasov ezredes, főtanácsadó vezetése alatt álló 12 fős csoportot már aznap útnak indították Magyarországra. Abakumov azt is közölte: „Kartasov elvtársat mint főtanácsadót alaposan eligazítottam

²² Nyikita Petrov: *Po scenariju Sztalina*. 203–205.

²³ Uo. 199.

²⁴ Uo. 200–201.

²⁵ Bjelkinék megbízatása eredetileg csak a Rajk-per levezenylésére korlátozódott, ám a szovjet tanácsadók munkája a pert követően még nem fejeződött be, Bjelkin és egyik helyettese, Poljakov ezredes részt vett a Rajk-per követő koncepciós perek előkészítésében és lefolytatásában is. Makarov nem sokkal ezt követően Prágában adta át a Rajk-per előkészítésében szerzett tapasztalatait Gottwaldnak és a Csehszlovák Kommunista Párt akkori főtitkárnak, Slánskynak.

a tanácsadók szerepéről és feladatáról a magyar állambiztonsági szerveknek nyújtandó segítséget illetően”.²⁶

Sz. Ny. Kartasov ezredes helyettese Magyarországon G. Sz. Jevdokimenko ezredes és Poljakov ezredes volt. Feladatuk a teljesen önálló, Belügyminisztériumból kiváló Államvédelmi Hatóság megszervezésének elősegítése volt. A szovjet tanácsadóknak jelentős szerepük volt az állambiztonsági szerveknél a szovjet titkosszolgálatok működési mechanizmusának és módszereinek elterjesztésében, az állambiztonsági szervezet szovjet mintájú átszervezésében.²⁷ Kartasov általában hetente egyszer találkozott Rákosival. Farkas Vladimir soha nem tapasztalta, hogy durvák vagy parancsolók lettek volna, de erre nem is volt szükségük. Szerinte egyetlen olyan kezdeményezésük volt, amely nem nyerte el Rákosi tetszését, így nem is került megvalósításra: Poljakov a szovjet gyakorlat szerint kidolgozta az államvédelmi különbíróóságok magyarországi bevezetésére vonatkozó javaslatát, ami politikai ügyekben még formálisan is kiiktatta volna az ügyészség és a bíróságok közreműködését.

Farkas Vladimir visszaemlékezése szerint az Államvédelmi Hatóság operatív technikával foglalkozó főosztályán két szovjet tanácsadó dolgozott. Közreműködésükkel került sor többek között a szovjet típusú és rendszerű operatív nyilvántartás felállítására, amely a totális bizalmatlanság légkörének kialakítását eredményezte. A szovjet tanácsadók „újítása” volt például a nyomozati iratok bevarrása a dossziékba, nehogy valaki észrevétlenül kiemeljen belőle egy iratot.

Dolgoztak szovjet tanácsadók a Budapesti Rendőr-főkapitányságon is. A két ezredesi rangban lévő szovjet tanácsadó civil ruhában, rangrejtve, Petőfi Alex, illetve Magyar Mihály álnévre szóló igazolvánnyal jártak be a főkapitányságra. Minden munkaülésen részt vettek, és mindent lefordítottak maguknak, tolmácsaik oroszul csak rövid jegyzőkönyveket készítettek.²⁸

A szovjet tanácsadók egyes esetekben közvetlenül is beavatkoztak az ügyekbe, mint például G. Sz. Jevdokimenko ezredes, aki kezdetben az állambiztonsági tanácsadó helyettese, majd 1951-től főtanácsadó volt az ÁVH-nál. Jevdokimenkónak a katonai perekről és a volt szociáldemokrata vezetők ügyéről Abakumov állambiztonsági miniszternek adott tájékoztatása szerint a magyar állambiztonsági szervek Rákosi utasítására arra törekedtek, hogy egy kormányellenes összeesküvést fabrikáljanak. A tanácsadó jelentése szerint a tábornokok ügyének vizsgálata során a kihallgatási jegyzőkönyveket a letartóztatottak erőszak hatására írták alá. Ennek a módszernek a megszüntetésére

²⁶ Nyikita Petrov: *Po szcenariju Sztalina*. 206.

²⁷ Kartasov Magyarországon szerzett tapasztalatairól 1950. február 10-én részletes jelentést küldött Abakumovnak. Lásd Baráth Magdolna (közread.) Szovjet tanácsadó feljegyzése Magyarországról, 1950. *Betekintő*, 2008/4. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2008_4_barath.pdf A feljegyzést részletesen ismerteti Nyikita Petrov: *Po szcenariju Sztalina*. 214–218.

²⁸ Kopácsi Sándor: *Életfogytiglan*. Bibliotheka Kiadó, Budapest, 1989. 51–54.

konkrét intézkedéseket is tett. „Ez év június 14-én az ÁVH főnökével, Péterrel és helyettesével, Szüccsel folytatott beszélgetés során felhívtuk a figyelmüket a vizsgálók által alkalmazott kihallgatási módszerek fenti tényeire, és kifejtettük véleményünket arról, hogy ennek eredményeképpen a vizsgálat zavaros.

Péter egyetértett azzal, hogy a vizsgálat ilyen módszerei helytelenek, és panaszkodott: Rákosi és Farkas elvtárs állandóan nagyon rövid határidőt szabnak meg arra, hogy »a letartóztatottól jó vallomást kapjanak«, és ha ez a követelés valamiért időben nem teljesül, akkor az ÁVH vezetését rossz munkával vádolják”.²⁹

Péter Gábor Jevdokimenko jelenlétében arra utasította helyettesét, Szücs Ernőt, hogy vizsgálja felül a letartóztatottak vallomását, a valótlan elemeket vegye ki a vallomásokból, és a továbbiakban tartózkodjanak a helytelen vizsgálati módszerek alkalmazásától. Ennek ellenére az ÁVH olyan anyagot állított össze a Moszkvába készülő Farkas Mihály honvédelmi miniszter számára, miszerint valóban létezett szervezett összeesküvés a letartóztatottak részvételével.

Rákosi 1949 októberében újabb tanácsadókat kért, és kérése ismét meghallgatásra talált: az SZK(b)P KB 1949. október 31-i döntését követően 15 tanácsadó érkezett az állambiztonsági szerveknek és a határőrségnek történő segítségnyújtás végett.³⁰ A tanácsadók Magyarországra küldésének előkészítése és kivitelezése Szergej Nyikiforovics Kruglov belügyminiszter feladata volt, akinek a tanácsadók kiválasztásáról Sztálin részére készített feljegyzése arról tanúskodik, hogy a szovjet belügyminisztériumban komolyan foglalkoztak a kérdéssel, és sokéves tapasztalattal rendelkező, magas rangú tanácsadókat küldtek Magyarországra.³¹

A tanácsadók feladata nemcsak az volt, hogy tájékoztassák a Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériumát a perek előkészítésének menetéről, de Moszkvába küldték a vizsgálati anyagokat is, mindenekelőtt a kihallgatási jegyzőkönyveket. Az oroszra lefordított anyagok azután személyesen Sztálinhoz kerültek,³² aki ily módon nemcsak kimerítő információkkal rendelkezett, de felhasználta ezeket a dokumentumokat arra is, hogy szükség esetén nyo-

²⁹ RGASZPI f. 82. op. 2. gy. 1154. Közreadja Baráth Magdolna: „Minden vizsgáló megalkotja a maga összeesküvését”. Szovjet tanácsadó feljegyzése a tábornokper vizsgálatáról, 1950. június. *Betekintő*, 2010/1. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2010_1_barath.pdf

³⁰ Nem tekinthető véletlennek, hogy tanácsadók éppen a határőrséghez érkeztek, hiszen ez a szovjet–jugoszláv konfliktus kiéleződésének időszaka. T. V. Volokityina – G. P. Murasko – A. F. Noszkova – T. A. Pokivajlova: *Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa*. 622.

³¹ A tanácsadók: M. V. Petrunykin ezredes, A. F. Gyenyiszov, Sz. V. Petrov, A. Je. Proncsenko alezredek, Je. V. Szaharov, G. M. Jegorov, G. M. Zabolotnij őrnagyok. A rendőrséghez akkor érkezett L. Sz. Jemeljanov és P. Ja. Merkulov rendőrezredes. Kruglov feljegyzését közli: *Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope*. 165–166.

³² T. V. Volokityina – G. P. Murasko – A. F. Noszkova – T. A. Pokivajlova: *Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa*. 629.

mást gyakoroljon a szovjet blokk többi országának első embereire is. 1951. március 16-án Sztálin elküldte Bierut lengyel, Dej román, Cservenkov bolgár és Rákosi magyar pártvezetőknek Clementis és Sling csehszlovák kommunista vezetők vallomását, amelyben szó esett arról, hogy a nagy perek Magyarországon és általában a népi demokratikus országokban nem számolták fel az ellenség pozícióit. Rákosi már 1951. március 27-én Sztálinhoz intézett levelében reagált is erre. Elismerte, hogy Sling állítása megfelel a valóságnak, és az ellenséges erők aktivizálták tevékenységüket, de azonnal biztosította is a generalisszimust: „Figyelmeselek leszünk és az eddig rendelkezésünkre álló tapasztalatok és a kapott figyelmeztetés alapján területünkön megteszünk mindent, hogy leleplezzük és megsemmisítsük az ellenség szervezetét.”³³

Ilyen helyzetben nem volt véletlen, hogy súrlódások alakultak ki a térség országainak első számú vezetői és a tanácsadók között is. 1950 márciusában Rákosi a Kominform apparátusa képviselőjének, Sz. G. Zavolzsckijnak a tanácsadók, elsősorban Kartasov „gyenge aktivitására” tett célzásokat, megjegyezve, hogy „a szovjet elvtársak keveset segítenek, és időnként nem fordítanak figyelmet a magyar hatóságok által letartóztatott nagyszámú kémcsoportha. [...] Mindennap a munkanap nagyobbik részében én folytatom a vizsgálatot és ez már majdnem egy éve így van.”³⁴ Nem alakult ki jó viszony Rákosi és Jevdokimenko között sem, akit a magyar vezető követelésére vissza is hívtak Moszkvába.³⁵

Mindezek arra a következtetésre juttatták a szovjet vezetést, hogy normatív módon kell szabályozni a tanácsadók kötelességeit és jogait. 1951 októberében az SZK(b)P KB Politikai Bizottsága elfogadta az *Utasítás a Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériuma népi demokratikus országok állambiztonsági szervei mellett dolgozó tanácsadói számára* című dokumentumot. Az Utasítás szerint a tanácsadó legfőbb feladata az volt, hogy nyújtson segítséget az állambiztonsági és rendőrségi szerveknek abban, hogy „operatív módon, helyesen léptessék életbe ezen országok vezetésének az ország biztonsága megszervezésére vonatkozó utasításait és direktíváit, valamint segítsenek az ügynöki-operatív és vizsgálati munka megszervezésének javításában, a határőrség és a belbiztonsági csapatok harci és szolgálati felkészítésében”. A dokumentum szerint a tanácsadóknak csak ezekben a kérdésekben állt jogukban „gyakorlati tanácsokat” adni, és kizárólag szóban, nem mechanikusan másolva a Szovjetunió állambiztonsági szervei munkamódszereit, továbbá személyesen felelve az általuk és a hozzájuk tartozó apparátus által adott tanácsok helyességéért.

³³ *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov 1944–1953*. Tom 2. 498.

³⁴ Uo. 318.

³⁵ T. V. Volokityina – G. P. Murasko – A. F. Noszkova – T. A. Pokivajlova: *Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa*. 629–630. Ez nem volt egyedi eset: a román párt első embere, Gheorghiu Dej és az ottani tanácsadó, A. M. Szaharovszkij viszonya is feszült volt, aminek következtében 1952 novemberében őt is lecserélték. Uo. 630.

Jevdokimenko az 1960-as években a KGB munkatársaként a krasznodari területen dolgozott, ahol akkoriban Rákosi száműzetését töltötte; ott találkozta újra. Uo. 628.

Az *Utasítás* pontosan meghatározta a „szinteket” a tanácsadók és apparátusuk, illetve az állambiztonsági szervek és az adott ország politikai vezetői közötti kapcsolatokban: a tanácsadóknak a miniszterrel (vagy az állambiztonsági szervezet vezetőjével) és helyetteseivel kellett munkakapcsolatban állniuk, az instruktoroknak az állambiztonsági szervek vagy csapategységek főnökeivel, osztályvezetőivel. A szovjet állambiztonsági minisztérium tanácsadójának jogában állt, hogy szükség esetén felhívja az illető ország vezetőjének a figyelmét az ügynöki-operatív munkában, a határőrségnél és a belső karhatalomnál előforduló hiányosságokra, de ehhez minden konkrét esetben a Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériuma előzetes hozzájárulására volt szükség.

A tanácsadók nem avatkozhattak be a kinevezésekbe és áthelyezésekbe, nem találkozhattak az állambiztonsági szervek ügynökeivel, nem lehettek jelen a kihallgatásokon, saját kezdeményezésre és a szovjet állambiztonsági minisztérium engedélye nélkül nem tájékoztathatták az ország vezetőit. Abban az esetben, ha az állambiztonsági szervek valamely munkatársára vonatkozó komoly kompromittáló anyagot kaptak, kötelesek voltak tájékoztatni a szervek vezetőit és szükség esetén – az állambiztonsági minisztérium engedélyével – az ország vezetőjét, de nem avatkozhattak be a kérdés megoldásába. A tanácsadóknak kategorikusan megtiltották, hogy bármilyen tanácsot adjanak a vizsgálat vagy ellenőrzés lefolytatására, ha az ország valamely vezetőjét kompromittáló anyagok jutottak tudomásukra. Ilyen esetben kötelesek voltak jelentést tenni az ország vezetésének, és egyidejűleg jelenteni a Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériumának a szovjet kormány tájékoztatása végett. A tanácsadónak megengedték, hogy tájékoztassa az adott ország vezetőjét arról a segítségről, amelyet ő és apparátusa nyújtott az állambiztonsági szerveknek.³⁶

Az *Utasítás* megjelenésének időpontjában a Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériuma tanácsadóinak rendszerén keresztül már átfogta a régióban nem csupán a büntető szerveket (beleértve a katonai bíróságokat és ügyészségeket is), hanem a határőrséget és a belső karhatalmat, valamint a politikai hírszerzést is. 1950 tavaszán „a politikai eszmék és célok egységéből, valamint a Szovjetunió és a népi demokratikus országok közötti kölcsönös bizalomból kiindulva” a szovjet kormány megtiltotta a szovjet hírszerzésnek, hogy bármiféle hírszerző munkát folytasson a népi demokratikus országokban.³⁷ Ezzel szinte egyidejűleg, az SZK(b)P KB Politikai Bizottságának 1950. április 17-i ülésén célszerűnek tartották, hogy „kapcsolatot létesítsenek a szovjet hírszerzés és a népi demokratikus országok megfelelő szerveivel a kapitalista államok és Tito jugoszláviai klikkje elleni hírszerzésben a kölcsönös segítségnyújtás céljából”. Ennek érdekében úgy határoztak, hogy a népi demokratikus országok

³⁶ Uo. 630–631.

³⁷ Uo. 631.

hírszerző szerveinél létre kell hozni a szovjet politikai hírszerzés képviselőit a megfelelő apparátussal, amelyen keresztül kölcsönösen segítséget nyújtanak a hírszerző munkában, illetve szükség esetén együtt hajtanak végre hírszerzési intézkedéseket.³⁸ A szovjet követeknek és nagyköveteknek olyan direktívát küldtek, hogy ezt a döntést személyesen hozzák az ország első emberei tudomására azzal a kéréssel, hogy azok közöljék véleményüket, kívánságukat, javaslatukat.³⁹ Az SZK(b)P KB Politikai Bizottsága 1950. június 5–6-án döntött a jelöltek személyéről – Magyarország esetében ez V. D. Filatov volt.⁴⁰ (Farkas Vladimir úgy emlékszik, hogy Filatov vezetésével öttagú hírszerző tanácsadói csoport érkezett Budapestre, akik hallani sem akartak arról, hogy az állambiztonsági minisztérium tanácsadóinak közelében, a Virányos úton helyezték el őket. Őket, illetve családjaikat családi villákban helyezték el az Istenhegyi út környékén.⁴¹)

1950 májusában magyar részről kidolgozták a kapcsolat megvalósításának módját is. A szovjet hírszerzés képviselője Magyarországon operatív munkatársakkal és szükséges technikai apparátussal rendelkezett volna, továbbá a magyar hírszerző szerv vezetőjének segítséget kellett nyújtani a munkahely és lakóhely rendelkezésre bocsátásában, valamint azok védelmében.⁴²

A szocialista országokban működő szovjet nagykövetségeken megjelentek a szovjet állambiztonsági szervek hivatalos képviselői is, akiknek az volt a feladatuk, hogy nyújtsanak segítséget, és alakítsanak ki együttműködést ezen államok éppen csak megszerveződött állambiztonsági szolgálataival. A kezdeti időszakban ez a segítségnyújtás az állambiztonsági szolgálat létrehozásában, a káderek kinevelésében, tanácsok és gyakorlati segítségnyújtás formájában jelentkezett, de a későbbiekben – amilyen mértékben nőtt a helyiek tapasztalata – az operatív tervek koordinálására, a megszerzett információk kicserélésére, sőt közös operatív intézkedések végrehajtására is sor került. A népi demokratikus országok állambiztonsági szerveivel való együttműködés vonalát A. M. Szaharovszkij, a szovjet hírszerzés egyik vezetője felügyelte. A KGB magyarországi képviselője 1953 és 1956 között Je. Ty. Szinyicin⁴³ ezredes volt, első

³⁸ Uo.

³⁹ Uo. 632.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Farkas Vladimir: *Nincs mentség*. 289.

⁴² MNL OL M-KS 276. f. 65/182. ő. e.

⁴³ Szinyicin, Jeliszej Tyihonovics (1909–1995) 1937 őszétől dolgozott a szovjet hírszerzésnél. 1939–1941-ben az NKVD rezidense volt Finnországban, 1943–1944-ben pedig Stockholmban dolgozott. 1948-tól a Szovjetunió hírszerző szolgálata, hivatalos nevén a Szovjetunió Minisztertanácsa Információs Bizottsága osztályvezetője. 1950–1952-ben az NDK-ban, majd 1953–1956-ban Magyarországon volt a szovjet állambiztonsági szervek hivatalos képviselője.

helyettese pedig G. F. Grigorenko⁴⁴ ezredes, akik bizonyos mértékben alá voltak rendelve a nagykövetnek.⁴⁵

Sztálin halála után e téren is változások történtek. L. P. Berija, az egyesített állambiztonsági és belügyminisztérium új vezetője több utasításban szabályozta az ún. népi demokratikus országokban dolgozó tanácsadók munkáját. A magyarországi tanácsadókra vonatkozó utasítást 1953. május 23-án adta ki, amelyben számos hiányosságra hívta fel a figyelmet. Kifogásolta, hogy a tanácsadók ahelyett, hogy valóban napi segítséget adnának, beavatkoznak a gyakorlati munkába, és instrukciókat adnak, helyettesítik az ÁVH és a hírszerzés vezetését.

Úgy vélte, hogy számos tanácsadóra (pl. a kormányőrségnél, tűzoltóságnál) nincs is igazán szükség, néhányukat vissza is hívták. Azt is felróta, hogy az ÁVH épületén kívül saját „kancelláriát” hoztak létre, többéves ittlét után sem tettek erőfeszítéseket, hogy megtanulják a magyar nyelvet. A munka hatékonnyabbá tétele érdekében egyesíteni akarta a tanácsadói apparátust és a szovjet hírszerzési képviseletet, erre azonban végül nem került sor. Berija letartóztatása után ezeket az intézkedéseit is felülvizsgálták, és a KGB 1954 tavaszi létrejötte után a tanácsadók létszáma újra növekedett.⁴⁶

A magyar állambiztonsági szerveknél dolgozó szovjet tanácsadók pontos létszáma nem ismert, de arra a Belügyminisztérium fizetési listáiból egy-egy időszakra vonatkozóan következtetni tudunk. 1952-ben a fizetési listákon 33 belügyi tanácsadó neve szerepelt, 1953 tavaszán számuk 29 főre csökkent, 1953 őszétől viszont már ismét 42 tanácsadó dolgozott Magyarországon.⁴⁷ Ivan Szerov, a KGB elnöke 1954. december elején javasolta a tanácsadók létszámának csökkentését; számuk akkor 8 fővel csökkent.⁴⁸

A szovjet tanácsadók magyarországi fizetését, ellátásukat, a nekik nyújtandó szolgáltatások körét a Szovjetunió és a magyar kormány között létrejött megállapodás szabályozta. Fizetésük 1952-ben 2550 és 9570 Ft között mozgott havonta,⁴⁹ ezenkívül még bútorozott lakást, háztartási alkalmazottat is biztosítottak számukra, fizették a lakások karbantartását és a kommunális költségeket, gondoskodtak reprezentációs keretükről is.⁵⁰

⁴⁴ Grigorenko, Grigorij Fjodorovics (1918–2007) 1940-től dolgozott az NKVD-nél. 1946–1949-ben az Állambiztonsági Minisztérium katonai elhárítási részlegét vezette, majd 1952-ig a katonai kémelhárításánál dolgozott. 1954 márciusától a KGB képviselőjének helyettese Magyarországon.

⁴⁵ Oleg Hlobuszov: *Nyeizvesztnij Andropov*. Jauza-Ekszmo, Moszkva, 2009. 20–21.

⁴⁶ Nyikita Petrov: *Po szcenariju Sztalina*. 256.

⁴⁷ Kajári Erzsébet: A magyar Belügyminisztérium szovjet tanácsadói. I. m. 222–223.

⁴⁸ Nyikita Petrov: *Po szcenariju Sztalina*. I. m. 260.

⁴⁹ Akkoriban a magyar munkások csupán 2,6%-nak volt 2000 Ft-nál magasabb a fizetése, többségük átlagkeresete 600–1000 Ft között mozgott. *Statistikai Évkönyv 1949–1955*. Statisztikai Nyomtatvány és Folyóiratkiadó Vállalat, Budapest, 1957. 60.

⁵⁰ Kajári Erzsébet: A magyar Belügyminisztérium szovjet tanácsadói. I. m. 222–223.

1953. július végén új szovjet főtanácsadó, G. A. Iscsenko érkezett Budapestre, akinek utazását különösen Nagy Imre miniszterelnök sürgette, mert mint Jevgenyij Kiszjelov szovjet nagykövetnek elmondta: „a BM-ben bizonyos átalakulás elkezdődött ugyan, de nagy a lemaradás e téren és a szovjet elvtárs segítségére feltétlenül szükség lesz”.⁵¹

A szovjet belügyi főtanácsadó általában részt vett a Belügyminisztérium Kollégiumának ülésén, csakúgy, mint az egyes napirendi pontok kérdésében „illetékes” tanácsadó. A kollégiumi ülésekről készült jegyzőkönyvek a jelenlévők között általában feltüntetik a nevüket, de aktív közreműködésükről nincsenek adataink.

Tanácsadók a hadseregben és a hadiiparban

A katonai tanácsadók első 8 fős csoportja 1948. október 1-jén érkezett meg a Honvédelmi Minisztériumba, miután a magyar–szovjet barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezmény 1948. február 18-i aláírását követő tárgyalásokon Rákosi Mátyás egyebek mellett megállapodott a szovjet vezetéssel, hogy a hadsereg fejlesztésének segítésére nyolc szaktanácsadót küldenek Magyarországra. A szovjet tanácsadók és a magyar hadsereg főtisztjeinek együttműködését Pálffy György altábornagy 1948. október 14-i parancsa szabályozta.⁵²

Mint arra már utaltunk, az MDP KV Titkársága 1948. november 4-én döntött arról, hogy újabb szovjet kiképző tiszteket kérnek a hadsereg számára. Az MDP Államvédelmi Bizottsága 1948. november 17-i ülésére Illy Gusztáv vezérőrnagy részletes, a szovjet főtanácsadóval már egyeztetett tervezetet nyújtott be 28 törzstiszti és 3 főtiszti tanácsadóra vonatkozóan, pontosan megjelölve azt is, hogy milyen területre (vezérkari főnökség, csapatok, repülő csapatok, iskolák) és milyen szakfeladat megoldására kérik őket. A tanácsadók között nem csupán katonai szakértők szerepeltek, Illy Gusztáv káderügyi tanácsadót, sőt a Honvédelmi Minisztérium megfelelő szervéhez orvost, állatorvost és pénzügyi tanácsadót is kért. A szovjet katonai főtanácsadónak az volt a véleménye, hogy a hadsereg akkori létszámviszonyai mellett az igények teljesen elegendőek, „nagyobb létszámú tanácsadó nem lenne kellőképpen kihasználható”.

Habár a magyar hadseregfejlesztés feltételeinek megteremtéséről 1949. január 30. és február 9. között zajló tárgyalások alkalmával megállapodás született szovjet katonai tanácsadók Magyarországra küldéséről, közülük 1949 áprilisáig még csak néhányan érkeztek meg; ezt Rákosi Mihail Szuszlovhoz

⁵¹ *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról.* 65–66.

⁵² Okvách Imre: *Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956.* Aquila Könyvkiadó, Budapest, 1998. 150–152.

intézett levelében szóvá is tette.⁵³ A Szovjetunió Minisztertanácsa Titkárságának a kelet-európai szovjet tanácsadók létszámáról összeállított tájékoztatója szerint 1949 őszén a katonai vonalon dolgozó tanácsadók száma Magyarországon még csak 13 fő volt.⁵⁴ Más adatok szerint 1949-ben 46 újabb katonai tanácsadó érkezett, ők már a csapatokhoz (hadtest, hadosztály, dandár, önálló ezred, katonai tanintézetek) kerültek.⁵⁵

A hadseregben a tanácsadók rendszerének kiterjesztése 1950–1951-ben zajlott le, megjelenésük egybeesett a régi tiszteknek a hadseregből történő kiszorításával és a megbízható, új emberekkel való lecserélésükkel, akiknek viszont általában nem volt professzionális katonai felkészültségük.

Addigra gyakorlatilag minden szatellit ország honvédelmi minisztériumában dolgozott már főtanácsadó a hozzá tartozó apparátussal. 1950 második felében és 1951-ben nagyszámú szovjet főtisztet küldtek a hadosztályok, hadtestek, törzsek, fegyvernemi parancsnokok mellé, a hadsereg központi apparátusába. A tanácsadók meghatározó szerepet játszottak a hadsereg modernizálásában, újra-, illetve átfegyverzésében, a szovjet katonai doktrínának megfelelő harci felkészítésében, vagyis lényegében elkezdték a kelet-európai országok hadseregeinek felkészítését a katonai blokkba szervezéshez. Eközben az állambiztonsági tanácsadókhoz hasonlóan feladatuk volt a hadseregben és az országban kialakult atmosféra és hangulat ellenőrzése és erről a szovjet vezetést tájékoztatása.⁵⁶

A katonai tanácsadók Magyarországon a tömb többi országához viszonyítva kisebb létszámban voltak jelen: 1953-ban V. R. Bojko altábornagy irányítása alatt 41 fő dolgozott a hadseregnél.⁵⁷ Számuk azonban a következő három évben megduplázódott: az 1956-ban készült „katonai tanácsadók jegyzéke” 82 szovjet tisztet sorolt fel, akik a Magyar Néphadsereg Vezérkaránál, csapatainál és tanintézeteinél teljesítettek szolgálatot.⁵⁸ A Magyar Néphadseregben 1953-ban kezdődött jelentős mértékű létszámcsökkentés nyomán Bata István honvédelmi miniszter 1956. szeptember 22-én G. K. Zsukov szovjet honvédelmi miniszterhez írt levelében 54 főre javasolta csökkenteni a Magyarországon tartózkodó katonai tanácsadók számát.⁵⁹ Erről a forradalom kitöréséig nem született döntés; a szovjet tanácsadókat és családtagjaikat október végén, a szovjet csapatok Budapestről történt kivonásával egyidejűleg „menekítették ki” Magyarországról.

⁵³ *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszizszkih arhivov*. Tom 2. 70–74.

⁵⁴ RGASZPI f. 82. op.2 gy. 1037. Kimutatás a népi demokratikus országokban dolgozó szovjet szakértőkről.

⁵⁵ Okváth Imre: *Bástya a béke frontján*. 163.

⁵⁶ T. V. Volokityina – G. P. Murasko – A. F. Noszkova – T. A. Pokivajlova: *Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa*. 638.

⁵⁷ A. F. Noszkova: Szovjet tanácsadók a kelet-európai országokban. I. m. 215.

⁵⁸ Germuska Pál: Szovjet tanácsadók magyar hadiipari vállalatoknál az 1950-es években. *Századok*, 2008. 6. sz. 1469.

⁵⁹ Uo. 1470–1471.

Munkájuk eredményét egy évtized múltán Rákosi így összegezte memoárjában: „...mi túl sokat vártunk a szovjet tanácsadók segítségétől. Sztálin kétségkívül a legjobb erőket bocsátotta rendelkezésünkre. S nekem nem egy alkalommal volt módomban meggyőződni arról, hogy milyen odaadással dolgoztak, és sikeresen közreműködtek abban, hogy jóformán a semmiből megindulhatott az új szocialista hadsereg felépítése. Kétségkívül a lehető legtöbbet igyekeztek átadni a szovjet hadsereg tapasztalatainak szinte kimeríthetetlen tárházából. De itt egészen más természetű feladatokkal állottak szemközt, olyanokkal, amelyek a Szovjetunióban a 20-as évek után fel sem merültek, s amelyekben nekik sem volt tapasztalatuk, sem gyakorlatuk.”⁶⁰

A kelet-európai hadseregek blokkba szervezése előkészítésének másik iránya a hadiipar fejlesztése, illetve azok csatlakoztatása volt a Szovjetunió védelmi komplexumához. Az 1949 elején Moszkvában zajló katonai tárgyalások nyomán Rajk László akkori külügyminiszter több levelet is intézett Nyikolaj A. Bulganyin marsallhoz, a szovjet fegyveres erők miniszteréhez, amelyben sürgette egyrészt a hadianyagok gyártásához szükséges szabadalmak, műszaki rajzok és gyártási utasítások átadását, másrészt tervezők és a gyártásban jártas tanácsadók Magyarországra küldését, ezek azonban egyre késtek.⁶¹

A hadiipar fejlesztésének az 1951. január eleji találkozó adott lökést.⁶² A tanácskozást követően már 1951 februárjában létrehoztak egy katonai koordinációs bizottságot, aminek az volt a célja, hogy a Szovjetunióval és a régió országai védelmével kapcsolatos kérdéskomplexumokat egyeztesse. Ez az intenzív fejlesztési program maga után vonta a hadiiparban a szovjet szakemberek és tanácsadók iránti igény megnövekedését.

Szovjet tisztek, mérnökök és technikusok irányították és segítették a régi gyárak rekonstrukcióját, az újonnan létesített hadiipari üzemek helyének kiválasztását, felépítését, és gyakorlati segítséget nyújtottak a fegyvergyártás beindításában.⁶³ Ezt alátámasztják Gerő Ernőnek 1956 novemberében papírra vetett sorai is: „Minden hadiipari üzemet kifejezetten szovjet kívánság és tanács alapján építettünk. Saját kezdeményezésre egyetlenegy sem épült.”⁶⁴

⁶⁰ Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések*. 682.

⁶¹ Germuska Pál: Szovjet tanácsadók magyar hadiipari vállalatoknál az 1950-es években. I. m. 1472.

⁶² Rákosi memoárjából tudjuk, hogy 1951. január 8-án tanácskozássra került sor Moszkvában, ahová a népi demokratikus országok kommunista pártjainak főtítkárait és honvédelmi minisztereit hívta meg a szovjet pártvezetés a katonai helyzet megvitatására. Itt a népi demokratikus országok vezetőit felszólították a hadseregfejlesztés 1953 végére történő befejezésére, és a szovjet vezetés előírta az egyes országok számára a kívánatos kontingenst is. Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések*. 860–861.

⁶³ Germuska Pál: Szovjet tanácsadók magyar hadiipari vállalatoknál az 1950-es években. I. m. 1466.

⁶⁴ Gerő Ernő értékelése az 1956. októberi eseményekről. Közreadja Baráth Magdolna. *Múltunk*, 1999. 1. sz. 164.

A hadiiparban tevékenykedő szovjet tanácsadók fogadásának és foglalkoztatásának feltételeiről a szovjet és a magyar kormány 1950. november 30-án és 1951. június 4-én kötött egyezményt. A tanácsadóknak magyarországi tartózkodásuk idejére szolgálati helyiséget, megfelelő lakást, tolmácsokat és személygépkocsikat, illetve orvosi ellátást kellett biztosítani.⁶⁵ A hadiipari tanácsadók többsége valószínűleg 1950-ben és 1951-ben érkezett Magyarországra. E feltételezést támasztja alá egyrészt a magyar hadiipar részére szükséges és kérelmezett szovjet tanácsadók érkezésének ütemterve,⁶⁶ másrészt az a tény, hogy Rákosi Mátyás 1951. május 7-én már a 26 hadiipari tanácsadó kiküldetésének meghosszabbítását kérte a szovjet kormánytól.⁶⁷ Molotov, aki miniszterelnök-helyettesként a kérdéssel foglalkozott, csak 24 meghosszabbításával értett egyet, amit a szovjet Minisztertanács Elnöksége 1951. május 29-én jóvá is hagyott.⁶⁸

Egy 1951 őszen készült kimutatás szerint a Kohó- és Gépipari Minisztériumban és vállalatainál 33 szovjet hadiipari tanácsadó dolgozott; a legtöbben (7 fő) a székesfehérvári Motorjavító Vállalatnál, illetve (5 személy) a diósgyőri Nehézszerszámgépgyárban.⁶⁹

A hadiipari vállalatoknál dolgozó tanácsadók több helyen kifogásolták elhelyezési és munkakörülményeiket. Egy 1952. április 29-én Bíró Ferenc kohó- és gépipari miniszterhelyettes részére készült feljegyzés szerint „A tanácsadó elvtársak szívvel-lélekkel azon igyekeznek, hogy nekünk segítsenek és szovjet emberhez méltóan valóban nagyon szerényen élnek. Azonban sajnálattal kell megállapítanunk, hogy sok esetben nem kapják meg az ipartól azt a támogatást, segítséget, hogy feladatukat megfelelően elláthassák”. Elégedetlenek voltak azzal, hogy az irodai helyiségek kicsik, zsúfoltak, nem áll rendelkezésükre cirill betűs írógép, nem kapják meg a munkájukhoz szükséges orosz nyelvű szakirodalmat. Kifogás tárgyát képezte az is, hogy többen laktak egy lakásban, és nem állt mindenkinek rendelkezésére gépkocsi.⁷⁰

Arról nincs tudomásunk, hogy a hadiiparban dolgozó tanácsadók pontosan mennyi ideig tartózkodtak Magyarországon. Valószínűsíthető, hogy amikor

⁶⁵ MNL OL XIX-F-6-cc 13. d. Az egyezményeket nem sikerült fellelni, azokra egy 1952. április 29-i, Bíró Ferenc számára készült feljegyzésben történt utalás.

⁶⁶ MNL OL M-KS 276. f. 65/195. ö. e. Az 1950. június 22-én kelt dokumentum a kért 26 tanácsadó három ütemben történő érkezésével számolt 1950. július 20. és augusztus 10. között.

⁶⁷ GARF f. 5446. op. 59. gy. 548. Közli: *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkijh arhivov*. Tom 2. 539.

⁶⁸ T. V. Volokityina – G. P. Murasko – A. F. Noszkova – T. A. Pokivajlova: *Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa*. 640.

⁶⁹ Germuska Pál: Szovjet tanácsadók magyar hadiipari vállalatoknál az 1950-es években. I. m. 1474–1475.

⁷⁰ MNL OL XIX-F-6-cc 13. d. Feljegyzés Bíró Ferenc elvtársnak a Magyarországon tartózkodó, hadiiparban tevékenykedő tanácsadó elvtársak helyzetéről. 1952. április 29.

a Nagy Imre nevével fémjelzett „új szakasz” idején a nehézipari termelést és a katonai kiadásokat visszafogták, és a hadiipari üzemek egy részét közszükségleti cikkek gyártására állították át, a tanácsadók jelenléte is szükségelenné vált.

„Civil” tanácsadók

Az államigazgatásban és a gazdasági szerveknél a tanácsadói rendszer minden hierarchikus viszonyával együtt valamivel később, 1951–1952 folyamán épült ki. A főtanácsadók elsősorban a kormányok mellett és az egyes minisztériumokban, a vezető vagy beosztott tanácsadók az ágazati minisztériumokban és igazgatóságoknál, hivataloknál, nagyobb üzemekben dolgoztak, s nekik voltak alárendelve a tudományos-műszaki segítségnyújtási egyezmények alapján az országba küldött szakértők.⁷¹ A hierarchikus rendben utánuk következtek a tanácsadók és instruktorok a minisztériumok és hatóságok osztályainál, valamint a különböző hivatalokban és oktatási intézményeknél. Szovjet részről különösen élénk figyelemmel kísérték a pénzügyminisztériumot, az állami ellenőrzés, az adóbehajtás és a statisztika szerveit, vagyis azokat a struktúrákat, amelyek biztosították és felügyelték a gazdaság működését. Mivel az ellenőrzési szerveket a régióban létre kellett hozni, a szovjet tanácsadók részvétele itt volt a legközvetlenebb és legaktívabb.⁷²

A magyarországi minisztériumokban, központi szerveknél, üzemekben dolgozó szovjet tanácsadók, szakértők száma azonban központi nyilvántartás hiányában nem ismert, s erre vonatkozóan még becslések sem állnak rendelkezésre. Mindössze egy-egy időszakra és területre vonatkozó részadatok lelhetők fel.

A Magyarországra érkező szovjet szakértőket – munkahelyük, illetve a kiküldetésük alapjául szolgáló megállapodások szerint – a Külügyminisztériumban három csoportba sorolták: 1) „IFIG”-vonalra [az Iparügyi Minisztérium Iparfejlesztési Igazgatóságához] (lényegében a hadiipari vállalatokhoz) érkező szaktanácsadók, akikről fentebb már szó volt; 2) kormányközi megállapodás alapján kiküldött szakértők; 3) a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkársága (NGKT), illetve a Műszaki–Tudományos Együttműködési Bizottság által kötött egyezmények alapján érkező szakértők. A kiküldésükre vonatkozó kérelmekkel, érkezésükkel és távozásukkal, valamint illetményük megállapításával kapcsolatos ügyeket a Külügyminisztérium intézte, függetlenül attól, hogy milyen területen dolgoztak.⁷³

⁷¹ A. F. Noszkova: Szovjet tanácsadók a kelet-európai országokban. I. m. 216.

⁷² T. V. Volokityina – G. P. Murasko – A. F. Noszkova – T. A. Pokivajlova: *Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa*. 643.

⁷³ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. 61. t. 001655/1953. (24. d.) Feljegyzés a szovjet tanácsadókkal kapcsolatos ügyekről.

Az MDP KV Titkársága 1951. június 20-i ülésén tárgyalta a Szovjetunióból meghívandó tanácsadókra vonatkozó javaslatot. Az előterjesztés a Kohó- és Gépipari Minisztériumhoz, a Bánya- és Energiaügyi Minisztériumhoz, az Országos Tervhivatalhoz, az Állami Ellenőrzési Központhoz, a Munkaerőtartalékok Hivatalához, a Központi Statisztikai Hivatalhoz, a Pénzügyminisztériumba, az Építésügyi Minisztériumba, a Közlekedési és Belkereskedelmi Minisztériumba, a Szabványügyi Intézethez, a Belügyminisztériumba, az Egészségügyi Minisztériumhoz, a Népművelési Minisztériumhoz, a Közoktatásügyi Minisztériumhoz, de még az Országos Testnevelési és Sportbizottsághoz is kért tanácsadót általában egyéves időtartamra.⁷⁴

Az egyes intézmények, szervezetek szinte presztízs kérdést csináltak abból, hogy náluk is dolgozzon szovjet szakértő. Jó példa erre a Levéltárak Országos Központja (LOK), amely a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) Tudományos Osztálynak címzett 1951. március 19-i levelében „a levéltárügy terén felmerülő szakmai-elvi problémák tisztázása, a levéltári munka megszervezése, levéltári forráskiadványok elkészítése terén felmerülő problémák megoldása érdekében” tartotta volna kívánatosnak szovjet levéltári szakértő véleményének kikérését. „Tekintettel arra, hogy a problémák megoldása igen sok esetben csak a levéltári anyag közvetlen megismerésével lehetséges, javaslatot teszek arra és kérem, hogy a levéltári szervezés és különböző levéltári munkákban járatos szovjet szakértő néhány napos budapesti látogatását illetékes hatóságok tegyék lehetővé.”⁷⁵

A minisztérium a LOK kérését teljes mértékben támogatta, és kérte a külügyminisztériumot, hogy annak teljesítéséhez járuljon hozzá. A kérés támogatását véleményük szerint az is indokolta, hogy a Szovjetunióból addig Magyarországon járt vagy itt tartózkodó történettudósok egyike sem ismerte megfelelően a speciális levéltári kérdéseket, „melyek bár egymással szoros kapcsolatban állanak, mégis mások, mint a történettudomány vagy a történetkutatás szakkérdései. A meghívandó szovjet levéltári szakértő az élenjáró évtizedes szovjet minták és tapasztalatok alapján olyan útmutatásokat és tanácsokat adna át, melyek a múltban méltatlanul háttérbe szorított levéltár és a nemrégiben életre hívott Levéltárak Országos Központja fejlődését ugrásszerű lendülettel gyorsítanák meg”.⁷⁶ Szabolcska Ferenc, a VKM osztályvezetője ennek ellenére a külügyminiszter tájékoztatására hivatkozva 1951. augusztus

⁷⁴ MNL OL M-KS 276. f. 54/149. ö. e. Jegyzőkönyv az MDP KV Titkársága 1951. június 20-i üléséről.

⁷⁵ MNL OL XIX-I-18-a 1610-Sz-26-1951 (11. d.) A Levéltárak Országos Központjának levele a VKM Tudományos Osztályának levéltárügyi tanácsadó meghívásáról, 1951. március 19.

⁷⁶ MNL OL XIX-I-1-h 1612-22/1951 (374. d.) A VKM átirata a Külügyminisztériumnak a levéltárügyi tanácsadó ügyében, 1951. május 25.

3-án arról tájékoztatta a Levéltárak Országos Központját, hogy a szovjet levéltári szakember meghívására vonatkozó kérés nem teljesíthető.⁷⁷

A Pénzügyminisztérium Nemzetközi Főosztályának kimutatása szerint – a fegyveres erőket nem számítva – az 1950-es évek elején a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium és a Kohó- és Gépipari Minisztérium területén dolgozott a legtöbb szovjet szakértő. A VKM területén 18 egyetemi és középiskolai tanárt tartottak számon, akik részben nyelvtanárok, részben szakoktatók voltak. A Kohó- és Gépipari Minisztérium területén egy 1951. április 29-én kelt feljegyzés szerint 32 szovjet szakértő dolgozott.⁷⁸

Révai József miniszter 1950 tavaszán a budapesti szovjet nagykövetségen keresztül a magyar filmek művészi színvonalának emelése érdekében egy vezető szovjet rendező egy évre szóló magyarországi kiküldetését kérte. A szovjet filmművészeti minisztérium V. I. Pudovkin kiküldetését javasolta, de csupán 3 hónapra.⁷⁹

Az eddig említetteken kívül létezett még a szovjet tanácsadóknak egy további speciális csoportja is. A magyar kormány 1952. június 10-én levélben kérte, hogy tanácsadói minőségben itt maradhassanak a Magyarországnak eladott szovjet vállalatok vezető beosztású munkatársai. A szovjet kormány 34 szovjet szakértő maradásához járult hozzá, akiknek ellátását az 1950. február 7-i egyezmény alapján a magyar félnek kellett biztosítania.⁸⁰ Az ezen a jogcímen itt maradt szakértők lakbér- és közszolgáltatási díjának havi összege személyenként 345 és 695 Ft között mozgott, 1952 októberében 31 személy ilyen költségére 13 365 Ft-ot tett ki.⁸¹

F. I. Baranyenkov, az SZK(b)P KB osztályvezetője G. M. Malenkovnak, a KB titkárnak címzett 1951. január 17-i feljegyzésében vetette fel a szakértők irányításának problémáját. A dokumentum készítésének időpontjában – az állambiztonsági szervekhez, a hadseregekhez, határőrségekhez és a technikai segítségnyújtás címen rövid idejű tartózkodásra kiküldött szakembereken kívül – 624 szovjet szakértő és instruktor dolgozott a népi demokratikus országokban, Mongóliában és Kínában az ipar különböző ágazataiban, a mezőgazdaságban, a pénzügyek, közlekedés, kereskedelem, tervezés és oktatás területén.⁸² Baranyenkov azt tette szóvá, hogy a szakértők nagyon fontos

⁷⁷ MNL OL XIX-I-18-a 1610-Sz-26-1951 (11. d.) Szabolcska Ferenc VKM-osztályvezető levele a Levéltárak Országos Központjának.

⁷⁸ MNL OL M-KS 276. f. 65/213. ő. e. Feljegyzés a szovjet tanácsadó elvtársakról.

⁷⁹ RGASZPI f. 82. op. 2. gy. 1153. V. Grigorjan, az SZK(b)P KB Külpolitikai Bizottsága elnökének levele Sztálinnak.

⁸⁰ MNL OL XIX-L-1-k sz. n. 264. d. V. Ruzsanyov levele Olt Károlynak, 1952. október 4.

⁸¹ MNL OL XIX-L-1-k sz. n. 264. d. Kimutatás a magyarországi volt szovjet vállalatoknál tanácsadói minőségben visszamaradt szovjet szakértők lakbér és közszolgáltatások összegéről.

⁸² A legtöbb szovjet tanácsadó Mongóliában (286 fő), illetve Kínában (184 fő) volt. Albániában 58, Bulgáriában 45, Romániában 30 személy dolgozott. RGASZPI f. 82. op. 2. gy. 1030. F. I. Baranyenkov 1951. január 17-i feljegyzése G. M. Malenkovnak.

és felelősségteljes munkát végeznek, de nincs megoldva irányításuk. Azok a szovjet minisztériumok és hatóságok, amelyek munkatársaikat az egyes országokba kiküldik, tevékenységüket e tekintetben csak arra korlátozzák, hogy elintézik a külföldi kiutazást, a továbbiakban viszont nincs kapcsolatuk velük. A Külügyminisztérium, amely vizsgálja az egyes népi demokratikus országok kormányaitól érkező kéréseket, és elkészíti az ezzel kapcsolatos határozati javaslatait a kormány számára, a szakértők munkájával csak esetről esetre foglalkozik. Baranyenkov véleménye szerint a népi demokratikus országokban szolgálatot teljesítő nagykövetek és követek szintén nem szenteltek kellő figyelmet ennek a munkának, a legjobb esetben a nagykövetség munkatársi értekezletén megvitatják a szakértők összefoglaló jelentéseit. Peking kivételével egyetlen szovjet diplomáciai misszió sem volt olyan munkatárs, aki a szakértők munkájának irányításával foglalkozott volna. Ennek következtében a szakértők munkáját senki nem ellenőrizte, nem koordinálta, és nem általánosította munkájuk tapasztalatait. Előfordult, hogy nem egyeztettek tevékenységüket, és a minisztériumoknak egymásnak ellentmondó javaslatokat tettek, olyan intézkedéseket dolgoztak ki, amelyeknek megvalósítása célszerűtlen volt. Baranyenkov ennek tudta be, hogy a szakértők esetenként komoly hibákat is elkövettek. Javaslatának lényege ezért az volt, hogy a népi demokratikus országok állami intézményei mellett dolgozó szakértők munkájának irányítását bizzák a Szovjetunió külügyminisztériumára. Ugyancsak célszerűnek tartotta volna, ha a nagykövetségeken, diplomáciai missziókon létrehoznák a gazdasági tanácsosi tisztséget, aki a helyszínen felügyelte volna a szakértők munkáját.⁸³

Molotov A. Visinszkijt és M. Menysikovot bízta meg azzal, hogy a Baranyenkov levelében érintett kérdéseket illetően tegyenek javaslatokat, ami még 1951. január folyamán meg is történt. A javaslat készítői a Kínában és Mongóliában bevált módszert alkalmazták⁸⁴ az Albániában, Bulgáriában, Magyarországon, Lengyelországban és Csehszlovákiában dolgozó tanácsadók irányításának rendezésekor. Konkrét javaslatuk a következők voltak: bizzák meg a Külügyminisztériumot a politikai irányítással és a tanácsadók, szakértők munkájának általános felügyeletével. A tanácsadók munkájának közvetlen irányítását a nagykövetekre, követekre kívánták bízni úgy, hogy rendelkezésükre bocsátanak egy speciális tanácsost. Végül azzal az indítvánnyal éltek, hogy a

⁸³ Uo.

⁸⁴ Kína esetében a Szovjetunió Minisztertanácsa 1950. március 21-i határozatával fogadták el azt az instrukciót, amely megszabta a tanácsadók feladatait, viselkedési normáit és a kínai államigazgatási szervekkel való kapcsolattartás módját. Kínában a tanácsadók munkáját közvetlenül a nagykövetség gazdasági tanácsosa irányította, a tanácsadói csoport vezetője munkájának irányát a nagykövet határozta meg. Mongóliában már 1929-ben instrukciókat dolgoztak ki a tanácsadók számára, illetve 1934-ben megállapodást kötöttek a szovjet instruktorokat és szakértőket illetően. Munkájukat a kormány, illetve a mongol párt mellett működő tanácsadó (aki egyben a nagykövetség tanácsosa is volt) irányította, tevékenységük irányát ott is a nagykövet szabta meg. Uo.

Kínában dolgozó szakértők tevékenységét meghatározó minisztertanácsi határozat érvényét terjesszék ki a népi demokratikus országokban dolgozó szovjet tanácsadókra, szakértőkre is.⁸⁵

Ami az államigazgatásban dolgozó szovjet tanácsadók és szakértők funkcióit és kötelezettségeit illeti, azt egy 1952 májusában kiadott instrukció határozta meg, amit a Szovjetunió Minisztertanácsa *A népi demokratikus országok hivatalaiba és üzemibe kiküldött szovjet tanácsadók és specialisták irányításának megjavításáról* című határozatával összefüggésben készítettek el. Ennek az instrukciónak megfelelően előírták számukra, hogy legyenek tájékozottak a párt politikájáról az adott országban, a helyi vezetők mellett konzultánsként dolgozva nyújtsanak segítséget konkrét intézkedések megvalósításában; „tanúsítsanak kezdeményezőkézséget a szervezeti és gyakorlati kérdések felvetésében és megvalósításában”. Ennek kapcsán hangsúlyozták, hogy a tanácsadónak nincs joga beavatkozni a végső döntés meghozatalába, és részt venniük ennek a döntésnek a gyakorlati megvalósításában. A tanácsadónak csak azt engedték meg, hogy ajánlásokat adjon, de azt is csak a nagykövet egyetértésével vagy annak megbízásából, és a gazdasági kérdésekben illetékes tanácsos egyetértésével. Csak az utóbbinak volt joga, hogy felsőbb hatóságokhoz forduljon, ha vitás kérdések vetődtek fel, de ez esetben is csak a nagykövettel egyetértésben.⁸⁶

Jevgenyij Kiszeljov magyarországi szovjet nagykövet 1952. december 16-án Gerő Ernővel folytatott beszélgetése alkalmával afelől érdeklődött, mit gondol Gerő a Magyarországon dolgozó szovjet tanácsadók és szakértők képzettségéről és munkájáról, utalva utóbbinak az MDP KV 1952. november 29-i ülésén a Földművelésügyi Minisztérium és a gépállomások munkáját bíráló hozzászólására,⁸⁷ ahol már több mint egy éve nagyszámú tanácsadó és szakértő dolgozott. A nagykövet úgy vélte, ezzel összefüggésben természetesen vetődik fel a kérdés, hogy a tanácsadók teljes egészében teljesítették-e kötelezettségüket. Gerő azt válaszolta, hogy a tanácsadók többségét személyesen ismeri, és szerintük sikeresen birkóznak meg feladataikkal, velük szemben nincsenek kritikai észrevételei. Kiszeljov mindenesetre azt kérte, ha ilyenek lennének, a „közös ügy érdekében” mondja azt el neki, mivel akkor menet közben javítani lehet munkájukon.⁸⁸

Az MDP KV Titkársága 1953. március 18-án tárgyalta ismét az iparban és közlekedésben dolgozó szovjet tanácsadók munkájának hasznosításáról szó-

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ T. V. Volokityina – G. P. Murasko – A. F. Noszkova – T. A. Pokivajlova: *Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa*. 644.

⁸⁷ MNL OL M-KS 276. f. 52/22. ö. e. Gerő Ernő a magyar népgazdaság 1952. évi helyzetéről és az 1953. évi feladatokról tartott előadói beszédét bírálta az FM munkáját.

⁸⁸ AVP RF f. 077. op. 32. papka 152. gy. 9. Feljegyzés a Gerő elvtárral folytatott beszélgetésről.

ló jelentést.⁸⁹ A dokumentum szerint már csaknem minden iparágban dolgoztak szovjet tanácsadók, akiknek segítsége a tervteljesítés támogatása mellett „nagy mértékben hozzájárult a Szovjetunió iránti szeretet elmélyüléséhez, a szovjet technika és tudomány megbecsüléséhez és alkalmazásához ipari vezetőinknél és műszaki értelmiségünkénél”. A szovjet szakemberek javaslatai főként az iparban jelentkező műszaki problémák megoldására irányultak, de szervezési javaslatokat is tettek a minisztériumi és vállalati munka megszervezésére és a szervezeti felépítés megváltoztatására. A tanácsadók munkájának méltatása után a jelentés azonban önkritikusan és némi eufemizmussal elismerte, hogy az elért eredmények elmaradtak a tanácsadóktól kapott javaslatokban rejlő lehetőségek mögött, s részletesen ismertette ennek okait.

A jelentést készítő Friss István, az MDP KV Terv-, Pénzügyi és Kereskedelmi Osztály vezetője szerint egyes helyeken a szakemberek „maradisága vagy éppen ellenséges magatartása” akadályozta a tanácsadók, szakemberek munkáját és javaslataik megvalósítását. Elmarasztalta a minisztériumokat, mert nem tették meg a szükséges intézkedéseket, hogy biztosítsák a szovjet szakemberek számára azokat a körülményeket, amelyek munkájuk maximális hasznosításához és a tanácsok gyakorlati bevezetéséhez szükségesek. A minisztériumok vezetőinek többsége magára hagyta a tanácsadókat, azokkal csak főosztályvezetők, osztályvezetők vagy vállalati igazgatók foglalkoztak, sőt olyan is előfordult, hogy „a tanácsadóknak maguknak kellett a terület problémáit megkeresniük”. A minisztériumokban nem jelölték ki a felelősöket, akik a szovjet tanácsadókkal és munkájukkal megfelelően foglalkoztak volna, elmulasztották munkaprogramjuk összeállítását. A minisztériumok vezetői nem siettek a tanácsadók javaslatait megvalósítani, javaslataikat fel sem jegyezték, és azok végrehajtását nem ellenőrizték, a minisztériumok és a vállalatok műszaki fejlesztési tervében a szovjet tanácsadók javaslatainak csak egy részét vették figyelembe. A tanácsadók mellé sok esetben csak tolmácsot adtak, ahelyett, hogy olyan műszaki szakembereket állítottak volna oda, akik hasznosítani tudják tanácsaikat. A Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkársága volt az egyetlen szerv, amely a tanácsadók javaslatainak bevezetése felett valamiféle ellenőrzést gyakorolt.

Friss István véleménye szerint a minisztériumok pártbizottságai, a vállalati pártbizottságok, de maga az MDP KV Ipari és Közlekedési Osztálya sem ellenőrizte, hogy a minisztériumok és vállalatok valóban biztosítják-e a szovjet tanácsadók munkájának minden előfeltételét.

A szovjet tanácsadók és szakértők által nyújtott segítség jobb felhasználása és az eredmények növelése érdekében Friss István azt javasolta, hogy minden Magyarországon tartózkodó szovjet tanácsadó esetében egy miniszterhelyettes legyen felelős a vele való foglalkozásért, az tájékoztassa a tanácsadót a munka elkezdésekor és később folyamatosan a terület legfontosabb problémáiról. A minisztérium egész területén működő tanácsadókkal a miniszternek

⁸⁹ MNL OL M-KS 276. f. 54/235. ö. e.

kellett volna foglalkozni, és Friss úgy vélte, helyes lenne a tanácsadókat esetenként a minisztérium kollégiumi üléseire is meghívni.⁹⁰ Indítványozta, hogy a szovjet tanácsadók megérkezésekor a velük való megbeszélés után részletes munkaprogramot dolgozzanak ki számukra. Javasolta, hogy a tanácsadók mellé fiatal, megbízható mérnökök kerüljenek, lehetőleg olyanok, akik ismerik az orosz nyelvet. Indítványozta, hogy a minisztériumok rendszeresen ellenőrizzék, hogyan hasznosítják a javaslatokat, és a vállalatigazgatók havonta készítsenek jelentést a miniszternek a javaslatok megvalósításáról, illetve vonják felelősségre azokat, akik a javaslatok felhasználásának elmulasztásáért felelősek. Friss a minisztériumok és a vállalatok pártbizottságainak feladatává tette volna, hogy ellenőrizzék a szovjet tanácsadók javaslatainak megvalósítását, illetve hogy az elért eredményeket használják fel a Szovjetunió népszerűsítésére. A Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetségének a műszakiakat kellett volna mozgósítania a szovjet termelési módszerek fokozott alkalmazására.

Friss István javaslatai határozattá váltak azzal, hogy a javasolt intézkedéseket az összes gazdasági minisztériumra ki kellett terjeszteni, a nem gazdasági minisztériumoknak viszont az előterjesztés szellemében kellett kidolgozni az intézkedéseket a maguk területére.⁹¹

A rendelkezésünkre álló adatok alapján úgy tűnik, hogy 1953 és 1956 között újabb tanácsadók Magyarországra hívására lényegesen ritkábban került sor, inkább a már itt tartózkodók kiküldetési idejének meghosszabbítása volt a jellemző, amelyet viszont rendre a magyar minisztertanács kezdeményezett. Az új hazai szakembergárda létrejöttével egyfelől már nem volt szükség a külföldre kiváltságokat élvező szovjet szakértőkre, másfelől – bár a tanácsadók intézményének részleges felszámolására majd csak a következő évtizedben került sor – működésük hatékonyságát a Sztálin halála utáni szovjet vezetésben is többen megkérdőjelezték. Lavrentij P. Berija Georgij M. Malenkovnak a csehszlovákiai pénzügyi reform bevezetése miatt tiltakozó prágai és pilseni sztrájkokkal és munkásmegmozdulásokkal kapcsolatban írt 1953. június 1-jei levelében a tanácsadók tevékenységével kapcsolatban több olyan megállapítás is szerepelt, amely az egész keleti blokkra vonatkozatható. „A csehszlovákiai eseményekkel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a többi népi demokratikus országot illetően sem rendelkezünk elegendő információval a valós politikai és gazdasági helyzetről. A tanácsok, amelyeket barátainknak adunk, mellékesek, rendszertelenek, számos esetben nincsenek összehangolva a népi demokratikus országok és a Szovjetunió gazdasági-politikai feladataival. Sőt, egyenesen meg kell mondani, hogy tanácsaink nem mindig voltak szerencsések.”

⁹⁰ Erre néhány esetben valóban sor is került. Az Országos Tervhivatalnál dolgozó Vjacseszlav Kornilovics Bacsin szinte minden kollégiumi ülésen jelen volt.

⁹¹ MNL OL M-KS 276. f. 54/235. ő. e.

A tanácsadókról történő „gondoskodás”

Amíg 1944–1949-ben a régió országai a tanácsadókkal kapcsolatos kiadásoknak csak egy részét fedezték, addig 1949 októberében alapjaiban változtak meg a tanácsadók és szakértők finanszírozásának feltételei. A Szovjetunió Minisztertanácsa új határozatot hozott ebben a kérdésben, amelynek értelmében 1949. november 1-jétől új fizetési rend lépett életbe.⁹² E határozat alapján folytatták le a kétoldalú tárgyalásokat, és kötötték meg a szovjet tanácsadók és szakemberek ellátására vonatkozó egyezményeket. A Szovjetunió és a magyar kormány között 1950. február 7-én jött létre a megállapodás.

Az egyezmény a szovjet szakemberek magyarországi kiküldetésének idejét három évben maximalta. Idő előtti visszahívásukra a két fél illetékes szerveinek megegyezése alapján kerülhetett sor; ennek költségeit – amennyiben hat hónapnál kevesebb ideig tartózkodott Magyarországon, és arra a magyar kormányon kívül álló okok miatt került sor – a szovjet fél fedezte. Ha a szovjet kormány a kiküldetési határidő lejárta előtt hívta vissza valamely szakembert, annak pótlásáról gondoskodnia kellett, s a cserével kapcsolatos költségeket ugyancsak ő fedezte.

Az egyezmény 3. cikke rendelkezett a szakemberek fizetésének megállapításáról és a nekik nyújtandó szolgáltatásokról. Eszerint munkabérüket forintban kellett kapniuk, olyan összegben, amelyet az azonos munkakörben dolgozó és azonos szakképzettségű magyar szakemberek kaptak, beleértve a különböző fizetési pótlékokat és természetbeni juttatásokat is. Ezenkívül a magyar kormánynak meg kellett téríteni a szovjet kormány számára a szakemberek Magyarországra történt kiküldetésével kapcsolatos költségeket: a szakember és családja útiköltségét, napidíjukat, elszállásolási költségeiket és munkabérüket arra az időre, amíg úton vannak oda és vissza, a csomagszállítás költségeit fejenként 80 kg-ig, költözködési segílyt (ezt még a Szovjetunióban folyósították a kiküldetés előtti egyhavi fizetésnek megfelelő összegben), valamint szabadságmegváltást egyhavi fizetésnek megfelelő összegben minden Magyarországon eltöltött munkaév után. (Ez utóbbi a tanintézetekben dolgozó szovjet szakemberek esetén kéthavi fizetés volt.) Mindezekon túl a magyar kormánynak minden kiküldött szakemberért – az illető szakképzettségétől függően – havi 2000–4000 rubelt kellett fizetni kárpótlásul azért a veszteségért, melyet a megfelelő szovjet hivatal vagy vállalat viselt dolgozójának külföldre való kiküldetésével összefüggésben.

Az egyezmény 5. cikke azt is előírta, hogy a magyar kormánynak a szakemberek magyarországi tartózkodásának időtartamára ingyenes lakást kell rendelkezésre bocsátania teljes berendezéssel, fűtéssel és világítással.⁹³

⁹² T. V. Volokityina – G. P. Murasko – A. F. Noszkova – T. A. Pokivajlova: *Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa*. 614.

⁹³ MNL OL XIX-J-1-f355. d. 22. sz. Egyezmény. Egyezmény a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Kormánya között szovjet

(A szovjet kormány 1949. október 31-i határozatában ezen kívül meghatározta azt is, hogy a kiküldöttek milyen kiegészítő juttatásokat kaptak a szovjet kormánytól.⁹⁴)

Az 1950. február 7-én kötött egyezmény ugyan szabályozta a Magyarországra küldött szakemberek fizetését, de az egyezmény e részének gyakorlati végrehajtása terén különböző problémák merültek fel. Különösen az első hónapokban nem tudták biztosítani, hogy a szovjet szakemberek fizetésének megállapítása minden esetben a Szovjetunióban betöltött munkakörük pontos figyelembe vételével történjen (egyes vélemények szerint ez csak oly módon lett volna megoldható, ha szovjet részről állandó összekötőt jelöltek volna ki a különböző szakemberek fizettségmegállapításának koordinálására), és tisztázatlan volt azon kártérítési összeg megállapításának módja is, amelyet a magyar kormány a szakember munkájának a szovjet népgazdaság szempontjából való kiesése miatt kellett fizetnie.⁹⁵

Addig, amíg a fizetések pontos megállapítása meg nem történt, előlegként általában havi 3000 Ft-ot fizettek a tanácsadóknak. 1951-ben átlag 3500–4000 Ft körül mozgott az illetmény, de például a Bánya- és Energiaügyi Minisztériumnál akadt 5000 Ft-os fizetés, sőt 1952-ben Gudkov rendező 6000 Ft, Posphehin balettmester pedig havi 7000 Ft tiszteletdíjat kapott.⁹⁶ Az Igazságügy-minisztériumhoz 1952 novemberében érkezett Nyikolaj Mihajlovics Ricskov részére 7500 Ft, Jurij Andrejevics Kaljonov részére 5000 Ft fizetést állapított meg a tárcá.⁹⁷

Az egyes tárcáknál ideiglenesen dolgozó tanácsadók fizetését a Magyarországi Szovjet Javakat Kezelő Hivatal folyósította, amely az elszámolást közvetlenül a Pénzügyminisztériummal intézte. Ez azonban nem vonatkozott a hosszabb ideig Magyarországon tartózkodó tanácsadókra, az ő fizetésüket az egyes tárcáknak kellett folyósítani.⁹⁸

A szovjet nagykövet Moszkva utasítására a magyar pártvezetés előtt felvette a rendteremtés szükségességét, és a kérte a megállapodásban előírtakhoz

szakembereknek a Magyar Népköztársaság hivatalaiban, szervezeteiben és vállalataiban végzendő munkára való kiküldetéséről és javadalmazásuk feltételeiről.

⁹⁴ A határozatot közli: *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov*. Tom 2. 248–250.

⁹⁵ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. 61. t. sz. n. (24. d.) Feljegyzés a szovjet szakemberek illetményéről. A magyar kormány a Külügyminisztériumon keresztül már 1950. július 14-én kezdeményezte az Egyezményből adódó egyes fizetési kötelezettségek kérdésének tisztázást, arról azonban nincs információ, hogy az ügyben folytak-e egyeztetések, illetve született-e valamilyen megállapodás. (MOL XIX-L-1-k 009/1950 24. d.)

⁹⁶ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. 61. t. sz. n. (24. d.) Feljegyzés a szovjet szakemberek fizetéséről.

⁹⁷ MNL OL XIX-L-1-k 1. t. Vegyes iratok sz. n. (264. d.)

⁹⁸ Száberszki József, a Pénzügyminisztérium főosztályvezetője erről 1952. október 17-én kelt levelében tájékoztatta az egyes minisztereket. MNL OL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.)

való visszatérést. Ez a téma szóba került Jevgenyij Kiszeljov 1952. december 16-án Gerő Ernővel folytatott beszélgetése alkalmával is. A nagykövet kérte, hogy bocsássák a nagykövetség rendelkezésére az adatokat azokról az összegekről, amelyeket a szovjet tanácsadók-szakértők számára 1952-ben kifizettek költözési pénz, útiköltség, szabadság idejére járó fizetésként annak érdekében, hogy elvégezhessek a szükséges elszámolást a két kormány között. Úgy vélte, a fizetések megállapításánál is az 1950. február 7-i megállapodás betűjéből és szelleméből kell kiindulni, ezért – annak ellenére, hogy Gerő állítása szerint nem sértették meg az egyezményt – konkrét példákat és összehasonlító adatokat kért a szakértőkhöz hasonló beosztásban lévő magyar szakemberekre vonatkozóan.⁹⁹

A tanácsadókat ünnepek alkalmával a Pénzügyminisztérium reprezentációs számlája terhére megajándékozták.¹⁰⁰ A szovjet tanácsadók attól az intézménytől, ahol dolgoztak, általában gépkocsit is kaptak személyi használatra, amelyet ugyancsak a Pénzügyminisztérium fizetett. A gépkocsik havi igénybe vételéről a Garázsipari Vállalatnak a Pénzügyminisztérium felügyelete alatt működő garázs megküldte a szovjet tanácsadók által használt gépkocsik km-kimutatását, ami 1951 júniusában arra készítette a Pénzügyminisztériumot, hogy a Közoktatásügyi Minisztérium, a Kohó- és Gépipari Minisztérium, a Földművelésügyi Minisztérium és a Népművelési Minisztérium vezetőinek figyelmét felhívja arra, hogy „a szakértők által használt gépkocsik igénybe vételét a takarékosság szempontjainak megfelelően szíveskedjék biztosítani”.¹⁰¹ A kimutatásból ugyanis kiderült, hogy például a VKM egyik szakértőjének autója 3929, a másik 3394 km-t futott egyetlen hónap alatt.

A szaktanácsadók elhelyezésére 1950-ben Gerő Ernő engedélyével a Reprezentatív Vendéglátóipari Igazgatóság keretén belül „Csillag Miklós Villaház” elnevezésű vállalat alakult, amely ténylegesen a Pénzügyminisztérium Nemzetközi Főosztályának irányítása és ellenőrzése alatt állt.¹⁰² Ennek a vállalatnak volt a feladata a tanácsadók lakásainak berendezése, karbantartása, takarítása. Elhelyezésükre hat villaház állt rendelkezésre. Az első villaházból, amely a XIV. kerületi Zichy Géza utca 5. szám alatt volt, már 1950 elején ki-

⁹⁹ AVP RF f. 077. op. 32. papka 152. gy. 9.

¹⁰⁰ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. 61. t. 001655/1953. (24. d.) Feljegyzés Berei miniszterhelyettes elvtárs részére. A Magyarországon dolgozó szovjet szaktanácsadó elvtársakkal kapcsolatos ügyek intézése és javaslatok az átszervezéssel kapcsolatban. Az októberi forradalom évfordulója alkalmából 1951-ben ajándékcsomaggal kívántak a tanácsadóknak kedveskedni, amelybe virág, cigaretta, konyak, bor és teasütemény került volna, csomagonként 106 Ft értékben. MNL OL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) Feljegyzés Száberszki elvtárs részére. 1951. október 27.

¹⁰¹ MNL OL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) A Pénzügyminisztérium átirata a Közoktatásügyi Minisztériumnak.

¹⁰² MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. 61. t. 001655/1953. (24. d.)

költöztették a lakókat, tatarozták az épületet, és bebútorozták a lakásokat, úgy-hogy 1950. március végén már megkezdődhetett a beköltözés.¹⁰³

1950 áprilisában Vas Zoltán, az Országos Tervhivatal elnöke és Pongrácz Kálmán, Budapest polgármestere megállapodtak, hogy a Mónus Illés (Bem) rakpart 39. szám alatt akkor épülő házat e célra a Pénzügyminisztérium igénybe veszi.¹⁰⁴ Itt – a ház később a Villaház II. elnevezést kapta – 26 lakás (17 egyszobás, 9 kétszobás) állt rendelkezésre.

A Kohó- és Gépipari Minisztérium (KGM) főosztályvezetője és Száberszki József pénzügyminisztériumi főosztályvezető megállapodtak, hogy az épületben lehetőleg csak a KGM vonalán érkező szovjet szakértőket helyezik majd el. Mivel időközben a többi tárcánál dolgozó tanácsadók részére biztosított lakás kevésnek bizonyult, végül mások is beköltöztek, míg a honvédelmi vonalon dolgozó, később érkezett szakértőknek az addigra használatba vett Villaház III-ban (Tinódi utca 2/a) biztosítottak lakást. 1951 júniusában a honvédelmi tárcánál működő szakértők – munkájuk bizalmas természetére való hivatkozással – határozottan kérték, hogy a Bem rakpart 39. szám alatt álló épületből a legsürgősebben költöztessék át más lakásokba a többi szakembert. Ennek azonban magyar részről nem tudtak eleget tenni mindaddig, amíg a Palace Szálló el nem készült.¹⁰⁵

Az egyre nagyobb számban – ráadásul családostól – érkező szakértők elhelyezése a magyar szervezetnek egyre nagyobb problémát okozott; a három villaházban 1951 tavaszára már csak 6 lakás állt rendelkezésre. 1951. március 20-án a Pénzügyminisztérium és az Országos Tervhivatal képviselői megbeszélést tartottak a Fővárosi Lakásgazdálkodási Hivatal, illetve a Fővárosi Tervező Intézet munkatársaival, hogy megoldást találjanak a problémára. Az értekezleten úgy határoztak, hogy a Hattyú utca 12. szám alatti romos házát a legsürgősebben fel kell építeni, és meg kell vizsgálni, hogy a Vorosilov út (a mai Olof Palme sétány) 38. szám alatt álló telekre lehet-e építkezni. A házak terveit a lehető legrövidebb időn belül el kellett készíteni. Már ezen az értekez-

¹⁰³ A házban összesen 18 család lakott, részükre lelépési díjként 220 000 Ft-ot fizettek ki. Az épület rendbetétele, a lakások kifestése és bebútorozása kb. 700 000 Ft-ot emésztett fel. MNL OL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) Feljegyzés Száberszki elvtárs részére. 1950. március 20.

¹⁰⁴ A megállapodás úgy szövelt, hogy Pongrácz átiratban értesítést küld, ha az épület beköltözhető állapotban lesz. Tévedés folytán azonban az értesítést a Pénzügyminisztérium Elnöki Főosztálya kapta, amely – az ügy bizalmas kezelése miatt – nem tudott az épület rendeltetéséről és azt gondolta, hogy a lakáshivatal a minisztérium dolgozói részére utalta ki a lakásokat, amelyek szétosztását már el is kezdték. Gerő Ernő azonban úgy rendelkezett, hogy a lakásokba senki nem költözhet be és hozzá kell kezdeni a berendezéshez. MNL OL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) A Pénzügyminisztérium IV/a ügyosztályának feljegyzése, 1950. június 20.

¹⁰⁵ MNL OL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) Feljegyzés Olt miniszter elvtárs részére, 1951. június 16.

leten felmerült az az ötlet is, hogy a Palace Szállót is a szakértők elhelyezésére kell igénybe venni.¹⁰⁶

A Hattyú utca 12. sz. alatt felépítendő ház terveit a Fővárosi Tervező Intézet el is készítette, de az építési vállalatok a munkák elkezdését nem tudták vállalni.¹⁰⁷ A Pénzügyminisztérium Nemzetközi Főosztálya így 1951. március 29-én feljegyzést készített Vas Zoltánnak, amelyben azt kérték, hogy a Rákóczi út 43. sz. alatt található egykori Palace Szálló épületét vagy legalább annak felsőbb emeleit bocsássák a szovjet szakemberek elhelyezésének céljából a Pénzügyminisztérium rendelkezésére.¹⁰⁸ Az Országos Tervhivatal ehhez hozzájárult, a Kereskedelmi Beruházási Vállalat 1951 áprilisában hozzá is kezdett a szükséges javítási munkák elvégzéséhez. Néhány hónapos üzemeltetés után azonban kiderült, hogy a szovjet szakértők igényeit nem elégíti ki a szálloda, az ott lakók ugyanis állandóan kifogásolták, hogy nem elég barátságos és „nincs meg az a családias otthonuk benne, amire vágnak”. Hiányolták a konyhát és a külön fürdőszobát, zavarta őket a forgalmas Rákóczi út zaja.¹⁰⁹

1951. szeptember elején igénybe vették az Attila körút 6–8–10. sz. alatt álló 39 lakásos épületet is – ez lett a Villaház IV. –, ahonnan a lakók átköltöztetését a Közületeket Elhelyező Bizottság (KÖZELBIZ) hajtotta végre.¹¹⁰

¹⁰⁶ MNL OL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) Feljegyzés. Szovjet szakértő elvtársak elhelyezése.

¹⁰⁷ MNL OL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) A Pénzügyminisztérium Nemzetközi Főosztályának levele Vas Zoltánnak, 1951. április 20.

¹⁰⁸ MNL OL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) A Pénzügyminisztérium Nemzetközi Főosztálya feljegyzése Vas Zoltánnak, 1951. március 29. A Palace Szálló épületében akkor a MÁV Pályaépítő és Felújító Üzemi Vállalat, valamint a Szálloda és Élelmezési Kereskedelmi Központ székel. Őket a Royal Szálló épületébe akarták átköltöztetni.

¹⁰⁹ A Szálloda és Élelmezési Kereskedelmi Központban úgy vélték, hogy a szálloda fenntartására fordított összeg nem állt arányban a kihasználás fokával, ezért azt javasolták, adják át szálloda céljára. (MNL OL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) Javaslat a Palace Szálló megfelelő kihasználására. 1951. november 29.) Mivel azonban az volt a véleményük, hogy „A mi gondoskodásunk a szovjet elvtársakkal szemben kimeríthetetlen, mint amilyen kimeríthetetlen minden kommunista számára a marxi–lenini kincsesár. Meg kell találni mindig azt az utat, amely kidomborítja szeretetünket a szovjet elvtársakkal szemben, amely egyben az igazi megbecsülést is jelenti.”, azt javasolták, hogy a szakértőket a XII. kerület Művész utca 2. szám alatt található Diana panzióban helyezték el. Alternatívaként szóba jött még a Művész utca 4. szám alatt található villa és a margitszigeti Nagyszálló is. (MNL OL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) Feljegyzés a Palace helyett keresett új hellyel kapcsolatban. 1951. december 13.) A rendelkezésünkre álló iratokból nem derül ki, hogy végül milyen megoldás született.

¹¹⁰ A házban több felelős beosztásban dolgozó funkcionárius is lakott, akik munkájuk elismeréseképpen jutottak a lakáshoz. Az átköltözés során a lakók egy részét olyan lakásokba költöztették, ahol a korábbinál magasabb lakbért kellett volna fizetniük. Esetükben – méltányosságból – hozzájárultak ahhoz, hogy új lakásukban is az Attila körüti házban általuk fizetett régi, alacsonyabb lakbért fizethessék. MNL OL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) Feljegyzés Olt miniszter elvtárs részére. 1951. december 29.

1951 őszén került szóba, hogy a Benczúr utcában építsenek fel egy házat a szovjet szakértők elhelyezésére, s a 39 lakásos épület 1953 nyarára el is készült. A VI. Villaházról csak annyit tudunk, hogy a 22 lakással rendelkező házat a Szilágyi Erzsébet fasor 10. szám alatt építették fel 1953-ban.

Az elszállásolásra alkalmas épületek átalakítása, a szakértők külön igényeinek kielégítése (pl. az Attila úti házba nyomógombos lift beszerelése, a szovjet rádióműsor vételére alkalmas rádiókészülékek beszerzése), valamint a bútorzat tetemes összegeket emésztett fel. A magyar államnak nemcsak a berendezési tárgyakat kellett biztosítani, de például a textilneműket is (ágyneműk, törölközők, konyharuhák, függönyök) központilag vásárolták meg. Ezeknek a kiadásoknak teljes összegét nem ismerjük, de nagyságrendjük bemutatásához rendelkezésünkre áll néhány adat.

A Tinódi utca 2/a szám alatt található Villaház III. rendbetételére és berendezésére felhasznált összegről 1951. március végén készült kimutatás szerint a bútorok, lakástextiliák, világítás, rádiók, szőnyegek, függönyök, terítők, illetve asztalos, építési munkák, egyéb berendezési tárgyak, valamint a takarítás, közlekedési és szállítási költségek összesen 731 835,60 Ft-ot emésztettek fel.¹¹¹ 1951 májusában pedig a Villaház I. lakásaiban található függönyök mosása 3356 Ft-ba került.¹¹²

A kormány szerepet vállalt a tanácsadók és szakértők ételmisszer-ellátásának biztosításában is. A Villaház II-ben központi konyhát állítottak fel, amelyben magyar szakácsnő főzött az ott lakók számára, néhányan azonban lemondtak erről a szolgáltatásról, mert a gyomruk nem bírta a nehéz, fűszeres magyar ételeket. Mivel a lakók nem tudtak megegyezni az anyagbeszerzési és egyéb költségek megosztásában sem, 1950 októberében egy ideig nem vették igénybe a konyhát.¹¹³ A Villaház hús- és vajellátását a Belkereskedelmi Minisztérium biztosította; ezt a szolgáltatást 1951. április elején szüntették be azért, mert

¹¹¹ MNL OL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) Kimutatás a Tinódi utca 2. villaház berendezéséről, 1951. március 22.

¹¹² Mindezt azért tudjuk ilyen pontosan, mert a villaházban dolgozó takarítónők május 1-re felajánlották, hogy házilag kimossák és kivasalják az összes (lakásonként 9 darab) csipkefüggönnyt. Ha a mosást a Béke Szálló mosodájában végeztették volna el, a fenti összeget kellett volna fizetni érte. A takarítónők viszont csak 1 kg kenőszappant és 4 kg mosósózdát használtak fel, s ezzel 3328 Ft megtakarítást értek el. (MNL OL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) Fodor József feljegyzése a Pénzügyminisztérium IV/a Osztálya részére, 1951. április 27.)

¹¹³ MNL OL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) Fodor József feljegyzése a Pénzügyminisztérium IV/a osztályának, 1950. október 19. Az ügyben 1950. november 11-én az ott lakó szovjet szakértők egy részének részvételével külön megbeszélésre is sor került, ahol a főzéssel kapcsolatban sikerült kompromisszumos megállapodásra jutni. A magyar fél ugyan felajánlotta, hogy a szakácsnőn kívül biztosítja a konyhafelszerelést és segít az élelmiszerek beszerzésében is, ezt azonban a lakók egyöntetűen elutasították, és közölték, hogy ők mindig csak a már elfogyasztott étel után hajlandók fizetni. Ily módon viszont magyar részről a szakácsnőnek rendelkezésre kellett bocsátani egy bizonyos összeget, amelyből beszerezhetette a szükséges nyersanyagokat, illetve ki kellett jelölni egy olyan Közért-üzletet, ahol

a szovjet nagykövetséggel abban állapodtak meg, hogy az egész budapesti szovjet kolónia egy helyről fogja beszerezni az élelmiszereket.¹¹⁴ Ebben az időszakban többen étkeztek a szovjet klubban is.

A kormány fontosnak tartotta, hogy az ideérkező szakemberek szórakoztatásáról és kulturális igényeik kielégítéséről is gondoskodjon; ez minden minisztériumnál az arra kijelölt tárcafelelős feladata volt. Nekik kellett figyelemmel kísérniük, hogy az adott tárcánál, illetve a felügyelete alá tartozó szerveknél dolgozó szakértők hogyan illeszkedtek be a magyarországi életbe, érdeklődési körüknek megfelelő szórakoztatásuk hogyan biztosítható.

Azok számára, akik rövidebb ideig tartózkodtak Magyarországon, kirándulásokat kellett szervezni, hogy hozzávetőleges képet kaphassanak az országról. A hosszabb ideig itt tartózkodóknak – abban az esetben, ha szabadságra nem utaztak haza a Szovjetunióba – üdülési lehetőséget is biztosítani kellett, vagy a tárca saját üdülőjében, vagy a SZOT üdülési főosztálya segítségével Galyatetőn, Lillafüreden, illetve a Mecsekben.¹¹⁵

1951 októberében kimutatás készült arról, hogy egy tapasztalatátadás céljából Magyarországon tartózkodó szovjet szakértő havi átlagban 21 300 Ft-ba került a magyar államnak.¹¹⁶ Ennél a kalkulációnál az útiköltséget és a szakértők munkahelyén felmerülő egyéb költségeket (tolmács, védőruha stb.) nem is vették figyelembe. Arra vonatkozóan azonban még nem történtek számítások, hogy az évente Magyarországon tartózkodó kb. 100 tanácsadó, illetve szakember itt-tartózkodása mekkora összeget emésztett fel a fizetéseken és a lakás, illetve ellátás biztosításán kívül. A szovjet kormánynak nem csupán a fentebb már említett kártérítési összeget kellett megfizetni a tanácsadók után, de a tanácsadók (és családtagjaik) utazási költségeit, illetve a szabadságukért járó illetményeket is meg kellett téríteni. Ilyen címen a szovjet kormány 1951 második felében 2 962 009 rubel követelést támasztott Magyarországgal szemben.¹¹⁷

az igényeknek megfelelő termékeket mindig akadálytalanul be tudta szerezni. (MNL OL XIX-L-1-k sz. n. 264. d. Feljegyzés. 1950. november 13.)

¹¹⁴ MNL OL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) Feljegyzés a Villaház II hús- és vajellátásának beszüntetéséről.

¹¹⁵ A szórakoztatás költségeinek megtérítését – amennyiben az a minisztériumi keretből nem volt biztosítható – póthitel formájában a Pénzügyminisztérium Nemzetközi Főosztályán keresztül az Államháztartási Főosztálytól kellett kérni. MNL OL XIX-L-1-k sz. (264. d.) Feljegyzés a Magyarországon dolgozó szovjet elvtársak kulturális gondozása tárgyában tartott értekezletről.

¹¹⁶ Ez a következő tételekből adódott össze: fizetés 3000 Ft, munkabérpótlék 3500 Ft, térítés 9000 Ft, személygépkocsi-használat 5000 Ft, lakásköltségek (amortizáció, karbantartás, fűtés, villany, gáz, telefon, kulturális költségek, személyzet) 800 Ft. MNL OL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) Feljegyzés Száberszki elvtárs részére 1951. október 15.

¹¹⁷ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. 61. t. sz. n. (24. d.) Szkladán Ágoston nagykövet levele.

A szovjet kormány 1949. október 21-i határozata lehetővé tette a népi demokratikus államokban dolgozó tanácsadók számára, hogy fizetésük 1/3-át rubelben átutalhassák a szovjet Állami Banknak. Ezen kívül lehetőségük volt a magyarországi tartózkodásuk alatt megszerzett ingóságai kivételére is. A gyakorlat az ő esetükben az volt, hogy a Magyar Nemzeti Bank azon szovjet állampolgárok részére, akik hivatalos kiküldetésben tartózkodtak Magyarországon, visszaköltözésük alkalmával engedélyezte mindazoknak az ingóságoknak a kivételét, amelyet itt-tartózkodásuk ideje alatt szereztek. Ezek főleg bútorok, konyhai berendezési tárgyak voltak, de engedélyt adtak hangszerek, művészeti tárgyak és szőnyegek kivételére is.¹¹⁸

1956 után: a rendszer leépülése

A Budapesti Rendőrkapitányság szovjet tanácsadóit 1956. október 29-re virradóan szovjet katonai repülőgépen Moszkvába menekítették,¹¹⁹ és valószínűleg ekkor elhagyták az országot a más területen dolgozó tanácsadók és szakértők, valamint családtagjaik is. Az általuk lakott házakba a forradalom alatt lakásfoglalók költöztek be.

Nem távozott azonban valamennyi tanácsadó, sőt átmenetileg újak érkeztek. Az állambiztonsági szervek tanácsadói mellett az 1956. októberi forradalom alatt a KGB vezetője és több munkatársa is Magyarországon tartózkodott. 1956. november–december folyamán a letartóztatásokat és a letartóztatott felkelők ügyének vizsgálatát jórészt szovjet állambiztonsági munkatársak végezték, még a kihallgatási jegyzőkönyvek is orosz nyelven készültek. I. A. Szerov tábornok 1956. november folyamán folyamatosan tájékoztatta a szovjet pártvezetést a KGB által foganatosított megtorló intézkedésekről.

Szerov indítványozta a magyar vezetőknek, hogy az operatív munka megszervezésére hozzanak létre KGB-tanácsadói apparátust huszonhét fővel, amelyből tizennyolcan az állambiztonsági szerveknél, öten a rendőrségnél, négyen pedig a speciális technikával foglalkozó részlegnél dolgoztak volna.¹²⁰ 1956. december 3-án Kádár János és Münnich Ferenc a Szerovval folytatott megbeszélésre hivatkozva huszonhárom tanácsadót kért az SZKP KB-tól az állambiztonsági vonalra. A KGB elnöke a Szovjetunió Belügyminisztériumával lefolytatott egyeztetés alapján a magyarok kérését teljesíthetőnek tartot-

¹¹⁸ Ezt az értékhátart 6 hónapi itt-tartózkodási idő után 10 000, 9 hónap után 15 000, egy év után 20 000, 1–2 év között 30 000, 2 éven felül 40 000 Ft-ban javasolták megállapítani. MOL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) Feljegyzés a visszaköltöző külföldi (szovjet) állampolgárok ingóságai kivitele ügyében, 1952. augusztus 12.

¹¹⁹ Kopácsi Sándor: *Életfogytiglan*. 151.

¹²⁰ Lásd Szerov 1956. november 27-i táviratát az SZKP KB-nak. *Szovjetszkij Szozuz i vengerszkij krizisz 1956 goda*. Red.: Je. D. Orehoa – V. Ty. Szereda – A. Sz. Sztikalin. ROSZPEN, Moszkva, 1998. 704–705.

ta.¹²¹ A szovjet tanácsadók mellé 1956. november 15-én 13, 1956. december 1-jén pedig további 3 főt neveztek ki tolmácsnak a Vizsgálati Osztály állományába.¹²²

Közvetett forrásokból úgy tudjuk, hogy A. D. Beszcsasznov vezérőrnagy volt a Belügyminisztérium szovjet főtanácsadója (orosz szóhasználatul sztar-sij konzultant) a forradalmat követő időszakban, helyettese pedig Nyikolaj Grigorjevics Turko ezredes, aki e minőségében hat évet töltött Magyarországon, és főleg a hálózati operatív munkában segítette a magyar állambiztonsági szerveket. Ács Ferenc, a II/11. (Operatív Nyilvántartó) Osztály vezetője rendszeresen vele beszélt meg a nyilvántartással kapcsolatos problémáit.¹²³

Biszkú Béla belügyminiszter 1960. december 16-án kérte A. Ny. Selepin-től, a KGB elnökétől A. D. Beszcsasznov vezérőrnagy és a vezetése alatt álló tanácsadói apparátus magyarországi tartózkodásának meghosszabbítását – abból a célból, hogy „további segítséget nyújthassanak a Magyar Népköztársaság Belügyminisztériuma állambiztonsági szerveinek mindaddig, amíg erre szükség lesz”.¹²⁴ Távozásuk pontos időpontját nem ismerjük.

Nincs tudomásunk arról, hogy a forradalom leverését követően a szovjet uránszakértőkön kívül érkeztek-e, s ha igen, milyen területen dolgoztak egyéb szakértők. Az uránszakértő csoport 1957. június–július folyamán érkezett Magyarországra, elszállásolásukhoz 15 családi elhelyezést biztosító épületet igényelt Czottner Sándor miniszter.¹²⁵

Ny. Sz. Hruscsov 1958. áprilisi magyarországi látogatása alkalmával felvette a szovjet tanácsadók visszahívásának kérdését. Az SZKP KB 1958. szeptemberében levélben hivatalosan is javaslatot tett a tanácsadói rendszer felszámolására azzal az indokkal, hogy „a kölcsönös viszonyok elavult formái ne

¹²¹ Uo. 720–721. A Belügyminisztériumba a forradalmat követően is érkeztek újabb tanácsadók. 1958. január 21-i levelében Kádár János például egy konzultánst kért a Belügyminisztériumba egy éves időtartamra. DROZDOV belügyminiszter a kérést teljesíthetőnek tartotta és kérte az SZKP KB engedélyét ahhoz, hogy a tanácsadó az 1950. február 7-i kormányközi megállapodás feltételei szerint 1958. I. negyedévében elutazhasson. GARF f. 9401. op. 2. gy. 497.

¹²² Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban ÁBTL) 2.8.1. 576. doboz. (A BM II. Főosztály vezetőjének 24. és 25. számú parancsai a személyi állományra vonatkozólag. 1956. november 15., december 1.) A tolmácsok száma a későbbiekben csökkent, 1958 végén például a Vizsgálati Osztályon a korábbi 3 helyett már csak egy tolmácsot alkalmaztak. (MNL OL XIX-B-1-au 16-746/1/58. A Belügyminisztérium Szervezési Osztályának javaslata a BM II/8. osztálynál szervezési módosításokra, 1958. december 28.)

¹²³ Ács Ferenc 1957. február elején például arról szeretett volna Turkóval tárgyalni, hol gyűjtsék az operatív szervek társadalmi kapcsolataitól kapott írásbeli jelentéseket, feljegyzéseket és hogyan védjék társadalmi kapcsolataikat az egyes osztályok, és kiadása előtt vele akarta megvitatni az MSZMP PB 1957. október 22-i ülésen elfogadott, a nyilvántartási kategóriákra vonatkozó új szabályzatot. ÁBTL I.11.10 71-2202/58 (10. d.)

¹²⁴ MNL OL XIX-B-1-ai 1-a-1468/1960 1292. fsz. Biszkú Béla levele A. Ny. Selepinnek.

¹²⁵ MNL OL XIX-B-1-ai 1-2957/a-57 202 fsz. Czottner Sándor levele Biszkú Bélának urán szakértők elhelyezéséről, 1957. június.

akadályozzák az államaink közötti barátság fejlődését és elmélyítését”.¹²⁶ A magyar fél a szovjet felvetéssel teljes mértékben egyetértett, de hogy a munkában további fennakadás ne legyen, azt kérte, hogy a tanácsadók visszahívása ne egyik napról a másikra történjen, és szükségesnek tartotta, hogy szovjet egyetértés esetén a fegyveres erőknél és az uránbányászatban néhány tanácsadó maradjon Magyarországon.

A választervezet szerint akkor 40 tanácsadó tartózkodott Magyarországon: 8 állandó tanácsadó a Magyar Néphadseregnél, 23 tanácsadó a BM-nél, és 9 uránipari szakértő. Magyar részről azt javasolták, hogy a hadseregnél dolgozó tanácsadók közül négy, a Belügyminisztérium tanácsadói közül 20 tanácsadó az év végéig utazzon vissza. Az urániparban dolgozók közül négyen szintén visszautaztak.¹²⁷

Feltehetőleg a gazdasági, illetve tudományos-műszaki együttműködés keretében 1956 után is érkeztek szovjet szakemberek Magyarországra, de nem rendelkezünk adatokkal sem létszámukra, sem arra vonatkozóan, hogy milyen területen foglalkoztatták őket. Apró Antal a budapesti szovjet nagykövettel 1958. december 27-én folytatott beszélgetése alkalmával – közvetetten utalva a korábbi évek helytelen gyakorlatára – elismeréssel szólt munkájukról.¹²⁸

A Honvédelmi Minisztériumban és a Belügyminisztériumban az utolsó tanácsadók távozása után is maradtak ügynevezett „összekötők”.¹²⁹ V. Je. Szemicsasztnij, a KGB akkori elnöke 1964. márciusi budapesti látogatása alkalmával megállapodás született arról, hogy létrehozzák a KGB-nek a Belügyminisztérium mellett működő képviselőt, amelynek vezetőjéül a korábban főtanácsadó helyettesként itt dolgozó Nyikolaj Grigorjevics Turko ezredest nevezték ki, aki 1964. november 1-jén érkezett Budapestre.¹³⁰

Ny. A. Scsokolov hadseregtábornok, a Szovjetunió belügyminisztere 1979. decemberi tárgyalása alkalmával vetette fel, hogy a Szovjetunió és Magyarország belügyminisztériumai tevékenységének koordinálása, az együttműködés során felvetődő kérdések operatív megoldása, valamint a személyes kapcsolattartás céljából hasznos lenne belügyi összekötő tiszt egymás fővárosába vezénylése (ilyen belügyi képviselő akkor már az összes „baráti” országban működött), aki a KGB budapesti képviselőjén belül a vezető helyetteseként tevékenykedett volna. Szovjet részről szerették volna, ha a magyar képviselő

¹²⁶ MNL OL M-KS 288. f. 5/98. ö. e. Az SZKP KB levele az MSZMP Központi Bizottságának.

¹²⁷ MNL OL M-KS 288. f. 5/98. ö. e. Az MSZMP Központi Bizottságának levele az SZKP Központi Bizottságának.

¹²⁸ RGANI f. 5. op. 49. gy. 205.

¹²⁹ Kajári Erzsébet: A magyar Belügyminisztérium szovjet tanácsadói. I. m. 225. Tőkés Rudolf: *A kialakított forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1998. 52., 85.

¹³⁰ MNL OL XIX-B-1-ai 1-a/1091/1964 2579 fsz. Szemicsasztnij 1964. október 24-i levele Benkei Andrásnak.

már az 1980. évi olimpiai játékok előtt Moszkvába érkezik.¹³¹ Erre tudomásunk szerint azonban csak 1981-ben került sor.

Horváth István volt belügyminiszter egy 1993-ban készült interjúban megerősítette, hogy „a szovjet tanácsadók azok közé tartoztak a Belügyminisztériumban, akik naponta rutinszerűen megkapták a hírszerzés és a kémelhárítás jelentéseit, míg csak »le nem hagyták őket a listáról«”.¹³²

A Minisztertanács 1990. január 20-i ülésén Németh Miklós miniszterelnök a nemzetbiztonsági feladatok ellátásáról szóló törvénytervezet vitája kapcsán vetette fel, hogy tisztázni kellene a szovjet tanácsadók ügyét is. Horváth István akkor azt állította, hogy „szovjet tanácsadók csak 1956 után működtek, a közelmúltig kölcsönös képviselő volt, amely csak hírszerzési és elhárítási ügyekben biztosított együttműködést. A képviselőt múlt év végén megszüntették”.¹³³

A KGB tanácsadói azonban még 1990 elején is Magyarországon dolgoztak, a szerv akkori vezetője, V. A. Krjucskov nem a rendszer felszámolására, hanem csupán arra tett javaslatot, hogy módosítsák a tanácsadók ellátását szabályozó egyezményt.¹³⁴ Nincsenek arra vonatkozó információink, milyen módon rendezték a kérdést. 1990. február 14-én létrejöttek az új nemzetbiztonsági szervek, amelyeknek már nem volt szükségük szovjet tanácsadókra. Utóbbiak vélhetően már az év első felében elutaztak Magyarországról.

¹³¹ MNL OL XIX-B-1-ai 1-a-560/80. Benkei András levele Korom Mihálynak.

¹³² Tőkés Rudolf: *A kialakult forradalom*. 314.

¹³³ MNL OL XIX-A-83-a 822. d. 968. jkv. Jegyzőkönyv a Minisztertanács 1990. január 20-i üléséről.

¹³⁴ Szerk.: Baráth Magdolna – Rainer M. János: *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőikkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból 1985–1991*. 1956-os Intézet, Budapest, 2000. 293–294.

Szovjet „kézi vezérlés” az első Nagy Imre-kormány idején

Sztálin 1953. március 5-én bekövetkezett halála új fejezetet nyitott a magyar–szovjet kapcsolatok történetében is. Magyarországon az országos gyász részeként március 9-én nagygyűlést rendeztek a Hősök terén, ahol a moszkvai gyászszertertáson jelen lévő Rákosi helyett Gerő Ernő emlékezett meg Sztálinról. A magyar Országgyűlés az azt megelőző napon fogadta el az 1953. évi I. tc.-et Sztálin emlékének megőrkítéséről.¹

A magyar–szovjet kapcsolatokat ebben az időszakban sem lehet hagyományos diplomáciai kapcsolatként bemutatni, hiszen a kétoldalú politikai kapcsolatok meghatározó része ekkor is (és 1956 után is) pártvonalon valósult meg, a két párt felső vezetésének konzultációin, illetve a kapcsolattartás más formáin (levelezés, táviratváltás) keresztül. A Sztálin halálát követően enyhülő nemzetközi légkörben mindazonáltal megnövekedett az államok közötti hagyományos diplomáciai kapcsolatok jelentősége is, s ez nemcsak kelet-nyugati viszonylatban volt így, hanem a Szovjetuniónak a szocialista tábor országaival való kapcsolataiban is. 1953 márciusa után az új szovjet vezetés szükségét érezte a népi demokráciákkal való „normális” és szabályozottabb kapcsolat kialakításának. Törekedtek a kapcsolatok hivatalos alapokra helyezésére, rendszeressé tették a párt- és kormánydelegációk látogatásait, a szocialista országok párt- és állami vezetőinek tanácskozásait, amelyen tájékoztatást adtak a szovjet belpolitikai helyzetről, az aktuális problémákról.

Sztálin halála után a kollektív vezetés jegyében elvben az SZKP KB Elnökségének valamennyi tagja foglalkozhatott nemzetközi kérdésekkel, tényleges befolyást a külpolitika alakulására azonban csak néhányuk gyakorolt. Magyarországon a külügyek pártirányítása továbbra is elsősorban Rákosi kezében összpontosult, aki még Sztálin halála után is magának igyekezett fenntartani a szovjet vezetéssel való kapcsolattartás monopóliumát. Az MDP KV Nemzetközi Kapcsolatok Osztályát a fontos ügyekbe egyáltalán nem vonták be, az NKO tevékenységének javarészét a pártfunkcionáriusok csereüldülte-

¹ A törvény szövege megjelent: *Nehéz esztendőkről krónikája 1949–1953. Dokumentumok.* Szerk.: Balogh Sándor. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1986. 481.

tésével kapcsolatos teendők alkották.² Boldoczki János, aki 1953. július 4-én vette át a külügyek irányítását Molnár Eriktől, szovjet partnerével ellentétben nem került be a Politikai Bizottságba, sőt még a felső pártvezetőknek abba a körébe sem, akikből a Moszkvába utazó pártelegációk tagjait kiválasztották.

Nem volt igazán politikai súlya a moszkvai magyar nagykövetnek sem. A magyar–szovjet politikai kapcsolatok minden érdemi kérdése annyira a felső szintű kapcsolattartás része volt, hogy tényleges politikai tevékenységre a nagykövetnek és munkatársainak kevés lehetősége adódott.³ A moszkvai nagyköveti tisztséget 1954 augusztusáig ellátó Szkladán Ágostonnak tapasztalnia kellett, hogy sem a magyar, sem a szovjet vezetés nem tekinti őt partnernek, hiszen az 1953. júniusi moszkvai pártkonzultáción Kiszeljov budapesti szovjet nagykövet ott ült a szovjet pártelnökség tagjai mellett, őt azonban nem hívták meg a „konzultációra”. A nagyköveti poszton őt felváltó Münnich Ferenc a szovjet pártvezetéssel ugyan sokkal jobb kapcsolatokkal rendelkezett (Hruscsovot az 1930-as évektől személyesen ismerte), s ezt a diplomáciai jelentő munkában eredményesen kamatoztatta is, mindazonáltal a magyar párt- és kormányküldöttségek moszkvai tárgyalásai közötti időszakokban a szovjet politikai vezetéssel való kapcsolattartás fő csatornája a budapesti szovjet nagykövetség maradt. A találkozók közötti időszakokban a szovjet vezetés számára a még mindig meglévő többsikú információs rendszerben a szovjet diplomataik jelentései biztosították a legfontosabb forrást. A szovjet nagykövet Budapesten nem csupán országát képviselte, hanem – mivel lényegében az állami és pártkapcsolatok nem váltak el egymástól – az SZKP-t is, és a magyarok tudatában voltak annak, hogy „üzeneteik” ezen a csatornán biztosan célba érnek.

Az kétségbevonhatatlan, hogy a nagykövetek személyisége nyomot hagyott diplomáciai tevékenységükön.⁴ Igazuk van azonban azoknak is, akik azt ál-

² Az MDP KV Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának három fő feladata volt: 1. A pártközi kapcsolatok lebonyolítása és a tömegszervezetek külföldi kapcsolatainak ellenőrzése; 2. Tájékoztató munka – egyrészt a KV apparátusának informálása a testvérpártok fontosabb eseményeiről, tapasztalatairól, nemzetközi akciókban való részvételéről stb., másrészt a testvérpártok tájékoztatása az MDP fontosabb határozatairól, a párt vezetőinek beszámolóiról, cikkeiről; 3. A Magyarországon élő görög, spanyol és jugoszláv emigrációval való foglalkozás. (MNL OL M-KS 276. f. 65/55. ő. e.)

³ Erdélyi Károly egy 1954. novemberi feljegyzésében szintén arra panaszkodott, hogy a magyar külügyminisztérium szovjet részlege is csupán „adminisztráló, fordító és postázó szerv”. (MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. I-15. tétel (1. d.))

⁴ Jevgenyij Kiszeljovnak nem kis szerepe volt abban, hogy a szovjet vezetés érdeklődése a magyarországi helyzet iránt az 1953. júniusi moszkvai konzultáció után sem lankadt. Utódja, Jurij Andropov, aki 1954 nyarán került a budapesti szovjet nagyköveti posztra már korántsem volt Nagy Imre hívének tekinthető. A történeti irodalomban általánosan elfogadott az a vélemény, hogy Andropov 1956-os magyarországi tevékenysége megfelelt azoknak a szovjet elvárásoknak, amelyeket Hruscsov az új helyzetben a nagykövettel szemben támasztott, és Andropov magasra ívelő politikai karrierjében a „magyar szakasz” nem lebecsülendő szerepet játszott.

lítják, hogy a budapesti szovjet nagykövetség tevékenységének értékelésénél nem a misszióvezetők emberi kvalitásaiból kell elsősorban kiindulni, hanem azokból a külügyi utasításokból, amelyek működésük kereteit megszabták.⁵ Ebben a kérdésben az egyik legilletékesebb, Vjacseszlav Molotov Feliks Csujevvel folytatott beszélgetései során ezt az időszakot a következőképpen jellemezte: „Diplomáciánk a 30-as, 40-es, 50-es években erősen centralizált volt, a nagykövetek csupán a meghatározott utasítások végrehajtói voltak”.⁶

A Szovjetunióhoz való „igazodás” szükségessége Sztálin halála után nem szűnt meg, és a függőség is csupán annyiban enyhült, hogy ettől kezdve nem a diktátor akarata, hanem a kollektív vezetés elvét valló szovjet pártelnökség (egymással is harcoló) tagjainak szándékai alakították a magyarországi eseményeket. A szovjet politikai vezetés tagjai abban valószínűleg egyetértettek, hogy néhány csatlós országban a társadalmi elégedetlenség olyan méreteket öltött, olyan mennyiségű gyúanyag halmozódott fel, hogy a robbanás elkerülése érdekében azonnali beavatkozásra van szükség. A blokk országaiban nagyjából azonos volt a helyzet: a tömeges terror, az erőltetett gazdasági növekedés hatására bekövetkezett egyensúlyzavarok, az életszínvonal csökkenése, a kollektivizálási „kampányok” kísérőjelenségeivé váló földfelajánlások, az élelmiszerhiány miatt a társadalmi elégedetlenség kritikus fokot ért el. A népi demokratikus országok gazdasági nehézségeiken a jól bevált formula szerint továbbra is szovjet hitelekkel akartak enyhíteni, erre pedig a szovjet belpolitikai feszültség elhárítása és a saját gazdaság rendbe hozása miatt a Szovjetuniónak is szüksége volt.⁷

Ez a válság-fenyegetettség, a „külső birodalom” stabilizálásának szándéka vezetett arra, hogy a szovjet vezetés gyakorlatilag a sztálini módszereket tovább folytatva újra az intenzív beavatkozást választotta, és korrekciókra ösztönözte a csatlós államokat is – legelőször az NDK-t és Magyarországot. Habár az intervenció semmilyen körülmények között nem fogadható el a nemzetközi kapcsolatok normális menetében, a szovjet beavatkozás Sztálin halála után Magyarországon mégis kedvező volt, és azt célozta, hogy stabilizálja szövetségese helyzetét.⁸

A Szovjetunió és a kelet-európai országok kapcsolatrendszerében Magyarországnak Sztálin idején nem volt kitüntetett szerepe, 1953 nyarára azonban a szovjet vezetés külpolitikai nyitási szándékának köszönhetően diplomáciai „frontországga” vált, hiszen annak a két országnak a szomszédja volt – Auszt-

⁵ *Szovjetszkij Szozuz i vengerszkij krizisz 1956 goda.* 34.

⁶ *Szto szorok beszéd sz Molotovim.* 113.

⁷ Rainer M. János: *Nagy Imre. 1896–1953. Politikai életrajz.* 1956-os Intézet, Budapest, 1996. 502.

⁸ Várhelyi Miklós: Az első megíúsított reformkísérlet. In: Várhelyi Miklós: *Ellenzékben.* Szerk.: Tóbiás Áron. Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1989. 244. Ilyen beavatkozásra nem csupán Magyarországon, de a többi csatlós országban is sor került. Az NDK vezetői voltak az elsők a sorban, de a magyarok mellett a lengyel és a román pártvezetés is megjárta Moszkvát.

riának és Jugoszláviának –, amelyekkel a Szovjetunió normalizálni akarta kapcsolatait.⁹

A magyarországi válság mélységével – mindenekelőtt a budapesti nagykövetség jelentései jóvoltából – a szovjet vezetés is tisztában volt, és a súlyosbodó helyzet miatti aggodalmait 1953. május végén Rákosi Mátyás tudomására is hozta. A megbeszélésekről mindössze Rákosi visszaemlékezésének egy szűkszavú része áll rendelkezésünkre, amelyből az tűnik ki, hogy a találkozók kezdeményezői a szovjetek voltak, és Rákosit bizonyos – főként gazdaságpolitikai – változtatásokra próbálták ösztönözni, s szóba került az utódlás kérdése is.¹⁰

Rákosi hazatérése után megtörténtek az első lépések a „tanácsok” végrehajtására. Az MDP KV Titkársága 1953. június 3-án az országgyűlés összehívásával és a kormányalakítással kapcsolatos napirend tárgyalása után hozott határozatában önkritikusan állapította meg, hogy az iparosítás gyors üteme negatív következményekkel járt a dolgozók életszínvonalára és a lakosság politikai hangulatára, s ezért olyan döntés született, hogy a Központi Vezetőség június 15-re tervezett plénumáig az Országos Tervhivatal vizsgálja meg az 1953-as és 1954-es terv átalakításának lehetőségeit. A moszkvai tanácsok alapján döntöttek a minisztériumok számának csökkentéséről, valamint a miniszterelnöki és pártfőtitkári funkció szétválasztásáról is.¹¹ A Titkárság június 10-i ülésén elhatározták bizonyos beruházási összegek csökkentését és a terv olyan értelmű módosítását, hogy az lehetőleg növelje a lakosság ellátását szolgáló fogyasztási cikkek termelését, a gazdaságpolitika átfogó felülvizsgálata azonban szóba sem került.¹²

A Központi Vezetőség tervezett összehívására mégsem kerülhetett sor, a szovjet fővárosból ugyanis rendkívüli találkozóra érkezett meghívás. A delegáció összetételét a szovjet vezetés jelölte ki, s már az „utaslista” is árulkodott a szovjetek változtatási igényéről. A korábbi „négyesfogat” tagjai közül csak Rákosi Mátyás és Gerő Ernő szerepelt a kiutazók listáján, Révai József és Farkas Mihály maradt. Tagja lett a delegációnak viszont Nagy Imre, Hegedüs András, s ugyancsak az utazók között volt a párton kívüli Dobi István, valamint az új káderpolitika jegyében néhány fiatal, alig ismert kommunista politikus: Hidas István, Szalai Béla és Földvári Rudolf.

A meghívás valószínűleg a magyar pártvezetést is meglepte. Rákosi, aki korábban személyes kapcsolatot ápolt Sztálinnal, annak halála után némileg elbizonytalanodott, és nehezen igazodott el a generalisszimusz halálát követő utódlási harcban. Az 1953. június 13. és 16. között Moszkvában tartózkodó magyar párt- és állami vezetők kellemetlen perceket élhettek át, amikor az SZKP vezetése keményen a fejükre olvasta a gazdasági életben, az MDP

⁹ Vásárhelyi Miklós: Az első megghiúsított reformkísérlet. I. m. 261.

¹⁰ Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések*. 909–910.

¹¹ MNL OL M-KS 276. f. 54/246. ö. e.

¹² MNL OL M-KS 276. f. 54/247. ö. e.

káderpolitikájában és a törvénysértések tekintetében elkövetett „bűneiket”.¹³ Míg Rákosi megrendülten hallgatta a vádakát, s igyekezett magát mentegetni, Gerő Ernő, mint általában mindig, most is gyorsan felismerte a szovjet vezetés kívánságait, és feltűnően készségesnek mutatkozott az önkritikára. Felelősségét nem is próbálta tagadni, készséggel elismerte, hogy a szovjet vezetés bírálata minden tekintetben jogos és igazságos, és „azzal, hogy az elvtársak ilyen nyíltan megmondták a hibákat, nagy segítséget adtak nekünk”. A delegáció egyetlen tagja, így Gerő sem merte nyíltan felvetni, hogy a nekik felrótt hibák egy részét éppen szovjet tanácsra követték el. (Ezt politikai bukása után 1956 novemberében már le merte írni,¹⁴ itt azonban még csak nagyon burkolatosan célzott rá. „Mi észrevettük egy sor kérdésben, hogy hibák vannak, de ilyen merészen nem vetettük fel a kérdéseket. Pl. [a] metró ügye. Még szerencse, hogy nem hallgattak a katonai tanácsadókra, akik azt javasolták, hogy olyan módon építsék a metrót, hogy a metró vonalain tankok és vonatok is közlekedhessenek.”¹⁵)

A június 13-i tanácskozást követő nap az MDP delegációjának tagjai egymás között megvitatták a szovjet vezetés által felvetett kérdéseket, és összeállítottak egy dokumentumot, amely foglalkozott a múlt hibáival, és megjelölte a pártvezetés előtt álló legfontosabb feladatokat. Az iratot, amely a június 27–28-i KV ülés határozattervezetének alapjául is szolgált, a tanácskozáson Gerő terjesztette elő, és feltehetőleg az SZKP vezetése számára készült elaborátum végleges formába öntését is ő végezte el.

A küldöttség hazatérése után Rákosi a Titkárságot június 17-én tájékoztatta a Moszkvában elhatározott változtatások lényegéről, a részletesebb elgondolásokat tartalmazó javaslat pedig június 20-án már a Politikai Bizottság, egy héttel később pedig a Központi Vezetőség tagjai elé került.

Az 1953. júniusi moszkvai tanácskozásnak az MDP politikai irányvonalának megváltozására gyakorolt hatását a szakirodalom alaposan feldolgozta. A szovjet külügyi vezetés és az SZKP KB Elnöksége (vagy legalábbis az Elnökség egyik-másik tagja) ezt követően folyamatosan figyelemmel kísérte, hogy a magyarok miként valósítják meg a Moszkvában kapott tanácsokat, és ha információs csatornáinak jelzései alapján az ott kidolgozott irányvonaltól való eltérést tapasztalt, közbelépett.

A közvetlen beavatkozást nem csupán a szovjet vezetés stabilizálási törekvései váltották ki, de – eltérő okokból – a magyar vezetésen belül is megvolt erre a fogadókészség és igény, amelynek tagjai a párton belüli küzdelemben előszeretettel hagyatkoztak a szovjet pártelnökség döntőbíráskodására. Ennek a legközvetlenebb módját a „konzultációk” jelentették. Az 1953. júniusi moszkvai találkozót 1956 októberéig még három találkozó követte; ezekre a

¹³ Lásd Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól (1953. június 13–16.) Közli: T. Varga György. *Múltunk*, 1992. 2–3. sz.

¹⁴ Lásd Gerő Ernő értékelése az 1956. októberi eseményekről. I. m.

¹⁵ Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól. I. m. 248.

megbeszélésekre minden esetben magyar kezdeményezésre, Moszkvában került sor, és az elsőtől eltekintve valamennyi a magyar belpolitikai irányvonal megváltozását eredményezte. Az 1953. decemberi tanácskozás kivételével rendelkezésünkre állnak a megbeszélésekről készített magyar nyelvű feljegyzések is.¹⁶

Ezekre a tárgyalásokra mindkét fél részéről alapos előkészítő munka után került sor. Attól a pillanattól kezdve, hogy egy-egy újabb moszkvai utazás gondolata felvetődött, a magyar vezetők egymás után keresték fel a budapesti szovjet nagykövetet, és folyamatosan tájékoztatták az utazás előkészítésével kapcsolatos határozatokról, a megvitatásra szánt kérdésekről, nem egy esetben a többiekétől eltérő saját véleményük, esetleg „üzeneteik” továbbítására ösztönözve beszélgetőpartnereiket. A szovjetek a megbeszélések előtt a tárgyalások alapjául szolgáló írásos jelentést kérték a magyaroktól, ezeknek azonban csak egy része áll rendelkezésünkre. A szovjet külügyminisztérium illetékes osztálya a budapesti nagykövetek jelentéseire alapozva – legtöbbször a nagykövet személyes közreműködésével – maga is készített egy tárgyalási háttéranyagot, amely tartalmazta azokat a problémákat, amelyre a magyar fél figyelmét szükségesnek tartották felhívni.

A politikai kapcsolatrendszeren belül továbbra is elsőrangú szerepet játszottak a személyes találkozók. A szabadságukat a Szovjetunióban töltő magyar vezetők – mindenekelőtt Rákosi Mátyás – ezeket az alkalmakat arra is felhasználták, hogy tájékoztassák a szovjet pártelnökség egyes tagjait a magyarországi folyamatokról. Az MDP III. kongresszusára Budapestre érkezett Vorošilov – aki a hivatalos tárgyalásokon kívül külön megbeszéléseket is folytatott – szintén készített írásos feljegyzést magyarországi útjának tapasztalatairól. 1955-től a beavatkozás politikai eszköztára egy új elemmel, a vitás ügyek elrendezésére Magyarországra küldött szovjet politikai megbízottak megjelenésével bővült. Ilyen szerepet játszott a szovjet pártelnökség megbízásából 1955 tavaszán és 1956 júniusában Szuszlov, 1956 júliusában Mikojan. (Az még kiderítésre vár, hogy ezek a megbízottak a politikai küzdelemben egyre inkább felülkerekedő Hruscsovtól kaptak-e esetleg a pártelnökség felhatalmazásán túlmenő külön feladatot is.)

1953 júniusa után a budapesti szovjet nagykövetség korábban sem csekély szerepe még inkább felértékelődött. A továbbra is Magyarországon dolgozó szovjet tanácsadók jelentéseinek egy része szintén a nagykövetségen keresztül jutott Moszkvába, habár a különböző minisztériumokban és hivatalokban dol-

¹⁶ „Konzultációk”. Dokumentumok a magyar és szovjet pártvezetők két moszkvai találkozójáról 1954–1955-ben. Közli: Rainer M. János és Urbán Károly. *Múltunk*, 1992. 4. sz. Az 1953. december eleji találkozóról lásd Baráth Magdolna – Feitl István: Szovjet–magyar csúcstalálkozó 1953. december 3–4-én. *Levéltári Közlemények*, 2005. 2. sz. 253–268.

A megbeszélésekről minden bizonnyal a szovjet fél is készített feljegyzéseket, ezek azonban még nem kerültek elő.

gozó tanácsadók valószínűleg közvetlenül is küldtek anyagokat az őket Magyarországra küldő szovjet intézményeknek.

A szovjet nagyköveteket felkereső „informátorok” teljes körét ugyan nem ismerjük, a rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján azonban azt mondhatjuk, hogy a nagykövetség meglehetősen szűk körből merítette az információkat. Az MDP vezérkarán és a kormánytagokon kívül néhány felelős beosztású pártfunkcionárius vett részt ezekben a beszélgetésekben, és a nagykövetség láthatóan nem is törekedett arra, hogy akár az ún. későbbi pártellenzék, akár a hivatalos pártvonallal szemben álló értelmiségi csoportok tagjaival felvegye a kapcsolatot. A beszélgetőpartnerek szűk köre ily módon eleve meghatározta, hogy a nagykövetség milyen információkhoz jutott, és azok alapján milyen jelentéseket továbbított Moszkvába.

A magyar politikusok általában tájékoztatási szándékkal keresték meg a szovjet diplomatákat. A párt vezető testületeinek vagy a Minisztertanácsnak a döntéseiről adott információik ugyanakkor nem voltak mentesek az intrikus elemektől sem; a beszélgetéseket valamennyi résztvevő felhasználta politikai ellenfele lejáratására. Ezt a csatornát használták fel arra is, ha a párton belüli történésekkel kapcsolatban valamit „üzenni” akartak, s nem egyszer kifejezetten a szovjetek véleményét és tanácsát kérték egyik-másik kérdésben.¹⁷

A rendelkezésünkre álló iratok alapján az 1953. júniusi moszkvai találkozót követően a szovjet nagykövet leggyakoribb beszélgetőpartnere Nagy Imre volt, aki nemcsak kötelességének tartotta (mint ahogyan ezt egy későbbi beszélgetésük során meg is fogalmazta¹⁸) a szovjet pártvezetés informálását a Moszkvában kialakított politika végrehajtásáról, de szüksége is volt a szovjet támogatásra és az „új szakasz” politikájának ismételt megerősítésére. Kiszeljov a Nagy Imrével folytatott 1953. július 16-i találkozásukkor a miniszterelnöknek a végrehajtás vontatottsága miatti aggodalmait hallgatva fontosnak tartotta aláhúzni, hogy a kijelölt program végrehajtásának nagy nemzetközi jelentősége van, „ami pedig minket illet, felelősségünk óriási mindannak a sikeres végrehajtásában, amiről Moszkvában megállapodtak”.¹⁹ (A „jelentéstélt” az MDP legszűkebb vezetésének más tagjai, Rákosi Mátyás mellett Gerő Ernő és Farkas Mihály is ugyanilyen fontosnak tartották, a kérdés csupán az volt, hogy a szovjet nagykövet kinek a véleményét és hogyan továbbította, s

¹⁷ Ilyen volt például a Jugoszláviával folytatandó gazdasági tárgyalásokon képviselendő magyar álláspont kialakítása, az 1954. májusi moszkvai tanácskozáson felvetendő kérdések köre, az 1955. áprilisi KV-ülésen tervezett intézkedésekről adott előzetes tájékoztatás és a szovjetek véleményének kikérése. (AVP RF f. 077. op. 33. papka 161. gy. 9.; f. 077. op. 34. papka 175. gy. 9.; f. 077. op. 36. papka 181. gy. 5.)

¹⁸ „Ha az SZKP KB Elnökségének tagjai nem is kérnék, akkor is kötelességünk tájékoztatni az SZKP KB Elnökségét a legfontosabbról, mit sikerült megvalósítani a Moszkvában közösen kijelölt alapvető feladatok közül, vagyis jelentenünk kell az MDP KV júniusi határozatai végrehajtásának eredményeiről.” – mondta Nagy Imre Jevgenyij Kiszeljovnak 1953. november 19-én. *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról 1953–1956.* 112.

¹⁹ Uo. 59.

így jelentésein keresztül melyik magyar politikusnak volt „szócsöve” a szovjet vezetés felé.)

A pozitív irányba történő elmozdulást azonban kezdettől fogva különböző ellenérdekek fékezték. Rákosi szembenállása Nagy Imre számára nem okozott meglepetést, az viszont némi csalódással tölthette el, hogy az NDK-beli eseményektől megrettenve a szovjet vezetés is igyekezett mérsékleltre inteni a magyarokat.

Nagy Imre, érzékelve a reformpolitikájával való szembenállást, maga kezdeményezett találkozót a szovjet nagykövettel, s a kedvező szovjet hátszélben reménykedve elpanaszolta Kiszeljovnak, hogy a közösen kialakított politika végrehajtása korántsem halad úgy, ahogyan tervezték. Ráadásul Rákosi még 1953 júniusa után is megpróbálta fenntartani a szovjet vezetéssel való kapcsolattartás előjogát, és csak Nagy Imre másodszori figyelmeztetése után határozta el, hogy tájékoztatja a PB tagjait arról, hogy az SZKP KB-t érdeklik az új politikai irányvonal megvalósítása érdekében tett intézkedések.²⁰

A szovjet érdeklődés nem kis mértékben Kiszeljov érdeme, aki beszélgetéseiről készült feljegyzéseit késedelem nélkül továbbította a szovjet külügyminisztériumba, és akinek a jelentésekhez írt megjegyzéseiből az tűnik ki, hogy maga is rokonszenvezett a Nagy Imre névvel fémjelzett reformpolitikával. Ezt az „elfogultságot” a szovjet külügyi vezetés is észrevette. A követség diplomatáinak különböző jelentéseiből Molotov utasítására a külügyminisztérium IV. Európai Osztályának vezetője, M. V. Zimjanyin már 1953. augusztus 6-án elkészítette az első összefoglaló jelentést a magyarországi helyzetről. Az elemzés az MDP és a kormány első intézkedéseit alapvetően helyesnek tartotta, de súlyos hibának tekintették, hogy ezeket az intézkedéseket nem magyarázták meg a pártszervezeteknek, és nem instruálták megfelelően a sajtót, ami szerintük különböző félreértésekhez vezetett. Nem tartották kielégítőnek a helyzetet az MDP KV-ban sem, különösen a kollektív vezetés hiányát kifogásolták, amit elsősorban Rákosi bűnéül róttak fel. Utóbbival kapcsolatban az írás megjegyezte, hogy még mindig nem tájékoztatja Kiszeljovot az MDP KV tevékenységének alapvető kérdéseiről, de a nagykövetet is elmarasztalták, amiért az nem teszi meg a szükséges lépéseket, hogy szorosabb kapcsolatot alakítson ki Rákosival, és „nem használja fel eléggé a többi információforrást, aminek következtében közlései nem teljesek, bizonyos tekintetben egyoldalúak, és nem tartalmazzák a szükséges általánosításokat”.²¹

Zimjanyin a Kiszeljovtól kapott jelentések alapján három pontból álló intézkedési tervet javasolt a külügyminiszternek. Szükségesnek tartotta, hogy felhívják az MDP KV vezetésének és személy szerint Rákosinak a figyelmét arra, hogy halaszthatatlan szükség van az MDP KV-ban a kollektív vezetés ja-

²⁰ Uo. 64.

²¹ AVP RF f. 077. op. 33. papka 163. gy. 20. A dokumentumot közreadja Baráth Magdolna. In: *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és forrásközlések IV.* Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2006. 175–180.

vítására, és arra, hogy az MDP KV és a kormány határozatát a párttagoknak és az ország valamennyi lakosának elmagyarázzák. A javaslattevő külön felhívta a figyelmet a sajtó pártirányításának javítására. Második pontként Zimjanyin a párton belüli demokratizmus kiszélesítésének és a párt ideológiai-elméleti munkája megjavításának szükségességére irányította volna a magyar pártvezetés figyelmét. Végezetül a dokumentum elvárásokat fogalmazott meg a budapesti szovjet nagykövet felé is: Kiszeljovot arra kötelezték, hogy jobban mélyedjen el az MDP KV és a kormány munkájában, szorosabb együttműködést alakítson ki Rákosival, és „bocsásson a Szovjetunió Külügyminisztériuma rendelkezésére sokoldalú, megbízható információkat, a megfelelő általános következtetések levonásával arra vonatkozóan, hogyan valósítja meg az MDP KV és a kormány a magyar elvtársak által Moszkvában kapott tanácsokat”.

A szovjet vezetésnek a magyarországi „új szakasz” iránti érdeklődése a későbbiekben sem lankadt. Kiszeljov augusztus 7-én az MDP KV 1953. június 27–28-i ülése téziseinek kidolgozásával kapcsolatos munka iránt érdeklődött. A téziseket a PB július 29-i döntése értelmében a Rákosiból, Nagy Imréből, Gerőből és Ács Lajosból álló bizottságnak 1953. augusztus 5-én kellett volna a PB elé terjesztetni, s abban elvileg kellett volna felvetni a kollektív vezetéssel, a pártdemokrácia elmélyítésével, a bírálat, önbírálat fokozásával és az ideológiai színvonal emelésével kapcsolatos feladatokat.²² A nagykövet kérdésére válaszolva Nagy Imre felháborodva közölte: a bizottság többi tagja részéről komoly ellenállás tapasztalható azzal szemben, hogy a tézisekben világosan megmondják, miért van szükség az átalakításokra, a múltban elkövetett hibákról senki nem akart beszélni. A miniszterelnök ez alkalommal is elsősorban Rákosi magatartására panaszkodott, s óvatos, tapogatózó formában már ekkor felvetette egy újabb moszkvai „konzultáció” lehetőségét.²³

Amíg Nagy Imre az 1953 őszi beszélgetések során elsősorban a gazdasági vezetők részéről a gazdaságpolitikai program végrehajtásával és a tervek átcsoportosításának végrehajtásával szemben mutatkozó ellenállásra panaszkodott, Rákosi a nagykövetet helyettesítő Andropov előtt már megpróbálkozott a júniusi politika bírálatával is. Szerinte az MDP KV „ügyetlenül” kezdte el a Moszkvában kapott tanácsok végrehajtását, s ennek tudta be a párt tekintélyének csökkenését, valamint az egyes termelőszövetkezetek felbomlását is. Andropov azonban nem csupán a tsz-ek felbomlása miatt aggódott, hanem a magánkereskedelem tervezett engedélyezése is erős nyugtalansággal töltötte el. Közvetett utalásokból úgy tűnik, hogy a parasztság körében kialakult helyzetről az ideiglenes ügyvivő több jelentést is küldött, aminek következtében a termelőszövetkezetekből történő tömeges kilépések és a szövetkezeti vagyron széthordása a szovjet vezetésben is nyugtalanságot keltett. Az Andropov jelentéseire hivatkozó Andrej Gromiko külügyminiszter-helyettes Malenkovnak és Hruscsovnak készített feljegyzésében elmarasztalta a magyarokat,

²² MNL OL M-KS 276. f. 53/128. ő. e.

²³ *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról.* 69.

mert ahelyett, hogy az MDP KV aktív tömegmunkát fejtene ki a parasztság körében a kilépések megszüntetése érdekében, a Földművelésügyi Minisztérium felszámoló brigádokat indított útnak. Gromiko a szovjet nagykövetség tájékoztatóival kapcsolatban annak a félelmének adott hangot, hogy ez a parasztok tömeges kilépését fogja elindítani, és azt javasolta, hogy adjanak utasítást Andropovnak: hívja fel a magyarok figyelmét, hogy a tsz-ek tervezett feloszlátása helyett a helyi pártszervezetek a szövetkezetek gazdasági-szervezeti megerősítésére helyezték a hangsúlyt.²⁴

Nagy Imre a bíráló megjegyzések ellenére még bírta a szovjetek feltétlen bizalmát, és ez tükröződött az 1953. decemberi konzultációt megelőzően készült külügyi elemzésekben is. A miniszterelnök már 1953. augusztus elején jelezte a szovjet nagykövetnek, hogy mivel Rákosi részéről továbbra is erős ellenállás tapasztalható, a vitás kérdéseket esetleg újra Moszkvában kellene megvitatni. Farkas Mihály szeptember második felében ugyancsak azt javasolta Rákosinak, hogy a KV október közepére tervezett ülése előtt még egyszer menjenek ki Moszkvába. A nagykövetnek később adott tájékoztatás szerint október elején Nagy és Farkas Mihály újra felvetették ezt az ötletet, amely nem nyerte el maradéktalanul Rákosi tetszését. A Politikai Bizottság végül október 28-án Gerő Ernő szóbeli javaslata alapján döntött arról, hogy levéllel fordulnak az SZKP KB-hoz, amelyben kéri, tegyék lehetővé egy kisebb delegáció kiutazását „párt-, gazdasági és esetleg honvédelmi kérdések meg tárgyalására”.²⁵

Rákosi Máttyás a PB november 18-i ülésén tájékoztatta a testületet a szovjet vezetésnek a magyar kiutazási kérelmre adott pozitív válaszáról. Farkas Mihály és Nagy Imre azon a véleményen voltak, hogy egy politikai dokumentumot kell készíteni, amit a szovjet vezetésnek történő elküldés előtt a PB elé kell terjeszteni.²⁶

Az utóbbi években előkerült szovjet külügyi dokumentumokból ismertté vált, hogy a Szovjetunió Külügyminisztériumának megbízásából Jevgenyij Kiszeljov már 1953. november 19-én tájékoztatta Nagy Imrét a magyar kormány október 23-i levelében kért 200 millió rubeles hitellel kapcsolatos szovjet álláspontjéről.²⁷ A miniszterelnök már akkor úgy vélte, hogy az SZKP KB Elnökségével folytatandó megbeszélések témakörét helytelen lenne a két ország közötti gazdasági kapcsolatok kérdéseire korlátozni, és a tervezett utazás legfontosabb kérdése nem a hitel. Álláspontja az volt, hogy ha ezt külön nem is kéri, kötelességük tájékoztatást adni az MDP KV 1953. júniusi határozata végrehajtásáról. Az MDP felső vezetése 1953 késő őszére olyan mértékben

²⁴ AVP RF f. 077. op. 33. p. 163. gy. 20. A feljegyzéshez mellékelte, az Andropovnak továbbítandó instrukciót tartalmazó irat szövegét a Külügyminisztérium levéltárában titkosították, így annak megismerése a kutatók számára egyelőre lehetetlen.

²⁵ MNL OL M-KS 276. f. 53/144. ő. e.

²⁶ MNL OL M-KS 276. f. 53/147. ő. e.

²⁷ *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról.* 112–114.

megosztott volt, és annyira kiéleződött a politikai küzdelem, hogy Nagy Imrének ismét szüksége volt Moszkva támogatásának kinyilvánítására. A kormányfő nem csupán az MDP KV-nak a mezőgazdaság fejlesztésével foglalkozó ülése előtt igényelte a szovjet pártvezetés „fontos tanácsait”, de az 1954 tavaszára tervezett pártkongresszus előkészítésével összefüggésben is szeretne volna elképzeléseinek megnyerni a szovjet vezetőket.

A november 19-i beszélgetés során Nagy Imre nem titkolta, hogy Rákosi minden módon igyekszik megakadályozni az utazást, s a delegáció összetételéről folyt vitában azért ragaszkodott Farkas Mihály kiutazásához, hogy ne maradjon egyedül Rákosival, Gerővel és Szalai Bélával szemben. A nagykövettel folytatott beszélgetése alapján úgy tűnik, addigra már elszánta magát a gazdaságpolitikában és elsősorban a gazdasági tervezésben elkövetett hibák felelőseinek megnevezésére is. E szándékának megvalósítását azonban Rákosi egyelőre eredményesen akadályozta meg a bűnösök felelősségre vonására vonatkozó javaslatok „félresöpprésével”.

A gazdasági helyzetről készített beszámolót a PB döntésének megfelelően már korábban elküldték Moszkvába, a júniusi határozat végrehajtásáról szóló beszámolót viszont Rákosi november 25-én ismertette a Politikai Bizottság tagjaival.²⁸ Az ülésről készített jegyzőkönyv tanúsága szerint Rákosi igyekezett elébe menni politikai ellenfelei elvárásainak, és maga javasolta a delegáció kiegészítését Farkas Mihállyal, Ács Lajossal és Háy Lászlóval. Véleménye szerint a szovjet vezetők előtt jórészt ismeretes volt, hogy az MDP vezetése mit tett a júniusi határozat óta, ezért „távirati stílusban” arról szándékozott információt adni, hogyan áll a párton belül a kollektív vezetés, a pártdemokrácia, az ideológiai munka, a személyi kultusz kérdése. A PB jóváhagyta a referátum irányvonalát és tartalmát, s a végleges beszámoló elkészítését is Rákosira bízta.

A magyar fél által készített tájékoztató végleges szövegét Magyarországon nem sikerült fellelni, de kutatásaim során megtaláltam a szovjet külügyminisztérium magyar referentúrájának iratai között. A dokumentum előzetes változatát Rákosi fordítás végett a magyar delegáció elutazása előtt átadta Kiszeljov nagykövetnek, aki azt november 30-án azzal a megjegyzéssel továbbította a szovjet külügyminiszternek, hogy a végleges változatot a magyar delegáció Moszkvába érkezése után adják át.²⁹

Arra hivatkozva, hogy a magyar pártvezetés 1953. július végén már küldött egy jelentést, Rákosi tájékoztatója csupán az azóta megtett intézkedéseket tartalmazta az alábbi fő kérdésekben: belpolitikai helyzet, az életszínvonal emelését célzó intézkedések, a gazdaság átalakítása, a mezőgazdaság, a törvényesség megszilárdítása, a hadsereg, az ipar és a beszolgáltatás. (Mivel a külkereskedelem helyzetéről a magyar kormány hitelkérelmével egyidejűleg már részletes tájékoztatást adtak, azzal a beszámoló nem foglalkozott.)

²⁸ MNL OL M-KS-276. f. 53/149. ő. e.

²⁹ Rákosi beszámolóját lásd AVP RF f. 077. op. 33. p. 163. gy. 20.

A jelentés szerint belpolitikai tekintetben kétségtelenül javulásról lehetett beszámolni, helyesnek bizonyultak azok a szervezeti intézkedések, amelyeket az 1953. június 28-i KV-ülés hozott. Rákosi szerint fejlődött a kritika és önkritika, szélesedett az alulról jövő bírálat, kialakulóban volt a kollektív vezetés. Ugyanakkor mindezt még csak kezdeti sikernek tekintette, különösen azért, mivel ezzel párhuzamosan negatív jelenségek is jelentkeztek: a pártszervek figyelme gyengült a termelés kérdései iránt, és nem sikerült jelentős fordulatot elérni az ideológiai munka területén sem.

A beszámoló részletesen ismertette az életszínvonal emelését célzó intézkedéseket, azok közül is elsősorban azokat, amelyek a parasztság életkörülményeinek javítását célozták (beszolgáltatási adósságok és bírságok törlése, a parasztok adósságának elengedése, a gépállomási szolgáltatási díjak mérséklése stb.). Ugyanakkor – mintegy megelőlegezve az új szakasz parasztpolitikája elleni támadásokat – arra is célzott, hogy a parasztságnak nyújtott kedvezményeket a munkások részéről több esetben meg nem értés és elégedetlenség kísérte.

A gazdasági tervek átalakításával összefüggésben a dokumentum elsősorban a beruházások átcsoportosítását említette. Nem hallgatta el azt a tényt sem, hogy ezeknek az intézkedéseknek a megvalósítása nem volt mindig zökkenőmentes. „Az átcsoportosítás természetesen bizonyos zavart váltott ki, mivel sem a Tervhivatal, sem a minisztériumok az utóbbi években ilyen munkát nem végeztek, ez idáig munkanélküliség sem volt, sőt annak eredményeképpen, hogy a munkaerő visszatért a mezőgazdaságba, a bányák és az építőipar munkáshiánnyal küzdenek.”

A mezőgazdaság területén pozitív jelenségeként értékelte a jelentés az úgynevezett tartalékföldek újbóli művelés alá vételét és a parasztság megnövekedett termelési kedvét. Komoly eredményként könyvelte el a dokumentum készítője azt is, hogy habár a termelőszövetkezetek 10-11%-a szétesett, a kilépők kb. 10%-a visszatért, s a párt és a kormány helyes intézkedéseivel, valamint a pártszervezetek jó munkájával sikerült megállítani a szövetkezetek további szétesését.

A törvényesség megszilárdítását célzó intézkedések közül a dokumentum az amnesztiát, az internálótáborok felszámolását, a kitelepítések megszüntetését emelte ki, aminek következtében az elítéltek, letartóztatottak és internáltak 2/3-a szabadult. Kitért azonban a jelentés a közkegyelmet kísérő negatív jelenségekre is: 1953 ősze óta állítólag szaporodtak a panaszok a vagyon- és közbiztonság romlása miatt.

A tájékoztató szerint nem fogadta egyértelmű helyeslés a hadsereg 15%-os leépítését sem. A tisztikarban végrehajtott csökkentés a dokumentum készítője szerint meglepetést és zavart váltott ki, ami a fegyelem csökkenésében is megmutatkozott, és a sorozatos átalakítások miatt egyéb negatív jelenségek is felütöttek a fejüket.

Nem festett rózsás képet a jelentés az ipar helyzetéről sem. A jelentősen csökkentett tervek végrehajtása nem okozott ugyan gondot, de nagyon nehéz

volt a helyzet a szén- és energiaellátással, s ezen a téren nem is számoltak javulással. A beszámoló szerint a minisztériumokban és a vállalatoknál az átcsoportosítással szembeni ellenállás lényegesen csökkent, ugyanakkor új nehézségek adódtak. Mivel a mezőgazdaságba körülbelül 50 ezer munkás tért vissza, egyes helyeken munkaerőhiány jelentkezett, és Rákosi a júniusi határozatok hatásának tudta be a munkafegyelem romlását is.

A beszolgáltatást illetően is vegyes volt a kép: az egyénileg gazdálkodó parasztság a gabonabeadást 98%-ra teljesítette, de rosszabb volt a helyzet a hús, zsír, burgonya, kukorica beadásával, ami a beszámoló szerint részben azal függött össze, hogy a parasztság minden módon törekedett a marhaállomány és az ehhez szükséges takarmány növelésére. A legnagyobb problémának azonban a begyűjtési apparátus gyengeségét tekintették, amely a jelentés készítője szerint „lassan birkózik meg az új szakasz feladataival, a kötelező beszolgáltatást rosszul végezi, és még nem tud áttérni az új módszerekre”. Problémát jelentett az is, hogy még mindig nem sikerült lekötni a megnövekedett paraszti vásárlóerőt, s emiatt növekedett a parasztságnál lévő pénz mennyisége és a kibocsátott pénzmennyiség.

A jelentés összegzősképpen megállapította, hogy az MDP és a kormány helyes irányvonala már valamennyi területen éreztette hatását, de önkritikusan azt is elismerték, hogy a végrehajtás üteme még mindig lassú, „kellő lendület nélküli, nem eléggé gyors, és az intézkedések végrehajtása során, különösen a helyi viszonyokra és egyes üzemekre alkalmazva még meg nem értés, sőt ellenállás tapasztalható”. Azt sem rejtették véka alá, hogy még az MDP KV apparátusában és a központi pártlap szerkesztőségében is tapasztalható meg nem értés és ingadozás. A beszámoló szerint a bajok olyan mértékig elmélyültek, hogy felül kell vizsgálnia a teljes államapparátust, különösen a tanácsokat, mivel a túlságosan nagy centralizáció eredményeképpen alig maradt hatáskörük és lehetőségük a kezdeményezésre a tipikusan helyi ügyekben.

A legsürgősebb feladatként a beszámoló készítői az 1954-es terv kidolgozását jelölték meg, s annak a reményüknek adtak hangot, hogy a Szovjetunió segítségével és saját erőfeszítéseikkel sikerül majd a nehézségeket leküzdeni és a hibákat kijavítani.

November 30-án Kiszeljov nagykövet közreműködésével a szovjet külügyminisztérium IV. Európai Osztálya is készített egy értékelő anyagot, amely a szovjet fél számára háttéranyagul szolgált a tárgyalásokhoz. Ez a dokumentum a korábbi értékeléshez hasonlóan a magyaroknak az 1953. júniusi határozat végrehajtása érdekében végzett munkáját alapvetően most is pozitívan értékelte, de az állami és a pártéletben, valamint a gazdaságirányításban komoly hiányosságokat vélt felfedezni, amelyekre a moszkvai tárgyalásokon a magyar delegáció figyelmét is fel akarták hívni. A dokumentum első helyen – Nagy Imrének a szovjet nagyköveten keresztül közvetített jelzéseivel összhangban – a gazdaságpolitikai program végrehajtásának lassúságát emelte ki. Azt is szövé tette, hogy a termelőszövetkezetekben még mindig feszült a helyzet, és továbbra is fontos feladat azok szervezeti és gazdasági megerősítése. Kifogá-

solta, hogy hiányzik az MDP-nek a dolgozók anyagi jólétének emelését célzó konkrét gazdaságpolitikai programja. Az irat készítőit komoly nyugtalansággal töltötte el az a tény, hogy a dolgozók életszínvonala az utóbbi években jelentősen csökkent, ezért azzal a javaslattal éltek, hogy a csehekhez hasonlóan a magyarokat is arra ösztönözzék, dolgozzanak ki olyan intézkedéseket, amelyek két éven belül lehetővé teszik az 1950-es reálbérszínvonal elérését.

Az elemzésben részletesen szó esett az államigazgatás és a helyi tanácsok munkájáról, amely a rendelkezésre álló dokumentumok tanúsága szerint a nagykövet és magyar partnerei közötti korábbi beszélgetések során nem került szóba. Az irat ezzel kapcsolatos megállapításai összecsengtek a magyarok által készített jelentéssel: a helyi tanácsok nem rendelkeznek a szükséges önállósággal, nincs helyi költségvetésük, és a lakosság részéről nincs meg irántuk a kellő bizalom. Ugyanakkor a központi államigazgatás feleslegesen centralizált, túlságosan nagy és bürokratikus. Ezzel összefüggésben a dokumentum a magyarok feladataként jelölte meg a helyi tanácsok megerősítését, és célszerűnek tartotta annak az – a magyarok beszámolójában is felvetett – elképzelésnek a támogatását, hogy a kérdést tűzzék az MDP kongresszusának napirendjére is. (Ennek fényében már érthető, hogy az MDP 1954. májusi kongresszusán Nagy Imre miért erről és nem az ország gazdasági helyzetéről tartotta előadói beszédét.)

Külön pontot szenteltek az elemzés készítői annak, hogyan alakítsák át az MDP politikai és szervezőmunkáját. A párt ideológiai és felvilágosító munkáját szintén elégtelennek tartották, de a legnagyobb problémát mégis a „kellő összeforrottság” hiányában látták a Politikai Bizottságban, különösen azért, mert az alapvető kérdésekben kialakult nézetkülönbségekre szerintük már egyes pártfunkcionáriusok is felfigyeltek. Arra a következtetésre jutottak, hogy a magyar delegáció figyelmét fel kell hívni a pártegység mindenáron való megerősítésének és a vezető mag összeforrottságának szükségességére.

A magyar kormány hitelkérelmét illetően Moszkvának az volt a véleménye, hogy a 200 millió rubeles hitelkérés túlzott és indokolatlan. A Malenkov miniszterelnöknek címzett feljegyzésből kiderül, hogy a szovjetek nem vették tekintetbe a 300 millió rubel aktív kereskedelmi szaldóval kapcsolatban magyar részről jelzett 100 millió rubel nagyságrendű bizonytalanságot, valamint nem mutattak megértést a tartalékképzési igény iránt sem. Az 1953 novemberében szovjet gazdaságpolitikusok által készített feljegyzés szerint Magyarországnak, ha kihasználja exportlehetőségeit és belső tartalékait, maximum 93 millió rubel hitelre van szüksége.³⁰ Ezt a véleményt képviselte a szovjet tárgyaló fél is, és Rákosinak a PB ülésén tartott beszámolója szerint szovjet részről helytelenítették, hogy a magyar kormány a gazdasági nehézségeken hitelek felvételével akar úrrá lenni.

Az 1953. december 3–4-én lezajlott tárgyalásról ez ideig nem került elő a többi „konzultációról” készült feljegyzéshez hasonló dokumentum, de az

³⁰ AVP RF f. 077. op. 33. p. a 166. gy. 39.

MDP Politikai Bizottságának 1953. december 10-i ülésén a magyar tárgyaló küldöttség részletes tájékoztatást adott a testületnek a moszkvai megbeszélésekről.³¹ Ennek tanúsága szerint a találkozón nem csupán a magyar kormány hitelkérelméről esett szó, mint ahogyan azt korábban a kutatók feltételezték,³² hanem az 1953 júniusa óta eltelt időszak magyarországi történéseinek értékelésére is sor került, és a szovjet vezetés ismételten kijelölte a követendő irányvonalat.

Rákosi visszaemlékezése szerint a tárgyalások ugyan jó, baráti légkörben zajlottak le, de amikor a hitelkérelmet elővezették, meglehetősen hűvös fogadtatásban volt részük. Memoárjában az utazásról írva szinte csak a hitel kérdésével foglalkozott, illetve azzal próbálta kisebbiteni a magyar vezetés által elkövetett hibákat, hogy ecsetelte a Szovjetunióban és a tömb országaiban előforduló hasonló nehézségeket.³³

A PB-ülésről készített gyorsírói jegyzőkönyv tanúsága szerint a delegációk első tárgyalási napján, december 3-án Malenkov kérésére az MDP KV júniusi határozatának végrehajtásáról és a pártvezetésen belüli vitákról esett szó. Rákosi Mátyás az elmúlt hónapokat értékelve kezdeti bizonytalanságról, de a helyzet fokozatos megváltozásáról beszélt, aminek eredményeként a vezetés nemcsak kollektív, hanem egységes is lett. Nagy Imre kritikusabb volt, szerinte az előrelépés ellenére nem mindenben alakult ki a helyes vezetési módszer. Szóvá tette az októberi központi vezetőségi ülés előtti vitát. Szavaiból kiérezhető volt, hogy az alsó szintű, falusi apparátusok gyengesége és a felső szintű apparátusokban mutatkozó problémák összekapcsolódnak. Egyfelől kiemelte Farkas Mihály és Apró Antal PB-be kerülésének jelentőségét, másfelől kijelentette, hogy egyes miniszterek rosszul vezetik minisztériumaikat. A legnagyobb meglepetést minden bizonnyal azonban Gerő Ernő nyílt bírálata váltotta ki a szovjet vezetők előtt, amelyből a jegyzőkönyv a passzivitás minősítést tartalmazza. A dokumentumból valószínűsíthető, hogy a miniszterelnök felszólalása után rögtön Gerő Ernő kért szót, aki tagadta, hogy passzív lett volna, miközben helyeselte a vezetés kollektivitása megerősítésének szándékát, és egyben bírálta Nagyot júniusi túl negatív beszédéért. Ezt követően Farkas szólalt meg, aki szerint az augusztusi sürgős intézkedéssorozatok elmulasztásáért Gerő Ernőt terhelte a felelősség. Az aznapi vita a kölcsönkérelem szovjet elutasításának kérdésével zárult.

Másnap, december 4-én elsősorban Malenkov vitte a szót. Nemcsak elutasította a 200 millió rubeles igényt, de a magyar eladósodásban a gazdaságirányítás gyengeségeit látta, a magyarok – megerősítve Nagy Imre előző napi véleményét – foglyai a minisztériumok és főosztályok javaslatainak. A különböző

³¹ MNL OL M-KS 276. f. 53/149. ö. e. Gyorsírói jegyzőkönyv az MDP PB 1953. december 10-i üléséről.

³² Vö. Az első Nagy Imre-kormány hitelkérelme. Magyar–szovjet gazdasági tárgyalások 1953 végén. (Urbán Károly bevezetőjével) *Társadalmi Szemle*, 1995. 8–9. sz.

³³ Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések*. 948–950.

csoportok nyomásaival szemben a szigor, a közvetlen irányítás és beavatkozás módszerét ajánlotta. Az addigi intézkedések közül a munkásság életszínvonalának emeléséért tett erőfeszítéseket, a beruházások csökkentését értékelte pozitívan, mi több, itt további előrehaladást is kívánatosnak látott. Ez is Nagy Imre törekvéseinek megerősítését jelentette.

Malenkov összességében pozitívan értékelte az addigi lépéseket, és különösen azt, hogy a Politikai Bizottság a szovjet vezetők előtt egyhangúan helyeselte a fordulat szükségességét és az új politikai vonalvezetést. Mintaértékűnek nevezte a pártelnöki és a miniszterelnöki funkció kettéválasztásának szisztémáját. Mindezek után világossá tette azt is, hogy a jelenlegi összetételű Politikai Bizottságban gondolkodnak, és elvárják a vezetők együttműködését, ahogy mondta: „a további fejlődés alapja a kollektív vezetés”. Ugyanezt húzta alá hozzászólásában Vorosilov is.

A magyar kormány hitelkérelmének részbeni elutasítása a Nagy Imre-kormány gazdaságpolitikájának burkolt kritikáját is jelentette. A PB-ülésen tartott beszámolójában Nagy Imre azonban azt hangsúlyozta, hogy a tárgyalások eredményét nem csupán a hitelkérés teljesítésén kell lemérni. A moszkvai megbeszéléseken ugyanis a gazdasági problémák mellett ugyanolyan súllyal – sőt talán még nagyobb hangsúllyal – került szóba a magyar pártvezetés egysége. A szovjet pártelnökség tagjai szerint a magyarországi új politika végrehajtásáért folyó harcban központi kérdés a Politikai Bizottság egységének megerősítése, a további egyetértés. Szovjet részről annak a véleménynek adtak hangot, hogy meg kell tenni mindent annak érdekében, hogy a Politikai Bizottságban „pártszerű” légkör legyen, hogy a testület munkáját elvi alapon folytassa, és biztosítsa az új politikai vonal végrehajtását.³⁴

Rákosi PB-nek adott tájékoztatása szerint a delegáció azzal a meggyőződéssel tért vissza, hogy helyes úton járnak, és megtették mindent, hogy a helyes utat megvalósítsák. „A delegáció látogatása megerősítette az elvtársi kapcsolatokat a Szovjetunió Kommunista Pártja vezetésével, és megnyugtatta őket, hogy amennyiben a dolgok továbbvitele a Politikai Bizottságtól függ, természetesen az általuk adott tanácsok szellemében fogunk dolgozni. Ezeket a tanácsokat és szempontokat nekünk be kell dolgozni pártunk munkájába és programjába.”³⁵

A moszkvai tanácskozás újra megerősítette Nagy Imre törekvését az új szakasz politikájának folytatására az életszínvonal és a beruházások csökkentésének kérdésében,³⁶ és hatással volt az MDP legfelsőbb vezetésében kialakult erőviszonyokra is. Ez mindenekelőtt Gerő Ernő magatartásán érződött, aki az őt ért bírálatok hatására Nagy Imre szerint nagyon lelkiismeretesen látott munkához, és segítette a kormányfőt a Minisztertanács munkájának irányítá-

³⁴ MNL OL M-KS 276. f. 53/149. ő. e.

³⁵ MNL OL M-KS 276. f. 53/149. ő. e.

³⁶ Rainer M. János: *Nagy Imre 1953–1958. Politikai életrajz* II. 1956-os Intézet, Budapest, 1999. 37.

sában.³⁷ Nagy Imréhez való közeledését és együttműködési készségét Gerő tőle szokatlan emberi gesztusokkal is igyekezett kifejezésre juttatni.³⁸

Rákosi magatartása azonban mit sem változott, sőt Farkas Mihály szerint 1954. január végén a pártvezetésen belül „nem volt könnyű a helyzet, sőt talán rosszabb volt, mint az 1953. decemberi moszkvai utazás előtt. Szemmel látható volt a veszély, hogy a vezetés tagjai közötti nézeteltérések elmélyülnek, felerősödött Rákosi törekvése, hogy revízió alá vegyen mindent, ami a júniusi KV-ülés után történt stb.”³⁹ 1954 tavaszára a magyar vezetésen belüli ellentétek újra olyan mértékben kiéleződtek, hogy szükségesnek érezték egy újabb találkozó megszervezését. Nagy Imre a szovjet nagykövetnek már 1954. január végén felvetette egy újabb moszkvai „konzultáció” lehetőségét a kongresszusi tézisek megvitatása és a nézetkülönbségek szovjet segítséggel történő eldöntése végett.⁴⁰

A kiutazás ötlete ez alkalommal is a miniszterelnöktől származott, akinek törekvései ekkor több tekintetben azonosságot mutattak Malenkov reformszellemű korrekciós politikájával.⁴¹ Nagy Imre joggal gondolhatta, hogy amíg a szovjet vezetésben folyó hatalmi harcban Malenkov szilárdan tartja pozícióit, maga mögött tudhatja a szovjet támogatást. 1954 tavaszán némileg mégis megváltozott a helyzet. 1954 első hónapjaiban a szovjet nagykövettel beszélgető politikusok nem csupán a Nagy Imre és Rákosi Mátyás közötti ellentét fokozódásáról számoltak be, hanem egyre több jelzés érkezett a gazdasági nehézségekről is. Annak ellenére, hogy a szovjet vezetés egyértelműen állást foglalt a népjólét emelése mellett, és erre ösztönözte a magyarokat is, Rákosi már 1954. február 13-án olyan indulattal beszélt az „új szakasz” parasztpolitikájáról, hogy a parasztság felé irányuló dühe még Kiszelyjovot is meglepte. A gazdasági életben mutatkozó problémákra azonban nem csupán ő hívta fel a figyelmet. Gerő, aki Nagy Imre szándékaival összhangban az év elejétől újra egyre többet foglalkozott gazdaságpolitikai kérdésekkel, már január végén, február elején több feljegyzésben juttatta kifejezésre aggodalmát a bankjegyforgalom túlzott emelkedése miatt. Erre a tényre az MDP KV gazdaságpolitikai apparátusának vezetői is felhívták Nagy Imre figyelmét, aki azonban február 18-án a szovjet nagykövet előtt még pánikkeltéssel vádolta az előterjesztés készítőit. A tavaszi hónapokban a kongresszusi előkészületek és a ma-

³⁷ *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról.* 121.

³⁸ 1954. január 4-i levelében Gerő meleg üdvözlését küldte és gyors felgyógyulást kívánt a gyengélkedő Nagy Imrének. (MNL OL XIX-A-2-v 71. d.) Kettőjük együttműködése azonban nem bizonyult tartósnak. A törvénysértések felülvizsgálatát és a felelősség kérdésének felvetését illetően jelentős koncepcionális különbség alakult ki közöttük, s ez újra kiszélesítette a köztük lévő távolságot.

³⁹ *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról.* 148.

⁴⁰ Uo. 127–131.

⁴¹ A két kormányfő programjának hasonlóságairól és eltéréseiről részletesebben lásd Urbán Károly: Nagy Imre és G. M. Malenkov. Két miniszterelnök Sztálin után. *Múltunk*, 1996. 1. sz.

gyar delegáció újabb moszkvai utazásának előkészületeivel kapcsolatos kérdések átmenetileg háttérbe szorították ezt a témát, de közvetlenül az utazást megelőzően Gerő Ernő újra szóba hozta a munkafegyelem romlását, a mezőgazdasági beszolgáltatásban és az ipari termelésben mutatkozó lemaradásokat.

Míg az 1953. november végén készült szovjet külügyi elemzést egyértelműen azok a vélemények befolyásolták, amelyeket magyar oldalról Nagy Imre mondott el Kiszeljovnak, 1954 tavaszán megfigyelhető, hogy nem maradtak hatás nélkül azok a nagykövet feljegyzései révén közvetített jelzések sem, amelyek – Rákosi és Gerő előadásában – a romló gazdasági helyzetről, a termelékenység csökkenéséről, a parasztság életszínvonalának túlzott emelkedéséről szóltak, és az infláció veszélyével riogatták a szovjet vezetőket.⁴² A szovjet külügyi apparátus tájékoztatására a májusi tanácskozást megelőzően Jevgenyij Kiszeljov is bőséges dokumentációt juttatott ki Moszkvába. 1954. április 21-én különböző összefoglaló anyagokat küldött a moszkvai külügyminisztériumba, amelyek részletes kimutatásokat tartalmaztak az életszínvonal alakulásáról, a mezőgazdaság állapotáról, a népgazdaság helyzetéről, az MDP KV tervezett összetételéről, a népgazdasági terv teljesítéséről, a magyar–szovjet kereskedelemről, az állami gazdaságokról, de beszámoló készült még a tavaszi mezőgazdasági munkák állásáról és az állattenyésztésről, valamint az állatorvosi ellátásról is.⁴³ Ezek az adatok minden bizonnyal beleépültek abba az 1954. április 28-i keltezésű dokumentumba, amelyet Zorin külügyminiszter-helyettes április 30-án az SZKP KB-nak továbbított.

A Magyarország kérdése címet viselő elemzés⁴⁴ szerint a magyar ipar és mezőgazdaság 1953. évi eredményei arról tanúskodtak, hogy az MDP KV 1953. júniusi határozatainak eredményeképpen a gazdaságpolitikában elkövetett hibákat a magyaroknak bizonyos mértékben sikerült korrigálni. A dokumentum elismerően szólt a mezőgazdaság kollektivizálása, valamint a beszolgáltatás és a parasztság adóztatása terén elkövetett hibák kijavítására tett és a dolgozók életszínvonalának emelésére irányuló intézkedésekről. Az értékelés készítői azonban nem hallgatták el a negatív jelenségeket sem. Ezek közül is kiemelték a beruházások átcsoportosításának elhúzódnását és azok formális jellegét, a beruházások továbbra is alacsony szintjét a mezőgazdaságban és a könnyűiparban, az áruforgalom nem kielégítő voltát és a pénzmennyiség ezzel összefüggő felhalmozódását a lakosságnál. A hibák okát a feljegyzés elsősorban abban látta, hogy a magyar vezetők a Moszkvában kapott tanácsok végrehajtása során nem voltak képesek elkerülni a komoly hibákat (amit Rákosi már 1953 szeptemberében is többször hangoztatott), és nem használták ki megfelelően az ország belső lehetőségeit a gazdaság valamennyi ágának további fejlődése érdekében. Komoly kritikát tartalmazott a feljegyzés a mezőgazdaság irányí-

⁴² Valerij Muszatov: Szovjet–magyar kapcsolatok, 1953–1956. In: *Évkönyv V. 1996/1997.* 1956-os Intézet, Budapest, 1997. 45.

⁴³ AVP RF f. 077. op. 34. papka 180. gy. 51.

⁴⁴ *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról.* 156–163.

tását illetően is; az előfordult hibákat elsősorban Nagy Imre számlájára írták, és a miniszterelnök (PB által jóváhagyott) 1953. július 4-i parlamenti beszédében gyökereztették.

Habár Rákosi a moszkvai utazást megelőzően többször hangsúlyozta, hogy az MDP KV vezető magja körében nincs komoly véleménykülönbség, Gerő és Nagy Imre jelzései nyomán a szovjet vezetők előtt nem volt titok, hogy Nagy Imre és Rákosi között a viszony továbbra is ellenséges, az MDP KV Politikai Bizottságában számos kérdésben komoly nézeteltérés van, és hiányzik az igazi kollektív vezetés. Mindezek fényében nem meglepő, hogy a moszkvai „konzultáció” alkalmával szovjet részről újra fel kívánták vetni a pártvezetés egységének kérdését is.

Az 1954. május eleji moszkvai „konzultáció” alkalmával a miniszterelnök a romló gazdasági helyzet miatt komoly bírálatban részesült. Egy másik lényeges kérdésben, a rehabilitáció ügyében viszont sikerült ha nem is áttörést, de előrelépést elérnie. A rehabilitáció Nagy Imre törvényességi csomagjának fontos része volt, amit a követi jelentések alapján arra is igyekezett felhasználni, hogy a felelősség felvetésével megszabaduljon legfőbb politikai ellenfelétől, Rákositól. Ebben az ügyben átmeneti szövetségesre lelt Gerő Ernőben, az ügyek lezárásának módját illetően azonban áthidalhatatlan volt a köztük lévő ellentét. A szovjet vezetés Gerő óvatosabb, a felelősséget nem firtató megoldási javaslatát támogatta, és bár a megbeszéléseken központi helyet elfoglaló rehabilitáció kapcsán Rákosit súlyosan elmarasztalták, többször is hangsúlyozták tekintélye megőrzésének fontosságát.

Nagy Imre a szaporodó kritikai észrevételek ellenére továbbra is bírta Moszkva bizalmát, s bár egyértelmű győztesnek nem érezhette magát, az 1953. júniusi politika lényegében újabb megerősítést kapott. 1954 nyarától azonban a szovjet politikai eliten belüli hatalmi harc újabb – 1955 elején Malenkov leváltásához vezető – fordulata érlelődött.⁴⁵ Azt nem tudjuk, hogy erről a korlátozott szovjet kommunikációs csatornákkal rendelkező magyar vezetőkhez mennyi információ jutott el, de akik tudtak olvasni a sorok között, a politikai irányváltást már abból is érzékelhették, hogy a szovjet sajtó egyre ritkábban közölt olyan írásokat, melyek az életszínvonal további emelésének feladataival foglalkoztak.⁴⁶

Az 1954. májusi pártközi megbeszéléseket követően Malenkov javaslatára újra Gerő Ernő miniszterelnök-helyettes (és 1954 júliusáig egyben belügyminiszter) vette át a gazdaságpolitika irányítását. Gerő ettől kezdve nyeregben érezte magát, és Jurij Andropov nagykövet előtt most már nyíltan bírálta az új szakasz gazdaságpolitikáját, mindenekelőtt a parasztpolitikát. Szerinte a parasztságnak adott kedvezmények nem voltak mindig átgondoltak, és nem

⁴⁵ Ezzel kapcsolatban lásd Wolfgang Leonhard: *The Kremlin since Stalin*. Frederick A. Praeger, New York, 1962., 90–92., valamint Richard Löwenthal: *Crisis in Moscow. Problems of Communism*, 1955. 3. sz. 1–8.

⁴⁶ *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról*. 180–182.

számoltak a következményekkel, aminek következtében olyan vélemények alakultak ki, hogy a parasztság a munkásoknál lényegesen jobban él. Rákosi ugyancsak ellentámadásba ment át, s a nagykövet feljegyzése szerint még Gerőnél is egyértelműbben fogalmazott: „a Moszkvában tavaly júniusban kapott tanácsok végrehajtása során az MDP KV vezetése és a Magyar Népköztársaság kormánya hibát követett el a lakosság életszínvonalának emelésével, mert az ország teherbíró képességét a fizetések és a paraszti jövedelmek emelkedési üteme meghaladta”.⁴⁷ Kezükre játszott az is, hogy 1954 nyarára valóban egyre vészjóslóbb jelentések készültek az ország gazdasági helyzetéről. Fellépésük akkor még némileg mehökkentette a Nagy Imre reformpolitikája iránt kevesebb rokonszenvvel viseltető Andropovot, aki 1954. augusztus 18-i beszélgetésük alkalmával egyenesen arról faggatta Gerőt, vajon a dolgozók életszínvonalának bizonyos csökkentéséről szóló döntés nem vezet-e nemkívánatos politikai reakciókra.⁴⁸

A gazdasági nehézségekre és a gazdaságirányításban elkövetett hibákra helyezte a hangsúlyt az a 30 oldalas feljegyzés is, amelyet P. P. Drozdov, az állami ellenőrzés vonalán dolgozó szovjet tanácsadó készített és továbbított 1954. október végén a Szovjetunió Állami Ellenőrzési Minisztériumába, s ahonnan az eljutott az SZKP KB illetékes osztályára is. A dokumentum készítőjének feljegyzése szerint Magyarország kedvező feltételekkel és lehetőségekkel rendelkezett a mezőgazdaság és az ipar szocialista átalakításához. Ugyanakkor az ipar és a mezőgazdaság irányításában komoly hiányosságokat vélt felfedezni, amelyek szerinte akadályozták a meglévő kedvező feltételek és lehetőségek realizálását, és fékeztek a szocialista építést. Ezek között is elsőként említette a „lélegztetvélet” Nagy Imre nevéhez köthető (szerinte hibás) jelszavát, amelyet Drozdov szerint sokan félreértettek, és úgy értelmeztek, hogy meg lehet pihenni. Ennek tudta be a munka termelékenységének csökkenését, az önköltség növekedését, a munkafegyelem romlását.

A tanácsadó elmarasztalta a magyar vezetést azért is, mert nem folytattak harcot a takarékoságért, pazarló volt a gazdálkodás, a kulákság gazdasági ereje és politikai befolyása erősödött. Drozdov véleménye szerint a magyar vezetés nem tulajdonított jelentőséget az ellenőrzés kérdésének (erről sem az MDP kongresszusán nem esett szó, sem a sajtó nem írt), aminek következtében a párhatározatokat nem teljesítik, és nem alakul ki felelősségérzet a határozatok végrehajtásáért.

A statisztikai adatokon alapuló részletes vizsgálat elsősorban a munka termelékenységét, a veszteségességet, az önköltséget, a fizetések rendszerét érintette. Az elemzés készítője a népgazdaság ezen alapvető mutatóit nem tartotta megfelelőnek, s annak a véleményének adott hangot, hogy egyes nehézségek felszámolásához gyors és határozott beavatkozásra van szükség.⁴⁹

⁴⁷ Uo. 171–174.

⁴⁸ Uo. 176–179.

⁴⁹ RGANI f. 5. op. 28. gy. 160.

Az egyre sokasodó gazdasági problémák ellenére Nagy Imre az 1954. október 1–3-i KV-ülésen még maga mellé tudta állítani a KV-tagok nagy többségét, s a kedvező körülményeket kihasználva hozzákezdett elképzelései megvalósításához. A gazdasági szerkezet átalakításának, az óvatos politikai reformszándékoknak a felvetését azonban Moszkvában nem nézték jó szemmel. Ráadásul 1954 késő őszen a szovjet vezetésen belül dülő, végkimenetelét tekintve Nagy Imre számára egyébként sem túl sok jóval kecsegtető hatalmi harc közepette nemcsak a gyógykezelésen Moszkvában tartózkodó Rákosi Mátyás intrikái befolyásolták kedvezőtlen irányba a szovjet pártvezetés véleményét, de Andropov jelentései is. Az a jelzés, amelyet a nagykövet a KV októberi ülése után kialakult helyzetről a Kovács Istvánnal, Gerővel és másokkal folytatott beszélgetésre alapozva küldött Moszkvába a párt tekintélyének lejáratajáról, a pártvezetőség egyes tagjai felelősségének felvetéséről és az ennek nyomán kialakult „abnormális” helyzetről, már komoly nyugtalanságra adhatott okot. Ha hihetünk Rákosi visszaemlékezésének, a szovjet vezetés Andropov jelentésein kívül más forrásokból is tájékozódni kívánt, ezért hazautazása előtt találkozót kezdeményezett vele. A Malenkov, Hruscsov és Molotov jelenlétében lezajlott beszélgetésen rövid időn belül kiderült, hogy a nagykövet által küldött jelentések nem maradtak olvasatlanul. „...a szovjet elvtársak meglehetősen gondban voltak a magyar fejlemények miatt, amelyeket ők, minthogy nálamnál frissebb információkkal rendelkeztek, eléggé sötétan ítélték meg. Különösen felfigyeltek Nagy Imrének a népfront kongresszusán elmondott beszédére, meg arra a cikkekre, melyben – már elutazásom után – a *Szabad Népb*en nyíltan kifejtette a nézeteit. [...] A végén a szovjet elvtársak is egyetértettek abban, hogy az, amit Nagy Imre és társai Magyarországon művelnek, párt- és népellenes, s mint ilyenekkel kell vele szemben fellépni.”⁵⁰ Különösen kedvezőtlen visszhangzott váltott ki Nagy Imrének a *Szabad Népb* október 20-i számában megjelent cikke, amelynek közlését az 1955. januári találkozó alkalmával majdnem árulásként értékelték. Rákosi memoárja szerint ekkorra a szovjet pártelnökségen belül már eldőlt, hogy Nagy Imrével szemben az általa képviselt álláspontot támogatják.⁵¹

Rákosi nem is késlekedett, hogy a „szovjet elvtársak” véleményét ismeresse a Politikai Bizottság többi tagjával. Gerőt és Farkast már Moszkvából felhívta, az egész testületet pedig a december 1-jei PB-ülésen tájékoztatta a moszkvai bírálatokról. Ezek szerint a szovjet vezetést nagy nyugtalansággal töltötte el, hogy a politikai és gazdasági nehézségek rendkívül nagy méreteket öltöttek, a népfront túlzottan előtérbe került, aggódtak amiatt, hogy a párt bírálata az ellenség aktivizálódását segíti elő, a népjólétet túlzott mértékben emelték, falun megállt a szocializmus építése stb.⁵²

⁵⁰ Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések*. 970.

⁵¹ Uo.

⁵² MNL OL M-KS 276. f. 53/206. ö. e.

Rákosi visszaemlékezése szerint még szovjetunióbeli tartózkodásakor kezdeményezte egy újabb konzultáció megtartását, amibe a szovjet vezetők bele is egyeztek. Erről itthon azonban nem tett említést, amikor az MDP PB december 9-i ülésén javasolta az újabb moszkvai utazást. Nagy Imre, aki a korábbi találkozók alkalmával kezdeményező volt, ez alkalommal opponálta Rákosi javaslatát, s úgy foglalt állást, hogy a vitás kérdéseket a Központi Vezetőségben kell eldönteni.

Nagy Imrének nem nagyon lehettek illúziói, hogy mi vár rá Moszkvában. Lehetséges, hogy már eleve úgy utazott el a „konzultációra”, akár kész feladni a harcot, de úgy, hogy elveiből egy jótányit nem enged. Ezt több momentum megerősíteni látszik. A december 9-re készülő határozati javaslat szűk körű vitája során már hangot adott a szovjet véleményekkel szembeni egyet nem értésének, s az 1955. január 1-jei kormányfogadáson Andropovval beszélgetve már szóba hozta esetleges távozásának kérdését is. A nagykövetnek elmondta, hogy készül a moszkvai utazásra, de fizikailag és morálisan is rosszul érzi magát, mivel nagyon nehéz helyzetbe hozták, s ezzel többé már nem tud megbékélni. Mint elmondta, arra készül, hogy Moszkvában határozottan lép fel, és elmond mindent, amit gondol és érez. Azt is hozzátette, hogy a kialakult körülmények között aligha célszerű a kormány élén maradnia.⁵³

Az esetleges kormányfőváltás lehetősége nem csupán Nagy Imre gondolataiban érlelődött. 1955. január 1-jén Andropov szinte valamennyi beszélgetőpartnere valamilyen formában szóba hozta ezt a kérdést. Kovács István az adott helyzetben rendkívül szerencsétlennek tartotta volna Nagy Imrének a kormány éléről való távozását, bár szerinte Rákosi nagyon valószínűnek tartotta Nagy távozását.⁵⁴ Farkas Mihály azt vetette fel, hogy ha Nagy nem változtatja meg álláspontját, a Politikai Bizottság kénytelen lesz határozott lépéseket tenni vele kapcsolatban. Gerő véleménye szerint „nemzetközi és belső körülményekből adódó megfontolások alapján Nagynak a vezetésből való távozása most egyáltalán nem lenne kívánatos”, lényegében mégis ezt a megoldást sugalmazta, sőt saját lehetséges jelöltjeit is megnevezte Hegedüs András, Szalai Béla és Mekis József személyében.⁵⁵ Szembetűnő hasonlóságot mutat Nagy Imrének Gerő által a nagykövetnek felsorolt múltbeli „bűnlajstroma” azzal a bírálattal, amelyet az 1955. január 8-i moszkvai „konzultáción” a kormányfő fejére olvastak (pl. az 1945-ös földreform állítólagos ellenzése). A megbeszélésre még Malenkov leváltása előtt került sor, és Gerő nem ismerhette a szovjetek Nagy Imrével kapcsolatos elképzeléseit sem, a későbbiekben azonban – beleértve még a Nagy Imre utódjául szóba jöhető személyeket is – lényegében az ő forгатókönyve érvényesült.

Az 1955. január 8-án lezajlott, durva hangnemével a sztálini idöket idéző „konzultáció” – mint ismeretes – Nagy Imre és az új szakasz egyértelmű vere-

⁵³ AVP RF f. 077. op. 36. p. 181. gy. 5.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról.* 210–214.

ségét hozta. A „konzultáció” Szalai Béla által készített jegyzőkönyvét olvasva észrevehető, hogy a Nagy Imrével szemben megfogalmazott bírálatok több olyan megállapítást tartalmaztak, amelyek már Rákosinak és Gerőnek a nagykövettel folytatott korábbi beszélgetése során elhangzottak. A szovjet vezetés valószínűleg nem számolt Nagy Imrének a politikai életből való teljes kikapcsolásával, feltehetőleg az ő esetében is beérte volna a „Malenkov-formula” alkalmazásával. A megbeszélésekről a PB-nek adott tájékoztatóból kiderült, hogy Nagy Imre valóban felvetette azt, hogy járuljon hozzá a Minisztertanács elnöki tisztje alóli felmentéséhez.⁵⁶

Andropov az általunk ismert dokumentumok szerint 1955. január 19-én találkozott utoljára Nagy Imrével. A nagykövet a miniszterelnöknek a január 8-i „konzultációval” kapcsolatos fejtegetéseit még meghallgatni sem volt hajlandó, arra hivatkozva, hogy azokat „részletesen megvitatták a magyar delegáció és az SZKP vezetőinek beszélgetése során, ezért én helytelennek tartom, hogy visszatérjünk e kérdések magánbeszélgetés formájában történő megvitatásához”.⁵⁷ Az eset azért is külön figyelemre méltó, mert a beszélgetés időpontjában Nagy Imre még miniszterelnöki minőségében tárgyalt Andropovval, akinek elutasító magatartása így módon latens véleménynyilvánításként is felfogható.

Nagy Imre ezen a januári beszélgetésen vetette fel a szovjet nagykövetnek, hogy a magyarországi helyzet tanulmányozására a szovjet párt egyik vezetőjének Budapestre kellene jönnie. Nyilván úgy vélte, hogy a pártvezetők szélesebb körének véleményét megismerő szovjet vezető politikus helyszíni jelentése ellensúlyozhatná azt a képet, amely Rákosi intrikái és a szovjet nagykövet jelentései alapján a moszkvai vezetők körében politikájáról kialakult.

Annak részleteit nem ismerjük, hogy az SZKP KB Elnöksége milyen körülmények között és mikor döntött Mihail Szuszlov Budapestre küldéséről. A szovjet politikus 1955. február végén a március eleji KV-ülés előkészítésére érkezett a magyar fővárosba, és Nagy Imrét is felkereste betegágyánál, akit megpróbált rávenni a nyilvános önkritika vállalására. Nagy Imre azonban hajthatatlan maradt, s ez 1955 áprilisában miniszterelnöki posztjába, decemberben párttagságába került.

Andropov rendelkezésünkre álló feljegyzései nem adnak arra nézve teljes körű eligazítást, hogy Nagy Imre későbbi sorsáról a magyar pártvezetés előzetesen konzultált-e a szovjetekkel. Rákosi az 1955. április 14-i KV-ülést megelőzően április 9-én Andropovnak vázolta azokat az intézkedéseket, amelyeket a KV-ülésen terveznek, és arra kérte a nagykövetet, hogy azt hozza az SZKP KB tudomására, és kérje ki azzal kapcsolatban véleményüket.⁵⁸ Rákosi március 28-án ugyancsak a nagykövetnek utalt egy másnapra tervezett, Hruscsovvall folytatandó telefonbeszélgetésre is, amelynek tartalmát azonban nem ismer-

⁵⁶ MNL OL M-KS 276. f. 53/211. ő. e.

⁵⁷ *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról.* 217–219.

⁵⁸ AVP RF f. 077. op. 36. papka 181. gy. 5. Andropov feljegyzése Rákosi Mátyással folytatott beszélgetéséről. 1955. április 9.

jük. Az MDP Politikai Bizottságának április 8-i, Nagy Imrével kapcsolatos döntéseinek fényében azonban feltételezhető, hogy ha e telefonbeszélgetésre valóban sor került, Hruscsov nem emelt kifogást a tervezett intézkedésekkel szemben. Nagy Imrének a pártból történő kizárását illetően ugyanakkor nem rendelkezünk olyan információkkal, amelyek arra utalnának, hogy az a szovjet vezetéssel előre egyeztetett lépés lett volna. Ezt persze magyarázhatja az a tény is, hogy nem áll rendelkezésünkre a szovjet nagykövet és Rákosi beszélgetéseit rögzítő összes dokumentum. Valószínűbb azonban, hogy ebben a kérdésben Rákosiék valóban nem egyeztettek Moszkvával,⁵⁹ mert Nagy Imrének a hatalomból történt eltávolítása után ezt már nem tartották akkora horderejű kérdésnek. Arról sincs tudomásunk, hogy ezt a kérdést Rákosi Andropov előtt korábban felvetette volna, és tőle kért volna tanácsot. A szovjet nagykövet, aki tudatában volt annak, hogy véleményének a magyar vezetés számára mekkora súlya van, egyébként is óvakodott attól, hogy a magyar pártvezetés lépéseiről bármiféle véleményt mondjon. (Vjacseszlav Szereda és Alekszandr Sztikalin szerint tartózkodó magatartásában az is szerepet játszhatott, hogy a hatáskörét messze túllépő lengyelországi kollégáját 1954-ben visszahívták Varsóból, és az SZKP KB 1955. júliusi plénümán Hruscsov éles bírálatban részesítette.⁶⁰) Roy Medvegyev szerint viszont a nagykövet kifejezetten helytelenítette Nagy Imre pártból történt kizárását, és a magyarországi eseményekről Moszkvába küldött jelentéseiben nagy hibának tartotta.⁶¹

Az 1953. júniusi szovjet beavatkozás a magyar belügyekbe a „normális” diplomáciai kapcsolatokban elképzelhetetlen és megengedhetetlen, habár adott esetben az Magyarország számára kedvezőnek volt tekinthető. Nagy Imre politikai ellenfeleivel szemben egészen addig bírta a szovjet vezetés támogatását, amíg reformkezdeményezéseiben Moszkva megítélése szerint túl messzire nem ment – ekkor azonban ismét beavatkozott. Mindez megerősíti orosz történészeknek azt a véleményét, hogy a Szovjetunió külpolitikában megnyilvánuló új megközelítési módok ellenére a szovjet vezetés Hruscsov alatt sem tudott teljes egészében megszabadulni a sztálinizmus doktrinális bilincseitől, s ha vélt vagy valós érdekei úgy kívánták, Moszkva a korábbiakhoz hasonlóan az erőszakos nyomásgyakorlás eszközeit alkalmazta.⁶²

⁵⁹ Ha Rákosi szándékát Moszkvában ismerték volna, akkor 1956-ban Mikojan nem vetette volna a magyarok szemére, hogy Nagy kizárásáról nem konzultáltak velük.

⁶⁰ *Szovjetszkij Szozjuz i vengerszkij krizisz 1956 goda.* 34.

⁶¹ Roy Medvegyev: *Nyeizvesztnij Andropov. Polityicseskaja biografija Jurija Andropova.* Prava cseloveka, Moszkva, 1999. 27.

⁶² L. Ny. Nyezsinszkij – I. A. Cselisev: *O doktrinalnih osznovah szovjetszkoy vnesnyej polityiki v godi „holodnoj vojni”.* In.: *Szovjetszkaja vnesnyaja polityika v godi „holodnoj vojni” (1945–1985) Novoje procstvenyje.* Red.: L. Ny. Nyezsinszkij. Mezdunarodnije otnosenija, Moszkva, 1995. 34–35.

Magyar–szovjet kapcsolatok az SZKP XX. kongresszusától a forradalom kitöréséig

A szocialista táboron belüli viszonyokra, így a magyar–szovjet kapcsolatokra a legnagyobb hatást az SZKP 1956. február 14. és 25. között üléselő XX. kongresszusa gyakorolta. (A kongresszust megelőzően 1956. január 6. és 11. között került sor Moszkvában a kelet-európai országok kommunista és munkáspártjainak találkozójára, amelyen elsősorban a gazdasági együttműködésről esett szó.¹ A kommunista pártvezetők nagy valószínűséggel már ekkor tájékoztatást kaptak a XX. kongresszus fő politikai célkitűzéseiről.) A kongresszuson Hruscsov előadói beszédében hangsúlyozta, hogy „a szocializmus országainak fejlődését a teljes önállóság és függetlenség jellemzi mind a politikában, mind a gazdaságban”, és ismét deklarálta a szocializmushoz vezető utak különbözőségének lehetőségét (beleértve a parlamentáris utat is).

A Rákosi Mátyás vezette pártküldöttség a XX. kongresszus alatt találkozott és megbeszéléseket folytatott a szovjet pártvezetés tagjaival is. Az MDP KV Politikai Bizottsága 1956. február 22-én Gerő Ernő szóbeli előterjesztése nyomán döntött úgy, hogy utasítják az SZKP XX. kongresszusán Moszkvában tartózkodó magyar pártküldöttséget, hogy az kérjen hivatalos találkozót a szovjet vezetéstől, és a találkozó alkalmával a következő kérdéseket vesse fel: külkereskedelmi helyzetünk megjavítása érdekében a Szovjetunió és a baráti országok a korábbinál nagyobb mértékben vegyenek át magyar termékeket, és ezek ellenében olyan árukat, nyersanyagokat szállítsanak, melyeket addig kapitalista relációból kellett beszerezni; a Szovjetunió kormánya nyújtson 20 millió dollár hitelt 3 évi időtartamra; kérjék a Szovjetunió közvetítő, segítő közreműködését a Jugoszláviával folytatott tárgyalások folyamán kialakult helyzet rendezésében. Az utóbbi kérdés kapcsán önkritikusan elismerték, hogy Magyarország a többi országhoz képest elmaradt a Jugoszláviával való

¹ Az MDP vezetése nagy reményeket fűzött a KGST szakosítása elé, és az ezzel foglalkozó 1956. január 2-i PB-ülésen elfogadott határozat szövegében rögzítette részvételi szándékát „a szocialista tábor országai közötti munkamegosztás és szakosítás kiszélesítésében és megszilárdításában”. A tárgyalásokon képviselendő magyar álláspont kifejtésekor a határozat szerint a gépipar fejlesztésével és termékeik elhelyezésével kapcsolatos magyar problémákat és a magyar hadiipari kapacitás kihasználását kellett volna exponálni, és szóvá kívánták tenni az energiaellátás terén mutatkozó problémákat is. (MNL OL M-KS 276. f. 53/264. ö. e.)

viszony rendezésében. Ennek fő oka szerintük a két ország között függőben lévő, rendezetlen pénzügyi-gazdasági kérdés volt, másrészt „bizonyos mulasztásokat követtünk el azáltal, hogy késve kezdeményeztünk egyes dolgokat és nem elég gyorsan, s következetesen hajtottuk azokat végre (pl. bizonyos könyvek kivonása a forgalomból, határkérdés rendezése)”.² Mivel a gazdasági helyzet nem tette lehetővé a pénzügyi tárgyalásokon felvetett jugoszláv igény teljesítését, a magyar fél a Szovjetunió közvetítését kérte a helyzet rendezésében.³

A magyar delegáció és a szovjet vezetés tagjainak találkozásáról nem áll rendelkezésünkre dokumentum. Kovács István közlése szerint az SZKP KB Elnöksége nevében Vorosilov és Mikojan fogadta őket, és közölte velük a 20 millió dolláros magyar hiteligény elutasítását.⁴

Rákosi Máttyás visszaemlékezése szerint a XX. kongresszus alatt közte és Hruscsov között lezajlott egy rövid, négy szemközti találkozás is, amelynek alkalmából indítványozta, hogy beszéljenek azokról a hibákról, amelyeket a

² MNL OL M-KS 276. f. 53/272. ö. e.

³ A magyar-jugoszláv pénzügyi tárgyalások 1955. szeptember 5-én kezdődtek. A magyar fél a jóvátételi, valamint a magyar és jugoszláv kártalanítási igények rendezésére a követelések és tartozások kölcsönös törlését akarta javasolni, de a jugoszláv fél nem értett egyet azzal az indítvánnyal, hogy mondjanak le a jóvátételről, így az MDP PB már szeptember 12-én módosítani volt kénytelen korábbi határozatát, és a nullszaldós javaslat csődjé után felhatalmazta a magyar tárgyaló delegációt, hogy a hosszú lejáratú gazdasági kötelezettségekből adódó maximum 25 millió dollár megfizetését kizárólag áruban, 5-6 év alatt, 2-3%-os kamat mellett fogadja el. A jugoszlávok követelésüket az eredeti 523 millió dollárról 230 millióra csökkentették a 45 millió dolláros magyar ajánlattal szemben. A tárgyalások szeptember 23-án eredménytelenül értek véget, s csak 1955. december 15-én kezdődtek újra Belgrádban. Az 1956. január 10-én Budapesten folytatódó megbeszéléseket Rákosi személyesen irányította. Addigra a magyar álláspont annyiban módosult, hogy a magyar fél kész volt megfizetni a kereskedelmi kapcsolatokból fennálló tartozásokat, beleértve az ezek után járó évi 2% kamatot is (ennek összegét 20-21 millió dollárra becsülték), és elvileg elismerték a jóvátétel fizetésére vonatkozó kötelezettségüket, de kérték az eredeti jóvátételi összeg egyharmadának elengedését (az így fizetendő összeg 51 millió dollár lett volna). Ennek megfelelően a magyar fél 71-72 millió dollár fizetésére vállalt volna kötelezettséget 10 év alatt évi egyenlő részletekben, áruszállítások formájában történő törlesztésre. A jugoszlávok ezzel szemben globális összegként 150 millió dollárt javasoltak (habár az általuk megjelölt jogcímek teljes teljesítése esetén követelésük 200 millió dollárt tett volna ki) 7 év alatt történő kiegyenlítésre, de hajlandóságot mutattak arra, hogy a törlesztési idő megfelelő csökkentése esetén hajlandók fizetési igényüket mérsékelni. A két álláspont közötti különbség áthidalhatatlannak tűnt, ezért kérte a magyar fél a szovjet vezetés közvetítését. A magyar fél (valószínűleg szovjet nyomásra) végül készen mutatkozott az engedményekre: a tárgyalások 1956. április 19-én kezdődtek újra, és május 29-én pénzügyi egyezmény, valamint műszaki és tudományos együttműködési megállapodás aláírásával eredményesen be is fejeződtek. A megállapodás értelmében Magyarországnak 85 millió dollárt kellett törlesztenie áruszállításokkal 5 év alatt, Jugoszlávia viszont lemondott a szabad devizában fennálló követeléséről.

⁴ *Top Secret. Magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956. Dokumentumok.* Szerk.: Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István. MTA Jelenkor-kutató Bizottság, Budapest, 1995. 51.

szovjet vezetés a magyar kérdésben (1953 óta) elkövetett. Hruscsov a felvetésre nem várt módon reagált: „...arca haragosra változott, s villámló szemekkel azt válaszolta: mi a magyar kérdésben semmiféle hibát nem követtünk el!”⁵ Rákosi ebből a megjegyzésből arra következtetett, hogy a szovjet vezetésben személye iránt megrendült a bizalom. Rákosit a XX. kongresszus alatt még egy „arculcsapás” érte: a Pravda február 21-én, Kun Béla 70. születésnapja kapcsán mint a magyar kommunista mozgalom kiemelkedő alakjáról írt Kunról. A Pravdában Varga Jenő tollából megjelent méltató cikk sértette Rákosi érzékenységét, aki előszeretettel tetszelgett a KMP megalapítójának és a Tanácsköztársaság vezető alakjának képében.

Mivel a Moszkvában tartózkodók és az itthoni pártvezetés a kongresszus ideje alatt is kapcsolatban állt egymással, nemcsak a PB kívánságai jutottak el Rákosihoz, de hasonló módon az MDP itthoni vezetése is még a delegáció hazaérkezése előtt tudomást szerzett arról, hogy az SZKP rehabilitálta az 1938-ban kivégzett Kun Bélát. A szovjet pártvezetés döntése itthon a meglepetés erejével hatott, és láthatóan zavarodottságot idézett elő a magyar pártvezetés soraiban, Rákosit azonban nem érthette teljesen váratlanul. A magyar vezetés már 1955 nyarán felvetette Kun Béla ügyét, és az év végén meg is kapta az értesítést, hogy Kun Bélát rehabilitálták. Ennek nyilvánosságra hozatala érdekében azonban semmi nem történt, s a tájékoztatás hiányát joggal vetették Rákosi szemére. Az MDP első titkára memoárjában azzal magyarázta a késlekedést, hogy mivel a rehabilitálásra vonatkozó információ telefonértesítés formájában érkezett, ahhoz viszont, hogy „valamit kezdjünk, több, elsősorban írásos információ kellett. Kun Béla volt a legnagyobb nemzetközi figura, akit rehabilitáltak, s az volt a vélemény, hogy szovjet és magyar közös vonatkozásai folytán a szovjet elvtársakkal egyetértésben kell e kérdést nyilvánosságra hozni”.⁶

Rákosi 1956. március 25-én Andropovval folytatott beszélgetése alkalmával szóba hozta a Szovjetunióban represszió áldozatává vált többi magyar emigráns sorsát is, akiknek jegyzékét már 1955 júliusában átadnák az SZKP vezetésének – a levélre azonban nem érkezett válasz.⁷ A Szovjetunióban Sztálin halála után megkezdődött rehabilitációk eredményeként ugyanis megnőtt azoknak a kint élő magyaroknak a száma, akik végleg haza akartak térni Magyarországra. A korábbi évek gyakorlata az volt, hogy Rákosi 4-5 hónaponként levélben kérte az SZKP Központi Bizottságától a hazatérni kívó magyarok (alkalmanként általában 5–8 személy) hazatérésének engedélyezését azzal, hogy a szóban forgó személyek hazatérése ellen a pártnak nincs kifogása. Rákosi levele alapján és a szovjet szervek hozzájárulása után a szovjet Vöröskezes-ten keresztül szervezték meg a hazatérők Magyarországra utazását.⁸ Kun Béla

⁵ Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések*. 999.

⁶ Uo. 995.

⁷ *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról*. 272.

⁸ MNL OL M-KS 276. f. 71/29. ő. e.

rehabilitációja után nemcsak az egykori magyar kommunista emigránsok sorsára vonatkozó információk megadását sürgette, de 1956. április 29-i, Hruscsovnak címzett levelében azt is kérte, hogy az SZKP KB küldje meg annak a határozatnak és az esetleges végrehajtási utasításnak a szövegét, amelyekkel 1936 áprilisában a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága a KMP magyarországi szervezeteit feloszlatta. Egy hónappal később, 1956. május 26-án ugyancsak az SZKP KB első titkárának címzett levélben kérte, hogy a Komintern magyar szekciójának irattárában összegyűjtött, a KMP történetére vonatkozó anyagok fotokópiáit bocsássák rendelkezésre.⁹

A kongresszuson a háború elkerülhetőségéről és a két világrendszer békés egymás mellett éléséről elhangzott tétel nem hagyhatta érintetlenül a magyar diplomáciát, már csak azért sem, mert a Szovjetunió aktívabb, önállóbb külpolitikát és olyan – a külpolitikai nyitás felé mutató – lépéseket várt a többi csatlós országhoz hasonlóan Magyarországtól is, amely megfelelt a Szovjetunió érdekeinek is.¹⁰

A szovjet külügyminisztériumban a magyar külpolitikáról 1956 januárjának első napjaiban készült elemzés megállapítása szerint Magyarország külpolitikájának jellemzője a Szovjetunióknak a szocialista tábor nemzetközi pozícióinak megerősítésére és a nemzetközi feszültség enyhítésére irányuló diplomáciai lépéseinek minden eszközzel történő támogatása volt. A dokumentum elismerte, hogy a magyar kormány törekszik arra, hogy teljes mértékben kihasználja a négy nagyhatalom genfi találkozásának eredményeképpen kialakult új nemzetközi helyzetet arra, hogy energikusabb intézkedéseket hozzon Magyarország külpolitikai, gazdasági és kulturális kapcsolatainak kialakítására és kiszélesítésére a kapitalista országokkal, aktívabban vegyen részt a különböző nemzetközi szervezetek munkájában.¹¹

1956. május közepén V. V. Asztafjev, a szovjet nagykövetség első titkára Sebes István külügyminiszter-helyettessel beszélgetve megemlítette, hogy a Szovjetunió kapcsolatai a latin-amerikai, valamint a közel- és közép-keleti országokkal nem kielégítőek, ezért „nemcsak Magyarország, hanem az egész szocialista tábor érdekében helyes volna, ha Magyarország ezeket a régi kapcsolatait felújítaná és kiszélesítené a szóbanforgó országokkal”.¹² A Horváth Imre külügyminisztert 1956. szeptember 12-én felkereső Jurij Andropov a Japánnal megszakadt diplomáciai kapcsolatok újrafelvételét szorgalmazta, illetve a magyar fél segítségét kérte a szovjet–török közeledés előmozdításában. A szovjet külügyi vezetés azon a véleményen volt, hogy Magyarországnak meg kellene kísérelni a kapcsolatok elmélyítését (esetleg a diplomáciai kap-

⁹ MNL OL M-KS 276. f. 65/114. ő. e.

¹⁰ Békés Csaba: Titkos válságkezeléstől a politikai koordinációig. Politikai egyeztetési mechanizmus a Varsói Szerződésben, 1954–1967. In: *Múlt századi hétköznapiak*. 2003. 15–17.

¹¹ AVP RF f. 077. op. 37 papka 190 gy. 37

¹² MNL OL XIX-J-1-u 64. d. Sebes István külügyminiszter-helyettes iratai.

csolatok felvételét) Nyugat-Németországgal, ami szerintük „Magyarországnak könnyebben menne, mint a népi demokrácia más országainak”.¹³

A Szovjetunió a magyar külpolitikai aktivitás fokozását különösen Ausztria irányában ösztönözte. A magyar–osztrák kapcsolatok javítása 1955-ben és különösen 1956 első felében a szovjet külpolitika egyetértésével és támogatásával folyt. A szovjet külügyminisztérium 1956. május 12-i keltezésű elemzése a két ország viszonyáról arra a megállapításra jutott, hogy a két ország közötti kapcsolatok sikeres alakulása nem teszi szükségessé, hogy befolyást gyakoroljanak ezeknek a kapcsolatoknak a fejlődésére. „Ugyanakkor továbbra is figyelemmel kell kísérni a magyar–osztrák viszony normalizálásának menetét, gondolva itt a magyar elvtársaknak való lehetséges segítségnyújtásra az első megfelelő alkalommal.”¹⁴

Az SZKP XX. kongresszusának a nemzetközi helyzetre vonatkozó megállapításaival összhangban a magyar külügyminisztériumban 1956 nyarán a magyar diplomácia egyik legfontosabb feladatának az osztrák semlegesség erősítését tekintették. A magyar külügyi vezetés abból kiindulva, hogy a két ország között előreláthatólag rövid időn belül nem lesznek nagyobb jelentőségű rendezetlen kérdések, úgy vélte, hogy – a Szovjetunió mellett – Magyarországnak lesz az az ország, amely az Ausztriával való jó együttműködésével „rendkívül hatásos és vonzó példáját szolgáltathatja a békés együttélés gyakorlati megvalósításának”.¹⁵

(A szovjetek által fontosnak tartott másik relációban, a Jugoszláviával való kapcsolatok rendezésében viszont a magyar vezetés „fáziskésésben” volt a Szovjetunióhoz és a többi csatlós államhoz képest.)

Az SZKP XX. kongresszusát követően a szovjet külügyi vezetés részéről erőteljesebben nyilvánult meg az igény a „baráti államokkal” való együttműködésre és koordinációra, illetve tapasztalatcserére az egyes külpolitikai kérdésekben. 1956. március 30-án Maráz László a külügyminisztériumban fogadta a budapesti szovjet nagykövetség első titkárát, Tyimofejevet, aki azzal a kéréssel fordult magyar partneréhez, hogy a „koordináció fokozása, valamint a tapasztalatok átvétele céljából” adjon sürgős tájékoztatást Magyarország kapcsolatairól és esetleges kapcsolatfelvételi terveiről a Közel- és Közép-kelet, valamint Afrika országaival, illetve arról, hogy milyen kulturális kapcsolataik vannak a kapitalista országokkal.¹⁶

A rendelkezésünkre álló dokumentumok azt tükrözik, hogy valamelyest növekedett a szovjet diplomaták mozgásszabadsága is. Vlagyimir Krjucskov, a budapesti szovjet nagykövetség titkára a nagykövetség 1956. február 23-i fo-

¹³ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. IV-100/2. (5. d.)

¹⁴ AVP RF f. 077. op. 37. papka 190. gy. 37. 92–101. lap

¹⁵ Magyar–osztrák kapcsolatok 1955–1956. Gecsényi Lajos bevezetőjével. *Társadalmi Szemle*, 1995. 10. sz. 85.

¹⁶ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. IV-138/2. Maráz László 58/1956. (9. d.)

gadásán arról beszélt a magyar külügyminisztérium munkatársának, hogy az utóbbi időben egyre nagyobb önállóságra szoktatják a szovjet külügyminisztérium alacsonyabb beosztásban dolgozó munkatársait is, és az addigi centralizáltságot megszüntették. A szovjet külügyi vezetés a terjedelmes feljegyzések és kimutatások készítése helyett javaslatokat és kezdeményezéseket várt a minisztérium munkatársaitól. A budapesti szovjet nagykövetség diplomatáinak az lett a feladata, hogy „minél több olyan javaslatot tegyenek a minisztériumnak, amelyeknek a megvalósítása mélyíti a magyar–szovjet kapcsolatokat”.¹⁷ Ennek fényében nem meglepő, hogy a korábbi időszakhoz képest Andropov 1956-os jelentései is eltérő képet mutatnak. Amíg az azt megelőző években az általa készített feljegyzésekben csak egészen kivételes esetben találkoztunk értékelő véleménnyel, a szovjet vezetésnek címzett javaslattal, az SZKP XX. kongresszusa után keletkezett dokumentumokban bátrabban foglalt állást, és fogalmazott meg ajánlásokat.

A Magyarország és Szovjetunió közötti kétoldalú diplomáciai kapcsolatokban 1956 folyamán nem került sor látványos eseményekre, és a felső szintű kapcsolatok a normalizálási törekvések ellenére 1956-ban sem voltak túl gyakoriak. Az államközi kapcsolatok szintjén említést érdemel a Rónai Sándor vezette magyar parlamenti küldöttség szovjetunióbeli útja, amelyre 1956. április 20. és május 9. között került sor. Az utazás viszonzása volt a Ny. M. Pegov vezette szovjet parlamenti küldöttség 1955. november 14.–december 2. közötti magyarországi látogatásának, amely a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok történetében az első ilyen alkalom volt.¹⁸

Az új szovjet külpolitikai irányvonal a két ország közötti kapcsolatok alsóbb szintjein is hozott néhány érzékelhető változást. A Szovjetunió kormánya 1956 februárja folyamán határozatot hozott a Szovjetunió és az ún. népi demokratikus országok állami intézményei és azok vezető beosztású személyei közötti kapcsolattartás új rendjéről, és a korábbi rendszerrel szemben lényeges kedvezményeket és könnyítéseket léptetett életbe. A magyar kormány élt is a szovjet kormány által biztosított lehetőséggel, és rendeletben határozta meg azoknak az állami szervezeteknek, illetve vezetőknek a körét, akik attól kezdve közvetlen kapcsolatot teremthettek a Szovjetunió és a népi demokratikus államok minisztériumaival, hatóságaival és más központi intézményeivel, illetve azok vezető beosztású személyeivel.¹⁹

Szélesebb kört érintett a szovjet kormánynak az a rendelkezése, amely utazási könnyítéseket vezetett be a rokonlátogatásra Magyarországra utazó szovjet állampolgárok esetében. A viszonzosság alapján a magyar kormány ugyancsak hozzájárult ahhoz, hogy rokoni látogatás céljából, valamint egyes különleges esetekben (pl. gyógykezelés érdekében) magyar állampolgárok há-

¹⁷ Uo. IV-138/2. (9. d.)

¹⁸ *Magyar–szovjet kapcsolatok 1948–1970. Dokumentumok.* 76.

¹⁹ MNL OL XIX-A-83-a 144. d. A Minisztertanács 2049/1956. (III. 24.) sz. határozata.

rom hónapot meg nem haladó időtartamra személyi igazolvánnyal utazhassanak a Szovjetunióba.²⁰

Legfelső szinten a XX. kongresszust követően Mihail Szuszlov 1956. június eleji budapesti látogatásáig nem került sor konzultációra. A kapcsolattartás a korábbi évekhez hasonlóan a budapesti szovjet nagykövetségen keresztül és a két párt közötti levélváltás útján történt.

Vitathatatlan, hogy az SZKP XX. kongresszusa és különösen a kongresszus utolsó napján elhangzó, Sztálint leleplező „titkos beszéd” a legnagyobb hatást a magyar belpolitikára gyakorolta. A február végén készült hangulatjelentések szerint a kongresszus határozatait mindenütt élénken vitatták. A munkások körében elsősorban a munkakörülmények megjavítása, a csökkentett munkaidő, a népjólét emelése keltett visszhangot, mások a kongresszus azon megállapítására figyeltek fel, hogy nem szükséges minden népi demokráciában a nehézipar minden ágát fejleszteni, azt az 1955. márciusi KV-határozattal ellentmondónak látták, és – főként értelmiségi, írói körökben – lényegében Nagy Imre politikáját igazolónak értelmezték.²¹

Az SZKP XX. kongresszusa impulzust adott a magyarországi reformerőknek, és az egész országban nagy reményeket ébresztett. Ezzel szemben az MDP KV 1956. március 12-i ülésének nyilvánosságra hozott referátuma és határozata a párttagság körében óriási csalódást keltett. Az ülés visszhangjáról készített március 17-i információs jelentés az első reagálások fényében a következő megállapításra jutott: „...azt a nagy várakozást, amely a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusa után – a KV ülés előtt – kialakult, a Szabad Népben közölt határozat és beszámoló nem elégítette ki teljes mértékben. Többet vártak, elsősorban az SZKP XX. kongresszusán felvetett kérdések magyarországi alkalmazása, vonatkoztatása tekintetében, mind gazdasági, mind pártpolitikai, de elméleti kérdésekben is”.²²

Mivel Moszkvában ez alkalommal nem adtak útmutatást arra nézve, hogy milyen módon dolgozzák fel a szovjet pártkongresszus határozatait, Magyarországon Rákosi az MDP KV 1956. március 12-i ülésén nem alap nélkül hivatkozhatott arra, hogy nincs egységes gyakorlat a kommunista pártokban. „A Politikai Bizottságban is volt vita, hogy a XX. kongresszussal kapcsolatban csináljunk-e úgy, mint a csehszlovák elvtársak, akik nem KV ülést tartottak előbb, hanem megállapítottak egy sillabuszt (sic!) és annak alapján kimentek a megyékbe, nagyobb városokba. Az a véleményem alakult ki, hogy sokkal helyesebb, ha előbb a KV elé hozzuk, meghallgatjuk a különböző problémákat, amik felmerülnek, ezeket beledolgozzuk a XX. kongresszus anyagának felhasználásába.”²³

²⁰ Uo. A Minisztertanács 3240/1956. (III. 31.) sz. határozata.

²¹ MNL OL M-KS 276. f. 65/42. ö. e.

²² MNL OL M-KS 276. f. 61/703. ö. e.

²³ MNL OL M-KS 276. f. 52/33. ö. e.

A tanácstalanság nemcsak a magyar pártvezetésre volt jellemző. A kongresszuson részt vevő pártküldöttek vezetői hazatérésük után óvatosságot és visszafogottságot tanúsítottak Hruscsov beszédét illetően, csak Walter Ulbricht fellépése rontott az összképen, aki hozzászólt ahhoz, hogy a szovjet politika változásaival összhangban villámgyorsan „átálljon”. Néhány héttel a titkos beszéd után a XX. kongresszus eredményeinek szentelt nagy cikkben magyarázta el az NDK lakosságának, hogy „Sztálint nem lehet a marxizmus klasszikusai közé sorolni”.²⁴ Mivel az ilyen kategorikus kijelentés nem volt összhangban a kongresszus nyilvános ülésein Sztálinnak címzett mértéktartó kritikával, ez mind a német kommunisták, mind azon országok kommunisztáinak körében, ahol Ulbricht cikkét megjelentették, zavarodottságot és nyílt elutasítást váltott ki.

Az sem könnyítette meg a testvérpártok vezetőinek helyzetét, hogy hivatalos szinten Moszkva a titkos beszéd elhangzása után több mint egy hónapig hallgatott a személyi kultusz problémájáról. Csak amikor már világossá vált, hogy nem lehet hallgatásba burkolózni, akkor jelent meg március 28-án a *Pravdában* a *Miért idegen a személyi kultusz a marxizmus–leninizmus szellemétől* című cikk. Ezt a legtöbb kommunista laphoz hasonlóan március 29-én a *Szabad Nép* is leközzölte, mert ez volt az első hivatalos magyarázat az SZKP irányvonalát illetően. Moszkvában nem volt világos elképzelés arról, hogyan cselekedjenek a nemzetközi visszhang hatására, s erről nemcsak a hallgatás tanúskodott, hanem az is, hogy meglehetősen következtetlenül és ellentmondásosan viselkedtek. Egy héttel az első cikk megjelenése után még két cikket közöltek a személyi kultuszról, amelyek néhány pontban ellentmondtak az első publikációnak.

Az SZKP KB cselekvésének ellentmondásossága hatással volt a táborhoz tartozó országok kommunista pártjainak politikájára is. Hruscsovnak abból a kísérletéből, hogy elítéljen szinte mindent, amit Sztálin tett, logikusan következett volna annak szükségessége is, hogy kritikusan ártértékeljék a szocializmus építésének tapasztalatait, és az új szovjet vezetés automatikusan szakítson azzal az elvárással, hogy mindig és mindenben fel kell használni az élenjáró szovjet tapasztalatot. A helyzet ellentmondásossága abban állt, hogy miközben Hruscsov elítélte Sztálint és azokat a kommunista vezetőket, akik továbbra is sztálinista módon cselekedtek, úgy járt el, mintha ő és pártja diktálnák a törvényeket – ugyanúgy, mint a sztálini időkben.²⁵

²⁴ „Über den XX. Parteitag der Kommunistischen Partei der Sowjetunion.” *Neues Deutschland*, 1956. március 4.

²⁵ M. Ju. Prozumensikov: „Szekretnij” doklad Ny. Sz. Hruscsova na XX szjezde KPSZSZ i mezsdunarodnoje kommunyisztjicseszkije dvizsenyje. In: *Doklad Ny. Sz. Hruscsova o kulte licnosztyi na XX szjezde KPSZSZ. Dokumenti*. Otv. redaktor: K. Aimermacher. ROSZPEN, Moszkva, 2002. 17–40.

Az SZKP XX. kongresszusa mindenütt impulzust adott a reformerőknek, amelyek a kongresszus határozataiban eszméik igazolását látták. A politikai klímaváltozás azonban nem vált tartóssá; a Sztálin halála után kezdődött „olvadást” 1956 tavaszán újabb „dermedés” követte. Az SZKP vezetői attól való félelmükben, hogy a XX. kongresszus keltette hullámok hatására elveszítik az ellenőrzést a politikai folyamatok felett, maguk próbálták visszafogni a Sztálin-ellenes kampányt.²⁶ A kongresszus keltette remények és Moszkva valós szándékai közötti diszkrepancia fényében érthetőbbé válik Andropov magyarországi magatartása is. Alekszandr Sztikalin néhány évvel ezelőtt megjelent tanulmánya a szovjet külügyminisztériumban feltárt dokumentumok alapján kimerítő választ ad arra a kérdésre, hogy milyen szerepet játszott 1956 tavaszától kora őszeig a budapesti szovjet nagykövetség az MDP-n belüli hatalmi harcban és a magyarországi eseményekben, jelentéseik hogyan adták vissza a valós helyzetet, és milyen ajánlásokkal, javaslatokkal szolgáltak a szovjet vezetésnek a válsághelyzet megoldására.²⁷

Kovács István a szovjet nagykövetnek a Központi Vezetőség márciusi határozatait tárgyaló pártaktíva és alapszervezeti ülésekről adott tájékoztatójában elismerte, hogy a Politikai Bizottságnak címzett kritikai megjegyzések jogosak, és a párt tömegeinek hangulatát juttatják kifejezésre. Azt sem titkolta, hogy az „ellenséges elemek” a pártvezetés által korábban elkövetett hibákat nem sikertelenül használják fel a pártvezetés lejáratására.²⁸ Rákosi a Politikai Bizottság 1956. április 5-i ülésén úgy értékelte a helyzetet, hogy „az ellenség vonala” nemcsak ellene, hanem a Központi Vezetőség, vagy legalábbis a Politikai Bizottság ellen irányul, hogy bebizonyítsa: a XX. kongresszus után a magyar pártvezetőség nem alkalmas a vezetésre.²⁹ Mindazonáltal a szovjet vezetők egyelőre nem akartak személyi változásokat Budapesten. Ezt mindenki számára nyilvánvalóvá tette Hruscsov és Bulganyin április 4. alkalmából Rákosi Mátyásnak és Hegedüs Andrásnak küldött távirata, amelyben Rákosit mint a forradalmi mozgalom olyan tapasztalt veteránját méltatták, aki nagy érdemeket szerzett a népi demokratikus rendszer és a szocializmus magyarországi építésében.³⁰

A politikai nyugtalanságról és a Rákosival szembeni párton belüli elégedetlenségről szóló hírek mindazonáltal nem kerültek el a szovjet vezetés figyelmét, amiről a budapesti szovjet nagykövet jelentései is gondoskodtak. 1956 tavaszán Andropov jelentéseiben mintegy mesterségesen gerjesztett félelmet a szovjet vezetésben Kádár János és Révai József PB-be való tervezett bevásárlása miatt, mivel őket – minden alap nélkül – potenciálisan szovjetellenesnek

²⁶ Wolfgang Leonhard: *The Kremlin since Stalin*. 187–192.

²⁷ Alekszandr Sztikalin: A szovjet nagykövetség és az MDP-n belüli harc 1956 tavaszán – kora őszen. *Múltunk*, 1998. 2. sz.

²⁸ *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról*. 273.

²⁹ MNL OL M-KS 276. f. 53/275. ő. e.

³⁰ A távirat szövegét a *Szabad Nép* 1956. április 4-i száma közölte.

tartotta. Andropov nagykövet 1956. április 29-én táviratában azt javasolta a szovjet vezetésnek, hogy annak ellenére, hogy a magyarok nem kérik tanácsukat, „célszerű lenne mindezt megbeszélni velük, nyíltan kimondva aggodalmunkat azzal a döntésükkel kapcsolatban, hogy Révait és különösen Kádárt bevásztják a Politikai Bizottságba.”³¹ Andropov táviratát a szovjet külügyminisztérium az SZKP KB Elnökségéhez továbbította. A szovjet pártelnökség 1956. május 3-án eszmecserét folytatott a táviratban ismertetett kérdésekről, s utasította Szuszlovot, hogy az elhangzottakat beszélje meg Andropov nagykövettel.³² Sem az SZKP KB Elnökségének ülésén lefolyt vita tartalmáról, sem az annak alapján a budapesti szovjet nagykövetnek adott utasításokról nem rendelkezünk információkkal.

Nem kevés nyugtalanságra adtak okot azok a jelentések is, amelyek a Farkas Mihály ügyében kiküldött bizottság tevékenységéről és az ügynek a pártvezetésen belüli kezeléséről futottak be a moszkvai külügyminisztériumba. Andropov jelentéseiből jól kivehető, hogy a vizsgálat előrehaladtával már Rákosi korábbi hívei (elsősorban Gerő Ernő és Kovács István) is igyekeztek elhatárolódni az első titkártól, és a szovjet diplomácián keresztül taktikus formában Rákosi menesztésére próbálták Moszkvát rávenni.³³

Gerő „célzásai” most is találtak. A nagykövettel folytatott beszélgetésekor az már eldöntött tény volt, hogy a szovjet vezetés a Budapestről érkező nyugtalanító hírek hatására a helyszínre küldi Mihail Szuszlovot, az SZKP KB külügyi titkárát. Szuszlov június 7-én érkezett, és június 8-án megbeszélést folytatott a PB tagjaival. A „válságkezelésre” kiküldött szovjet megbízott jól érzékelt, hogy a Farkas-ügyet a párt politikai irányvonalával elégedetlenségnek (például Kovács István és Kádár János) a Rákosi elleni támadásra kívánják felhasználni. A szovjet vezetés azonban még kitartott Rákosi mellett, s ezt Szuszlov egyértelművé is tette: „A pártvezetés leváltása vagy a Központi Vezetőség szétverése olyan ajándék volna az ellenségnek, amelyet nem is vár”.³⁴ A magyarországi politikai helyzet súlyosságának megítélésében azonban némi eltérés volt tapasztalható a nagykövet és a szovjet pártmegbízott között. Mihail Szuszlov nem osztotta Andropov aggodalmát sem Kádár és Révai PB-be történő bevonását illetően, sem a „jobboldali veszély” mértékének tekintetében.³⁵

1956 tavaszától a budapesti szovjet nagykövetségről egyre több olyan jelentés futott be a szovjet külügyminisztériumba, amely a magyar-szovjet viszony feszültté válásának jeleiről számolt be. A sztálini korszak bűneinek leleplezésére az SZKP XX. kongresszusán különösen érzékenyen reagáltak az írók. A Magyar Írók Szövetségében március 30-án kezdték meg az MDP

³¹ A „Jelcin-dosszié”. 23.

³² Uo. 21.

³³ Andropov feljegyzése Gerő Ernővel folytatott beszélgetéséről. 1956. június 4. *Szovjetszkij Szozuz i vengerszkij krizisz*. 78–81.

³⁴ MNL OL M-KS 276. f. 53/310. ö. e.

³⁵ *Hiányzó lapok 1956 történetéből*. 21–23.

Központi Vezetőségének a személyi kultuszról szóló bizalmas levelének a vitáját, de az első taggyűlés félbeszakadt. Az április 13-án és 16-án folytatódó vitáról Gergely Sándor informálta B. V. Gorbacsovot, a nagykövetség másodtitkárát, aki Andropov engedélyével találkozott a magyar íróval. Április 17-i beszélgetésük során Gergely részletesen beszámolt az előző napi taggyűlésen történetekről. A felszólalók követelték a Rajk-per nyilvános felülvizsgálatát új ügyészek és jogászok bevonásával, valamint a per szervezőinek „nyílt perét”. Olyan javaslat is született, hogy az MDP Központi Vezetőségébe kooptálják Szántó Zoltánt, Vas Zoltánt, Révai Józsefet, Nógrádi Sándort és Kállai Gyulát. Többen afféle „népszavazást” követeltek Nagy Imre, illetve Rákosi Mátyás politikájáról.³⁶ Az MDP vezetésével szembeni bizalmatlanság és Sztálin bűneinek megismerése a múlttal való teljes szakítás szándékát váltotta ki az írókból. Az április 16-i taggyűlés szünetében Nagy Sándor kijelentette, hogy ha tovább folytatódik az írókra gyakorolt politikai nyomás, demonstratívan le fog mondani Sztálin-díjáról, és a díjjal kapott pénzt is visszaadja. Gergely ezt a nyilatkozatot a szovjet diplomata előtt úgy értékelte, hogy Nagy Sándor mélyesen ellenséges beállítottságú Sztálinnal szemben, amit Nagy Sándornak arra a kijelentésére alapozott, hogy a magyar népből „gyökeresen ki kell irtani ennek az embernek még az emlékét is”.³⁷

Gorbacsov követségi másodtitkár véleménye szerint a szovjet diplomáciának megfelelő intézkedéseket kell tenni annak érdekében, hogy ha Nagy Sándor tervezett lépésére sor kerülne, az ne érje váratlanul a szovjet vezetést. Azt javasolta külügyminisztériumi főnökeinek, hogy a másik Sztálin-díjas írónak, Aczél Tamásnak a szovjet írószövetséghez küldött levelére a szovjet írószövetség legtekintélyesebb tagjai (Solohov, Fagyejev, Szimonov és Fegyin) „baráti, elvtársi”, de nem kioktató hangvételű levélben válaszoljanak, s abban részletesen szóljanak olyan kérdésekről, mint az irodalom pártossága, az író kötelessége a néppel szemben, a „jelen helyzet sajátosságai és a belőle következő írói feladatok”. Véleménye szerint egy ilyen, a szovjet és a magyar sajtóban egyaránt közzéteendő nyílt levél „kedvező hatást gyakorolhatna több ingadozó íróra, és elősegíthetné a legellenségesebb beállítottságú írók elszigetelését. Ezt azonnal meg kell tenni, különben az egész hatás elveszhet”.³⁸

A szovjet vezetés figyelmének középpontjában azonban még 1956 júniusában is elsősorban Lengyelország állt, ahol a belpolitikai helyzetet a szovjet vezetés igen feszültnek ítélte. Szuszlov látogatása Rákosit egyébként is megerősítette a magyar párt élén, és megnövekedett önbizalommal vágott neki a moszkvai útnak,³⁹ ahová a szovjet vezetés június 22-re hívta össze a tábor országainak vezetőit. A szűk körű értekezlet napirendjén három kérdéskör sze-

³⁶ *Hiányzó lapok 1956 történetéből.* 278–281.

³⁷ Uo. 280.

³⁸ Uo. 281.

³⁹ Hegedüs András: *A történelem és a hatalom igézetében. Életrajzi elemzések.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 261.

repelt: 1. A KGST 1956. május 18. és 25. között Berlinben megtartott VII. ülésszakának határozatai és az érintett országok terveinek összehangolása; 2. A KGST-hez tartozó országok hadiiparának és speciális kölcsönös szállításainak terve; 3. A szocialista országok kommunista és munkáspártjai kapcsolatainak formáiról szóló eszmecsere, de a találkozón érintették a kelet-európai országok belpolitikai helyzetét is.

A tanácskozásról készített magyar feljegyzés szerint a XX. kongresszust követő kritikai fellépések méretétől megrettent szovjet vezetés arra szólította fel a szocialista tábor országait, hogy keményebben lépjenek fel az ellenzéki megnyilvánulásokkal szemben. A szovjet pártelnökségben a kelet-európai válságjelenségek láttán felülkerekedett az a felfogás, hogy az adminisztratív eszközök alkalmazása, melyet a XX. kongresszuson a sztálini gyakorlat részeként megbélyegeztek és elítéltek, mégsem mellőzhető. A találkozóról készített magyar feljegyzés szerint Hruscsov kijelentette: „A hatalommal nem szabad visszaélni, mint Sztálin tette, de élni kell vele. Az ellenséges törekvésekkel szemben fel kell használni az államvédelmet, a bíróságot, az elnyomás szerveit.”⁴⁰ (Néhány nappal később erre sor is került; június 28-án Poznańban a munkakörülmények javításáért utcára vonuló munkások megmozdulását a hadsereg bevetésével erőszakkal verték le.)

Június 24-én sor került még egy megbeszélésre, amelyen a szovjet vezetők tájékoztatták a kelet-európai kommunista pártok képviselőit a Tito-látogatás alkalmával folytatott szovjet–jugoszláv tárgyalásokról.

A delegáció hazatérése előtt Rákosi búcsúlátogatást tett Vorosilovnál. A vele való beszélgetésben a magyar párt első embere „igen bonyolultnak” nevezte az MDP-n belüli helyzetet, és súlyos aggodalmának és nyugtalanságának adott hangot amiatt, hogy az MDP KV ülésén hamarosan sor kerül a Farkas-ügy megvitatására. Rákosi hosszan ecsetelte Vorosilovnak személyes helyzetét: Rákosi nem hallgatta el, hogy a párttagság egy részében – megfogalmazása szerint „elmaradott részében” – és az értelmiség köreiben sokan vélekednek róla olyan emberként, akin túlhaladt az idő. Dimitrov, Gottwald és Bierut halála után őt tartják a sztálini iskola „utolsó mohikánjának”, aki nem képes megvalósítani Magyarországon a XX. kongresszusból adódó feladatokat.⁴¹ A beszélgetés alapján Vorosilov arra a következtetésre jutott, hogy Rákosit valóban komolyan aggasztja a Farkas-ügy megvitatása, és „szemmel láthatóan fél attól, hogy nyilvánosságra kerül több olyan, a személyét érintő tény, amelyekről eddig a pártnak nem volt tudomása”.⁴²

A magyar delegáció hazatérését követő napon Hegedüs András beszélgetést folytatott Andropov szovjet nagykövettel, melynek során hangsúlyozta:

⁴⁰ Urbán Károly – Vida István: Az 1956. júniusi kommunista csúcstalálkozó és Magyarország. Az MDP Politikai Bizottsága 1956. június 28-i ülésének jegyzőkönyve. *Társadalmi Szemle*, 1993. 2. sz.

⁴¹ A „Jelcin-dosszié”. 24–26.

⁴² Uo. 26.

„teljesen helytálló és időszerű” volt Hruscsov tanácsa, miszerint határozottan kell fellépni azon személyekkel szemben, akik nyílt, ellenséges tevékenységet folytatnak a népi demokratikus rendszer ellen, annál is inkább, mert a magyar miniszterelnök maga is elismerte, hogy az utóbbi napokban észrevehetően fokozódott az ellenséges erők nyomása Magyarországon.⁴³

A nagykövet egyetértett Hegedüs helyzetértékelésével, de az ellenséges tevékenység fokozódását a magyar vezetés gyengekezőségének tudta be: „az ellenséges és ellenzéki elemek úgy érzik, szinte teljesen büntetlenül folytathatják aknamunkájukat. A magyar elvtársak pedig mindeddig határozatlanságot és következtelenséget tanúsítottak az idegen, ellenséges behatások elleni harcban.”⁴⁴ Andropov bírálta az államvédelmi szervek, az ügyészségek és a rendőrség munkáját, amiért tevékenységük szinte kizárólag a korábban „hibásan felelősségre vont” személyek rehabilitálására korlátozódik, és eközben „nem tanúsítanak kellő határozottságot az ellenforradalmi elemekkel szemben, akik megengedhetetlenül arcátlanul kezdenek viselkedni”. Mindazonáltal a nagykövet némileg idealizálta is a helyzetet, amikor azt állította, hogy a magyar munkásság és a magyar parasztság jó részének hangulata egészséges, az ipar sikeresen teljesíti a féléves tervet, jó terméskilátások vannak, a kereskedelem a városokban és a nagyobb településeken komoly fennakadások nélkül működik. Mindezek alapján reményt látott arra, hogy a magyar politikai vezetés, ha kihasználja a kedvező feltételeket, és él azokkal a tanácsokkal, amelyeket Moszkvában és korábban Budapesten Szuszlovtól kapott, rövid időn belül javulást érhet el a belpolitikai helyzet terén.⁴⁵

Andropov jelentéseiből is jól látszik, hogy június végén, július elején bizonyos „fáziseltolódás” volt tapasztalható a szovjet politikai és a külügyi vezetés között a válsághelyzet megoldási képleteit illetően is. Miközben a szovjetek nem kis részben a poznańi események hatására már Rákosi „feláldozására” készültek, a külügyi apparátus Andropovnak az „ellenséges erők” fokozódó tevékenysége és az egyre mélyülő válság miatti aggodalmait teljes mértékben osztva keményebb fellépést javasolt.

K. Levicskin, a szovjet Külügyminisztérium V. Európai Osztályának vezetője 1956. július 3-án még csak azt javasolta, hogy a szovjet sajtó közölje a magyar pártvezetésnek az ellenséges elemek tevékenységét elítélő határozatát, és jelenjen meg cikk a jobboldali elhajlásról.⁴⁶ 1956. július 12-én, ugyanazon a napon, amikor a szovjet pártelnökség döntést hozott Mikojan Magyarországra küldéséről, Levicskin a régi, bevált recept alkalmazását javasolta Sepilov külügyminiszternek. Olyan információkra hivatkozva, hogy az MDP KV – akkor még július 17-re tervezett – ülésén az ellenzéki elemek Rákosi eltávolítását tervezik, azt indítványozta, hogy még azt megelőzően hívják meg Moszkvá-

⁴³ *Hiányzó lapok 1956 történetéből.* 33.

⁴⁴ Uo. 35.

⁴⁵ Uo. 38.

⁴⁶ AVP RF f. 077. op. 37. papka 190. gy. 35.

ba az MDP teljes Politikai Bizottságát és a KV titkárait, hogy „együttesen megvitassuk a pártvezetésben és az országban kialakult helyzetet, és javasoljuk sokkal határozottabb intézkedések meghozatalát a kialakult helyzet felszámolása érdekében, egészen az ellenséges elemekkel szembeni represszió alkalmazásáig”.⁴⁷

Andropov ebben az időszakban tartózkodott a javaslatlételtől, és nem vetette fel Rákosi támogatásának célszerűtlenségét, hiszen a Szuszlov által adott tanácsok őt is kötötték. A reális helyzetfelismerésben azonban nem csupán „felettesének” ajánlásai, de saját gondolkodásmódjának szellemi és eszmei korlátai is akadályozták. A nagykövetnek a beszélgetések során tapasztalnia kellett, hogy Rákosi közvetlen környezete is igyekszik már megszabadulni a párt első számú vezetőjétől, politikai elemzéseiben azonban még mindig ezzel ellentétes következtetéseket fogalmazott meg.⁴⁸

A poznańi események a magyar vezetés számára igazolni látszottak az erőlyes fellépés szükségességére vonatkozó moszkvai tanácsok helyességét. Miközben azonban az MDP KV 1956. június 30-i ülésén határozatban ítélte el a Petőfi Kör tevékenységét, a szovjet sajtó közölte az SZKP KB határozatát a személyi kultuszról és következményeinek felszámolásáról.

Akik Magyarországon ismerték a XX. kongresszuson elhangzott titkos beszéd szövegét, azok számára nyilvánvalóak voltak a különbségek, de a szovjet párthatározat nyilvánosságra hozása még így is elbizonytalanítóan hatott az MDP felső vezetésére. Ráadásul a határozat olyan pillanatban látott napvilágot, amikor a KV-ülés előkészületei közben olyan új fejleményekre került sor, amelyek az eredeti Szuszlov-terv kivitelezését lehetetlenné tették.

Péter Gábor, az ÁVH egykori vezetője, akit a Kovács-féle bizottság a Farkas-ügy vizsgálata során már meghallgatott, 1956. július 1-jén tollat ragadott, s levelet írt Kovács Istvánnak, amelyben kérte, hogy a bizottság újból hallgassa meg. Hangsúlyozta, hogy a teljes igazságot nem meri leírni, de a bizottság tagjainak készséggel elmondja, s arra is választ ad, hogy ezt korábban miért nem tette meg.⁴⁹ Még mielőtt azonban az újabb meghallgatásra sor került volna, 1956. július 10-i keltezésű, *Mi az igazság?* c. feljegyzésében⁵⁰ egyértelműen Rákosit tette felelőssé Rajk haláláért és ártatlan emberek meghurcolásáért.⁵¹

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Alekszandr Sztikalin: A szovjet nagykövetség és az MDP-n belüli harc 1956 tavaszán – kora őszén. I. m. 36.

⁴⁹ A levelet lásd MNL OL M-KS 288. f. 9/1962/51/b. ő. e.

⁵⁰ A dokumentum első közlése: *El nem égetett dokumentumok*. Szerk.: Koltay Gábor – Bródy Péter. Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1990. 13–29.

⁵¹ Péter Gábor levelét illetően több tisztázatlan kérdés vetődik fel. A rendelkezésünkre álló dokumentum július 10-i keltezésű, ám a levél létezéséről (és annak tartalmáról) Andropov nagykövet Iscsenko belügyi tanácsadón keresztül már július 6-án tudott, s annak a véleményének adott hangot a szovjet vezetésnek küldött jelentésében, hogy a következő KV-ülésen „Rákosi meglehetősen nehéz helyzetbe kerülhet”. (*Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról*. 323.)

Gerő július 6-án Andropovon keresztül már jelezte Moszkvának, hogy a helyzet „nagyon-nagyon komoly”, és tanácsot kért a teendőket illetően. A szovjet nagykövet még mindig a „Szuszlov-formulára” hivatkozott, de Gerő az adott szituációban azt már nem tartotta elégségesnek. Július 11-én Gerőn kívül Kovács István is megjelent Andropovnál, s magával vitte Péter levelét is. Ezt követően a szovjet vezetés számára is nyilvánvalóvá vált, hogy újabb beavatkozásra van szükség. Közben Péter levele a Belügyminisztérium szovjet tanácsadóján keresztül már eljutott Moszkvába, s annak ismeretében születt meg a szovjet pártelnökség (Prezídium) döntése Mikojan Magyarországra küldéséről. Az SZKP KB Elnökségének azon határozata, hogy „a Rajk-üggyel kapcsolatban könnyíteni kell Rákosi helyzetén”, valamint hogy rendre kell utasítani Kovácsot, arról árulkodik, hogy a szovjet pártelnökség vagy tagjainak többsége az egyértelmű jelzések ellenére július 12-én még mindig kitartott Rákosi mellett.⁵²

Mikojan 1956. július 13-án délelőtt érkezett Budapestre, s azonnal beszélgetést kezdeményezett a PB-tagokkal. Első beszélgetőpartnerei Rákosi, Hegedüs, Gerő és a szovjet politikus fogadására kiküldött Vég Béla KV-titkár voltak. A szűk körű megbeszélést egy szélesebb körű tárgyalás követte a PB-tagok, a póttagok és a KV-titkárok részvételével. Mikojan jól látta, hogy „minden a Rákosi-kérdés körül csúcsosodik ki”, de Budapesten arra vártak, hogy Rákosi menesztésének a kérdését a szovjetek vessék fel. Mikojan ezt a gondolatot már az első szűk körű tanácskozás alkalmával, sőt már a repülőtérrel a város központjába tartva az autóban szóba hozta Hegedüsnek és Rákosinak,⁵³ ami azt jelzi, hogy Hruscsov talán a szovjet pártelnökségtől kapott felhatalmazásnál nagyobb mozgásteret engedett neki a döntések meghozatalában.⁵⁴

⁵² Feljegyzés az SZKP KB Elnökségének 1956. július 9-i és 12-i üléséről. *Döntés a Kremlben, 1956.* 19.

⁵³ Hegedüs András: *A történelem és a hatalom ígézetében.* 266.

⁵⁴ Nem tudjuk, hogy az SZKP KB Elnökségének július 12-i ülése és Mikojan elutazása közötti rövid időszakban történt-e olyan esemény, amely a szovjet pártvezetés álláspontját befolyásolta volna, az a tény azonban, hogy Mikojan Rákosi lemondásának ötletét még azelőtt felvetette, mielőtt a Politikai Bizottság tagjainak véleményét megismerte volna, arra mutat, hogy Moszkva Rákosi feladását végül is már a szovjet megbízott elutazása előtt fontolgatta. Ezt a feltételezést erősíti a Togliattinak július 13-án, az SZKP KB Elnökségének határozata nyomán küldött távirat szövege is. Togliatti, mielőtt a *Szabad Nép* interjúkérése alapján nyilatkozott volna, szerette volna megismerni a szovjet pártvezetés véleményét a magyarországi helyzetről. Kérdésére valószínűleg már július 12-én elment a válasz, de azt 13-án módosították, s arra utasították a római szovjet nagykövetet, hogy közölje Togliattival: „A helyzet Magyarországon megváltozott, mivel a pártvezetés elismerte, hogy Rákosit feltehetően nem lehet megtartani a KV főtitkáraként. Mikojan elvtárs, aki Budapesten tartózkodik, úgy véli, hogy jelen pillanatban valószínűleg nincs más megoldás. A kérdés a közeli napokban véglegesen eldől. [...] Rákosi nyílt támogatása a körülményeknek az elmúlt két nap alatt bekövetkezett változása következtében nyilvánvalóan nem lenne időszerű.” (*Szovjetszkij Sojuz i vengerszkij krizisz.* 151–152.) Miután a július 13-i elnökségi ülés órára pontos időpontját nem ismerjük, az is lehetséges, hogy Mikojan a megérkezése

A magyar ügyek intézésében széles körű meghatalmazással rendelkező Mikojannak az 1956. júliusi KV-ülés előkészítésében és Rákosi leváltásában játszott szerepe közismert. Mikojan már a magyar pártvezetés tagjaival lefolytatott első megbeszélések során félreérthetetlenül közölte érkezésének okát: „Hangsúlyoztam, hogy a magyarországi helyzet miatt Központi Bizottságunkban és az egész szocialista táboron belül nyugtalanság tapasztalható, amely abból indul ki, hogy nem engedhető meg, hogy Magyarországon bármiféle váratlan, kellemetlen esemény történjék. Kijelentettem, ha bármiféle segítség – tanácsra vagy más egyébre – van szükség, akkor Központi Bizottságunk kész segítő kezet nyújtani a magyar elvtársaknak, hogy rendbe hozzák a helyzetet.”⁵⁵

Az MDP Központi Vezetőségének 1956. július 18–21-i ülését gondosan előkészítették, s az ülés forgatókönyvét Mikojan aktív közreműködésével előzetesen minden érintettel egyeztették. A szovjet kiküldött az ülést megelőzően, július 14-én találkozott Kádár Jánossal is, aki a beszélgetés során félig tréfásan olyan szovjet beavatkozást kért, amely a sok balul sikerült után „ezúttal jól üt ki”.⁵⁶ A KV-ülést megelőző napon találkozára került sor Mikojan, valamint Gerő Ernő és Hegedüs András között is, akik kérték, hogy vegyen részt a Központi Vezetőség ülésén. Mikojan felszólalását úgy időzítette, hogy az beleékelődött a személyi kérdésekről folyó vitába, s valóban befolyásolta azt, bár teljesen nem szüntette meg az egyébként nem túlságosan nagy véleménykülönbséget Rákosi leváltásának módját illetően. Mikojan beszéde tükrözte azt a visszalépést, ami az SZKP-ban 1956 nyarára a XX. kongresszushoz képest bekövetkezett, s aminek jelei már a júniusi moszkvai kommunista csúcstalálkozón is megmutakoztak: „Amikor szocialista országban, szocialista államban a párt egysége veszélyben van, és amikor már az összes többi eszközt felhasználtuk, akkor, ha mindez nem segít, akkor a megtorlástól sem lehet eltekinteni. Minthogy a megtorlásban hibákat követtünk el, és kompromittálódva vált, nehéz erről nyíltan beszélni, de amikor semmi más eszköz nem használ, akkor ezt a fegyvert is fel kell használni egy szilárd államban, egy szilárd pártban.”⁵⁷

Mikojan elégedetten távozott Budapestről, optimista jelentéséből Moszkvában azt a következtetést vonhatták le, hogy Magyarországon sikerült megoldani a belpolitikai válság felszámolását akadályozó személyi problémákat. Az új összetételű Politikai Bizottság július 23-i első ülését követően Gerő nyomban felkereste a szovjet nagykövetet, hogy beszámoljon a KV-ülés visszhangjáról, és köszönetét fejezze ki a szovjet vezetésnek, elsősorban Mikojannak (aki júli-

után lefolytatott első megbeszélés után nyomban tájékoztatta Hruscsovot, s a római nagykövetnek adott utasítás megváltoztatására már a szovjet megbízott Budapestről továbbított információjának ismeretében került sor.

⁵⁵ *Hiányzó lapok 1956 történetéből.* 40.

⁵⁶ Uo. 56.

⁵⁷ MNL OL M-KS 276. f 52/35. ö. e. Mikojan 1956. július 18-i beszédének rövidített szövegét közli: Kiss József – Ripp Zoltán: Rákosi bukása. *Népszabadság*, 1992. július 18.

us 21-én elutazott az országból) az MDP-ben kialakult válság felszámolásáért. Elmondása szerint: „Az SZKP KB segítsége az MDP vezetésében kialakult válság felszámolásában megerősítette az internacionalista érzéseket az MDP KV és a pártaktíva tagjai között, még egyszer meggyőzte őket arról, hogy az MDP és a magyarországi népi demokrácia sorsa nem közömbös a szocialista tábor országainak kommunista és munkáspártjai és mindenekelőtt az SZKP számára, amely a nehéz időkben a magyar kommunisták segítségére siet.”⁵⁸

Gerő Ernőnek a szovjet nagykövet előtt tett megjegyzéséből kitetszően Mikojan „segítsége” nem merült ki a KV-ülésen lefolytatott vita „helyes mederbe terelésében”. A szovjet pártképviselő Budapestről történt távozását követően 1956. július 21-én Brioni szigetén találkozott Titóval, a megbeszélések tartalmát azonban nem ismerjük. Nem zárható ki, hogy Mikojan a magyar pártvezetésben lezajlott változtatások elfogadtatása mellett egyúttal Gerőnek a kapcsolatok rendezésére vonatkozó ajánlatát is közvetítette a jugoszláv vezetésnek. Gerő július 23-i beszélgetésük alkalmával megemlítette Andropovnak, hogy Mikojan felhívta Szófiából és tájékoztatta a jugoszláv vezetőkkel folytatott tárgyalásairól. Ebből az derült ki, hogy a JKSZ vezetői Gerő személyét ugyancsak elfogadhatatlannak tartották az első titkári posztra, s bár Mikojan azt tanácsolta, ne tulajdonítson különös jelentőséget a jugoszláv véleménynek, Gerő mindenesetre arra az elhatározásra jutott, hogy a Belgrádba készülő magyar delegációt személyesen neki kell vezetnie.⁵⁹

A KV ülést követően az új első titkárnak magyar–szovjet viszonylatban két „személyi kérdést” is meg kellett oldani. Gerő már 1956. július 20-án Hruscsovhoz írott levelében kérte Rákosi Mátyás szovjetunióbeli orvosi kezelését.⁶⁰ Az új első titkárnak ez a levele az MDP KV júliusi ülésén, illetve az azt megelőző informális megbeszéléseken született megállapodáson alapult. Említést érdemel azonban az a levél is, amit Gerő 1956. július 24-én Farkas Mihály ügyében írt Hruscsovnak. Ebben hivatalosan tájékoztatta az SZKP első titkárát arról, hogy az MDP Központi Vezetősége 1956. júliusi teljes ülésén a szocialista törvényesség súlyos megsértéséért Farkas Mihályt kizárta a KV és a párt soraiból. Az új első titkár tekintettel arra, hogy „Farkas Mihály Magyarországon való maradása nem kívánatos”, arra kérte Hruscsovot „az MDP PB megbízásából”, hogy az SZKP Központi Bizottsága tegye lehetővé azt, hogy Farkas Mihály feleségével és két gyermekével együtt a Szovjetunióban éljen, s ott számára munkát biztosítsanak.⁶¹ Az a terv, hogy Farkast is „kimenekítik” a Szovjetunióba, már az 1956. júliusi KV-ülés előkészítése során felmerült. Mikojan 1956. július 20-án beszélgetést folytatott Farkassal, és egyértelműen tudomására hozta: „ha rosszul fog viselkedni a plénumon, ügye nem zárul le

⁵⁸ *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról.* 326.

⁵⁹ Uo. 328.

⁶⁰ MNL OL M-KS 276. f. 65/41. ö. e.

⁶¹ Uo.

a párthatározattal, hanem át fogják adni a bíróságnak”.⁶² A nagyobb nyomaték kedvéért Mikojan közölte Farkassal az MDP vezetésének azt a szándékát is, hogy a plénium után valószínűleg kérni fogják a Szovjetuniót, hogy alkalmazák valahol Farkast, mert „a magyarországi viszonyok között nehéz lesz dolgoznia”. Gerő szándékát azonban meghiúsította, hogy Farkas kizárásáról és a törvénysértésekben játszott szerepének elítéléséről a szovjet sajtó is hírt adott, ami után Farkas nem lett volna szívesen látott személy a Szovjetunióban.

1956 nyarán azonban Gerőnek nemcsak a Rákosi által örökölt hagyott személyi problémákkal (Rákosi és Farkas Mihály további sorsával, illetve mindenekelőtt Nagy Imre ügyével) kellett foglalkoznia, hanem olyan gazdasági ügyekkel is, amelyekben a Szovjetuniótól várt segítséget. Az SZKP XX. kongresszusának napjaiban felvetett, de elutasított magyar hitelkérelem ügyében elhúzódtak a tárgyalások. Az MDP KV júliusi ülésén Hegedüs András tartotta a referátumot az új ötéves terv irányelveiről, a miniszterelnök azonban teljesen megkerülte a magyar-szovjet gazdasági kapcsolatok problémáit, s nem szólt az elutasított magyar hitelkérelemről sem. Csak a távolabbi jövőre tekintett, bejelentve azt, hogy a következő években meg kell tenni az előkészületeket annak érdekében, hogy a harmadik ötéves terv során a Szovjetunió tudományos és műszaki segítségére támaszkodva Magyarországon több nagy teljesítményű atomreaktor lépjen üzembe. Hegedüs bejelentette azt is, hogy a szovjet kormány értesítette a magyar kormányt arról, hogy minden műszaki segítséget megad ahhoz, hogy az első nagyteljesítményű atomerőmű építése már 1957-ben megkezdődhessen Magyarországon.⁶³ Két nappal a KV ülés után, július 23-án ő és a párt első titkára az SZKP Központi Bizottságához és a Szovjetunió Minisztertanácsához intézett levelükben arról számoltak be, hogy az utolsó hónapok folyamán a Magyar Népköztársaság tüzelőanyag- és üzemanyag-helyzetében igen komoly nehézségek léptek fel, amelyek veszélyeztetik az ipar alapvető ágainak folyamatos termelését. A nehézségek fő okát abban jelölték meg, hogy a magyarországi kőolajtermelés 1956-ban a leggazdagabb olajmező elvizesedése miatt a tervezetthez képest mintegy 320 ezer tonnával, azaz 20 százalékkal csökkent, ami maga után vonja a Diesel-olajtermelés csökkenését is. Már ekkor látni lehetett, hogy az 1956. év második felének Diesel-olaj mérlegében mintegy 18 ezer tonna hiány mutatkozik. Azt is jelentették Moszkvának, hogy a magyar vaskohászat ugyancsak igen nehéz helyzetbe került, mert a Lengyel Népköztársaságtól 1956-ban nem kapja meg teljes mennyiségben a korábban lekötött kohókokszmennyiséget: a lemaradás 1956 júliusáig 54 ezer tonna volt, s az éves terv teljesítéséhez legalább 90

⁶² *Hiányzó lapok 1956 történetéből.* 67.

⁶³ MNL OL M-KS 276. f. 52/35. ö. e. Ennek előzményéhez tartozik, hogy Rákosi Mátyás 1956. január 25-én a következő levéllel fordult Hruscsovhoz: „A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége javasolja, hogy a magyarországi uránérc bányászata és feldolgozása a Szovjetunió olyan közreműködésével és támogatásával történjék, mint Csehszlovákiában. Kérjük ezen javaslatunk elfogadását.” (MNL OL M-KS 276. f. 65/213. ö. e.)

ezer tonna kohászati koksz hiányzott. Mindezek ismertetése után Hegedüs és Gerő azt kérte a szovjet politikai vezetéstől, hogy a Szovjetunió 1956 második felében szállítson 50 ezer tonna kénsszegény pakurát, tekintsen el az 1956. évi kereskedelmi egyezményben szereplő 30 ezer tonna gázolaj exportjából az addig még le nem szállított 17 ezer tonnányi gázolajszállítás teljesítésétől, illetve szállítson az 1956. évi kereskedelmi egyezményben szereplő mennyiségen felül 90 ezer tonna kohászati kokszot.⁶⁴

A KV-ülés utáni első jelentések a főtítkári poszton történt személycseré (nagyon is rövid ideig tartó) pozitív hatásáról számoltak be. A szovjet nagykövettel beszélgető Kovács István augusztus 8-án arról számolhatott be partnerének, hogy jó munkalétkör alakult ki a PB-ben. Gerő a tagokkal megtalálta a megfelelő hangot, és nagy figyelmet fordít az új tagok közül különösen Kádárra, Marosánra és Kiss Károlyra. Kovács ugyanakkor nem rejtette véka alá aggodalmait: ezeket a kedvező jelenségeket nem szabad túlértékelni, mivel számos fontos, a PB részéről nagy figyelmet érdemlő kérdés még mindig megoldatlan.⁶⁵ Az MDP vezetésének egyes tagjai, mindenekelőtt Kovács István és a budapesti szovjet nagykövet azon a véleményen voltak, hogy a helyzet további normalizálásának előfeltétele az erős kéz politikája „az ellenséges és ellenzéki elemekkel” szemben. A Krímben üdülő Rákosi is hasonló tanácsokkal szolgált az itthoni és a szovjet pártvezetésnek.⁶⁶

Andropov jelentéseiben már 1956 augusztusától visszatérő motívumként szerepelt, hogy a magyar pártvezetés nem képes kellő határozottságot mutatni az „ellenséges elemekkel” vívott harcban, ezért hatalma megtartásához a szovjet segítség elengedhetetlen. Augusztus 30-i jelentésében arról számolt be az SZKP KB Elnökségének, hogy a júliusi KV-ülést követően a belpolitikai feszültség enyhült, de a helyzet még mindig meglehetősen bonyolult. Andropov szerint a legnagyobb hiba az volt, hogy „a magyar elvtársak még alig érték el eredményeket a hatalom megszilárdításáért folytatott küzdelemben”. A nagykövet kedvezően értékelte az ország demokratizálására tett lépéseket – az országgyűlés szerepének és a helyi tanácsok önállóságának növelését, az interpellációk bevezetését, a jogtalanul elítéltek rehabilitációjának bejelentését –, de kifogásolta, hogy ezeket az intézkedéseket nem kötik össze a hatalom megszilárdítását biztosító határozott politikával, és igen erélytelenül élnek a hatalommal, „még olyan esetekben is, amikor erre feltétlen szükség lenne”. Andropov felelőtlenségnek tartotta az életszínvonal emelésére, a parasztnak nyújtandó kölcsönökre tett ígéreteket, mert ezek teljesítését a gazdasági helyzet nem teszi lehetővé. Ráadásul szerinte a KV és a Minisztertanács „csak igen félénken” fogalmaz meg a párt és a dolgozók számára olyan feladatokat (a termelékenység növelése, az önköltség csökkentése, a munkafegyelem megszilárdítása), amelyek ezen ígérek teljesítését reálisabbá tehetnék.

⁶⁴ MNL OL MK-S 276. f. 65/213. ö. e.

⁶⁵ *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról.* 335–337.

⁶⁶ Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések.* 1025–1030.

Az MDP politikájának erélytelenségét és engedékenységet különösen ideológiai téren, illetve a jugoszláv párttal való kapcsolat tekintetében kifogásolta. Az MDP egyes tagjaival folytatott beszélgetéseire alapozva annak a véleményének adott hangot, hogy „az MDP vezetése azért tesz bizonyos engedményeket a reakciós elemeknek, hogy így próbálja megbékíteni és leszerelni őket. Az ilyen politika egy ideig valóban lehetővé teszi barátaink számára, hogy elkerüljék az összeütközéseket az ellenzéki elemekkel, csakhogy ez a vonal alapjaiban hibás és veszélyes, mert oda vezethet, hogy a magyar elvtársak észrevétlenül letérnek a marxista–leninista politika útjáról”.⁶⁷

A nagykövet úgy látta, hogy a hatalom megszilárdításának elengedhetetlen feltétele a pártvezetés tekintélyének növelése, amelynek elősegítése érdekében több javaslatot tett a szovjet vezetésnek. Mint régi, kipróbált módszert indítványozta egy „barátság-misszió”, vagyis egy magyar kormányküldöttség moszkvai látogatását, mert szerinte a nagy nyilvánossággal kísért kormányközi találkozó növelné a magyar pártvezetés tekintélyét. Ugyanezt a célt szolgálta volna szerinte a szocialista építés sikereit méltató cikkek megjelentetése a szovjet párt hivatalos sajtóorgánumaiban.⁶⁸

A nagykövet elmarasztalta a pártvezetést a Jugoszlávia irányában folytatott politika miatt is: „A magyar elvtársaknak nincs kellően szilárd és világos politikai vonaluk a Jugoszláviához való viszonyt illetően. Miközben még néhány hónappal ezelőtt is teljesen indokolatlan bizalmatlanságot tanúsítottak a jugoszláv vezetőkkel szemben, most egyes vezető elvtársak beszédeikben vagy cikkeikben szinte hízelegnek a jugoszláv vezetésnek.”

Nagy Imre ügyének rendezésével kapcsolatban Andropov egyetértett azaz, hogy Nagy helytelenül jár el, amikor követeli nézeteinek megvitatását a KV-ban, s „ha ilyen felfogással visszakerül a pártba, ez nem erősíteni, hanem gyengíteni fogja az MDP egységét”. Bírálta azonban Gerő magatartását is, aki a nagykövet véleménye szerint hajlik az egész Nagy Imre-kérdés olyan elintézésére, hogy „leveszik napirendről”. A megoldás Andropov szerint az lenne, ha nem másodvonalbeli politikusok, hanem maga Gerő tárgyalna vele a PB-tagok jelenlétében, és megpróbálná rávenni, hogy gyakoroljon önkritikát. Már az is elegendő lenne ahhoz, hogy Nagyot visszavegyék a pártba, ha legalább a főbb kérdésekben (iparosítás, szövetkezetesítés és a párt vezető szerepét illetően elkövetett hibák) önkritikát mondana.⁶⁹ Andropov gyakorlatilag egyetlen kérdésben, Rákosi szovjetunióbeli tartózkodásának meghosszabbításában értett egyet Gerővel; Rákosi visszatérése szerinte is újra kiélezné a helyzetet.

A nagykövet 1956. augusztus 30-i levelében vázolt javaslatok közül a Nagy Imrével való „legfelsőbb szintű” találkozóra tett indítvány szinte azonnal meghallgatásra talált. Szeptember 1-jén Gerő Kádár János társaságában felkereste Nagy Imrét, és erről néhány nappal később mindketten tájékoztatták a szovjet

⁶⁷ A „Jelcin-dosszié”. 31–41.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Uo. 40.

nagykövetet is. Gerő úgy értékelte a találkozót, hogy az lényegében „nyugodt légkörben” folyt le, de Nagy Imre nem értékelte a Politikai Bizottság gesztusát, és „nem óhajtja elősegíteni a pártba való visszavétele problémájának megoldását”. Gerő továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy Nagy „legalább általánosságokban” gyakoroljon önkritikát, mert szerinte ha enélkül visszavennék a pártba, az „súlyos csapás lenne az MDP egységére és jelentősen megerősítene a párton belüli jobboldali nézeteket”.⁷⁰ Kádár a Nagy Imrével folytatott megbeszélésről Gerőhöz hasonlóan nyilatkozott, de a hangsúlyt Rákosinak a Nagy Imre-ügy kezelésében elkövetett hibáira helyezte.⁷¹

Az új első titkár az MDP sok más vezetőjéhez hasonlóan a Szovjetunióban kívánta tölteni szabadságát, még áprilisban megjelölte a számára megfelelő időpontot, az augusztus 20-tól szeptember 20-ig tartó egy hónapot, a szabadság megkezdésének időpontja azonban kitolódott. Gerő megválasztása után azzal nyugtatta meg az első titkár egészségi állapota (és az ország helyzete) miatt aggodalmaskodó nagykövetet, hogy legalább két hónapig nem megy szabadságra. A PB augusztus 9-i ülésén mégis olyan döntés született, hogy Gerő szeptemberben kiveszi a szabadságát. A Szovjetunióba azonban feltehetőleg nem csupán gyógykezelésre utazott. Ha mindössze erről lett volna szó, nem biztos, hogy az akkori kritikus helyzetben elhagyta volna az országot. Valószínű, hogy az utazásra elsősorban saját helyzetének megerősítése, politikájának legitimálása végett volt szüksége. Egyhónapos szovjetunióbeli szabadságának megkezdése előtt, 1956. szeptember 2-án arról panaszkodott a budapesti szovjet nagykövetnek, hogy magában az MDP Politikai Bizottságában sincsen meg a „szükséges gondolkodásbeli egység”, s úgy utazik el, hogy nincsen meggyőződve arról, hogy távollétében a párton belül „minden rendben fog menni”. Andropov érdeklődésére Gerő nem szolgáltat részletesebb magyarázattal, csak annyit jegyzett meg, hogy az MDP Politikai Bizottságának tagjai között előfordulhatnak ingadozások „jobbra is, balra is”. Gerő maga is sürgette az MDP-vezetés egységének megerősítése és magyarországi tekintélyének növelése érdekében azt, hogy szabadságának leteltével, októberben felső szintű találkozó jöjjön létre Moszkvában, amelyen magyar részről ő, Kádár és Hidas venne részt, a szovjet politikai vezetés részéről pedig Hruscsov és az SZKP KB Elnökségének más tagjai.⁷²

Az SZKP KB Elnöksége 1956. szeptember 27-én vitatta meg Andropov augusztus 30-i táviratát és jelentéseit, illetve a szovjet külügyminisztériumnak a budapesti nagyköveti jelentések és táviratok tartalmát összefoglaló feljegyzését. Gromiko külügyminiszter-helyettes szeptember 17-én készített feljegyzése azt a javaslatot tartalmazta, hogy a Szovjetunió Külügyminisztériuma bízza meg Andropovot azzal, folytasson beszélgetést Hegedüs András miniszterelnökkel, és e beszélgetésen keresztül hívja fel a „magyar elvtársak”

⁷⁰ *Hiányzó lapok 1956 történetéből.* 77–78.

⁷¹ *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról.* 345–347.

⁷² *Hiányzó lapok 1956. történetéből.* 79–80.

figyelmét arra, hogy a jobboldali, pártellenes elemek fellépése olyan mértéket ért el, ami már nemcsak az MDP tekintélyét és belpolitikai helyzetét ássa alá, hanem a szocialista tábor egységét is veszélyezteti.⁷³ A Gerő által javasolt találkozóval kapcsolatban a testület úgy foglalt állást, hogy a Jurij Andropov budapesti szovjet nagykövet jelentéseivel kapcsolatos eszmecsere figyelembevételével Szuszlov beszélgesse el Gerővel, amikor utóbbi átutazóban Moszkvában lesz.⁷⁴

A krimi nyaralásból hazatérőben lévő Gerő, valamint a Kínai Kommunista Párt VIII. kongresszusáról hazatérő Kádár János október 6-án találkozott Anasztasz Mikojjal és Mihail Szuszlovval – a megbeszéléseken Hruscsov nem vett részt. Két nappal korábban, október 4-én Moszkvában aláírták a Szovjetunió által a Magyar Népköztársaságnak nyújtott gazdasági segítség-ről szóló egyezményt. Az egyezményben rögzítették, hogy a szovjet kormány eleget tesz a magyar kormány kérelmének, és az 1957. évben 100 millió rubel összegű hitelt nyújt a Magyar Népköztársaság kormányának; 60 milliót a magyar–szovjet kereskedelmi egyezmény árain és feltételei mellett, árucikkek szállításával, 40 milliót pedig szabad valutában. A hitelt évi két százalékos kamat terhelte, és a magyar kormánynak 1960–1965 folyamán magyar árucikkek szállításával kellett törlesztenie, egyenlő éves részletekben.⁷⁵

A későn megkötött, s egyébként is csak a következő évtől esedékes hitel-szerződés nem adott fegyvert a Gerő–Hegedüs-féle politikai vezetés kezébe. A magyar kormány gazdasági nehézségeit közvetlenül nem enyhítette, és az életszínvonal azonnali javítására sem nyújtott lehetőséget. A moszkvai hiteligyezmény más okok miatt sem járulhatott hozzá 1956 őszén a megromlott magyar–szovjet viszony javításához, a belpolitikai válság további elmélyülésének megakadályozásához. Gerő Ernő 1956. október 12-én Andropov szovjet nagykövetnek is elmondta, hogy a Szovjetunió és Magyarország között az „elhidegülés igen komoly méreteket öltött és észrevehetően felerősödött a szovjetellenesség”.⁷⁶ Az első titkár közlése szerint a magyar–szovjet viszony szóba került a magyar delegációnak október elején Mikojjal és Szuszlovval folytatott megbeszélésen is, és megállapodtak abban, hogy erősíteni fogják a delegációk cseréjét, de Gerő véleménye szerint ezek az intézkedések már aligha képesek javítani a helyzeten.

Andropov a Belügyminisztérium szovjet főtanácsadójának, Iscsenkónak a tájékoztatása alapján azt jelentette Moszkvának, hogy az „egészségtelen hangulatok” már a magyar államvédelem munkatársainak körében is terjednek, és számos jelzés érkezett a szovjet nagykövetséghez a magyar hadsereg vezető munkatársainak a párt vezetése elleni megnyilatkozásairól. A nagykövet október 12-i rejtjeltáviratát azzal a prófétikusnak bizonyult megállapítással zárta:

⁷³ A „Jelcin-dosszié”. 43.

⁷⁴ Uo. 42.

⁷⁵ *Magyar–szovjet kapcsolatok 1948–1970. Dokumentumok.* 88–89.

⁷⁶ *Hiányzó lapok 1956 történetéből.* 85.

„Ha barátaink továbbra is folytatják az ellenállás kerülésének politikáját, egyértelműen lehetségesnek tartjuk, hogy Nagy Imre a párt és az ország vezetője lesz.” Másnap Nagy Imrét visszavették a pártba.

Az október eleji moszkvai megbeszélések alkalmával Gerő egy sor aktuális politikai kérdésben (többek között Rákosi kint tartózkodásának meghosszabbításában) megállapodott a szovjet vezetőkkel, a tervezett intézkedések azonban a vártnál sokkal kiélezettebb helyzetben már nem voltak elégségesek. Az első titkárnak akkor sikerült ígéretet szereznie Hruscsovtól, hogy az SZKP első titkára november 20. körül Magyarországra látogat, az Andropovval folytatott itthoni beszélgetés alkalmával azonban Gerő már túlságosan távolinak találta ezt az időpontot. A magyar politikai vezetés tekintélyének növelése érdekében, a helyzet bonyolultságára hivatkozva, azzal a kéréssel állt elő, hogy lehetőség szerint siettesék Hruscsov budapesti útját.⁷⁷

Andropov október 12-i jelentésében továbbította is ezt a kérdést, a szovjet politikai vezetés azonban 1956. október közepén ismét nem elsősorban Magyarországra, hanem Lengyelországra figyelt. A „sztálini hagyományok” jegyében került sor Hruscsov és küldöttsége 1956. október 19–20-i váratlan varsói látogatására is, amelynek az volt a célja, hogy megakadályozzák Gomułka első titkárrá választását és a szovjet állampolgárságú Rokosszovszkij marsall, honvédelmi miniszter eltávolítását a LEMP KB Politikai Bizottságából. A lengyel vezetőkkel folyó tárgyalások alatt szovjet csapatmozgások kezdődtek Varsó irányába, de az erődemonstráció nem hozott eredményt: a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának ülésén Władisław Gomułkát választották meg a párt első titkárának, aki biztosította a szovjet vezetést, hogy a személyi változások nem veszélyeztetik, hanem stabilizálják a rendszert. Amit azonban Lengyelországban sikerült elkerülni, megtörtént Magyarországon: a magyar forradalmat szovjet katonai erővel verték le.

A szovjet külügyi apparátusnak a budapesti nagykövet jelentései alapján a pártvezetés számára összeállított elemzései, amelyek a „kemény kéz” alkalmazásának irányába kívánták eltolni a politikai döntéshozókat, továbbra is elfogadták Andropov intoleráns viszonyulását a magyarországi reformfolyamat iránt. Ekkor már a szovjet pártelnökségben is egyre nyilvánvalóbban formálódott Hruscsov ellenzéke, amely az országban és a nemzetközi szinten kialakult nehézségeket a legnagyobb mértékben a XX. kongresszus hatásának és Hruscsov végig nem gondolt politikájának tudta be.⁷⁸

Andropov jelentéseiből és ajánlásaiból úgy tűnik, mintha maga is inkább Hruscsov politikai ellenfeleinek nézeteivel szimpatizált volna. Az 1960-as években azonban Hruscsov, utólagosan, a dolgok végkimenetele felől visszatekintve pozitívnak minősítette a nagykövet tevékenységét, és úgy emlékezett vissza Andropovra, mint aki egy kritikus időszakban hűségesen „szolgált”.

⁷⁷ *Hiányzó lapok 1956 történetéből.* 88.

⁷⁸ V. P. Naumov: *Borba Ny. Sz. Hruscsova za jegyinolicnsuju vlaszty. Novaja i novejsaja istorija*, 1996. 2. sz.

„A szovjet nagykövet akkoriban Magyarországon Andropov volt. A követségi ügyekkel jól elboldogult és kiválóan kiigazodott más eseményekben is. A helyi körülmények ismeretében mindenről jelentett és hasznos tanácsokat adott nekünk, amelyek a kialakult helyzetből adódtak.”⁷⁹

Egy másik korabeli szemtanú, J. I. Malasenko altábornagy, a magyarországi szovjet különleges hadtest parancsnoka hasonlóképpen idézte fel Andropov akkori szerepét: „A magyar belpolitikai helyzetről időnként a nagykövetunktől, Jurij Vlagyimirovics Andropovtól kaptunk tájékoztatót. [...] Elmondta, milyen bonyolult a helyzet a pártban és az országban, jellemezte az ellenzék és az ellenséges hangulatot. Orientált bennünket az események fejlődésére nézve, így kijelentette: előfordulhat, hogy a magyar vezetés hozzánk fordul majd segítségért. Most, sok-sok év után úgy tűnik, hogy a magyar kormány-nak nyújtott segítségre vonatkozó egyes kezdeményezések éppen J. V. Andropovtól indultak ki.”⁸⁰

Malasenko altábornagy visszaemlékezése majdnem negyven évvel a történetek után nyilván több túlzó elemet is tartalmaz Andropov akkori szerepét illetően. Az azonban tény, hogy amikor 1953. október 23-án késő este Moszkvában megszületett a döntés a szovjet katonai beavatkozásról, a pártelnökég tagjai valamennyien olvasták már Andropov táviratát, amelyet utóbbi még a forradalom kirobbanása előtt, a déli órákban küldött el, s amely nem csupán a helyzet súlyosságát és a magyarok tanácstalanságát érzékeltette, de ismételten hangsúlyozta azt a véleményét is, hogy segítség nélkül a magyarok nem képesek úrrá lenni a helyzeten. Az ezt követő események közismertek, de már egy másik történet részét képezik.

⁷⁹ Memuari Nyikita Szergejevicsa Hruscsova. *Voproszi Isztorii*, 1994. 5. sz. 75.

⁸⁰ J. I. Malasenko: Oszobij korpusz v ognye Budapesta. *Vojenno-Isztorieszkij Zsurnal*, 1993. 10. sz. 24.

Korlátozott szuverenitás

Az SZKP megbízottjainak magyarországi tevékenysége a második szovjet katonai beavatkozást követően

1956. november 4-én hajnali 4 óra 15 perckor megindult a „Forgósél” hadművelet, s a szovjet csapatok megkezdték a rend megteremtését és a „népi demokratikus hatalom” helyreállítását Magyarországon. Néhány órával később, magyar idő szerint hajnali 5–6 óra tájban Malenkov, Mikojan és Brezsnyev kíséretében Moszkvában repülőgépre szállt és hazaindult az előző nap a Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottsága Elnökségének ülésén szovjet segédlettel megalakított új magyar hatalmi központ vezetője, Kádár János is.¹

A szovjet pártelnökség által kiválasztott új kormányfő azzal a feltétellel vállalta el a számára kijelölt szerepet, hogy a létrejött kormány ne legyen „báb-kormány”. A valóságban azonban a testület működésének első heteiben csak igen korlátozott szuverenitással rendelkezett. A szovjet hadsereg és állambiztonsági szervek gyakorlatilag a forradalom kitörése óta Magyarországon tartózkodó képviselői, valamint az SZKP KB Elnöksége által Magyarországra delegált politikai megbízottak szinte valamennyi politikai döntésbe beavatkoztak. A forradalom napjaiban Andropov szovjet nagykövettel egyetemben még a Politikai Bizottság és a kormány szűkebb kabinetjének ülésén is jelen voltak. Lényegi változás nem történt a második szovjet katonai intervenciót követően sem. Az új magyar vezetés helyzetét jól érzékeltetik a november 4. után Magyarországon tartózkodó szovjet politikusok Moszkvába küldött jelentései, amelyekből kitűnik, hogy Kádárt kezdetben egyáltalán nem tekintették egyenrangú partnernek.

A november 4. és 11. közötti napokban a tényleges hatalom lényegében még a szovjet hadsereg kezében volt. A hadműveleteket Zsukov marsall irányította, és jelentős szerepet játszott a Mikojan és Szuszlov javaslatára valószínűleg már október utolsó napján vagy november első napjaiban a helyszínre érkezett Konyev marsall is.² A KGB elnöke, Ivan Szerov október 24. óta tartózkodott Magyarországon, és közvetlenül irányította a szovjet állambiztonsági szervek

¹ Az SZKP KB Elnöksége Kádár János részvételével lezajlott ülésének jegyzőkönyvét lásd *Döntés a Kremlben, 1956.* 88–90.

² Mikojan és Szuszlov az SZKP Központi Bizottságának tett, 1956. október 30-i jelentésükben javasolták Konyev mielőbbi Budapestre küldését. *Hiányzó lapok 1956 történetéből.* 126.

tevékenységét. A magyar államvédelmi szervek október 28-i felosztása után Szerov Münnich Ferencel tisztázni akarta a szovjet munkatársak magyarországi tartózkodásának és munkájuk további koordinálásának kérdéseit,³ megbeszélésük eredményeit azonban nem ismerjük. Az bizonyos, hogy Szerov csak december elején tért vissza Moszkvába, s november–december folyamán a letartóztatásokat és a letartóztatott felkelők ügyének vizsgálatát jórészt szovjet állambiztonsági munkatársak végezték, még a kihallgatási jegyzőkönyvek is orosz nyelven készültek.

Az új kormány hivatalba lépésétől kezdve Kádár közvetlen közelében dolgozott a szovjet nagykövetség tanácsosa, Bajkov, akinek pontos szerepét ez idáig még nem sikerült tisztázni. Elsődlegesen ő biztosította a magyar pártvezető és a szovjet pártmegbízottak közötti összeköttetést, de az sem zárható ki, hogy emellett Kádár „ellenőrzése” is feladatai közé tartozott. 1958 októberében az akkori szovjet nagykövettel beszélgetve Kádár nagyra értékelte 1956. őszi tevékenységét,⁴ az utólagos pozitív értékelés azonban még nem jelenti azt, hogy jelenléte annak idején ne korlátozta volna Kádár egyébként sem túl nagy mozgásszabadságát.

Kádár János az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának 1956. november 24-i ülésén azt állította, hogy „senki, és ha úgy kell, megnevezem, a szovjet elvtársak sem, egyetlenegy belügybe sem avatkoztak be. Nem mondják meg, hogyan alakítsuk ki a belső pártdemokráciát és a közélet demokratizálását. Nem mondják meg, hogyan foglaljunk állást. Egyetlen kérdés izgatja őket: koncentráljuk-e az erőinket az ellenforradalom széttűzésére, tömörítjük-e a kommunistákat és a dolgozókat erre. És ha észrevételeket tesznek [...] mi hála köszönettel tartozunk ezért, mert elvtársi segítségnek és nem beavatkozásnak tekintjük”.⁵ A párt első számú vezetőjének akkori kijelentése azonban egyáltalán nem fedte a valóságot. A Szovjetunió erőszaksszervezeteinek képviselői és az SZKP KB megbízásából Magyarországon tartózkodó szovjet politikusok nemcsak beavatkoztak a magyar ügyekbe, de sokszor úgy viselkedtek, mint az ország igazi urai.

A „rendteremtés” november közepéig elsősorban a fegyveres felkelés felszámolását jelentette, de a szovjet csapatok sok helyütt adminisztratív és gazdasági feladatokat is magukra vállaltak. Budapesten és vidéken katonai parancsnokságok jöttek létre, amelyeknek Konyev marsall napiparancsa szerint a fegyverek begyűjtése, a járőrözés, az üzemek védelme, a sajtótermékek

³ Uo. 124.

⁴ *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov korszakban.* 123.

⁵ *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei* I. kötet. 1956. november 11.–1957. január 14. Szerk.: Némethné Vágyi Karola – Sipos Levente. Intera Rt., Budapest, 1993. 112.

megjelenésének ellenőrzése volt a feladatuk. Ők gondoskodtak a lakosság zavartalan élelmiszer- és gyógyszerellátásáról is.⁶

Az MSZMP legszűkebb vezetésének tagjai tudatában voltak annak, hogy a párt tömegbázisa minimális, az államhatalom dezorganizálódott, és a szovjet csapatok fegyveres erején kívül gyakorlatilag nincs kire támaszkodniuk. A szovjet csapatok magyarországi jelenléte teljesen összeegyeztethetetlen volt a magyar néphez intézett november 4-i felhívásban tett azon ígérettel, hogy biztosítják a nemzeti függetlenséget és szuverenitást. A magyar vezetők politikailag kíváncsnak tartották a szovjet egységek kivonását a fővárosból, és a kormány saját fegyveres erejének megteremtését, de még a budapesti forradalmi ezredek létrehozásához is a szovjet csapatok parancsnokságának hozzájárulását kellett kérni.⁷

Annak ellenére, hogy a kormány felhívásában büntetlenséget ígértek a felkelés résztvevőinek, gyakorlatilag az új hatalmi központ megalakulásának első napjától működni kezdett a megtorlás gépezete. A megtorló akciókból a szovjet állambiztonsági szervek mellett kivették a részüket az október 28-án felosztatott magyar állambiztonsági szervek munkatársai is, ami ellen a magyar vezetők, mindenekelőtt Kádár és Münnich több ízben tiltakozott Szerovnál. Kádár arról próbálta meggyőzni partnerét, hogy a szovjet és magyar állambiztonsági szervek munkatársainak akciója ellentmond a társadalmi támogatás megszerzésére irányuló feladatnak, és a tömegek újabb elégedetlenségét váltja ki.⁸ A fegyveres erők minisztere ezért november 8-án utasítást adott a vidéken újjászerveződő állambiztonsági szervek működésének beszüntetésére,⁹ Szerov azonban nagyra értékelte tevékenységüket, és ragaszkodott további munkájukhoz. Ő kényszerítette ki Münnich Ferencnél egy olyan utasítás kiadását, amely a rendőrségen belül a korábbi állambiztonsági szervek feladatait ellátó politikai osztályok felállításáról rendelkezett, s ahol titkos státusban az „elbocsátott légio” tagjai is újra munkához jutottak.¹⁰

⁶ Alekszandr Kirov: Szovjet katonai beavatkozás Magyarországon 1956. In: Györkei Jenő – Horváth Miklós (szerk.): *Szovjet katonai intervenció 1956*. Budapest, 1996, 166–167.

⁷ *Hiányzó lapok 1956 történetéből*. 143.

⁸ Uo. 151.

⁹ A kormány már 1956. november 7-i, első ülésén foglalkozott az ÁVH vidéki újjászervezésének kérdésével. A testület az újjászervezés megtiltásáról döntött azzal, hogy a volt államvédelmi beosztottakból „minimális létszámot a rendőrség keretén belül egy osztályba szervezzenek be”. Kádár János első kormányának jegyzőkönyvei 1956. november 7.–1958. január 25. Szerkesztette, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta: Baráth Magdolna. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2009. 41–42. Ezt követően Münnich Ferenc az 5003/1956. (XI. 7.) BM számú rendeletben megtiltotta az egyes vidéki szervek visszaállítását és működését.

¹⁰ *Szovjetszkij Sojuz i vengerszkij krizisz*. 630.

A szovjetek szerepéről az állambiztonsági szervek újjászervezésében lásd Baráth Magdolna: A politikai rendőrség újjászervezése 1956 után. *Történelmi Szemle*, 2008. 4. sz. 535–563.

Kádárék jól látták, hogy a szovjet szervek megtorló intézkedései tovább mélyítik a társadalom és a hatalom közötti szakadékot, s az volt az álláspontjuk, hogy „nem kell az amúgy is rossz hangulatban lévő népet ingerelni”. November elején többször felvetették a szovjet képviselők előtt a represszió méreteinek csökkentését, s ismételten kérték, hogy vessenek véget a megyékben foganatosított tömeges letartóztatásoknak.¹¹ Szerov szilárd álláspontja ezzel szemben az volt, hogy „a reakciósnak tett legkisebb engedmény is újabb követeléseket és fenyegetést von maga után”, s a magyar vezetést az „ellenesség” irányában túlzott liberalizmussal vádolta meg. Ezzel indokolta Hruscsov-nak küldött november 9-i táviratában azt a döntését is, hogy utasítást adott a különleges egységeknek a letartóztatottak mielőbbi Szovjetunióba történő szállítására. Az akció Kádárék és a közvélemény erőteljes tiltakozását váltotta ki, aminek „eredményeképpen” intézkedéseket tettek a fokozottabb konspirációra a letartóztatottak szovjet területre történő átszállításakor.¹² A határozott fellépés így sem volt teljesen hiábavaló. A letartóztatottak egy része már november folyamán visszatért Magyarországra, s néhányan közülük szabadlábra is kerültek. Ugyanakkor Szerov november 26-i adatai szerint a szovjet állambiztonsági szervek által letartóztatott 1473 személyből 768 fő még mindig Ungváron volt. A Kádár-kormány eredményesen járt közben néhány, a szovjetek által letartóztatott magyar politikus (mint például Nagy Tamás, Földvári Rudolf és Erdei Ferenc) szabadon bocsátása érdekében is.¹³ Nem lehet azonban elhallgatni azt a tényt, hogy a szovjet állambiztonsági szervek beavatkozására néhány esetben kifejezetten a magyar fél kérésére került sor. Szorosan együttműködtek a fegyveres erők miniszterével Szerov munkatársai a jugoszláv nagykövetséget elhagyó Nagy Imre és társai elrablásának előkészítésében és lebonyolításában is.¹⁴

November végén, elutazása előtt, Szerov megelégedettséggel konstatálhatta, hogy „komoly kormányellenes jelenségek már nincsenek az országban”. Mindez persze nem jelentette azt, hogy a szovjet állambiztonsági szakemberek munkájára a továbbiakban már nem volt szükség. A KGB vezetője a magyar állambiztonsági szervek jobb szervezése érdekében különböző dokumentumokat készített Kádár számára. Az átadott anyag tartalmazta többek között az állambiztonsági szervek szervezeti felépítésére vonatkozó javaslatot (kisszámú rendes és nagy létszámú titkos állománnyal), valamint a rendőrség akkori vezetője, Pócze Tibor belügyminiszter-helyettes lejárátását célzó kompromittáló adatokat. Szerov azt is indítványozta, hogy az operatív munka megszerzésére hozzanak létre KGB-tanácsadói apparátust huszonhét fővel, amelyből tizennyolcan az állambiztonsági szerveknél, öten a rendőrségnél, négyen pedig a speciális technikával foglalkozó állambiztonsági részlegnél dolgoztak

¹¹ *Szovjetszkij Sojuz i vengerszkij krizisz.* 630.

¹² *Hiányzó lapok 1956 történetéből.* 152.

¹³ Uo. 151., 162., valamint *Szovjetszkij Sojuz i vengerszkij krizisz.* 714.

¹⁴ *Hiányzó lapok 1956 történetéből.* 165.

volna.¹⁵ 1956. december 3-án Kádár és Münnich a Szerovval folytatott megbeszélésre hivatkozva huszonhárom tanácsadót kért az SZKP KB-tól az állambiztonsági vonalra. A KGB elnöke a Szovjetunió Belügyminisztériumával lefolytatott egyeztetés alapján a magyarok kérését teljesíthetőnek tartotta, már csak azért is, mert az igényelt huszonhárom tanácsadó akkor már Magyarországon tartózkodott.¹⁶

A szovjet erőszakszervezetek képviselői a hatalmi funkciókat a fegyveres ellenállás felszámolása után fokozatosan átadták a magyar kormánynak. November közepétől egyre inkább tartózkodtak a civil életbe való közvetlen beavatkozástól, a direkt intézkedésektől. Kádár politikai mozgástere azonban alig bővült. Az SZKP KB Elnöksége november 10-én arról döntött, hogy a helyzet normalizálása érdekében Magyarországra küldik Szuszlovot és Arisztovot. Andropov nagykövetet utasították, hogy keresse fel Kádár Jánost, és közölje vele: mivel Moszkvában komoly aggodalomra ad okot, hogy az országban és különösen Budapesten az élet normalizálása és a politikai konszolidáció nagyon lassan halad, Budapestre küldik a Központi Bizottság titkárait és néhány gazdasági szakembert, akik Kádár segítségére lehetnek az ellátás megszervezésében, a közlekedés helyreállításában és egyéb ügyekben.¹⁷ Andropov az SZKP KB Elnöksége nevében arról biztosította Kádárt, hogy valamennyien nem hivatalosan tartózkodnak majd Magyarországon, és kizárólag a magyar pártvezetés utasítása alapján fognak tevékenykedni, gyakorlatilag azonban szinte minden politikai kérdésbe beleszóltak, és egyre nagyobb nyomást gyakoroltak Kádárra és a magyar vezetésre a keményebb fellépés érdekében. Kádár „megdolgozása” végett inkognitóban állítólag még Hruscsov is járt Magyarországon.

Míg Szerov közvetlenül a repressziós tevékenységet irányította, a Kádár-kormány fő politikai tanácsadói december eleji távozásukig Malenkov és Szuszlov elnökségi tagok, valamint Arisztov központi bizottsági titkár voltak. (A budapesti szovjet nagykövet ebben az időszakban lényegében nem játszott aktív szerepet.) Az általuk Moszkvába küldött jelentések szemléletesen mutatják, hogyan alakult át a Kádár-kormány politikai irányvonala a szovjet „vendégek” részéről megnyilvánuló nyomás hatására, s hogyan jutott el a kompromisszumok keresésétől december elejére az egyre kegyetlenebb megtorlásig.

A szovjet pártképviselők Szerovhoz hasonlóan kezdettől fogva a keményebb fellépés felé próbálták lökni Kádárt. Az ő kezdeményezésükre vetődött fel az az ötlet, hogy a minél gyorsabb rendteremtés érdekében a letartóztatottak közül ki kell választani öt-hét személyt, és ügyükben elrettentő, halálos ítéletet kell hozni. Beszámolóik szerint ezt a javaslatot Kádár és Münnich is támogatta, és végrehajtására azonnal megtették az előkészítő lépéseket.¹⁸ November

¹⁵ *Szovjetszkij Szozuz i vengerszkij krizisz.* 704–705.

¹⁶ Uo. 720–721.

¹⁷ Uo. 637–638.

¹⁸ *Hiányzó lapok 1956 történetéből.* 181.

30-án a szovjet politikusok már arról számolhattak be az SZKP Központi Bizottságának, hogy a személyek kiválasztása is megtörtént (köztük volt Dudás József és Szabó János is), és már a nyomozati anyag összeállítása folyik.¹⁹

A november közepén Budapestre érkezett pártképviselők a Kádárral való együttműködés tapasztalatairól beszámolva november 22-én azt írták az SZKP KB-nak, hogy Kádár „tetteiből és viselkedéséből látható, az utóbbi időben kezdi jobban megérteni, hogy keményebb vonalat kell folytatnia a reakció elleni harcban, jóval határozottabb az ellenforradalmárok letartóztatásával kapcsolatban, bár a környezetében lévő ingadozók nyomása alatt egészen a legutóbbi ideig maga is ingadozott e kérdésben”.²⁰ Hasonló módon foglaltak állást néhány nappal később, november 26-i jelentésükben is: „Jelenleg már határozottan látható, hogy Kádár elvtárs annak szellemében, ahogy tárgyalásaink során megállapodtunk, jó munkát végzett az intézőbizottságban a vezetés szilárdságának szükségességét, a politikai élet legfontosabb kérdései elvi megoldását illetően.”²¹

A szovjet kormány 1956. október 30-i, a Szovjetunió és a többi szocialista ország közötti barátság és együttműködés fejlesztésének és további erősítésének alapelveiről szóló nyilatkozata és a nyilatkozatban foglalt elvek gyakorlati megvalósulása közötti ellentmondást, valamint Kádár politikai mozgásterének korlátait jól érzékelteti a *Népszabadság Pravdával* polemizáló, jugoszlávbarátnak titulált cikktervezetének ügye, és a lap főszerkesztőjének, Fehér Lajosnak ezzel kapcsolatos megrendszabályozására irányuló szovjet követelés. Az SZKP KB képviselőjében Budapesten tartózkodó központi bizottsági tagok az eset kapcsán beszélgetést kezdeményeztek a párt ideiglenes intézőbizottságának elnökével arról a „halaszthatatlan szükségyszerűségről, hogy határozottan rendet kell tenni a sajtó területén és rádió vonalán, meg kell akadályozni Fehér Lajos provokációs tevékenységét”.²² Malenkov és a másik két központi bizottsági tag a magyar pártvezetés egységének és szilárdságának biztosítása szempontjából rendkívül károsnak ítélte az „ingadozóknak” a vezetésre gyakorolt hatását, Fehér Lajos viselkedését, a sajtó területén végzett tevékenységét pedig egyenesen árulásként értékelték. A szovjet intervenció eredménye Fehér Lajos főszerkesztői posztról történt leváltása és a szovjetek által jól ismert, régi Komintern-funkcionárius, Friss István kinevezése lett.

Az SZKP Központi Bizottságának küldött jelentésekből az is nyomon követhető, hogy az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága december eleji ülésének előkészítése során a szovjet pártdelegátusok aktív közreműködésével és politikai nyomása alatt hogyan alakult ki az ellenforradalom-koncepció, s milyen változásokon ment keresztül a „négy ok”. Amikor december 1-jén este Kádár felkereste a szovjet politikusokat, hogy a másnap kezdődő központi

¹⁹ Uo. 182–183.

²⁰ Uo. 170.

²¹ Uo. 179.

²² Uo. 175.

bizottsági ülés előtt megvitassa velük tervezett beszámolójának legfontosabb kérdéseit, az 1956. október 23-án kezdődött eseményeket még a korábbi vezetés hibáival szembeni jogos elégedetlenség megnyilvánulásaként értelmezte. A forradalom kirobbanásának fő okai között ennek értelmében első helyen Rákosi és Gerő bűnös politikája, másodikként pedig a párton belüli vitáknak az utcára történő kivitele szerepelt (Nagy Imre nevének említése nélkül). Harmadik és negyedik okként a belső, illetve külföldi ellenforradalmi központok létrehozását nevezte meg.²³

Az SZKP képviselői kitartóan arról igyekeztek meggyőzni Kádárt, hogy a magyar eseményeket „határozottabban és világosabban ellenforradalomként kell értékelni”. Kádár ugyan próbálkozott még a forradalom eseményeinek periodizálásával, Malenkovék azonban azt hangsúlyozták, hogy „a magyarországi felkelés valamennyi szakasza, az események kezdetétől fogva nem nemzeti forradalmi, hanem ellenforradalmi jellegű volt”. Kádár beszámolójának főbb téziseit december 3-án a magyar vezető kérésére még egyszer megvitatták. Amint azt a beszélgetésről készített feljegyzés megállapította, Kádár a szovjet politikusok érvelésének hatására módosította eredeti véleményét.²⁴

1956. december elejére már látszottak a rendszer fokozatos stabilizálódásának első eredményei. Habár a politikai helyzet továbbra is feszült volt, az SZKP KB tagjainak közvetlen jelenlétére (és „ellenőrzésére”) már nem volt szükség; december elején mind Szerov, mind a november közepén Budapestre érkezett pártmegbízottak elhagyták Magyarországot. Helyüket alacsonyabb rangú szovjet pártfunkcionáriusok és gazdasági szakemberek vették át. Az SZKP KB 1956. december 14-én arról határozott, hogy teljesíti a magyar kormány kérését, és szovjet szénbányászati, valamint gazdasági és pénzügyi szakembereket küld Magyarországra. Ugyanekkor született döntés arról is, hogy a Déli Hadseregcsoporthoz parancsnokának kérésére – és tekintettel a magyarországi politikai helyzetre – két-három hónapos időtartamra Magyarországra vezényelnek a katonai parancsnokok gazdasági és politikai helyetteseiként negyven-ötven pártfunkcionáriust, akik majd gyakorlati segítséget nyújtanak a helyi hatalmi szerveknek és a társadalmi szervezeteknek.²⁵ A döntés nyomán ideérkező szovjet funkcionáriusok itt-tartózkodásának időtartama, pontos száma és tevékenysége ma még teljességgel ismeretlen.²⁶

²³ Malenkov, Szuszlov és Arisztov feljegyzése a Kádár Jánossal 1956. december 1-jén folytatott beszélgetésükről. Gecsényi Lajos – Máthé Gábor – Baráth Magdolna (szerk.): *Sub Clausula 1956. Dokumentumok a forradalom történetéhez*. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest, 2006. 732–735.

²⁴ Uo. 736–738.

²⁵ A „Jelcin-dosszié”. 145.

²⁶ A megyei szerveknél dolgozó szovjet pártfunkcionáriusoknak a magyarországi munkájukról készített jelentései közül eddig mindössze egyet ismerünk, Szabolcs megyéből. RGANI f. 5. op. 49. gy. 24.

A szovjet pártvezetésnek küldött beszámolókból jól látszik, hogy a magyar pártvezető november–december folyamán számos alapvető kérdésben (az október 23-i események jellegének értékelése, a Nagy Imréhez való viszony, a többpártrendszer kérdése, a szovjet csapatok kivonása) feladta eredeti álláspontját, s decemberre maga is a keményebb politikai irányvonal egyik képviselőjévé vált. Ebben feltehetőleg a szovjet politikai vezetésnek való kiszolgáltatottság játszotta a legnagyobb szerepet; Kádár nem tudott szabadulni attól a gondolattól, hogy ha nem teljesíti a szovjet igényeket, egy hozzá képest „balra” álló garnitúrát bízhatnak meg a kormányzással. A magyar vezető félme nem volt teljesen alaptalan, hiszen Rákosiék esetleges visszatérése gyakorlatilag egészen 1957 tavaszáig nyitott kérdés volt.²⁷ Kádár valószínűleg azt is belátta, hogy nagyobb politikai mozgástérre csak úgy tehet szert, a szovjet gyámságtól csak abban az esetben szabadulhat meg, ha elnyeri a szovjet vezetés bizalmát. Ez pedig csak abban az esetben sikerülhetett, ha teljesítette a szovjet részről megfogalmazott követeléseket. Ráadásul Kádáréknak nem csupán a szovjetek felé, de a szocialista táboron belül is bizonyítani kellett, hogy külső segítség nélkül, önmaguk is képesek a november 4. után döntően a szovjet katonai szervek által biztosított rendet fenntartani és a hatalmat megszilárdítani. A november folyamán Magyarországra látogató román és keletnémet politikusok a szovjetekhez hasonló szellemben próbáltak Kádárra nyomást gyakorolni a határozottabb és keményebb fellépés irányában történő elmozdulásra.²⁸ A pártvezetőségben kezdettől fogva fölényben lévő „kemény vonal” híveinek álláspontját jobban kifejező belpolitikai irányvonal meghirdetéséhez, valamint 1956 októberének és Nagy Imre szerepének átértékeléséhez végül a Kádár által novemberben kezdeményezett, de az eredeti elgondoláshoz képest egészen más szellemben összeülő, 1957. január eleji nemzetközi tanácskozás adott újabb lökést.

²⁷ A magyar párt- és kormánydelegáció 1957. márciusi szovjetunióbeli tárgyalásai alkalmával Vorosilov megmutatta Kádárnak Rákosi Mátyás SZKP KB-hoz írt levelét, néhány kellemetlen percet szerezve ezzel. Az előzményekhez tartozik, hogy az SZKP KB Elnöksége 1957. március 27-én Molotov kérésére tűzte napirendre Rákosi március 25-i levelének megtárgyalását. Az Elnökségben Zsukov és Kaganovics azon felvetése ellenére, hogy nem kell a magyar pártügyekbe beavatkozni, végül egyöntetűen az a vélemény alakult ki, hogy nem célszerű Rákosi visszatérése Magyarországra. Döntés született arról, hogy a magyar delegációt megismertetik Rákosi levelével, és Bulgaryin a nagygyűlésen is beszél majd Rákosi szerepéről. A. A. Furszenko (glav. red.): *Prezidium CK KPSZSZ*. 1. Moszkva, 2004. 241–242.

²⁸ Lásd a magyar–NDK tárgyalásokról a német fél által készített és az SZKP-nak is eljuttatott feljegyzést. RGANI f. 5. op. 28. gy. 395.

Szovjet „imázsépítés” Magyarországon

A Szovjetunió magyarországi népszerűsítésének módszerei és eszközei 1956 után

A szovjet csapatok részvétele a magyar forradalom leverésében mind Magyarországon, mind a világban alapjaiban rendítette meg a Szovjetunió komoly erőfeszítések árán felépített imázsát. A forradalom alatt a Magyar–Szovjet Társaság megszűnt, a szovjet folyóiratok terjesztése abbamaradt, az orosz nyelvű irodalom árusításával foglalkozó budapesti Horizont Könyvesboltot a felkelők feltörték, a könyvek egy részét elégették.¹ A forradalom leverése után a mozivászonról eltűntek a szovjet filmek, a színházak repertoárjából kikerültek az orosz és szovjet színdarabok, jelentősen visszaesett a szovjet könyvek kiadása és eladási példányszáma,² a sajtóban kevesebb szovjet vonatkozású cikk jelent meg.

Szovjet részről az általános politikai iránynak megfelelően úgy vélték, hogy a „belső és külső reakció” a népi demokratikus rendszer megdöntése érdekében a kultúra területén is a nacionalizmus és szovjetellenesség eszközéhez nyúlt, „ellenforradalmi céljaira” kihasználta a Szovjetunió propagandájának hiányosságait, többek között a szovjet művészet agyondicsérését, ami a szovjet elemzők véleménye szerint is nagy károkat okozott a két nép kölcsönös megértésének.³ Véleményük szerint a forradalom leverése után kialakult politikai helyzetben mindenféle ellenséges tevékenységnek elsődlegesen szovjetellenes irányultsága volt, ezért nagyon komoly politikai jelentőséget tulajdonítottak a Szovjetunió népszerűsítésének, külpolitikaitörekvéseimegvilágításának, kidolgo-

¹ A Horizontot a forradalmi események következtében 3,7 millió forintos kár érte, ebből 3,5 millió forint veszteség a könyvek, hanglemezek és egyéb tárgyak megsemmisítéséből adódott. *Rosszizszkij Goszudarsztvennij Arhiv Ekonomiki* (a továbbiakban RGAE) f. 413 op. 13 gy. 7979. Tájékoztató a szovjet irodalom magyarországi terjesztésével kapcsolatos kérdésekről.

² 1957 első felében tizenkétszer kevesebb szovjet könyvet adtak el – 120 ezer helyett csak 10 ezret –, mint 1956 hasonló időszakában, és csupán 19 művet jelentettek meg az előző évi 94 kiadvánnyal szemben, miközben a példányszám is ötödére csökkent. A könyveladás visszaesésében ugyanakkor az is szerepet játszott, hogy a szovjet könyvek ára közel a duplájára emelkedett. GARF f. 9518 op. 1. gy. 83. A budapesti szovjet nagykövetség tájékoztatója a Szovjetunió magyarországi propagandájának néhány kérdéséről.

³ GARF f. 9518 op. 1. gy. 83. A Szovjetunió propagandájának néhány kérdéséről a Magyar Népköztársaságban.

lamint a szovjet kultúra, tudomány és technika eredményei, a szovjet életmód bemutatásának.

Miközben a magyar vezetés figyelmét még 1957 elején elsősorban a politikai helyzet konszolidálására és a gazdaság rendbetételére fordította, a szovjet külügyminisztérium magyar referatúrája által a szovjet kormány 1956. október 30-i nyilatkozatában megfogalmazott elvek gyakorlati megvalósítására 1956. november 30-án készített javaslatsor már felvetette a kétoldalú kulturális kapcsolatok terén tapasztalt egyenlőtlenségek felszámolásának szükségességét,⁴ Jurij Andropov nagykövet pedig 1957. január végén Ny. Sz. Hruscsovnak és D. Ty. Sepilov külügyminiszternek küldött jelentésében fejtette ki véleményét a szovjet–magyar kulturális kapcsolatok fejlődésének perspektíváiról.

A diplomata úgy vélte, helytelen lenne a magyar–szovjet kulturális kapcsolatokat oly módon fejleszteni, ahogyan azt az 1956. októberi eseményekig tették, mivel az csak kárt okozna az ügynek, ráadásul megnehezítené a magyar vezetés helyzetét. A nagykövet jól látta: a magyar vezetők körében volt bizonyos félelem attól, hogy a kulturális érintkezés régi formáit akarják helyreállítani, és maga is osztotta azt a véleményt, hogy a kapcsolatokat fokozatosan, olyan mértékben kell fejleszteni, amilyen mértékben sikerül a nacionalista és szovjetellenes érzéseken úrrá lenni. Helytelennek tartotta ugyanakkor, hogy a kulturális kapcsolatok ápolásával foglalkozó szovjet szervek szinte teljesen beszüntették munkájukat. A nagykövet egy 13 pontból álló javaslatcsomagot állított össze, amelyben helyet kapott a magyar szerzők műveinek Szovjetunióban történő kiadására vonatkozó terv összeállítása, a legjobb szovjet filmek kiválasztása és Magyarországra küldése, a magyar zene hetének megrendezése Moszkvában és Leningrádban, a *Bánk bán* mielőbbi színrevitele a moszkvai Nagy Színházban (magyar rendező közreműködésével),⁵ Zichy Mihály szovjet múzeumokban őrzött néhány képének odaajándékozása a Szépművészeti Múzeumnak stb. Mindezeket az intézkedéseket a legközelebbi időpontban, nagy sajtó- és rádiónyilvánosság mellett javasolta megvalósítani. Emellett Jurij Andropov úgy kívánt segíteni a munka nélkül maradt magyar színészeknek és zenészeknek, hogy indítványozta társulatok, együttesek meghívását szovjet vendégszereplésre. Sürgette a kulturális munkaterv mielőbbi aláírását, illetve egy együttműködési megállapodás létrehozását a két ország tudományos akadémiai között. Javasolta a Magyarországra irányuló szovjet rádióadások tartalmának megváltoztatását, érdekesebbé tételét.

⁴ AVP RF f. 077. op. 37. papka 188. gy. 17. A szovjet külügyminisztérium magyar referatúrájának javaslatai az 1956. október 30-i nyilatkozat megvalósítására, 1956. november 30.

⁵ Jurij Andropov már 1956. augusztus 30-i, az SZKP KB Elnökségének küldött jelentésében bírálta a szovjet kulturális vezetést, és magyar sérelemként említette, hogy a moszkvai Nagy Színházban még mindig nem mutatták be a *Bánk bánt*, annak ellenére, hogy a Szovjetunió Kulturális Minisztériuma 1953 óta többször is megígérte annak előadását. A „Jelcin-dosszié”. 39.

Mivel a forradalom alatt megszűnt a Magyar–Szovjet Társaság lapja, az *Új Világ* és a *Szovjet Kultúra* című havilap is, szünetelt az *Új Idő* magyar nyelvű kiadása, illetve abbamaradt a szovjet sajtótermékek forgalmazása, javaslatot tett arra, hogy a nagykövetség jelentessen meg egy magyar nyelvű bulletint. Az első időben 2 ív terjedelemben, havonta egy illusztrált számot kívántak kiadni 3 ezer példányban, amelyet az állami intézményeknek, napilapok szerkesztőségeinek és társadalmi szervezeteknek juttattak volna el, s csak később terjesztették volna a lakosság körében.⁶

Végezetül a nagykövet előállt egy, a diplomáciai kapcsolatokban némileg szokatlan javaslattal is. Andropov úgy vélte, hogy a forradalmi események és a szovjetellenes hangulat megerősödése következtében több száz olyan személy, aki őszintén szimpatizált a Szovjetunióval, és aktív propagandatevékenységet folytatott a magyar–szovjet barátság erősítése érdekében (párt- és állami apparátusban dolgozók, újságírók, a Magyar–Szovjet Társaság munkatársai), meglehetősen nehéz helyzetbe került mind erkölcsileg, mind anyagilag, ezért a nagykövetség bizonyos anyagi segítséget kívánt nekik nyújtani. Ennek érdekében Andropov azt kérte, hogy erre a célra bocsássanak a nagykövetség rendelkezésére évi 20–30 ezer forintot.⁷

Andropov javaslatainak többségét az illetékes szovjet vezetők is támogatták. Ny. A. Mihajlov kulturális miniszter a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) Központi Bizottságának címzett feljegyzésében 1957. február 21-én javasolta a magyar szerzők (mind a klasszikusok, mind a kortárs magyar írók) művei kiadásának növelését és a személyes kapcsolatok elmélyítése érdekében magyar írók és kiadói munkatársak meghívását. Fontosnak tartották, hogy egyezményt kössenek a mozifilmek cseréjéről, ünnepélyes filmbemutatókat szervezzenek a rendezők részvételével, valamint a magyarországi terjesztés elősegítése érdekében új szovjet filmeket küldjenek a nagykövetségre.

Támogatásra talált a nagykövetség magyar zene hetének megrendezésére irányuló indítványa – ezt 1957. március–áprilisban tervezték lebonyolítani Moszkvában és Leningrádban – és az ötlet is, hogy rendezzenek estet Kodály Zoltán tiszteletére, illetve hívják meg őt 7–10 napra a Szovjetunióba.

A nagykövetség javaslatának megfelelően a kulturális minisztérium meghívta szovjetunióbeli vendégszereplésre a Duna népi együttest, valamint színészek egy csoportját. Kilátásba helyezték a rádiópropaganda javítását célzó intézkedések kidolgozását, illetve kijelölték a kulturális együttműködési munkaterv aláírására Budapestre utazó delegáció tagjait is.⁸

⁶ *Szovjetszkij vesztnyik (Szovjet Értesítő)* címmel az első szám 1957. november 7-én jelent meg.

⁷ RGANI f. 5. op. 28. gy. 505. A budapesti szovjet nagykövetség feljegyzése Ny. Sz. Hruscsovnak, az SZKP KB titkárának és D. Ty. Sepilov külügyminiszternek, 1957. január 24.

⁸ RGANI f. 5. op. 28. gy. 505. Ny. A. Mihajlov kulturális miniszter feljegyzése az SZKP KB-nak, 1957. február 21.

Az SZKP KB nemzetközi kapcsolatok osztályának és kulturális osztályának egy héttel később készített közös előterjesztése ezenkívül említést tett arról is, hogy 1957. március végére tervezték a tudományos akadémiák közötti megállapodás aláírását, amelynek alkalmából szovjet delegáció utazott volna Magyarországra. Addigra már az is nyilvánvalóvá vált, hogy a *Bánk bán* színpadra állítását a Nagy Színház (az októberi forradalom 40. évfordulójával kapcsolatos új bemutatókra való felkészülésre hivatkozva) nem tudta vállalni. A nagykövetség bulletinjének kiadását illetően a külügyminisztériumot és a kulturális minisztériumot kívánták megbízni a kérdés tanulmányozásával és a konkrét javaslatok kidolgozásával. Teljes egészében elutasították viszont Andropovnak a segélyalap létrehozására irányuló indítványát.⁹

Az 1956. októberi magyarországi forradalom tanulságai a szovjet vezetést szélesebb körű, átfogóbb intézkedések kidolgozására is ösztönözték. 1957. február 21-én vitatta meg az SZKP KB Elnöksége a Vjacseszlav M. Molotov vezetése alatt álló bizottság¹⁰ javaslatait a Szovjetunió külföldi propagandájának javítását célzó intézkedésekről. Az előterjesztés készítői¹¹ arra a következtetésre jutottak, hogy a külföldre irányuló propaganda nem felelt meg a szovjet állam feladatainak, és elmaradt a nemzetközi helyzetből adódó követelményektől: a nemzetközi feszültség enyhítésére irányuló törekvések, a szovjet békepolitika megismertetése a széles néptömegekkel, az imperialista államok agresszív politikájának leleplezése véleményük szerint a külföldre irányuló propaganda gyökeres megjavítását és kiszélesítését igényelte volna. Ezzel szemben – legalábbis a dokumentum készítői szerint – a propagandával foglalkozó szervek nem használtak ki minden lehetőséget, nem mutattak kezdeményezőkészséget és rugalmasságot. A külföldre irányuló propaganda „passzív, védekező jellegű, nagy késéssel reagál a nemzetközi élet eseményeire, nem ritkán primitív módon, az országok nemzeti és kulturális sajátosságainak, a népek hagyományainak és szokásainak figyelembe vétele nélkül folyik”.¹² E hiányosságok a bizottság véleménye szerint különös élességgel mutatkoztak meg a magyarországi események alatt.

A dokumentum elmarasztalta a kulturális kapcsolatok kérdésével foglalkozó valamennyi szervet, mindenekelőtt a VOKSZ-ot, mert tevékenységüket nem egyeztették, hiányzott munkájukból a tervszerűség, nem volt kielégítő a szovjet könyvek és filmek külföldi terjesztése, bürokratikus módon viszonyulnak az ún. népi demokratikus országok kulturális szerveinek különböző kéréseihez (már ha egyáltalán válaszoltak rájuk). A hibák okát abban látták, hogy

⁹ RGANI f. 5. op. 28. gy. 505. Az SZKP KB nemzetközi kapcsolatok osztályának és kulturális osztályának előterjesztése az SZKP KB-nak, 1957. február 28.

¹⁰ A bizottsága tagja volt M. A. Szuszlov, D. Ty. Sepilov, P. Ny. Poszpelov, Ny. A. Mihajlov, I. G. Kabanov, G. K. Zsukov, F. V. Konsztantyinov, D. A. Polikarpov, I. Ty. Vinogradov.

¹¹ Az előterjesztést lásd *Prezidium CK KPSZSZ 1954–1964. Posztonovlenyija 1954–1958*. Glav. red.: A. A. Furszenko. ROSZSZPEN, Moszkva, 2006. 575–581.

¹² Uo. 576.

a külpolitikával foglalkozó hivatalok és szervezetek egymástól elszigetelten, nem szisztematikusan, átgondolt és egyeztetett tervek nélkül dolgoztak.

Mivel a propaganda fokozása, a kulturális kapcsolatok rendezése és kiszélesítése politikai jelentőséggel bírt, fontosnak tartották a színvonal emelését, a párt- és állami irányítás javítását, valamint az eszközök és módszerek (rádió, sajtó, mozi, irodalom, művészet, személyes kapcsolatok) tervszerű és koordinált felhasználását.¹³

Szükségesnek tartották, hogy a propaganda támadó jellegű legyen, határozottan verje vissza a Szovjetunió és a szocialista államok elleni támadásokat, s ugyanakkor vegye figyelembe a nemzeti és kulturális sajátosságokat. Mindezek megvalósítása érdekében javasolták egy, a minisztertanács felügyelete alatt működő, a külföldi kulturális kapcsolatokkal foglalkozó állami bizottság létrehozását, amely valamennyi érintett szerv tevékenységét irányította és koordinálta volna. (Magát a bizottságot közvetlenül az SZKP KB Titkárságának rendelték alá.)

Az előterjesztők a bizottságot kívánták megbízni azzal, hogy intézkedéseket dolgozzon ki a kulturális és tudományos cserékről szóló államközi egyezmények fejlesztésére, koordinálja a kulturális kapcsolatokkal foglalkozó szervezetek és intézmények tevékenységét, és ellenőrizze a rájuk bízott feladatok végrehajtását. A bizottságnak kellett volna irányítania a külföldre irányuló rádióadásokat, az idegen nyelvű könyvek, folyóiratok, illusztrációs anyagok kiadását és külföldi terjesztését, illetve a Szovjetunió életét és külpolitikáját bemutató anyaggal ellátnia a külföldi kiadványokat. Javaslatokat kellett kidolgoznia a módszerek tökéletesítésére, valamint tanulmányoznia kellett a szovjet propaganda hatását és más országok módszereit, egyebek mellett a szocialista országok ellen irányuló nyugati propaganda tartalmát és eszközeit.¹⁴ A testületnek kapcsolatokat kellett kiépítenie a népi demokratikus országok megfelelő minisztériumaival és hivatalaival, koordinálnia a minisztériumok, hatóságok és szervezetek munkaterveit, valamint javaslatokat készíteni az SZKP KB számára. Ezzel egyidejűleg azt is szükségesnek tartották, hogy a

¹³ A szovjet külpolitikai propaganda legfőbb feladatait a testület a következőképpen határozta meg: a külföldi országok lakossága széles körének megismertetése a Szovjetunió vívmányaival és a szocialista rendszer elsőbbségének bemutatása, az SZKP és a szovjet kormány kül- és belpolitikájának elmagyarázása az egyes országok sajátosságaihoz alkalmazkodva, a Szovjetunió külpolitikai intézkedései sikeres megvalósításának elősegítése a propaganda eszközeivel, a béke megőrzéséért való harc és a népek közötti mindenoldalú együttműködés megerősítése, az imperialista államok agresszív politikájának leleplezése, a gyarmati és függő országok népei nemzeti-felszabadító harcának támogatása. *Prezidium CK KPSZSZ 1954–1964. Posztonovlenyija 1954–1958.* 578–579.

¹⁴ A budapesti szovjet nagykövetség ugyancsak folyamatosan figyelemmel kísérte a Magyarországra irányuló nyugati propagandatevékenységet, és erről elemzéseket is készített, amelyeket megküldtek a propagandával foglalkozó szovjet állami szervezeteknek. AVP RF f. 077. op. 39. papka 203 gy. 45.

külföldi kulturális kapcsolatokkal foglalkozó szervek anyagi-technikai ellátását jelentősen javítsák.

Mindez nem jelentette azt, hogy a Szovjetunió népszerűsítésével foglalkozó szervekre már nem volt szükség. A budapesti szovjet nagykövetség a VOKSZ-képviselőt újbóli felállításának célszerűsége mellett érvelt, arra hivatkozva, hogy a nagykövetség, diplomáciai státusából eredően, nem vállalhatja magára (legalábbis széles körben) a szovjet kultúra propagálását, ráadásul – rendezvényeinek hivatalos jellege miatt – nem volt alkalmas arra, hogy az értelmiség olyan rétegeiben is propagandamunkát végezzen (mindenekelőtt az írók, színészek, tudósok között), akik különböző okokból a Szovjetunióval szemben ellenséges beállítottságúak voltak. Jevgenyij Gromov, az 1957 márciusában Magyarországra érkezett új nagykövet állítása szerint a VOKSZ és a Szovinformbüro képviselőtének felállítását Kállai Gyula KB-titkár is támogatta. Véleményük szerint ez ugyanis lehetőséget adott volna a Szovjetunió magyarországi propagandája (ami a szovjet diplomata szerint is meglehetősen alacsony színvonalú volt) lehetőségeinek és a magyar–szovjet kulturális együttműködés fejlesztése új útjainak alaposabb tanulmányozására.¹⁵

A Szovjetunió magyarországi propagandájában 1956-ig fontos tényező volt a Magyar–Szovjet Társaság. Az 1956. októberi forradalom alatt támadások érték a társaság helyiségeit és központi épületét, a társaság fel is függesztette munkáját. Ugyanakkor – amint azt a társaság egyik munkatársa, Hidvégi István a szovjet nagykövetség tanácsosának elmondta – az MSZT munkatársai közül többen valamilyen formában továbbra is a magyar–szovjet barátság helyreállításán és megerősítésén akartak munkálkodni. Ezek az emberek átmenetileg egy Arany János utcai helyiségben rendezkedtek be.¹⁶ Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága [IIB] a társaság munkatársainak szándéka ellenére 1956. november 28-án a Magyar–Szovjet Társaság megszüntetéséről döntött; az ott dolgozó funkcionáriusok egy része átkerült a Kultúrkapcsolatok Intézetébe, ahol külön osztályt kívántak szervezni a magyar–szovjet kulturális kapcsolatok fejlesztésére.¹⁷ A határozatot azonban nem hozták nyilvánosságra, és a végrehajtás is csak részben történt meg: az apparátust felszámolták, de a társaság nem mondta ki feloszlását, sőt 1957 tavaszán több helyi szervezet újra megkezdte munkáját. Erre tekintettel, valamint a magyar–szovjet kapcsolatok ápolásának „fokozott politikai jelentőségéből” kiindulva az MSZMP IIB Titkársága 1957. április 19-én úgy döntött, hogy felújítja a Társaság tevékenységét.¹⁸ A javaslat előterjesztői szerint a társaság régi nevén, de a műve-

¹⁵ GARF f. 9518 op. 1. gy. 83. Je. Gromov 1957. június 7-i telefontávirata.

¹⁶ AVPRF f. 077. op. 37. papka 188. gy. 10. B. V. Gorbacsov feljegyzése Hidvégi Istvánal folytatott 1956. november 22-i beszélgetéséről.

¹⁷ *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei* I. kötet. 134.

¹⁸ *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei* V. kötet. 1956. november 14.–június 26. Szerk.: Baráth Magdolna – Feitl István – Némethné Vágyi Karola – Ripp Zoltán. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 176.

lődésügyi tárca felügyelete alá tartozó Kultúrkapcsolatok Intézete keretében végezte volna munkáját, nem rendelkezett volna külön apparátussal, hanem az Intézet keretében létrehozandó szovjet ügyosztály – amelynek vezetője egyúttal az MSZT titkára is volt – intézte volna a társaság ügyeit. A tapasztalatokból okulva a pártvezetés nem tömegszervezetet, hanem „a két nép közötti kapcsolatokat ápoló társadalmi jellegű propaganda szervet” akart létrehozni.¹⁹

A társaság újjászervezésére több javaslat is készült. Az egyik tervezet készítője, Kelen Béla – az MSZMP Budapesti Bizottságának titkára, korábban az MSZT főtitkára – úgy vélte, az MSZT megszüntetését nemcsak az október 23-i események és az azok következtében kialakult politikai légkör idézték elő, hanem hozzájárultak ehhez a társaság munkájának tartalmi hiányosságai is. Az volt a véleménye, hogy a felduzzasztott apparátus nagy része képzettségénél fogva sem volt alkalmas arra, hogy megfelelő propagandamunkát fejtsen ki, másrészt ismeretterjesztő tevékenysége tartalmában is eltorzult. „Az egyes szovjet módszerek kritikátlan, mechanikus átvételének propagálása, bizonyos tudományos és művészeti eredmények túlbecsülése gazdasági és kulturális életünkben is károkat okozott, sokszor sértette a nemzeti önérzetet és kedvezőtlen hatást gyakorolt a magyar–szovjet barátság fejlődésére.”²⁰

Az MSZT titkára, Demeter Sándor nem osztotta Kelen Béla véleményét. Azt vallotta, hogy a Szovjetunióval való kapcsolat „nem lehet egyenértékű a többi országokkal való kapcsolatainkkal, annál is inkább, mivel nem korlátozódhat kizárólag kulturális területre, hanem foglalkoznunk kell a két ország politikai, gazdasági, tudományos, műszaki stb. kérdéseivel is [...] Amíg a Kultúrkapcsolatok Intézete a külföldi kulturális kapcsolatok kiépítésén, annak erősítésén dolgozik, az MSZBT széles társadalmi alapokon nyugvó politikai tömegmozgalommá kell váljék, a társadalom minden rétegére kiterjedő propaganda tevékenységet kell végezzen a magyar–szovjet barátság elmélyítése érdekében”.²¹

A társaság munkája végül 1957 júniusában indult újra Magyar–Szovjet Baráti Társaság (MSZBT) néven, de sokkal szerényebb lehetőségekkel.²² Részen ennek volt köszönhető, hogy a Társaság a megalakulását követő kezdeti időszakban nem tudott széles körű tevékenységet végezni a szovjet tudomány és kultúra népszerűsítése, a lakosságnak a szovjet emberek életével való megismertetése érdekében. Másrészt, habár a Társaság vezetésében akadt néhány ismert személyiség, nem volt elég tekintélyes, jórészt olyan értelmiségiekből állt (Veres Péter, Domanovszky Endre, Major Máté, Rideg Sándor), akikről a szovjet diplomaták úgy nyilatkoztak, hogy „titokban a Szovjetunió ellenségei”

¹⁹ Uo. 204.

²⁰ MNL OL M-KS 288. f. 22/1957/3. ö. e.

²¹ Uo.

²² Míg a társaság költségvetése 1956-ban 36 millió forint volt, ez az összeg 1957-ben mindössze 3 millió Ft volt. Uo.

és csupán formalitásnak tekintik részvételüket a Társaság vezetésében.²³ A magyar vezetőknek szándékukban állt Erdei Ferenc bevonása is a társaságba, ezt azonban szovjet részről határozottan ellenezték. A forradalmat követően ritkán fordult elő, hogy a szovjet vezetés személyi kérdésekben egyértelműen véleményt nyilvánított volna, ebben az esetben azonban határozott utasítást adtak Jevgenyij Gromov nagykövetnek, alkalmas esetben hozza Kádár János tudomására: attól tartanak, hogy Erdei Ferenc bevonása a társaságba nem fogja elősegíteni munkájának sikeres kibontakoztatását.²⁴ A szovjet nagykövetség azt is a sikertelenség okai közé sorolta, hogy az MSZMP KB részéről nem kapott kellő támogatást, a KB apparátusát nem érdekelte a társaság munkája.

Az MSZBT-nek egy hónap alatt már számos baráti köre kezdte meg működését, de azt a Társaság vezetősége is elismerte, hogy az eredményeket egyáltalán nem lehetett kielégítőnek nevezni, amit elsősorban a propaganda-eszközök hiányának tudtak be. Elsődleges feladatnak azt tartották, hogy kompetens szovjet szervek közreműködésével új módszereket és munkaformákat alakítsanak ki. A Szovjetunió népszerűsítése érdekében fotóanyagokat, tudományos-ismeretterjesztő, oktató és dokumentumfilmeket, hanglemezeket, diafilmeket kértek, és szükségesnek tartották volna a Szovjet Kultúra Házának létrehozását Budapesten.²⁵

Jevgenyij Gromov nagykövet maga is úgy gondolta, hogy a Magyar–Szovjet Baráti Társaság a Szovjetunió magyarországi propagandájának egyik fontos mozgató erejévé válhat, ha megfelelő információkkal és segédanyagokkal látják el, ezért támogatta a társaság kéréseit.²⁶ A társaság munkájának színvonala azonban még 1957 végén is jóval alatta maradt az 1954/55. évinek, voltak olyan megyék (Vas, Zala, Bács, Békés), ahol semmilyen befolyással nem rendelkezett. A szovjet diplomaták úgy látták, hogy a társaság a szovjet társadalmi szervezetek részéről állandó és nagy segítségre szorul, amelynek leghatásosabb formája az lett volna, ha hasonló szervezetet hoznak létre a Szovjetunióban is.²⁷

A Magyar–Szovjet Baráti Társaság titkárához hasonlóan a budapesti szovjet nagykövetség másodtitkárának, Borisz Gorbacsovnak is az volt a véleménye, hogy a népi demokratikus rendszer 12 éve alatt komoly változások

²³ GARF f. 9518 op. 1. gy. 83. A Szovjetunió propagandájának néhány kérdéséről a Magyar Népköztársaságban.

²⁴ AVPRF f. 077. op. 38. papka 193. gy. 12. Előterjesztés az SZKP KB-nak, 1957. május 31. A szovjet vezetés azért viseltetett fenntartásokkal Erdeivel szemben, mert Nagy Imre híve volt, s utóbbi megbízásából tagja volt a szovjet csapatkivonásról tárgyaló magyar delegációnak. Azt is a rovására írták, hogy elutasította a Kádár-kormányban való részvételt.

²⁵ GARF f. 9518 op. 1. gy. 83. Demeter Sándor, a Magyar–Szovjet Baráti Társaság elnöksége titkárának 1957. július 22-i levele Ny. A. Mihajlovnak, a Szovjetunió kulturális miniszterének.

²⁶ GARF f. 9518 op. 1. gy. 83.

²⁷ GARF f. 9518 op. 1. gy. 83. A budapesti szovjet nagykövetség összefoglalója a Szovjetunió propagandájának néhány kérdéséről a Magyar Népköztársaságban, 1958. január 13.

mentek végbe a magyar értelmiség tudatában, de az értelmiség egészét még nem sikerült megnyerni a szocializmus számára. A két ország közötti kulturális és tudományos együttműködés fejlesztésére irányuló gyakorlati munkában éppen ezért fontosnak tartotta, hogy figyelembe vegyék az értelmiség nacionalista érzelmeit, a kispolgári gondolkodáshoz és a nyugati kultúrához való vonzódását. Úgy vélte, a magyarokat a múltban a szovjet kultúrától eltávolította a propaganda hivatalos, száraz, sablonos módszere, a szovjet művészeti alkotások agyondicsérése, „túl nagy dózisban” történt tálalása. A kulturális propagandában fontosnak tartotta az „inkább kevesebbet, de jobbat” elv alkalmazását, azt, hogy semmi esetre se csökkentsék a színvonalat, és ne küldjenek Magyarországra másodrangú művészeket és együtteseket. A diplomata véleménye szerint a szovjet értelmiségnek, a különböző kulturális és tudományos intézményeknek széles körű lehetőségeik voltak arra, hogy jelentősen befolyásolják a magyar értelmiség hangulatát és gondolkodásmódját, de csak abban az esetben, ha az baráti érintkezés formájában történik.²⁸

Borisz Gorbacsov mindezek fényében konkrét javaslatokat is megfogalmazott a magyar–szovjet tudományos és kulturális kapcsolatok fejlesztésére és a szovjet befolyás erősítésére. Egyebek mellett szorgalmazta az írók és művészek közötti személyes kapcsolatok fejlesztését, híres írók (Solohov, Fegyin, Kornejcsuk) magyarországi utazását (amelytől azt várta, hogy „gyógyító hatást” gyakorolnak az irodalmi körökre), a szovjet könyvek árának csökkentését, a *Szovjetunió* című folyóirat magyar nyelven történő kiadását, fiatal képzőművészek meghívását Moszkvába és Leningrádba az ottani galériák megtekintése végett, ahol megismerkedhettek volna a modern szovjet művészek alkotásaival, a magyar tudósok munkáinak publikálását szovjet tudományos folyóiratokban és akadémiai kiadványokban (ami véleménye szerint elősegítette volna, hogy a magyar tudósok a Szovjetunió felé orientálódjanak) stb. A diplomata szerint a két ország közötti tudományos együttműködés egyenrangúságát és kölcsönösen előnyös voltát hangsúlyozta volna, ha fiatal szovjet tudósokat küldtek volna aspiránsként kiemelkedő magyar fizikusokhoz (Jánosy, Gombás). Véleménye szerint a magyar tudományos közéletre kedvező hatást gyakorolt volna kiemelkedő magyar tudósok tiszteletbeli akadémiai tagokká választása is. Gorbacsov továbbra is fontos szerepet szánt a VOKSZ-nak (mindenekelőtt a Magyar–Szovjet Baráti Társaság munkájának segítségével), amelyet a kapcsolatok kialakításában és fejlesztésében fontos közvetítővé és kezdeményezővé kívánt tenni.²⁹

Szóba került a Szovjetunió magyarországi propagandájának néhány kérdése azon a baráti beszélgetésen is, amelyet P. Drozdov, a két ország között 1958-ra szóló kulturális munkaterv aláírása végett Budapestre érkezett szovjet delegáció tagja 1957 novemberében Házi Árpád egykori belügyminiszter-he-

²⁸ AVP RF f. 077. op. 37 papka 52 gy. 32. A magyar értelmiség különböző rétegeiben lévő helyzet és politikai hangulat.

²⁹ Uo.

lyettes budai villájában folytatott a Rákosi-korszak néhány befolyásos funkcionáriusával (jelen volt többek között Sebes István külügyminiszter-helyettes és az MSZMP Pest megyei végrehajtó bizottságának elnöke is). Drozdov beszélgetőpartnerei – miközben a párt irányvonalát balról bírálták, és egyes intézkedéseit (például november 7. munkanappá nyilvánítását) „ideológiai kapitulációnak” minősítették – maguk is úgy vélték, hogy a szovjet írott és rádió-propaganda célt téveszt: a sajtóanyagok szárazak, érdektelenek, a rádióadások hosszúak, unalmasak és elkésettek. Drozdov maga is arra a következtetésre jutott, hogy elsődlegesen a hivatalos-formális kapcsolatok dominálnak, „még nem jutottunk el a magyarok lelkéig és tudatáig”. Úgy vélte, a szovjet nagykövetség rendezvényei hivatalos jellegük miatt nem érintik meg az értelmiség, az ifjúság és a munkásosztály széles rétegeit, olyan „hajtósíj” viszont, amelynek segítségével a nagykövetség hatást tudna gyakorolni ezekre a rétegekre, meglehetősen kevés van. Éppen ezért Drozdov is a VOKSZ képviselő vagy a Magyar–Szovjet Baráti Társasághoz kijelölt képviselő intézményének létrehozása mellett foglalt állást. Szerinte ez lehetőséget adott volna arra, hogy rendszeres munkát végezzenek az értelmiségnek azzal a részével, amely valamilyen okból ellenséges a Szovjetunió iránt, oly módon, hogy meghívják őket például filmvetítésekre, és megfelelő irányban folytatják a propagandát. A képviselő véleménye szerint arra is fel lehetett volna használni, hogy szorosabban együttműködjön az MSZBT-vel (amit meglehetősen gyengének és „csenevésznek” tartott, s amelynek nagy segítségre volt szüksége munkájának beindításához), és lehetővé tette volna, hogy eltérjenek a propaganda kincstári formáitól, és áttérjenek a nyílt baráti érintkezésre, a kulturális, tudományos értékek cseréjére. Ebből a szempontból szükségesnek tartotta a „kereskedelempolitika” felülvizsgálatát, a szovjet termelési és technikai tapasztalatokat, a tudomány és kultúra vívmányait bemutató szovjet könyvek árának jelentős csökkentését.³⁰

A kérdést szovjet részről kiemelt fontossággal kezelték, amit az is mutat, hogy 1958-tól kezdve negyedéves tervek készültek a magyarországi szovjet propaganda tartalmára vonatkozóan, és a budapesti szovjet nagykövetség időről időre értékelő elemzéseket készített a magyar sajtó, rádió és televízió Szovjetuniót népszerűsítő tevékenységéről, illetve a szovjet propaganda magyarországi helyzetéről, aktuális kérdéseiről. Szovjet részről úgy vélték: „A Szovjetunió magyarországi propagandájának helyzete, ennek módjai és módszerei, a Szovjetunió Magyarországgal kapcsolatos politikája internacionalista, testvéri jellegének elmagyarázása a lakosságban, Magyarország számára belpolitikai helyzete megszilárdítása szempontjából különösen nagy je-

³⁰ GARF f. 9518 op. 1. gy. 83. P. Drozdov feljegyzése az 1958-ra szóló kulturális együttműködési munkaterv aláírására Budapestre érkezett delegáció ittléte alkalmával magyar barátaival folytatott beszélgetéséről.

lentőséggel bírt és bír.”³¹ Mivel véleményük szerint az „ellenséges elemek” titokban továbbra is a magyar–szovjet barátság aláásásán dolgoztak, nagyon komoly politikai jelentőséget tulajdonítottak a szovjet kultúra, tudomány és technika eredményei, a szovjet emberek élete propagálásán keresztül a két nép „tartós lelki közelítésének”.

A budapesti szovjet nagykövetség két munkatársa 1958 januárjában több mint harminc oldalon elemezte a Szovjetunió magyarországi propagandájának fő aspektusait: a magyar sajtó és rádió munkáját, a Magyar–Szovjet Baráti Társaság és a Kulturális Kapcsolatok Intézete tevékenységét, a szovjet színház és mozi népszerűsítését, a szovjet irodalom kiadását és terjesztését. A dokumentumot készítő B. Gorbacsov és V. Krjucskov úgy vélték, a szovjet-ellenes hangulat kialakulásáért a magyar propagandaszervek is felelősek, mert elhallgatták a magyar–szovjet kapcsolatok Magyarország számára meglehetősen előnyös voltát a kereskedelmi, pénzügyi és gazdasági kapcsolatokban, s ezzel lehetőséget adtak a kapcsolatok egyenlőtlenségéről szóló mendemondák terjedésére. Egy évvel a forradalom után viszont minden területen kedvező jelenségeket regisztráltak. A sajtó lényegesen többet és színvonalasabban írt a Szovjetunióról, és rendszeresen hírt adott a legfontosabb eseményekről, érdekes híradásokat közölt a szovjet gazdasági, tudományos és kulturális eredményekről. (Ezt elősegítette a 11 tagú magyar újságíró küldöttség 1957. május–júniusi szovjetunióbeli látogatása is.) Megváltozott a Szovjetunió népszerűsítésének formája is. Míg 1956 előtt voltak olyan kiadványok (*Szovjet Kultúra, Új világ*), amelyek kizárólag a szovjet propagandával foglalkoztak, a forradalom leverése után csak az *Ország-Világ* folyóirat számára írták elő, hogy terjedelmének egyharmadát ennek szentelje.

Az elemzés készítői elismeréssel szóltak a *Szovjet Híradóról* is, amely 1957 végén már 5 ezer példányban jelent meg és a nagykövetség véleménye szerint a magyar közvélemény kedvezően fogadta. A nagykövetség a *Szovjet Híradó* megjelentetésének kivételesen nagy jelentőséget tulajdonított, úgy vélték, „bizonyos mértékig a Szovjetunió magyarországi propagandája mintájául kell szolgálnia, megadva az alaphangot ebben a számunkra fontos ügyben”.³² B. Gorbacsov és V. Krjucskov ugyanakkor hangsúlyozták, hogy a lap csak abban az esetben képes betölteni szerepét, ha tartalmas és érdekes anyagokkal látják el, ez a kíváncsi azonban még nem minden esetben teljesült.

A budapesti szovjet nagykövetség diplomatái itt élve közlebből látták és pontosabban felismerték, hogyan lehetne közelebb hozni a magyar közvéleményhez a szovjet valóságot. A szovjet kultúra, tudomány és technika bemutatását nem általánosságban javasolták, hanem egyrészt egy-egy konkrét terület eredményeivel kívánták megismertetni szakemberek szűk körét, másrészt nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a szovjet élet mindennapjai bemutatásának

³¹ GARF f. 9518 op. 1. gy. 83. A budapesti szovjet nagykövetség összefoglalója a Szovjetunió propagandájának néhány kérdéséről a Magyar Népköztársaságban, 1958. január 13.

³² Uo.

(pl. szovjet játékkiállítás, közszükségleti cikkek, közlekedés, szovjet divat). Véleményük szerint „a feladat abban áll, hogy propagandánknak ezt a területét tegyük minél érthetőbbé, érdekessé, gyakorlati jelentőséggel bíróvá. Propagandánk csakis ebben az esetben válhat hatékonyabbá”.³³

A szovjet diplomata úgy vélték, 1957 tavaszától a Szovjetunió magyarországi propagandája jelentősen javult, rugalmasabb, érthetőbb és aktuálisabb lett. Ez a megállapítás vonatkozott mind a sajtó- és rádiópropagandára, mind a kulturális és propagandaszervek tevékenységére. Véleményük szerint a magyar vezetés nagy jelentőséget tulajdonított ennek a kérdésnek, és mindent megtett az „ellenforradalmi lázadás” következményei és a nacionalista hangulat felszámolása érdekében. Mindamellett a propagandában komoly hiányosságot találtak mind magyar, mind szovjet oldalon.

A kérdés óriási politikai jelentőségének folyamatos hangoztatása ellenére a szovjet vezetés gyakorlati intézkedései mintha az ellenkezőjéről tanúskodtak volna. 1958 áprilisában a Kulturális Kapcsolatok Intézetének osztályvezetője és a Kulturális Minisztérium egyik munkatársa azzal kereste fel a budapesti szovjet nagykövetséget, hogy miután megtekintették a tervezett szovjet képzőművészeti kiállításra küldött alkotásokat, arra a következtetésre jutottak: ebben a formában nem szabad bemutatni. A szovjet nagykövetség teljes mértékben egyetértett a magyar véleménnyel, és megalapozottnak tartotta a kiállítási darabokat ért kritikákat. Jevgenyij Gromov nagykövet maga is azon a véleményen volt, hogy a kiállítási anyag olyan alacsony színvonalú, hogy a nagyközönséggel való megismertetése abban a formában csak kárt okozna, és azt javasolta, a szovjet fél tartsa magát a kulturális munkatervben rögzítettekhez.³⁴

Nem sikerült felszámolni az 1956 előtti, sokat kárhozott hibákat sem. Az illetékes szovjet szervek továbbra is késedelmesen vagy egyáltalán nem válaszoltak a magyar kérésekre. Előfordult ez olyan esetben is, amikor a kérés magától Aczél György kulturális miniszterhelyettestől érkezett. Aczél 1959. április 11-én rövid moszkvai tartózkodása alkalmával találkozott Mihajlov kulturális miniszterrel, akitől azt kérte, hogy bővítsék a két ország közötti kulturális csereprogramot, s ennek jegyében többek között 1959. július végén – augusztus elején küldjék el a szegedi művészeti fesztiválra a Sztanyiszlavszkij Színház balett-társulatát. Mihajlov egyetértett a javaslattal, és azt támogatta az SZKP KB külpolitikai és kulturális osztályának vezetője is.³⁵ Ennek ellenére a kérdésről még egy hónap múlva sem született döntés. Amikor Ny. A. Mihajlov 1959. május 16-án ismét találkozott Aczél Györggyel, utóbbi visszatért a

³³ Uo.

³⁴ GARF f. 9518 op. 1. gy. 83. Jevgenyij Gromov teleföntávirata G. A. Zsukovnak, D. A. Polikarpovnak és P. Sz. Gyeduskinnak, 1958. április 25.

³⁵ RGANI f. 5. op. 36. gy. 86. J. Andropov és D. Polikarpov feljegyzése az SZKP KB-nak, 1959. május 7.

kérésre és sürgette a választ.³⁶ A kedvező döntésre még ezt követően is egy hónapot kellett várni.

A hosszadalmas, bürokratikus ügyintézés miatt a kulturális delegációk cseréje változatlanul nehézkes volt, és előfordult olyan eset is, amikor egy magyarországi programra meghívott szovjet delegáció csak annak befejezése után érkezett meg. A korábbi megállapodások ellenére a szovjet fél több esetben az utolsó pillanatban tagadta meg művészek és művészeti együttesek magyarországi vendégszereplését, vagy késedelmesen küldte meg az azzal kapcsolatok reklámanyagokat. A kétoldalú kulturális munkatervben tervezett magyar utazásokat a szovjet fél nem igazolta vissza, a tervezett szovjet küldöttségek pedig vagy nem érkeztek meg, vagy az év közben elmaradt utazásokra az év végén egyszerre került sor.³⁷

Nem sikerült tartalmasabbá és elevenebbé tenni a propagandát sem. Ez utóbbira panaszkodott a Szovjetunió népszerűsítését alapfeladatának tekintő *Ország-Világ* című folyóirat főszerkesztője is a nagykövetség egyik diplomatájának. Alpári Pál (korábban a *Szovjet Kultúra* című folyóirat főszerkesztője) kész volt mindent megtenni ennek érdekében, de kijelentette, ha nem kap friss, tartalmas anyagokat, és a szovjet folyóiratok nem segítenek ebben, nem tudja elképzelni, hogyan lehet sikeresen megoldani ezt a feladatot.³⁸

Hasonló véleményen volt Barcs Sándor, az MTI vezérigazgatója is. 1958 januárjában szovjet diplomatáknak arra a kérdésére, hogyan hasznosítják a szovjet tájékoztatási iroda (Szovinformbüro) anyagait, Barcs kijelentette, hogy azokat főleg a vidéki lapok közlik, a központi lapok munkatársai maguk írják a cikkeket, mert a Szovinformbürotől kapott anyagok szárazak, hivatalosak, az olvasókat nem érdeklik. Az is problémát okozott, hogy a Szovjetunióban történt eseményekről szóló anyagok késéssel érkeztek, később, mint az arról szóló nyugati híradások. Magyar részről azt tervezték, hogy az MSZMP KB nevében megbeszélésre hívják össze a központi és megyei lapok szerkesztőit, és azt tanácsolják nekik, állítsanak össze negyedéves terveket, hogy a Szovjetunióról és a népi demokratikus országokról milyen anyagokat szándékoznak közölni.³⁹

A hivatalos szervek minden erőfeszítése ellenére a Szovjetunió magyarországi népszerűsítése terén nem sikerült komoly eredményeket elkönyvelni. A Kultúra külkereskedelmi vállalat igazgatóhelyettese a szovjet nagykövetség tanácsosának arra panaszkodott, hogy a forradalom után a szovjet periodi-

³⁶ Uo. Ny. A. Mihajlov feljegyzése az SZKP KB-nak, 1959. május 16.

³⁷ GARF f. 9518 op. 1. gy. 86. A budapesti szovjet nagykövetség tájékoztatója a Szovjetunió és Magyarország közötti 1961. évi kulturális és tudományos munkaterv teljesítésének állásáról, 1961. június 6.

³⁸ GARF f. 9518 op. 1. gy. 83. V. A. Krjucskov és V. Sz. Kiporenko feljegyzése Alpári Pállal folytatott 1958. január 4-i beszélgetésükről.

³⁹ GARF f. 9518 op. 1. gy. 83. Sz. Sz. Karpov és V. A. Krjucskov feljegyzése Barcs Sándorral 1958. január 10-én folytatott beszélgetésükről.

kák terjesztése nagyon megnehezedett.⁴⁰ A nagykövetség harmadtitkára, V. A. Krjucskov által készített összefoglaló is elismerte, hogy a szovjet folyóiratok magyarországi terjesztése nem kielégítő, és egyáltalán nem lehet komoly tényezőnek tekinteni a Szovjetunió magyarországi népszerűsítésében. A helyzet e téren 1958-ban sem javult, sőt a Magyarországon terjesztett hat folyóirat előfizetőinek száma 1957-hez képest 23,9%-kal (a *Szovjetunió* című folyóiraté 43,9%-kal) csökkent. A szovjet diplomata ezt elsősorban a Kultúra külkereskedelmi vállalat rossz munkájának tudta be, amely a kérdéshez tisztán kereskedelmi és nem politikai szempontból viszonyult. A nagykövetség úgy vélte, az Oktatási Minisztérium, a Magyar–Szovjet Baráti Társaság és esetenként a párt- és tömegszervezetek aktív beavatkozása nélkül aligha lehet javulásra számítani a szovjet periodikák terjesztése terén.⁴¹

Hasonló tendenciát mutatott a filmek forgalmazása is, amit főként politikai okokkal (szovjetellenes nézetek, szovjet filmek bojkottja) magyaráztak. 1957 januárjában szovjet filmeket az összes vetítési idő mindössze 0,9%-ában mutattak be. Ez az arány hónapról hónapra emelkedett (február: 1,5%, március: 5,3%, április: 13,3%, május: 16%, június: 13%, július: 19%), de igazán lényeges javulás csak 1957 novemberében, a szovjet filmfesztivál idején mutatkozott. 1957-ben a Magyarországon bemutatott filmeknek 19,4%-a volt szovjet film (miközben a nyugati filmek aránya meghaladta a 30%-ot).⁴² Míg 1956-ban 28, 1957-ben pedig 31 szovjet művészfilmet exportáltak Magyarországra, 1958-ban ez a szám 34-re, 1959 első nyolc hónapjában pedig már 39-re nőtt.⁴³ A forradalom előtt évente kb. 38–40 új szovjet filmet mutattak be, de ezek között szép számmal voltak gyenge színvonalúak is, amelyeket széles körben reklámoztak, és a sajtóban mint a szovjet filmművészet kiemelkedő alkotásait mutatták be.

Szovjet részről a szovjet filmek magyarországi bemutatásának ugyancsak nagy politikai jelentőséget tulajdonítottak, mert az véleményük szerint nem csak a Szovjetunió propagandájában játszott óriási szerepet, de „a magyar lakosság szocialista szellemben történő nevelésében” is, és nagy hatást gya-

⁴⁰ GARF f. 9518 op. 1. gy. 83. V. A. Krjucskov feljegyzése Svédrel folytatott 1958. február 21-i beszélgetéséről. Ehhez az is hozzájárult, hogy megszűnt a szovjet lapok külön terjesztése. 1957 februárjától az Állami Könyvterjesztő Vállalat budapesti és vidéki üzlet-hálózatában együtt árusították a nyugati és szovjet könyveket és periodikákat. (RGAE f. 413 op. 13 gy. 7979.) Tájékoztató a szovjet sajtótermékek magyarországi terjesztésének kilátásairól és a magyar könyvkiadásról.

⁴¹ GARF f. 9518 op. 1. gy. 83. Tájékoztató néhány szovjet periodika terjesztésének jelenlegi helyzetéről Magyarországon.

⁴² GARF f. 9518 op. 1. gy. 83. A Szovjetunió propagandájának néhány kérdéséről a Magyar Népköztársaságban.

⁴³ AVP RF f. 77 op. 39. papka 62. gy. 31. A Szovekszporthfilm levele a Szovjetunió budapesti nagykövetének és a Szovjetunió magyarországi kereskedelmi képviselőjének, 1959. szeptember 16.

korolt az új magyar filmművészet kialakulására.⁴⁴ A budapesti szovjet nagykövetségnek a szovjet filmek magyarországi terjesztéséről készített elemzése éppen ezért elmarasztalta a Szovekszporthoz tartozó filmet, mert az véleményük szerint nem járt el minden esetben helyesen a szovjet filmek magyarországi exportját illetően, és az általa Magyarországra küldött filmek sok esetben nem feleltek meg a velük szemben támasztott igényeknek, illetve eltúlozva mutatták be a szovjet valóság árnyoldalait.

A szovjet nagykövetség többek között hibának tartotta, hogy a Szovekszporthoz tartozó film megvételre ajánlotta Eisenstein *Rettegett Iván* című filmjének szovjet pártkörökben erősen vitatott második részét,⁴⁵ amely Magyarországon kulturális körökben „egészségtelen lázas izgalmat váltott ki”. A tájékoztató készítői szerint Eisenstein körül egyfajta nimbusz alakult ki, és Magyarországon művészetében azt tartották a legértékesebbnek, amiért a Szovjetunióban annak idején a legnagyobb bírálatot kapta. A nagykövetség beavatkozásának köszönhetően végül a filmet nem engedték Magyarországon bemutatni.⁴⁶

Nem ez volt az egyetlen alkalom, amikor a magyar kulturális élet képviselőinek, illetve a filmkritikusoknak egy-egy szovjet filmről adott értékelése, véleménye eltért a szovjet nagykövetségétől. A magyar sajtó például a legnagyobb elismeréssel írt olyan filmekről (pl. *Hárman jöttek az erdőből*), amelyeket a Szovjetunió kulturális miniszterhelyettese, Szurin a *Szovjet kultúra* című lapban 1958. szeptember 27-én megjelent írásában a rosszul sikerült és gyenge alkotások között említett. Mindebből arra a következtetésre jutottak, hogy a Szovekszporthoz tartozó filmnek sokkal körültekintőbben kell eljárnia, amikor exportra javasol bizonyos filmeket, és számításba kell vennie azt a lehetőséget is, hogy azokat külföldön esetleg helytelenül értelmezik.⁴⁷

A forradalom után az országban kialakult politikai helyzetre tekintettel a Szovekszporthoz tartozó film a magyarországi exportra szánt szovjet filmek kiválogatásakor eltért a többi szocialista ország esetében alkalmazott gyakorlattól, és lehetővé tette a Hungarofilm képviselőinek, hogy közvetlenül Moszkvában válogathassák ki a filmeket. A filmforgalmazással foglalkozó szovjet vállalat vezetői egyetértettek a budapesti szovjet nagykövetség véleményével, miszerint a legfőbb feladat a magyarországi exportra szánt filmek minőségi kiválogatása, ugyanakkor kénytelenek voltak „gyengébb” filmeket is megvásárlásra ajánlani, mivel nem volt elegendő jó művészi színvonalú film.⁴⁸

⁴⁴ AVP RF f. 77. op. 39. papka 62. gy. 31. Szovjet filmek Magyarországon. (A budapesti szovjet nagykövetség tájékoztatója), 1959. augusztus 5.

⁴⁵ A film még 1946-ban készült, de Sztálin, miután megtekintette a filmet, betiltatta, és csak 1958. szeptemberben került bemutatásra.

⁴⁶ AVP RF f. 77. op. 39. papka 62. gy. 31. Az összefoglaló szerint ezzel a véleménnyel az MSZMP KB Politikai Bizottságának tagjai is egyetértettek, miután megnézték a filmet.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ A Szovekszporthoz tartozó film tájékoztatása szerint az ún. népi demokratikus országok csak a szovjet művészfilmek 55-65%-át vették át, mert a többinek vagy nagyon alacsony az eszmei-művészi színvonala, vagy nem érdekes a tartalma. (AVP RF f. 77. op. 39. papka 62. gy. 31.)

Már az 1956. évi kétoldalú kulturális munkatervben is szerepelt, hogy a felek elő fogják segíteni közös művész- és dokumentumfilmek gyártását. 1957–1958 folyamán több ízben szóba került két film terve is (*Kárpáti rapszódia*, illetve film *Zalka Mátéről*), és megbízást adtak a forgatókönyvek megírására is, a munka azonban meglehetősen lassan haladt. Amikor a budapesti szovjet nagykövetség munkatársai 1960 októberében a Filmfőigazgatóság vezetőjével folytatott beszélgetésük alkalmával szóba hozták a kérdést, Révész Miklós arra hivatkozott, az elkészült forgatókönyvek nagyon gyengének bizonyultak, és nem volt garancia arra, hogy azokból valóban érdekes, magas művészi színvonalú filmet lehetett volna készíteni. A közös gyártású filmek ötlete azonban nem ezért került le a napirendről. A szovjet diplomaták érdeklődésére Révész azt válaszolta, hogy amíg 1957–58-ban a közös magyar–szovjet film létrehozásának kérdése politikai szempontból nagyon fontos volt, mivel „közvetlenül az ellenforradalom után ezen a területen különösen hangsúlyozni kellett a két ország közötti barátság és együttműködés jelentőségét”, 1960-ra viszont ez már elveszítette aktualitását.⁴⁹

A Szovjetunió propagandájában nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket a Magyar–Szovjet Baráti Társaság sem. A társaság vezetése önkritikusan elismerte: „Az eredmények mellett sem vált még a magyar–szovjet barátság ügye tömegmozgalommá.” Az újjászervezés után egy évvel még mindig kevés aktivista volt (főleg párttagok, és az MSZT régi aktivistái dolgoztak rendszeresen), nem volt átütő erejű a propaganda, kevés érdeklődést kiváltó rendezvényt sikerült szervezni, ráadásul csak a vezető értelmiség szűk köréhez jutottak el, az ország lakosságának szélesebb köréhez nem találták meg az utat.⁵⁰

Ebben szerepet játszott a szovjet propaganda helytelen módszere is, ami a magyar pártvezetésnek is szemet szúrt. Kádár János 1960. március 2-án Stikov nagykövettel folytatott beszélgetése alkalmával – miközben a nyugati követségek ezzel ellentétes gyakorlatára utalt – a Szovjetunió és a szocialista országok nagykövetségei propagandamunkájának gyengeségeire próbálta irányítani a figyelmet. Hibának tartotta, hogy a nagykövetség rendezvényeire általában csak munkásokat és parasztokat hív meg. Szükségesnek tartotta, hogy a nagykövetség rendezvényeket szervezzon az értelmiség részére is, de ne úgy, ahogyan addig tette. „Gyakran előfordul, hogy egy neves pártonkívüli személyiséget meghívunk a nagykövetségre és elkezdenek beszélgetni vele. Mondják, íme a kommunizmus jó, a kapitalizmus rossz. Azután megkérdezik, mi az Ön véleménye? Azt sem tudja, mi legyen. Az ilyen elvtárs a követségen

A Szovekszportfilm levele a Szovjetunió budapesti nagykövetének és a Szovjetunió magyarországi kereskedelmi képviselőjének, 1959. szeptember 16.

⁴⁹ GARF f. 9518 op. 1. gy. 86. G. Turjanyica és Ju. Gricenko feljegyzése a magyar Filmfőigazgatóság vezetőjével, Révész Miklóssal és munkatársával, Dalos Ágnessel folytatott beszélgetésükről, 1960. október 25.

⁵⁰ MNL OL M-KS 288. f. 22/1958/3. ö. e. Jelentés az 1958. első félévi munkáról.

való tartózkodás után hazamegy, és arra gondol, miért is hívták meg, nem beszervezni akarják-e.”⁵¹

Kádár ettől függetlenül is elégedetlen volt a követségi rendezvények megszervezésével: szerinte túl sok embert hívnak meg, többségüket a pártaktíva köréből, s ha a meghívottak között vannak is pártonkívvüliek, nem szentelnek nekik kellő figyelmet. A szovjet nagykövetség propagandamunkáját érintő kritikai észrevételeit megosztotta a Stikovot felváltó Usztyinov nagykövettel is az 1960. december 29-én a szovjet nagykövetségen tiszteletére rendezett ebéd alkalmával,⁵² s a témát szóba hozták vezetőtársai is – Marosán György, illetve Biszku Béla – a szovjet nagykövettel történt 1960. őszi találkozósaik alkalmával.⁵³

Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1960. február 9-i ülésén foglalkozott átfogóan a magyar–szovjet barátság erősítésének kérdésével. A testület elé került előterjesztés a sajtó, a kulturális szervek és tömegszervezetek Szovjetuniót népszerűsítő, magyar–szovjet barátságot ápoló munkájában számos fogyatékossgot regisztrált: csupán kampányszerűen folyik a munka, a magyar–szovjet barátság „érzelmi momentumokon alapuló ápolása” nem párosult tudatos politikai szemléleten alapuló neveléssel, nem élnek azzal a lehetőséggel, hogy a Szovjetunió példáján keresztül is bizonyítsák a szocialista társadalmi rend fölényét stb. A magyar politikai vezetés – osztva az MSZMP KB Agitációs- és Propaganda Osztálya, valamint Tudományos és Kulturális Osztálya által készített feljegyzésében megfogalmazott véleményt, miszerint „a magyar–szovjet barátság ápolása a társadalom különböző rétegei körében nem megy automatikusan”⁵⁴ – egészen a rendszerváltásig folyamatosan figyelemmel kísérte, és időről időre vezető testületi üléseken értékelte az MSZBT ezzel kapcsolatos tevékenységét.⁵⁵

A szovjet propaganda 1956 utáni sikertelenségének alapvetően két fő oka volt. Az a törekvés, hogy a forradalom szovjet részvétellel történt leverése után a Szovjetuniót kedvező színben próbálják feltüntetni, akkor is eleve kudarcra lett volna ítélve, ha ehhez a propaganda teljes eszköztárát bevetik. A probléma

⁵¹ *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban.* 218.

⁵² Uo. 280–281.

⁵³ Marosán 1960. szeptember 19-én Usztyinovval beszélgetve a régi értelmiség átneveléséhez és új értelmiség létrehozásához kérte a baráti követségek segítségét. Szerinte helyes lenne, ha a szocialista országok követségei a kapitalista államok követségeinek „ellensúlyát” képeznék. Ugyanezt hangsúlyozta a szovjet nagykövetnek október 21-én Biszku Béla is. Uo. 259. és 276.

⁵⁴ MNL OL M-KS 288. f. 5/169. ö. e. Javaslat a Politikai Bizottságnak a magyar–szovjet barátság további erősítésére.

⁵⁵ Az MSZMP KB Politikai Bizottsága csak 1964. november 3-i ülésén foglalkozott átfogó módon az MSZBT helyzetével és tevékenységével. (MNL OL M-KS 288. f. 5/349) A testület határozott azonban a társaság kongresszusainak megrendezésével összefüggő kérdésekről, illetve a PB- és KB-tagok részvételéről a különböző MSZBT-rendezvényeken, míg a KB Titkársága hatáskörébe tartozott az éves rendezvénytervek jóváhagyása.

lényegét azonban legszemléletesebben Vető Lajos tiszamelléki evangélikus püspök fogalmazta meg Jurij Andropov nagykövettel folytatott 1957. február 7-i beszélgetése alkalmával. A püspök szerint a magyar dolgozóknak a szocializmusba vetett hite nem csupán a Rákosi–Gerő-féle régi vezetés hibái miatt gyengült, hanem azért is, mert a Szovjetunió „a szocializmust úgy propagálta, a szocialista építés a magyar nép számára úgy jelent meg, mint valamiféle termelési-műszaki folyamat, amelynek eredménye a termelés volumenének növekedése, a műszaki mutatók javulása az iparban és a mezőgazdaságban [...] az egyszerű magyar emberek számára, akiknek nincs érzékük a politikai élethez, ez teljesen elégtelen volt”.⁵⁶ Vető szerint a szocializmust olyan módon kell propagálni, hogy az egyszerű emberek lássák végeredményét: a nép jólétének javulását, kulturális színvonalának emelkedését. „...ne csak egészében a magyar társadalom vagy az egész [munkás]osztály, hanem minden egyes ember kell, hogy szemléletesen lássa, érezze, hogy a szocializmusban számára az élet sokkal szabadabb, bőségesebb, kulturáltabb, mint a kapitalizmusban. Ha a szocializmus propagandájának ezt a fő célját eléri, akkor az ipar és a mezőgazdaság vívmányainak bemutatása is nagy érdeklődést vált majd ki az emberekből, mivel tudni fogják, hogy ezek az eredmények szorosan összefüggnek azzal, hogy ők, az egyszerű emberek, milyen gyorsan jutnak el az általuk kívánt végcélhoz, a szocializmushoz.”

Az amerikai propaganda véleménye szerint nem azért volt sikeresebb, mert az amerikaiak „nagy eszmékkel” népszerűsítették Amerikát, hanem mert „rádióállomásukon, mozijukon, magazinjaikon és más csatornákon keresztül naponta propagálnak olyan apró, de az egyszerű emberek szívéhez közeli dolgokat, mint az amerikai munkás nagy vásárlóereje, az iparcikkek és élelmiszerek alacsony ára, a háztartási cikkek (hűtőszekrények, mosógépek) nagy mennyisége és jó minősége. Mindez Magyarországon sokkal erősebben hatott és hat, mint az elvont politikai koncepciók”.⁵⁷

Ezzel a püspök a szocializmus leglényegesebb elemére hívta fel a figyelmet: az emberközpontúság felmutatására. Arra, amit a hazai propagandának a szovjet társadalmat illetően nem sikerült megragadni és népszerűsíteni. A Szovjetunió, a szovjet társadalom valami távoli megfoghatatlan szublimátumként jelent meg, ami alkalmanként legfeljebb ünneplő és lelkesedő tömegekben, kiemelkedő munkateljesítményekben próbált felmutatni valamiféle, valójában sematikus, emberi arcot.

⁵⁶ *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban.* 70.

⁵⁷ Uo.

Magyarország a szovjet diplomáciai iratokban, 1957–1964

A budapesti szovjet nagykövetség működése során nagy mennyiségű különböző típusú iratot „termelt”, s ezek külügyminisztériumi „feldolgozása” során még több dokumentum keletkezett. Ezeknek az iratoknak azonban csak nagyon kis töredéke vált a kutatók számára megismerhetővé. Az 1956–1964 közötti időszakból rendelkezésünkre álló iratok többségét a budapesti szovjet nagykövetek magyar politikusokkal folytatott beszélgetéseiről készített feljegyzések teszik ki, de találhatók közöttük a követség, illetve a szovjet külügyminisztérium által készített összefoglalók és az elemzések a magyar belpolitikáról és a gazdasági helyzetről, Magyarország és az egyes államok kétoldalú kapcsolatairól stb. Továbbra is hiányoznak, illetve nagyon csekély számban állnak rendelkezésre (leginkább csak 1957-ből és 1958-ból) a nagyköveteknek egy-egy konkrét ügyben küldött utasítások vagy a tevékenységük kereteit kijelölő direktívák, a Magyarországgal kapcsolatos szovjet párt- és kormányzati döntések, illetve a „csúcstalálkozókról” készített szovjet feljegyzések.

A rendelkezésünkre álló dokumentumok időbeli megoszlása sem egyenletes. Míg a szovjet nagykövetek magyar politikusokkal történt találkozóiról 1957–1958-ból csak kis számban kerültek elő feljegyzések, 1961-ből és 1962-ből pedig például egyetlen feljegyzés sincs Kádár Jánossal folytatott beszélgetésről, addig 1963-tól az ilyen típusú dokumentumok szinte hiánytalanul fellelhetők. Alig áll rendelkezésünkre viszont összefoglaló és értékelő jellegű anyag ebből az időszakból. Sajnálatos módon a nagykövetség alacsonyabb rangú diplomatainak a különböző párt- és állami funkcionáriusokkal, illetve a társadalmi és kulturális élet képviselőivel való találkozásairól készített feljegyzései a kutatók számára nem hozzáférhetőek, pedig az általuk közvetített információk ugyancsak beépültek a szovjet külügyminisztérium elemző anyagaiba.

Az elemző anyagok (ügynevezett *szpravkák*) közül azok a legérdekesebbek, amelyek a magyar belpolitikai helyzet alakulásával foglalkoznak. Ilyenek azonban jószerevével csak 1957-ből állnak rendelkezésre. Gazdagabb viszont a forrásanyag a magyar külkapcsolatokra vonatkozóan. Magyarország más országokkal való viszonyáról heti rendszerességgel készültek jelentések („kritikus időszakban” – mint például a Nagy Imre-per és a volt miniszterelnök kivégzése idején – még ennél is gyakrabban, három-négy naponként), ame-

lyek néhány sorban országcsoportonként, illetve országonként tekintették át és foglalták össze Magyarország és az adott reláció viszonylatában az előző jelentés leadása óta történt fontosabb eseményeket. Külön jelentések készültek a „magyarkérdés” ENSZ-beli megvitatásával és az úgynevezett ötös bizottság munkájával kapcsolatban. Az összefoglalók készítői maguk is hangsúlyozták, hogy információikat magyar kollégáiktól szerezték, ami megerősíti azt a feltetelezést, hogy a külföldön szolgáló magyar diplomaták rendszeresen konzultáltak szovjet partnereikkel szinte minden fontosabb kérdésben.

Készültek olyan diplomáciai elemzések is, amelyek Magyarország és egy másik állam kapcsolatainak alakulását tekintették át egy bizonyos időszakban. A szovjet nagykövetség, illetve a szovjet külügyminisztérium illetékes osztályának munkatársai által készített 10–15 oldalas összefoglalók Magyarországnak azokkal az országokkal való viszonyát vizsgálták, ahol a kétoldalú kapcsolatok véleményük szerint nem voltak problémáktól mentesek. Az 1956–1964 közötti időszakban ilyen elemzések készültek magyar–román, magyar–jugoszláv, magyar–lengyel, magyar–osztrák és magyar–amerikai viszonylatban. A dokumentumok többsége csak a kapcsolatok alakulásának történetét és a vitás kérdéseket írja le, általában nem tartalmaz szovjet állásfoglalást vagy értékelést. Akadnak azonban (kis számban) olyanok is, amelyek értékelő-kritikai részt is tartalmaznak, s esetleg javaslatokat fogalmaznak meg a szovjet külügyi vezetés számára.

A magyar gazdaság helyzetéről többkötetnyi, rendkívül hosszú (általában ötven-hatvan, de esetenként száz oldalnál is nagyobb terjedelmű) és valamennyi ágazatot átfogó, alapos elemzések készültek. Ezekből az látszik, hogy a szovjet nagykövetség a korábbi gyakorlatnak megfelelően hozzájutott a gazdaság állapotát tükröző valamennyi fontos titkos dokumentumhoz.¹ A külkapcsolatokat elemző iratokhoz hasonlóan azonban nagyon kevés közöttük az olyan dokumentum, amely a leíráson kívül kritikai észrevételeket is tartalmazott, illetve amely a szovjet álláspont kialakításához konkrét javaslattal szolgált.

A budapesti nagykövetség diplomatái a magyar politikusokkal való találkozásaik alkalmával kapott tájékoztatás mellett rendszeresen hozzájutottak az MSZMP tevékenységére vonatkozó fontosabb dokumentumokhoz is.² A szovjet külügyminisztérium V. Európai Osztályának egyik munkatársa 1957. júniusi magyarországi tartózkodása alkalmával azt is felvetette – hangsúlyozva, hogy kérése nem hivatalos állami kérés –, hogy szeretnék megkapni az MTI bizalmas kiadványait, mert ezáltal módjuk lenne fontos kérdésekre reagálni. Gyáros László, a külügyminisztérium szóvivője e kérésre azt felelte, hogy

¹ A budapesti szovjet nagykövetség ideiglenes ügyvivőjének a szovjet külügyminisztériumhoz írt 1952. augusztus 5-i leveléből ismeretes, hogy a Központi Statisztikai Hivatal rendszeresen megküldte a nagykövetségnek a havi, negyedéves és féléves titkos gazdasági adatgyűjteményt, amelyből egy példányt a követség a szovjet külügyminisztériumnak továbbított.

² Lásd a 84. oldal 27. számú lábjegyzetét.

„fizessék elő az MTI-bizalmast, és akkor megkaphatják”. A válasz a szovjet diplomatát némileg meglepte, furcsának találta, hogy a magyar fél az általuk felvetett kérésre csupán „gazdaságilag” reagál, hiszen – mint partnerének elmondta – ők a magyar félnek akartak segíteni, s a válasz olyan színezetet ad a kérésnek, mintha az csupán az ő érdeküket szolgálná.³ Végül Sebes István külügyminiszter-helyettes 1957. június 14-én arról értesítette Asztafjev ügyvivőt, hogy az MTI-bizalmast a nagykövetségre fogják küldeni, ugyanúgy, ahogyan a TASZSZ-bizalmast is megkapja a moszkvai magyar nagykövetség.⁴

A szovjet párt- és állami vezetéshez Magyarországról eljutó információk fontos, de nem egyetlen forrása és közvetítője volt a budapesti nagykövetség. A Budapesten működő kereskedelmi kirendeltség vezető munkatársai ugyancsak készítettek feljegyzéseket a magyar gazdaságpolitikusokkal, gazdasági miniszterekkel folytatott beszélgetéseikről, s készültek elemzések a külkereskedelemről és Magyarország külgazdasági kapcsolatairól is. E megbeszélések során a partnerek a két ország gazdasági kapcsolataiban jelentkező problémákat határozottabban és konkrétabban vetették fel, mint a szovjet nagykövet és partnerei, ezért több adalékkal szolgálnak a szovjet gazdasági vezetés véleményének megismeréséhez is. A magyar beszélgetőpartnerek esetenként ilyen megbeszéléseken próbálták „szondázni” a szovjet fél álláspontját a magasabb szintű tárgyalásokon napirendre kerülő kérdésekben.

A Magyarországon járt szovjet szakembereknek és pártküldöttségeknek szintén jelentést kellett adniuk tapasztalataikról; az utóbbiak általában az SZKP KB nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó osztályához kerültek. Ezek a dokumentumok azonban a kutatók számára jelenleg még nem hozzáférhetők.

Végül információkkal szolgáltak a magyarországi helyzetről a moszkvai magyar nagykövetek is. Beszélgetőpartnereik a szovjet külügyminisztérium V. Európai Osztályának vezetői, illetve munkatársai voltak, a közöttük lezajlott beszélgetésekről azonban csak nagyon kevés (jobbára az 1957-es és az 1959-es évből, illetve 1961-ből származó) feljegyzés áll rendelkezésünkre.

A hiányzó szovjet feljegyzéseket néhány esetben „pótolják”, illetve kiegészítik a magyar partnerek jelentései a nagykövettel vagy a nagykövetség más diplomatáival folytatott beszélgetésekről. A forradalmat követő időszakban néhány esetben Kádár az MSZMP vezető testületi ülésein is tájékoztatást adott a szovjet nagykövettel történt megbeszéléseiről. 1957–1958-ból több dokumentum áll rendelkezésre a nagykövetség tanácsosa és a magyar külügyminisztérium munkatársainak megbeszéléseiről, egyeztetéseiről. A Külügyminisztérium szovjet referatúrájának iratai, illetve az MSZMP KB Külügyi Osztályának dokumentumai között a magyar nagykövet és a szovjet diplomaták közötti tanácskozásokra vonatkozóan is találhatók források.

*

³ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. IV-138/2-1957. (9. d.) Szovjet kormánydelegáció látogatásával kapcsolatos észrevételeim. 1957. június 14.

⁴ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. IV-138/2. (9. d.)

A vizsgált időszakban a szovjet fővárosban három nagykövet képviselte Magyarországot. Boldoczki János 1956 októberének első napjaiban érkezett Moszkvába, s 1960 májusában adta át helyét Révész Gézának, aki 1963 januárjáig látta el a nagyköveti teendőket. Utódja Szipka József lett, aki csak 1969 végén vált meg állomáshelyétől.

A magyar nagykövetek szovjet kapcsolatrendszerét nem ismerjük. A rendelkezésünkre álló szovjet dokumentumok között csupán a külügyminisztérium Magyarországgal foglalkozó, V. Európai Osztályának vezetőivel történt találkozásairól készített feljegyzéseknek akadunk a nyomára, s ezek többsége is csupán Boldoczki János tevékenységéhez szolgál adalékkal. Ezekből a dokumentumokból az tűnik ki, hogy a találkozók kezdeményezője a magyar nagykövet volt, és látogatásai alkalmával nem csupán az otthonról kapott utasításoknak megfelelően, „hivatalból” járt el, de értékelte a magyarországi helyzetet is. A magyar párt gyakorlatában nem volt ritkaság, hogy a szocialista országokban diplomáciai szolgálatot teljesítő követeket a pártkongresszusra vagy a fontosabb KB-ülésekre hazahívták, és megbízták a fogadó ország párt- és állami vezetésének tájékoztatásával. Boldoczki esetében sem zárható ki, hogy amikor budapesti útjairól visszaérkezett a szovjet fővárosba, az MSZMP KB felkérésére számolt be tapasztalatairól. A feltevés ellen szól viszont egyrészt az, hogy a legfontosabb belpolitikai kérdésekről és tervezett külpolitikai lépésekről a párt- és állami vezetés tagjai rendszeresen tájékoztatták a budapesti nagykövetségen keresztül a szovjet vezetést, másrészt az a tény, hogy a Boldoczki által adott helyzetértékelés némileg eltért a magyar partnerek által a budapesti szovjet nagykövetnek adott elemzéstől. Ráadásul Kádárék nem voltak túl nagy bizalommal Boldoczki iránt. Ennek elsősorban a Moszkvába menekült volt vezetőkhöz fűződő viszonya volt az oka, de folyamatosan bírálták az általa vezetett moszkvai nagykövetség hivatali munkáját is.

A két ország 1958. évi kapcsolatairól készített elemzés szerint a moszkvai nagykövetség munkájának legnagyobb hiányosságai a jelentő munkában tapasztalhatók. Alig készült jelentés a nagykövetség kapcsolatainak alakulásáról, operatív feladatai megoldásáról, a Szovjetunió életéről és a Magyarországon is felhasználható tapasztalatokról. A dokumentum készítői szerint a nagykövetség munkájában a tervszerűség csak korlátozottan érvényesült, rendszertelenül tartottak munkaértekezleteket, a beosztottak az utasítások ellenére keveset utaztak. A külügyminisztériumban semmit nem tudtak a diplomata kapcsolatairól (kivéve a nagykövetet), de a nagykövet sem küldött jelentést minden külföldi diplomata nála tett látogatásáról, illetve ezek viszonzásáról, a bemutatkozó látogatásokról pedig egyáltalán nem jelentett. A dokumentum szerint a nagykövetség sokszor nem vette figyelembe a központ konkrét utasításait, azokra egyáltalán nem vagy csak nagy késéssel válaszolt.⁵

A vezetők Boldoczki tevékenységével kapcsolatos elégedetlenségét illusztrálta Fock Jenő KB-titkárnak a nagykövet egy jelentéséhez írt megjegyzése is.

⁵ Uo.

1959 májusában Boldoczki János egyik jelentésének kivonatát, amely a Mikojjal folytatott beszélgetéséről készült, megkapták az MSZMP PB tagjai és póttagjai is. A beszélgetés helyszíne a csehszlovák nagykövetség fogadása volt, ahol Mikojjának a magyar mezőgazdaság szocialista átalakítása terén elért eredményeket méltató szavai után Boldoczki a következőket mondta: „van olyan kilátásaink, hogy jövőre befejezzük a mezőgazdaság átszervezését”. Fock Jenő erre reagálva az alábbiakat írta Lajti Tibornak, az MSZMP KB Külügyi Osztálya helyettes vezetőjének: „Legyen szíves a külügyben szóvá tenni, hogy az országunkat képviselő követnek nincs joga ahhoz, hogy a *saját ostoba nézeteit* [Kiemelés az eredetiben – B. M.] mint valamiféle hivatalos álláspontot közölje, és ezzel vagy minket tüntessen fel hebehurgya embereknek, vagy önmagáról (*mint a mi követünkről*) állítson ki szegénységi bizonyítványt.”⁶

Boldoczki visszahívása gyakorlatilag 1956 végétől napirenden volt, s abban, hogy erre végül csak 1960 májusában került sor, valószínűleg Moszkva róla alkotott kedvező véleménye is szerepet játszott. A külügyminisztérium V. Európai Osztálya vezetőjének a nagykövettel folytatott 1956. november 28-i beszélgetését rögzítő feljegyzés szerint Kádár János már közölte Andropov nagykövettel Boldoczki tervezett visszarendelését. A szovjet diplomata kétségbe vonta a magyar kormány döntésének helyességét, mert szerinte „Boldoczki elvtárs a Szovjetunió iránt elkötelezett, szegényparaszti családból származó ember”.⁷ Szarka Károly külügyminiszter-helyettes 1957. január végén a nagykövetet ugyancsak arról tájékoztatta, hogy a Külügyminisztériumban lényegében már eldöntötték a moszkvai nagykövet cseréjét. Szarka ugyan jó véleménnyel volt Boldoczkiról, de úgy látta, hogy „olyan helyzet alakult ki, amikor Boldoczki elvtárs nem képviselheti Magyarországot a moszkvai nagyköveti poszton”.⁸ Boldoczki János 1957. február közepén, miután Budapestről visszatért Moszkvába, arról beszélt a szovjet külügyminisztérium diplomatájának, hogy Kádár barátságosan fogadta, és biztosította arról, hogy nyugodtan dolgozhat tovább, habár a Külügyminisztériumban róla terjesztett rágalmak hozzá is eljutottak. Ezt maga Kádár János is megerősítette, amikor a szovjet nagykövet 1957. április 7-i találkozásuk alkalmával Sík Endre külügyminiszter és a nagykövetség tanácsosának megbeszélésére hivatkozva megkérdezte: igaz-e, hogy Boldoczkit visszahívják? Kádár elismerte ugyan, hogy munkájában sok a hiányosság, a visszahívására vonatkozó híreszteléseket azonban cáfolta, szerinte „ez Sík elvtárs véleménye, és egyáltalán nem a magyar kormányé”.⁹

Zamcevszkij, a szovjet külügyminisztérium V. Európai Osztályának vezetője 1957 júniusában Subik Istvánnal, a Külügyminisztérium osztályvezető-helyettesével folytatott beszélgetése során is elismerően nyilatkozott Bol-

⁶ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. IV-138/1-1959. (9. d.)

⁷ A „Jelcin-dosszié”, 140.

⁸ Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban. 66.

⁹ Uo. 92.

doczkiról, mint mondta, személyében „igen jó kommunistát ismertek meg, aki az ellenforradalom napjaiban megállta a helyét, megakadályozta, hogy a moszkvai katonai attasé és a diákok részéről komolyabb provokáció történjék a Szovjetunióban, ami igen kellemetlen lett volna”.¹⁰ A szovjet diplomata azt is hozzátette, hogy Boldoczkiról a szovjet pártelnökség is igen jó véleménynyel van, s újfent hangoztatta: érthetetlen, miért akarták Boldoczkot leváltani. A Kreml kedvező véleményét mutatta, hogy Boldoczkot ritka megtiszteltetésként 1958 áprilisában meghívták az SZKP KB Elnökségének ülésére, amelyen a szovjet párt- és kormánydelegáció magyarországi látogatásának eredményeit tárgyalták.¹¹

A Moszkvában esedékes követcseréről tudomásunk szerint legközelebb csak 1959 végén esett szó. Sík Endre Stikov nagykövettel folytatott 1959. november 12-i beszélgetése során utalt arra, hogy Kádár néhányszor már megkérdezte, mikor terjeszti a PB elé a Boldoczki visszahívására vonatkozó javaslatot. Az új nagykövet kiválasztásában azonban nehézségek adódtak, hiszen a külügyminiszter szerint Moszkvába nagy tapasztalattal rendelkező személyt kell küldeni, akit az MSZMP is támogat. Véleménye szerint Boldoczki „rákosista” volt, aki nemcsak az SZKP XX. és XXI. kongresszusának határozataival nem értett egyet, de a magyarországi politikával sem.¹²

Boldoczki visszahívásához végül az szolgáltatta az apropót, hogy Rákosi Mátyás váratlan moszkvai utazásáról és vele folytatott beszélgetéséről „elfelejtett” jelentést tenni.¹³ A nagykövetség kereskedelmi tanácsosa, Greiner azonban azonnal jelentette a szovjet illetékeseknek is, hogy Rákosi pályaudvari fogadására és szállodai szobafoglalására távollétében és utólagos tiltakozása ellenére Boldoczki János nagykövet utasította a kereskedelmi képviselőt munkatársait (a kereskedelmi képviselőnek egyébként semmilyen kapcsolata nem volt Rákosival).¹⁴ Boldoczki az eset miatt szigorú megrovást kapott a KEB-től, a pártból azonban nem zárták ki – Marosán György szerint csak azért nem, mert korábban moszkvai nagykövet volt.¹⁵

Az 1957–1964 közötti nyolc esztendő alatt négy szovjet nagykövet váltotta egymást Magyarországon, de egyikük sem töltötte ki a diplomáciai gyakorlatban szokásos négyéves ciklust. A Jurij Andropovot felváltó Jevgenyij Ivanovics Gromov 1957. március 12-én érkezett Magyarországra, és 1959. május végén távozott. Még rövidebb ideig tartózkodott Magyarországon az őt követő Tyerentyij Fomics Stikov, aki már 1960-ban elutazott. Utóda, Vlagyimir Iva-

¹⁰ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. IV-138/2-1957. (9. d.)

¹¹ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. IV-138/2-1958. (9. d.) Látogatás Gyeduskin elvtársnál, a szovjet külügyminisztérium V. Politikai Osztálya vezetőjénél. 1958. november 8.

¹² *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban.* 193.

¹³ Ennek részleteiről lásd Feitl István: *A bukott Rákosi.* (Politikatörténeti Füzetek IV.) Politikátörténeti Alapítvány, Budapest, 1993. 49–51.

¹⁴ RGANI f. 5. op. 49. gy. 298.

¹⁵ *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban.* 262.

novics Usztyinov háromévi szolgálat után, 1963 elején adta át a helyét Georgij Apollinarjevics Gyenyiszovnak, aki ugyancsak három évig volt nagykövet Magyarországon.

A rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján nehezen ítéltető meg, hogy milyen volt a magyar vezetők és a nagykövetek személyes kapcsolata. A forradalmat követő két évből sajnálatos módon mindössze két-három, Kádár és a szovjet nagykövet beszélgetését rögzítő dokumentum került elő. A hiány persze adódhat abból is, hogy Kádár és a szovjet diplomácia magyarországi képviselői között nem volt olyan szoros kapcsolat és gyakori találkozó, mint az 1956 előtti vezetés és a nagykövetek között. Az első titkár és Gromov 1958. október végi találkozását megelőzően Kádár elfoglaltsága miatt hosszabb ideig nem került sor beszélgetésre, és többször is előfordult, hogy az első titkár időhiányra hivatkozva valamelyik KB-titkárhoz irányította a szovjet nagykövetet. Mindazonáltal az iratok tanúsága szerint Kádár és Gromov között nemcsak jó hivatalos kapcsolat, de majdnem baráti viszony is volt: Gromov már első találkozásukkor otthoni ebédre volt hivatalos Kádárhoz, s a köztük lévő szívélyes kapcsolatra maga Kádár is utalt, amikor 1958. október 25-i beszélgetésük alkalmával a hozzá ugyancsak közel álló Vlagyimir Szergejevics Bajkov nagykövetségi tanácsos Budapestről történt váratlan visszahívásának okait firtatta. Kádárt a szovjet diplomaták közül valószínűleg Bajkovhoz fűzték a legszorosabb szálak; ezt a beszélgetés során ki is mondta: „Nagyon közelről megismertem Bajkov elvtársat a közös munka ideje alatt. Ön tudja, hogy ez nagyon nehéz időszak volt, és ennek a periódusnak egyetlen napját más körülmények között hónapokkal sem lehet összehasonlítani. Ezekben a napokban mutatkoznak meg leginkább az emberek. Én személyesen megismertem Bajkov elvtársat, becsültem őt, sokat segített nekünk, önfeláldozóan dolgozott, és szilárd véleményem alakult ki róla, mint olyan emberről, aki feltétlenül hű a párthoz, ügyünkhöz.”¹⁶ Kádárt erősen nyugtalanította Bajkov váratlan visszahívása, és bántónak találta, hogy a diplomata úgy utazott el, hogy tőle el sem búcsúzott. A nagykövet azzal próbálta menteni a helyzetet, hogy Bajkovnak családi körülményei miatt kellett sürgősen elhagynia Budapestet, de ügyei rendezése végett még visszatér Budapestre, s akkor módjában lesz majd az első titkártól is elköszönni. Visszarendelésének azonban valószínűleg más (általunk még nem ismert) okai lehettek, Kádárt mindenestre a nagykövet magyarázata nem nyugtatta meg. Az MSZMP PB 1958. október 29-i ülésén a testülettől felhatalmazást kért és kapott, hogy magánlevelet írjon Bajkov ügyében az SZKP egyik vezetőjének.¹⁷ A PB 1959. február 11-i ülésén arról számolt be a testületnek, hogy moszkvai látogatása alkalmával Bajkov érdekében is intézkedett; szovjet részről egyetértettek az észrevételekkel, s még az a Kádár által nem helyeselt gondolat is felvetődött, hogy visszahelyezik.¹⁸

¹⁶ Uo. 146.

¹⁷ MNL OL M-KS 288. f. 5/101. ő. e.

¹⁸ MNL OL M-KS 288. f. 5/117. ő. e.

Gromov utóda, Stikov 1959. július 11-én, megbízólevele átadásakor találkozott első ízben Kádárral. Az a meglehetősen hiányos szovjet diplomáciai anyagból is látszik, hogy Kádár viszonya az új nagykövettel korántsem volt olyan bensőséges, mint elődével. Ebben valószínűleg közrejátszott az első találkozás alkalmával szerzett, nem túl kedvező benyomás is. Kádár kérdésére, hogy volt-e kedve Magyarországra jönni, Stikov azt a nem éppen udvarias választ adta, hogy mivel nem szívesen hagyta ott a pártmunkát, nem kedvvel, hanem pártutasításra jött. Az aláhúzások és lapszéli megjegyzések arról tanúskodnak a beszélgetésről készített feljegyzésen, hogy ezt a választ a szovjet külügyminisztériumban és az SZKP KB-ban jelentését olvasók sem találták a legszerencsésebbnek.¹⁹

A kettőjük közötti viszony azonban – legalábbis a dokumentumok tanúsága szerint – akkor romlott meg igazán, amikor 1960. március 2-án Stikov előállt „elvtársi kérésével”. Miután a nagykövet teljesítette a szovjet külügyminisztériumból kapott utasítást, és átadta a belorussziai látogatásra szóló meghívást, abban az ügyben kérte Kádár tanácsát, hogy miként járjon el, ha nemcsak a Külügyminisztériumon keresztül akar Magyarországon utazásokat tenni, de szeretne közvetlenül is megismerkedni a megyei párttitkárokkal, tanácsi vezetőkkel, üzemekkel és szövetkezetekkel. A nagykövet felfigyelt rá – s feljegyzésében meg is említette –, hogy partnere e felvetésre érezhető ingerültséggel reagált. Kádár nem rejtette véka alá: egyáltalán nem volt elragadtatva attól az ötlettől, hogy a nagykövet a hivatalos út megkerülésével maga akart utazgatni az országban. Miután látta, hogy Stikovot nem tudja szándékáról lebeszélni, azt javasolta: ha a Külügyminisztérium Protokollosztályának kiiktatásával szeretne utazni, programelképzeléseit egyeztesse a KB Párt- és Tömegszervezetek Osztályával, amely megszervezi számára a találkozókat az egyes megyékben.

Stikov gyors távozásának pontos okai még nem ismeretesek. Usztyinov Magyarországra érkezését a magyar külügyminisztériumban örömmel vették, személyében biztosítékot láttak arra, hogy „a két ország közötti testvéri kapcsolat még tovább fog erősödni”.²⁰ Az őt felváltó Gyenyiszov 1963 áprilisában szintén kedvező fogadtatásban részesült, s a párt- és állami vezetők széles körénél tehetett bemutatkozó látogatást.²¹ Kádár viszonya azonban vele sem volt felhőtlen, s a nagykövet magatartása miatti elégedetlenségének az SZKP KB Külügyi Osztályának képviselőjével folytatott beszélgetésein hangot is adott. Kádár neheztelését az váltotta ki, hogy a magyar delegáció szovjetunióbeli programjának kialakításakor a budapesti szovjet nagykövet a szovjet fél által javasolt programot önkényesen megváltoztatta, és azt úgy továbbította Moszkvába, mintha a programmódosítás a magyar fél kívánsága lett volna. „Ezek után olyan meggyőződésre jutottam – mondta Kádár a PB előtt –, ha

¹⁹ RGANI f. 5. op. 49. gy. 102.

²⁰ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. IV-100/2-1960. (6. d.)

²¹ MNL OL M-KS 288. f. 5/298. ő. e.

a követtel érdemi dolgom lesz, áttérek a rendes diplomáciai szokásra, vagyis amit elmondok szóban, azt azonnal átadom írásban is. Persze kérem mindenkitől, hogy udvariasak legyenek ezzel az emberrel, főleg azok, akikkel közvetlen kapcsolata van, Nemes, Kállai elvtársak és én, s ezt vegyük tudomásul.”²² A magyar párt- és kormányküldöttség útjáról adott tájékoztatásában a PB előtt 1963. július 31-én a következőket mondta Gyenyiszovról: „a jelenlegi szovjet budapesti nagykövet nagyon rossz. [...] Itt egy típusról van szó. Ez az ember egy bizonyos iskolában nevelkedett, nem vette észre, hogy ez az iskola már idejét múlt. Ennél az embernél csak a külső forma számít, a belső tartalomra a legkisebb gondja sincs.”²³

*

A magyar–szovjet kapcsolatok jelentőségüknél fogva túlnőttek a Külügyminisztérium keretein, a kapcsolatok szinte minden kérdésével felsőbb párt- és kormánysszervek foglalkoztak, a döntéseket pedig a legmagasabb fórumokon hozták. Ennek következtében a Külügyminisztérium szovjet referatúrája, illetve részben a moszkvai nagykövetség is főként „adminisztrációs” tevékenységet végzett: leveleket és anyagokat továbbított. A budapesti szovjet nagykövetek szerepe azonban még így is fontosabb volt, mint Moszkvában dolgozó magyar kollégáiké. Megmaradt korábbi kettős szerepük is: magyar partnereik a szovjet testvérpárt magyarországi képviselőit is látták bennük.²⁴ A diplomáciai munkában azonban különbséget tettek az államközi és pártkapcsolatokat illetően. A szovjet nagykövetségen 1958. december 19-én a baráti nagykövetségek protokolljai számára szervezett találkozón a Külügyminisztérium részéről jelen lévő Csatorday Károly hangsúlyozta, hogy mivel a baráti nagykövetek nemcsak államukat, hanem pártjuk központi bizottságát is képviselik Magyarországon, a pártok közötti kérdésekben a nagykövetek ezután is közvetlenül az MSZMP KB illetékeseihez fordulhatnak, az összes többi ügyben a Külügyminisztérium politikai és protokollosztályai adják meg a szükséges tájékoztatást és segítséget.²⁵

A szovjet nagykövetség jelentései, akár az államközi, akár a pártközi kapcsolatokat érintették, a külügyminisztérium magyar referatúrájára futottak be. A beszélgetésekről a nagykövet vagy az azokon ugyancsak jelen lévő diplomata a találkozót követően feljegyzést készített a nagykövet úgynevezett szolgálati naplójába. A feljegyzéseket általában négy-öt személy olvasta. A szovjet külügyminisztériumban a Magyarországgal is foglalkozó osztály – ebben az

²² MNL OL M-KS 288. f. 5/309. ő. e.

²³ Uo.

²⁴ Erre a kettősségre egy-egy esetben maguk a magyar partnerek is utaltak. Kádár 1960. március 24-én Stikov szovjet nagykövettel folytatott beszélgetésekor azt hangsúlyozta, hogy „mint nagykövetet és mint az SZKP KB képviselőjét” szeretné tájékoztatni néhány kérdéssel. *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban.* 245.

²⁵ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. IV-138/2-1958. (9. d.)

időszakban az V. Európai Osztály – vezetője, az azt felügyelő miniszterhelyettes, a minisztérium információs részlegének vezetője kapta meg a feljegyzéseket. Egyes kivételes esetekben a dokumentumot a külügyminiszternek is eljuttatták. „Pártvonalon” az SZKP KB egyes kommunista pártokkal való kapcsolattartásért felelős osztályának vezetője (akkoriban Jurij Andropov) ismerkedett meg rendszeresen a Budapestről érkező jelentésekkel. Ha a nagykövet és partnerei a találkozó során olyan témát is érintettek, amely valamely más minisztérium vagy állami szerv (például a Külkereskedelmi Minisztérium, az Állami Tervhivatal, a Kulturális Minisztérium) hatáskörébe tartozott, a feljegyzést megkapta az adott minisztérium vagy állami szerv vezetője, illetve a területet felügyelő miniszterelnök-helyettes is. Ha a beszélgetés során Magyarország és valamely más ország kapcsolata került szóba, az adott államban szolgáló nagykövet is megismerkedhetett a feljegyzés tartalmával. A nagykövetségnek a találkozóról készített feljegyzések mellett negyedévenként összefoglaló politikai jelentéseket kellett írnia az illető ország politikai és gazdasági életéről,²⁶ ezek azonban sajnos még nem kutathatók.

1957 nyarán a magyar referatúrán heten dolgoztak (a referatúra létszáma valószínűleg a későbbiekben sem módosult jelentős mértékben), s valamenynyien beszéltek magyarul. A referatúra munkatársai nemcsak a budapesti nagykövetségről beérkező anyagokat értékelték, de időnként vitát rendeztek egy-egy Magyarországot érintő kérdésről, javaslatokat tettek más szervezetnek Magyarországgal kapcsolatos feladatok elvégzésére. A külképviselői apparátusát szakonként illetékes tanácsosok irányították, akiknek több diplomata munkatársuk volt. Amikor a külügyminisztérium V. Európai Osztályának vezetőhelyettese Budapestre készült, hogy a szovjet nagykövetségen az első beosztotti feladatokat ellássa, azt mondta az öt búcsúvacsorán vendégül látó magyar partnerének, hogy Magyarország aktuális problémái mellett nagy gondot fordított a magyar történelem tanulmányozására, és külön foglalkozott Erdély kérdésével.²⁷

Ha a szovjet nagykövetek partnereikkel folytatott beszélgetéseiről készített feljegyzéseket vizsgáljuk, az első szembetűnő különbség az 1956 előtti időszakhoz viszonyítva az, hogy bővült az információs körük. Míg Jevgenyij Kiszeljov és Jurij Andropov beszélgetőpartnerei a pártvezetés legszűkebb magjából kerültek ki (Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Nagy Imre, Farkas Mihály, Hegedüs András, Kovács István, Ács Lajos), addig az 1956 után Budapesten szolgálatot teljesítő nagykövetek rendszeres beszélgetőpartnerei között Kádár Jánoson és az MSZMP KB Politikai Bizottságának tagjain, valamint a KB titkárain kívül ott találjuk a MSZMP KB Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának, illetve Párt-és Tömegszervezetek Osztályának vezetőjét, a legszűkebb politikai vezetéshez

²⁶ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. IV-138/2. (9. d.) Mányik Pál feljegyzése a szovjet külügyminisztérium V. Európai Osztálya vezető helyettesének látogatásáról. 1957. augusztus 26.

²⁷ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. IV-138/1. (9. d.)

nem tartozó külügyminisztert és helyetteseit és a különböző gazdasági vezetőket. A beszélgetőpartnerek személyét a feljegyzésekből kitűnően a funkciójuk határozta meg. 1964-ig Kádár mellett Marosán György, Kiss Károly, Sándor József, Szirmai István, Nemes Dezső, Fock Jenő, Apró Antal, Sik Endre, Péter János, Puja Frigyes és Erdélyi Károly volt a nagykövet leggyakoribb vendége. A nagykövet alkalmi vendégei közé tartozott Dobi István is, akinek mind Kádár, mind a szovjet vezetés hálás volt 1956. novemberi magatartása miatt.²⁸

A szovjet külügy tudatosan törekedett a kapcsolatok szélesítésére, s erre ösztönözte diplomatáit is. Az 1957 márciusában Budapestre érkezett Gromov nagykövet figyelmét külön felhívták arra, hogy a magyar külügyminisztérium politikai osztályát gyakrabban kell felkeresnie.²⁹ 1957 nyarán a nagykövetség diplomatái a különböző rendezvényeken rendszeresen visszatértek arra a gondolatra, hogy gyakrabban kellene összejönniük magyar kollégáikkal, közös rendezvényeken vagy egymást meghívva. Ugyanez a szándék a szovjet külügyminisztérium részéről is tapasztalható volt. Mányik Pál szerint a szovjet diplomaták azért tartották fontosnak az elevenebb kapcsolatok kialakítását, mert egyrészt több tájékoztatásra lett volna szükségük az ország belső életével és a külkapcsolatok alakulásával kapcsolatban, másrészt alaposabban szeretnék volna megismerni az országot, de saját kezdeményezésre, egyedül nem szívesen vállalkoztak például vidéki utazásokra.³⁰

A szovjet külügyminisztérium V. Európai Osztályának vezetője, Gyeduskin 1958 nyarán még arra panaszkodott, hogy a budapesti nagykövetség diplomatái a kapcsolatalakítás terén nem elég aktívak. Az osztályvezető szerint a szovjet külügyi vezetést érdekelte, hogy a budapesti nagykövetségnek milyen kapcsolatai vannak, s érdeklődtek Magyarország külpolitikai tevékenysége iránt is, beleértve a baráti országokkal való kapcsolatokat is. Gyeduskin szerint felhívták a diplomaták figyelmét a minél bensőségesebb kapcsolatok kialakítására. „Közöttünk olyan igaz a barátság, hogy mindent őszintén elmondhatunk egymásnak. A legkényesebb kérdésekre is felhívhatjuk egymás figyelmét” – mondta magyar partnerének.³¹ A szovjet diplomata példákat is említett: szíve-

²⁸ Kádár erre külön is utalt, amikor Dobi István pártba történő felvételéről beszélt a szovjet nagykövetnek: „Dobi nagyon becsületes ember, jól viselkedett az 1956-os ellenforradalmi események idején. Olyan poszton volt, hogy tőle sok függött abban az időszakban a kérdések megoldásában. Alá kellett írnia egy dokumentumot, ha más személy lett volna a helyén, sok kárt okozott volna. Dobi viszont jól viselkedett ebben az időszakban, szilárdan, mint egy patrióta.” *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban.* 195.

²⁹ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. IV-138/2-1959. (9. d.)

³⁰ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. IV-138/2. (9. d.) Mányik Pál feljegyzése a szovjet külügyminisztérium V. Európai Osztálya vezetőhelyettesének látogatásáról. 1957. augusztus 26.

³¹ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. IV-138/2-1958. (9. d.) Beszélgetés P. Sz. Gyeduskin elvtárral a MID V. Európai Osztályának vezetőjével. 1958. július 21.

sen vennék, ha megtudnák, hogyan vélekednek az emberek Magyarországon a szovjet csapatok ottlétéről, ők viszont nem titkolták, hogy véleményük szerint a magyar sajtó még mindig többet foglalkozik Jugoszláviával, mint a balkáni szocialista országokkal együttvéve.

Az V. Európai Osztály helyettes vezetője, Popov 1959 áprilisában a kapcsolatépítés terén már javulásról beszélt. Igényt tartott viszont magyar partnere segítségére abban az esetben, ha a nagykövetség beosztottai esetleg helytelen magatartást tanúsítanak. Kérte a magyarokat, figyeljenek arra, hogy a látogatásoknak nehogy olyan jellege legyen, mintha a szovjet nagykövetség beosztottai ellenőrzés céljából utaznának vidékre.³²

A feljegyzéseket tekintve a másik jól érzékelhető változás, hogy a nagykövet és a magyar politikusok között lezajlott beszélgetésekben a külpolitikai kérdések domináltak; alig volt olyan találkozó, amelyen ne került volna szóba ilyen téma. Ugyanakkor, habár tájékoztatást kaptak a fontosabb belpolitikai eseményekről, azokat részleteiben alig vitatták, a párt „belügyeibe” pedig a korábbi évekhez képest kevesebb bepillantást engedett a magyar vezetés. Ez véleményem szerint két okra vezethető vissza. 1956 előtt a szovjet nagykövetek szinte belpolitikai szereplők voltak, a forradalom után politikai súlyuk és a magyar belpolitikára gyakorolt befolyásuk már nem volt számottevő. Kádár számára továbbra is Moszkva volt az orientációs pont, a Szovjetunióval való szövetség volt bel- és külpolitikája alapja, annak azonban még a látszatát is igyekezett kerülni, hogy az egyes belpolitikai döntések szovjet nyomás vagy utasítás eredményeképpen születtek meg. Másrészt valószínűleg a szovjet diplomatak munkájában is érezte hatását a szovjet kormány 1956. október 30-i nyilatkozata a Szovjetunió és a többi szocialista ország közötti barátság és együttműködés fejlesztésének és további erősítésének alapelveiről.³³

A változás jelei a diplomáciai kapcsolatokban tulajdonképpen már az SZKP XX. kongresszusa után érzékelhetővé váltak. 1956. március 17-én Molotov külügyminiszter meghívta magához a „népi demokratikus” országok diplomáciai képviselteinek vezetőit, és közölte velük, hogy a jövőben gyakrabban és rendszeresebben találkoznak, hogy bizalmas információkat kaphassanak a szovjet kormánytól, és ilyen alkalmakkor maguk is felvethessék aktuális problémáikat és kérdéseiket. Az első alkalommal Kuznyecov külügyminiszter-helyettes adott tájékoztatást a nagyköveteknek Mikojan ázsiai útjáról.³⁴ A következő ilyen jellegű megbeszélésre 1956. március 26-án került sor, amikor a nagykövetek a tájékoztatás mellett arra is lehetőséget kaptak, hogy ismertessék azokat a problémákat, amelyekben esetleg segítséget igényelnek.³⁵

³² MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. IV-138/2-1959. (9. d.)

³³ A nyilatkozat szövegét lásd *A „Jelcin -dosszié”*. 65–67.

³⁴ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. IV-138/1-1956. (9. d.) Nagyköveti beszélgetés Molotov elvtársnál. 1956. március 21.

³⁵ Uo.

Az 1950-es évek végén és az 1960-as évek első felében a Szovjetunió a „népi demokratikus” országokkal kialakított politikai kapcsolataiban újfajta légkör alakult ki; rendszeressé váltak a felső szintű találkozók, a párt- és kormánydelegációk látogatásai, de nem voltak ritkák a vadászatot követő, „fehér asztal” melletti megbeszélések sem. A diktátumok és utasítások helyébe a véleménycsere, a konzultáció és az egyeztetett politika lépett, viszonyuk a sztálini időszakhoz képest partneri kapcsolatokra épült. A megváltozott politika lényegét Hruscsov a következőképpen fejezte ki az 1958. novemberi szovjet–lengyel tárgyalások alkalmával: „Belpolitikai kérdésekben mi senkire nem erőszakolunk rá semmit, ha pedig valamit tanácsolunk, azt egyenesen [megmondjuk]. Mindenről önök döntenek. Nemzetközi kérdésekben elmondjuk a véleményünket, és itt tanácskozunk. Ez nem irányítás vagy parancsnoklás, hanem politikai számítás.”³⁶

Azt sajnos továbbra sem tudjuk, milyen direktívák határozták meg 1956-ot követően az egyes országokban szolgáló diplomaták mozgásterét, az 1956. október 30-i szovjet kormánynyilatkozat hatása azonban érzékelhetővé vált a szovjet diplomaták munkájában is. Andrej Gromiko külügyminiszter-helyettes egy 1957. május 25-i feljegyzésében ezzel kapcsolatban ezt írta Hruscsovnak: „Egyes országokban nagykövetségeink jelenleg túlzottan tartózkodóak, mivel attól félnek, hogy az ország egyik vagy másik kérdése iránti érdeklődésüket úgy értékelhetik, mint a belügyekbe történő beavatkozást.”³⁷ Gromiko ezzel összefüggésben azt kérte: engedélyezzék, hogy Moszkvába hívja a szovjet követeket, és elmagyarázza nekik a Szovjetunió és a népi demokratikus országok kapcsolatának lényegét.

A szovjet kormánynyilatkozat szelleme a két ország viszonyában nem érezte azonnal a hatását. Kádár János személyében az új hatalmi központ vezetőjének kiválasztása 1956. november első napjaiban nem sokban különbözött attól, ahogyan elődeit kiválasztották, és minden lépését árgus szemekkel figyelték. 1956 decemberéig, amíg a szovjet pártelnökség megbízásából Magyarországra delegált pártmegbízottak itt tartózkodtak, a nagykövet nem játszott aktív szerepet, távozásukat követően azonban a kapcsolattartás ismét elsősorban rajta keresztül történt.

A nagykövet és partnerei közötti találkozókra általában valamelyik fél kezdeményezésére került sor, de előre nem egyeztetett találkozóra és beszélgetésre alkalom adódott egy-egy követségi filmvetítéskor, valamely diplomáciai misszió fogadásán, sőt esetenként a külföldre utazó vagy onnan hazaérkező párt- és kormánydelegáció repülőtéri vagy pályaudvari fogadásán is. A nagykövet beszélgetésein általában jelen volt a nagykövetség valamely alacsonyabb rangú diplomátája is, aki a tolmács szerepét töltötte be. (Előfordult olyan eset is, például Kádár János és Gromov 1958. október 25-i találkozásakor, hogy

³⁶ I. I. Orlik (red.): *Centralno-Vosztocsnaja Jevropa vo vtoroj polovinye XX. veka. Sztanovlenyje „realnogo szocializma” 1945–1956.* Nauka, Moszkva, 2000. 376.

³⁷ Idézi uo. 373.

Kádár munkatársa, a későbbi külügyminiszter-helyettes Erdélyi Károly tolmácsolt.³⁸⁾

A találkozások kezdeményezője kb. fele-fele arányban volt a szovjet nagykövet, illetve magyar partnere. A Kádár Jánossal folytatott beszélgetéseket általában a nagykövet kérte, a dokumentumok tanúsága szerint Kádár csupán 1964 folyamán mutatott nagyobb kezdeményezőkézséget, amikor rendszeresen tájékoztatást kért az SZKP KB és a szovjet államhatalmi szervek fontosabb döntéseiről. Amikor a nagykövet szorgalmazta a találkozót, feljegyzésében általában a „Központtól” (a szovjet külügyminisztériumtól), illetve az SZKP KB-tól kapott utasításra hivatkozott. Ilyenkor vagy a magyar fél korábbi megkeresésére adott válasz közléséről, levél átadásáról, vagy szovjet külpolitikai lépés, illetve elképzelés ismertetéséről volt szó. A szovjet diplomaták rendszeres tájékoztatást adtak többek között Hruscsov külföldi partnereivel folytatott beszélgetéseiről, levelezéséről, külföldi tárgyalásairól is. Az esetek túlnyomó többségében a magyar fél által kezdeményezett találkozónak is hasonló funkciójuk volt: a nagykövetet levél vagy üzenet továbbítására kérték fel, s általában csak ennek kapcsán került sor a magyar belpolitikai, illetve gazdasági helyzet ismertetésére, külpolitikai vonatkozású kérdések felvetésére. Kevesebb volt az olyan magyar részről kezdeményezett beszélgetés, amelynek kizárólagos célja a tájékoztatás volt. Elvértve ugyan, de továbbra is előfordultak olyan esetek, amikor a magyar beszélgetőpartnerek politikustársaik ellen intrikáltak. (Ez leginkább a külügyi vezetésre volt jellemző: 1957 elején Szarka Károly miniszterhelyettes tett a nagykövetnek bíráló megjegyzéseket Horváth Imre külügyminiszter 1956 októberében tanúsított „ingadozó és határozatlan” magatartására,³⁹ 1960 februárjában pedig „szigorúan bizalmas formában” Sík Endre külügyminiszter panaszkodott a nagykövetnek helyettese, Péter János – véleménye szerint – inkorrekt viselkedésére.⁴⁰ A pártapparátusban Kiss Károly számított a fő „árulkodónak”).

A szovjet nagykövetek a feljegyzésekben többnyire csupán az elhangzottak rögzítésére törekedtek, megjegyzést vagy javaslatot alig tettek. Ez alól talán csak Stikov kivétel, aki viszont több esetben nemcsak kommentárt fűzött a beszélgetőtársa által elmondottakhoz, de az is előfordult, hogy egyenesen cáfolta az elhangzottakat. Az 1959. augusztus 2-i találkozásukkor – Stikov szavai szerint „meleg, baráti beszélgetés” során – Kádár említést tett a Vlagyimir Szemicsasztnij, az SZKP KB Pártszervezetek Osztálya vezetője vezetésével Magyarországon járt szovjet pártmunkásküldöttség jelentésében megfogalmazott bírálatokról. A szovjet pártdelegáció tagjai állítólag azt kifogásolták, hogy Magyarországon túl gyakran hasonlítják össze a szocializmust a kapitalizmussal. Stikov a beszélgetéshez fűzött megjegyzésében viszont tagadta, hogy ilyen állítás elhangzott. A delegáció tagjai nem hivatalos formában csupán arról be-

³⁸ RGANI f. 5. op. 49. gy. 102.

³⁹ AVP RF f. 077. op. 38. papka 192. gy. 5.

⁴⁰ AVP RF f. 077. op. 42. papka 212. gy. 5.

széltek, hogy a magyarok munkájuk során túl gyakran emlegetik az 1956-os eseményeket, s azáltal, hogy azt hangsúlyozzák, mennyivel jobb most, mint 1956 előtt volt, szinte dicsérik az akkori eseményeket.⁴¹ Nem sokkal később, 1959. augusztus 15-i találkozásuk alkalmával a mezőgazdaság szövetkezeti-sítését érintve azt tudakolta a nagykövet, hogy ezzel, valamint a pártkongresszus előkészítésével összefüggésben nem tapasztalható-e az „ellenséges elemek” aktivizálódása. Bár Kádár határozott nemmel felelt, Stikov ennek ellenére azt jelentette: „Adataink vannak arra vonatkozóan, hogy az ellenséges elemek tevékenységének élénkülése tapasztalható, különösen vidéken, a mezőgazdaság kollektivizálása ellen.”⁴²

Az 1957-ből származó rendelkezésünkre álló nagyköveti feljegyzések többsége a magyar párt- és kormánydelegáció szovjetunióbeli látogatása előtt keletkezett. A találkozók során a nagykövet partnerei (Kádár János, Marosán György, Apró Antal, Münnich Ferenc) a belpolitikai helyzet fokozatos konszolidálódásáról, valamint a párt- és állami vezetés teljes egységéről beszéltek. A legfontosabb feladatnak valamennyien a termelés helyreállítását tekintették; a gazdasági helyzettel legrészletesebben Apró Antal foglalkozott.⁴³ Münnich Ferenc szerint a kormányban és a pártban teljes az egység, mindannyian támogatják Kádárt, ami biztosíték arra, hogy az ellenforradalom okozta nehézségeken úrrá tudnak lenni.⁴⁴ Ezt az optimizmust azonban nem osztotta mindenki. Az egykori élelmiszeripari miniszter, Altomáré Iván 1957. január első napjaiban másféle helyzetértékelést adott Andropovnak. Szerinte kívülről ugyan valóban úgy tűnhet, hogy az élet gyorsan normalizálódik az országban, a valóságban azonban a kormány és az MSZMP a hatalom megszilárdításához szükséges intézkedéseket lassan hajtja végre, a rendőrségi és állambiztonsági szervek nem folytatnak eredményes küzdelmet az „ellenforradalmi elemek” ellen, és ahelyett, hogy „elítélték volna a nagyobb ellenforradalmárok csoportját, akiket le kellett volna löni [...] megelégednek a másodrangú személyek elleni bírósági perek lefolytatásával”.⁴⁵ Szerinte ez a helyzet azért is veszélyes, mert a vezetésben nincs meg a kellő egység: „Egyfelől van a Kádár elvtárs vezette csoport, másfelől azoknak az elvtársaknak a csoportja, akik részt vettek a spanyolországi eseményekben, s amelyet Münnich elvtárs vezet. Amíg az első csoport a szocialista tábor országainak álláspontján áll, a másik csoport gya-

⁴¹ AVP RF f. 077. op. 40. papka 204. gy. 4. A pártmunkásküldöttség kritikai észrevételei mély nyomokat hagytak Kádárban, hiszen még néhány hónappal később, 1959. október 12-i találkozásuk alkalmával is (Stikov megjegyzése szerint már harmadszor) utalt a delegációnak arra a megjegyzésére, hogy a magyarok az agitációs munkában sok figyelmet szentelnek a kapitalizmus és a szocializmus összehasonlításának. Kádár a nagykövetnek hosszan magyarázta, hogy miért van szükség erre az összehasonlításra. *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban*. 166. és 188.

⁴² Uo. 176.

⁴³ Uo. 72–73.

⁴⁴ Uo. 88.

⁴⁵ Uo. 59–60.

korlati tevékenységében a jugoszláv orientációt támogatja.”⁴⁶ Altomáré Iván a nagykövettel történt találkozásokor már semmilyen funkciót nem viselt, Andropovot mondhatni „magánemberként” kereste fel. A pártban lévő jugoszláv orientációjú csoportról általa elmondottak, valamint az, hogy a „spanyolok” szervezeten juttatják funkcióba a saját embereiket, bekerült viszont abba a „háttéranyagba”, amelyet a szovjet külügyminisztérium információs bizottságának elnökhelyettese 1957. március 12-én a magyar párt- és kormánydelegáció közelgő látogatásával összefüggésben készített Mihail Szuszlovnak.

A dokumentum készítője elismerte, hogy a belpolitikai helyzet fokozatosan javul, és a magyarok jelentős eredményeket értek el az élet normalizálása területén. Véleménye szerint azonban aggodalomra adott okot a párttagság összetételének alakulása, a becsületes kommunisták „rákosistaként” és „sztálinistaként” való megbélyegzése, a vezetés körében is tapasztalható jugoszlávbarát hangulat és az 1956. októberi események értékelésében előforduló véleménykülönbségek. A feljegyzés hosszan foglalkozott a nacionalista és szovjetellenes tendenciák terjedésével is.⁴⁷

A feljegyzésben felvetett problémák közül a káderekérdések megoldása az év folyamán többször előkerült a különböző diplomáciai iratokban. A nagykövetségről a külügyminisztériumba érkező jelentések, valamint a Moszkvába utazó diplomaták elmondása alapján a külügyi vezetésben az a benyomás alakult ki, hogy komoly gondok vannak a káderek kiválasztásánál: olyan személyek kerülnek vezető posztokra, akik „kompromittálták magukat az októberi események alatt”, míg a becsületes kommunistákat eltávolítják pozíciójukból. Ezért 1957. április 20-án Zamcsevszkij, a külügyminisztérium V. Európai Osztályának vezetője arra utasította a nagykövetet, hogy alaposabban tanulmányozza az MSZMP káderpolitikáját, tegyen javaslatot, és tájékoztassa a külügyminisztériumot.⁴⁸

Visszatértek a kádermunka hiányosságaira a magyar belpolitikai helyzetről készített 1957. november 12-i összefoglalóban is. A nagykövetség véleménye szerint e kérdésnek még mindig nem szenteltek kellő figyelmet a pártban, nem vizsgálták meg a különböző funkciókba javasolt személyeket, sok gyenge, politikailag kétes egyént jelöltek a párt- és állami apparátusba. A feljegyzés szerint a pártaktíva körében az is elégedetlenséget váltott ki, hogy túl sok zsidó került vezető posztra, például állításuk szerint az MSZMP KB osztályvezetői között hat zsidó volt.⁴⁹

Az 1957-es diplomáciai iratok visszatérő témája a magyar gazdasági helyzet is. Apró Antal Jurij Andropovval folytatott 1957. január 10-i beszélgetésén utalt Kádár elképzelésére, hogy egy széles körű, a KGST-tagállamok és Kína részvételével megtartandó gazdasági konferencián meg kellene vitatni Ma-

⁴⁶ Uo. 60.

⁴⁷ RGANI f. 5. op. 28. gy. 479.

⁴⁸ AVP RF f. 077. op. 38. papka 195. gy. 35.

⁴⁹ Uo.

gyarország gazdasági helyzetét, és vázolta, milyen segítséget várnak a szocialista országoktól. Apró elmondta, hogy a magyar ipar struktúrájának átalakításáról szó sem lehet, mert a legfontosabb feladat a válságból való kilábalás, s ezért a „politikai bonyodalmak” elkerülése végett biztosítani kell a munkások foglalkoztatottságát, a magyar üzemek ellátását megrendelésekkel.⁵⁰ A magyar vezetés tisztában volt a gazdasági nehézségekkel és a struktúraváltás szükségességével, de politikai megfontolásból nem mert radikális lépéseket tenni. Apró Antal egy hónappal később, február 9-én is arról beszélt, hogy a gazdaság „a régi vágányon” fog fejlődni, ami ugyan lehetővé teszi a munkanélküliség elkerülését, de növeli a szakadékot a készterméket gyártó ipar és annak nyersanyagbázisa között. A magyar kormány nagymértékben számított a szovjet támogatásra, sőt politikai szempontból azt is kívánatosnak tartották volna, hogy közösen építsenek valamilyen objektumot Budapesten, amely a magyar lakosság előtt demonstrálhatta volna a szovjet segítséget.⁵¹

Azt a már idézett 1957. november 12-i feljegyzés is elismerte, hogy a gazdaságirányításban bonyolult feladatok várnak a magyar vezetésre, eredményes megoldásuk nagy politikai jelentőséggel bír, „életfontosságú” a népi demokratikus rendszer megerősítése érdekében. Ugyanakkor a szovjet külügyi vezetésben az a vélemény alakult ki, hogy a magyarok „még mindig az élősdí hajlam foglyai, ami összeegyeztethetetlen a szocialista országok internacionalista kötelezettségeivel, [ezért] a magyaroknak felül kell vizsgálniuk a népgazdaság fejlesztésére irányuló politikájukat a belső erőforrások nagyobb mobilizálása irányában”.⁵² A dokumentum szerint a magyarok lebecsülték saját lehetőségeiket, amit az 1957-es terv túl alacsonyra tervezett mutatói is jeleztek. A szocialista országok és a Szovjetunió jelentős segítséget nyújtottak Magyarországnak, és a jövőben is segíteni fognak a gazdasági nehézségek leküzdésében, hiszen az „a testvéri kapcsolatok természetes következménye”. Ugyanakkor kifogásolták, hogy a magyarok úgy akarnak úrrá lenni a nehézségeken, hogy újabb valuta- és áruhitelt igényelnek a Szovjetuniótól és a többi államtól. A feljegyzés azt is a negatívumok közé sorolta, hogy a hároméves tervben az ország lehetőségeit meghaladó mértékben akarták emelni az életszínvonalat és a parasztság reáljövedelmét.

A szovjet nagykövetség a magyar belpolitikai helyzetről 1957 novemberében készített elemzésében a súlyos hibák és nehézségek közé sorolta a mezőgazdaság szövetkezetesítésé során kialakult helyzetet. A dokumentum elismeréssel állapította meg, hogy a párt erőfeszítéseinek köszönhetően az év első negyedében gyorsan megkezdődött a szövetkezeti szektor helyreállítása, a folyamat azonban később csaknem leállt. Ennek a feljegyzés készítői szerint az volt az oka, hogy a feltételek kedvezőek voltak az egyéni gazdaságok fejlesztésére, s mivel ezek magasabb életszínvonalat biztosítottak a parasz-

⁵⁰ *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban.* 63.

⁵¹ Uo. 72–73.

⁵² AVP RF f. 077. op. 38. papka 195. gy. 35.

tok számára, nem törekedtek belépni a termelőszövetkezetbe. A nagykövetség szerint a párt kevés figyelmet fordított arra, hogy a kollektív utat választó parasztoknak is magas bevételeket és jobb életet biztosítson. A dokumentum készítői arra a következtetésre jutottak, hogy a magyaroknak komoly figyelmet kell fordítaniuk ezeknek a hiányosságoknak és „nem normális jelenségeknek” a felszámolására, mert ettől függ a gazdaság és a belpolitikai helyzet teljes normalizálása.⁵³

A mezőgazdaság átszervezése az 1958. decemberi KB-ülést követően került a párt tevékenységének középpontjába, a szocialista átalakítással összefüggő kérdések 1959-től váltak dominánssá a beszélgetésekről készített feljegyzésekben; alig volt olyan alkalom, amikor a nagykövet valamelyik beszélgetőpartnere szóba ne hozta volna ezt a témát. Kádár János a nagykövettel folytatott 1958. október 25-i beszélgetése alkalmával tett említést arról, hogy a KB soron következő ülésén a mezőgazdaság helyzetének megvitatását tervezik, mert az „a párt egész politikájának legfontosabb kérdése”,⁵⁴ amelynek napirendre tűzését elkerülhetetlenné tették az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztálya és a Földművelésügyi Minisztérium közötti belső viták. A véleménykülönbségekről a nagykövetség is tudott, hiszen a PB-ben erről tartott meg lehetőségen éles vitáról Kiss Károly 1958. szeptember 24-én részletesen tájékoztatta Gromovot, azt sem titkolva, hogy Fehér Lajos nézeteivel szemben ő személy szerint Dögei álláspontjával szimpatizált.⁵⁵ Fehér Lajos és munkatársai a mezőgazdaság szövetkezeti átalakítását úgy akarták végrehajtani, hogy közben ne csökkenjen a mezőgazdaság össztermelése, ezért nagyobb szerepet szántak a szövetkezetek alacsonyabb formáinak, és erőteljesen hangsúlyozták az önkéntesség elve szigorú betartásának szükségességét. A Dögei Imre vezette Földművelésügyi Minisztérium ezzel szemben azt a véleményt képviselte, hogy a parasztságot csak gazdasági eszközökkel (adóemeléssel stb.) lehet a termelőszövetkezetekbe kényszeríteni. (Ezt a véleményt Kádár a nagykövetnek úgy interpretálta, hogy „Dögeinél sok balos elhajlás jelentkezik”.) Kádár ebben a vitában egyensúlyozó szerepet vállalt, s Dobi Istvánnal értett egyet, aki a Politikai Bizottság 1958. szeptemberi vitájában mindkét irányzat képviselőjét kritikával illette.

Gromov nagykövet 1959. február végén az MSZMP KB Párt- és Tömegszervezetek Osztályának vezetőjét, Sándor Józsefet kereste fel abból a célból, hogy a szövetkezeti mozgalom egyes kérdéseiről információkat szerezzen. Sándor hosszan és optimistán ecsetelte a mezőgazdaság szövetkezeti átalakításában addig elért eredményeket, a nagykövetet azonban elsősorban az érdekelte, milyen módon zajlik a szövetkezetesítés folyamata, nem fordulnak-e elő törvénytértések, nyomásgyakorlás, fenyegetések.⁵⁶

⁵³ Uo.

⁵⁴ *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban.* 122.

⁵⁵ Uo. 119–120.

⁵⁶ Uo. 132–137.

A mezőgazdasági tulajdonviszonyok átalakításában elért sikerek méltatása mellett a nagykövet partnerei a nehézségeket sem titkolták. Kiss Károly néhány hónappal később, 1959. július 22-én már az úgynevezett „őszi” szövetkezetekkel kapcsolatos nehézségekről is beszélt. A szövetkezetesítési kampány elsősorban ősszel folyt, tavasszal, a mezőgazdasági munkák megindulásakor felfüggesztették. Kiss szerint gyakran előfordult, hogy a belépési nyilatkozatot ősszel aláíró parasztok később visszavonták szándéknyilatkozatukat, ezért a pártmunka fejlesztése itt elsődleges fontosságúvá vált.⁵⁷ Az ügyben legelősebben talán Dobi István fogalmazott, aki 1960 márciusában az újonnan létrejött és a régi szövetkezetek szervezeti-gazdasági megerősítését és az állattenyésztéssel kapcsolatos problémák megoldását tekintette a legégetőbb feladatnak.⁵⁸

1960 elején több alkalommal is a mezőgazdaság kollektivizálásával összefüggésben került szóba Dögei Imre ügye. Kiss Károly 1960. február 17-én arra kérte Stikovot, tájékoztassa az SZKP KB-t a párt Dögei-ügyben hozott határozatáról. Dögei Imrét a Kádár által emlegetett „balos elhajlásai” miatt leváltották földművelésügyi miniszteri posztjáról, de KB-tagsága megtartásával Magyarország kínai nagykövetének jelölték. Dögei azonban ahelyett, hogy belenyugodott volna a döntésbe, felkereste Dobi Istvánt, aki előtt éles hangon bírálta a párt vezetését és a KB politikáját, és állítólag frakciós csoportosulást szervezett maga köré, amiért 1960 februárjában kizárták a KB-ból. Az eset azért vált különösen kellemetlenné, mert a kínai vezetést időközben már értesítették a Dögei nagyköveti kinevezésével kapcsolatos elképzelésekről.⁵⁹

Az ügy azért is említésre méltó, mert a rendelkezésünkre álló iratok szerint ez volt az egyetlen káderügy, amely a szovjet diplomaták és magyar partnereik között ilyen részletesen szóba került. Kádár János tartózkodott attól, hogy a párt belső ügyeibe túlságosan beavassa a szovjet nagyköveteket, ebben az esetben azonban – még a KB döntésének megszületése előtt – részletesen beszámolt, igaz, nem a nagykövetnek, hanem az SZKP KB Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya egyik munkatársának. Ivanov 1960. február első napjaiban az MSZMP szovjetunióbeli útjáról visszatérő delegációját kísérte a magyar-szovjet határig. Kádár János a vonatút alatt önszántából, tőle szokatlan részletességgel számolt be a „Dögei-problémával” összefüggő káderkérdésekről, s rávilágított arra is, miért vették újra elő a volt földművelésügyi miniszter ügyét. Kádár nem sokkal moszkvai utazása előtt szerzett tudomást arról, hogy Dögei goromba hangnemben nyilatkozott Dobi Istvánnak a magyar vezetésről, azt mondta, hogy „Magyarországon a hatalom a cionisták és revizionisták csoportjának kezében” van, és kijelentette: Dobi csupán „eszköz” ennek a csoportnak a kezében.⁶⁰

⁵⁷ Uo. 155–156.

⁵⁸ AVP RF f. 077. op. 42. papka 212. gy. 5. Feljegyzés Stikov és Dobi István 1960. március 24-i beszélgetéséről.

⁵⁹ *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban*, 215–216.

⁶⁰ RGANI f. 5. op. 49. gy. 298.

Ami Kádár és az SZKP KB referense közötti beszélgetésben még figyelemre méltó, hogy Kádár Apró Antallal és Kiss Károllyal szemben is kifogásokat fogalmazott meg. A „probléma” szerinte az volt velük, hogy mint a korábbi vezetés tagjai „bizonyos félénkséget mutatnak, és nem objektívak, amikor a volt vezetőkkel vagy azokkal a személyekkel kapcsolatos kérdéseket kell eldönteni, akik még most is hajlamosak a baloldali elhajlásra és a szektásságra”. Apró Antal „bűnéül” rótt fel, hogy az MSZMP KB 1958. decemberi ülésén Dögei védelmében lépett fel, kijelentve, hogy utóbbi tisztességes ember, és jót akart. Kiss Károly vétke Kádár szerint az volt, hogy „hosszú ideig igyekezett mentetetni az MDP KV korábbi titkárát, Kovács Istvánt, habár az igyekezett őt a jelenlegi Politikai Bizottság ellen hangolni”. Velük szemben ellenpéldaként hozta fel Fehér Lajos esetét, akit korábban „jobboldali elhajlásért” marasztaltak el, de önkritikát gyakorolt, s mióta meggyőzték – Kádár szavai szerint –, a mezőgazdaság szövetkezetesítésének élharcosa lett. Az MSZMP első titkára valószínűleg szándékosan hozta szóba az említettek ügyét, indítékai azonban egyelőre ismeretlenek. Apró Antal pozíciója érintetlen maradt, Kiss Károlyt csak 1962 augusztusában vonták felelősségre.

A mezőgazdaság szövetkezetesítésével kapcsolatos kérdések kivételével a belpolitikai helyzet a rendelkezésünkre álló dokumentumok szerint a következő években nem játszott meghatározó szerepet a nagykövet és magyar partnerei beszélgetéseiben. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy szóba sem kerültek a belpolitikával összefüggő kérdések. A magyarok továbbra is beszámoltak például egy-egy PB-ülés lefolyásáról, a KB üléseinek előkészítéséről, a pártkongresszussal kapcsolatos előkészítő munkákról. Ilyen alkalmakkor mind Kádár, mind az állami és pártvezetés más tagjai a magyarországi helyzet stabilitását hangsúlyozták. Münnich Ferenc Stikovval folytatott 1959. augusztus 7-i beszélgetése alkalmával az 1956 októberét követő időszakot felidézve kijelentette: „mindent megteszünk, hogy igazoljuk a bizalmat, és az ország jelenlegi helyzete azt mutatja, hogy igazoltuk ezt a nagy bizalmat”.⁶¹

A kapcsolatok megváltozott jellegét mutatta, hogy ezeknek a beszélgetéseknek már pusztán az informálás volt a funkciója. A magyar vezetés nem vagy csak nagyon kivételes esetben kért az SZKP KB-tól véleményt vagy tanácsot. Igaz, a szovjet vezetés is „önkorlátozó” volt ezen a téren. Erre a tényre Kádár János is utalt Stikovval folytatott 1960. március 5-i találkozása alkalmával. „Az utóbbi években a szovjet elvtársak a beszélgetések alatt kitérnek az elől, hogy párt- és állami vonalon valamiféle tanácsokat adjanak. Időnként a szovjet elvtársakkal folytatott beszélgetéskor megkérdezed, hogy lehetne jobban megoldani ezt a kérdést. Az adott esetben igyekeznek egyszerűen hallgatni, és ha másodszor is rákérdezel, akkor azt felelik: Maguk nyilván jobban ismerik az ottani helyzetet, döntsék el maguk ezeket a kérdéseket, ahogyan célszerűnek tartják.”⁶² Az elvvel Kádár egyébként a legmesszebbmenőkig egyetértett,

⁶¹ *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban.* 168.

⁶² Uo. 221.

szerinte ez az ügyek alaposabb és figyelmesebb előkészítését, gyakoribb és hosszadalmasabb tanácskozást, valamennyi részletkérdés körültekintő vizsgálatát és elemzését igényelte.

A magyar vezetés persze a kétoldalú kapcsolatok jellegének megváltozása ellenére – áttételesebb formában – továbbra is kapott javaslatokat és „tanácsokat” a szovjet vezetéstől, de azokat a gyakorlatban nem feltétlenül valósította meg. Előfordult olyan eset is, amikor Kádár a szovjet diplomatáknak részletesen ki is fejtette, miért nem követhetik Magyarországon a szovjet példát. Erre az egyik alkalommal az 1959-ben Vlagyimir Szemicsasznij vezetésével Magyarországon tartózkodó pártmunkásküldöttség már említett jelentése kapcsán került sor. A Szemicsasznij-küldöttség a látogatásról készített összegzésében kritikai megjegyzést tett arra vonatkozóan, hogy az MSZMP agitációs munkájában túl nagy figyelmet szentelnek a szocializmus és a kapitalizmus összehasonlításának, túl sokat beszélnek a szocializmus előnyeiről a kapitalista rendszerrel szemben. Kádár ennek indokoltságát a következőkkel támasztotta alá: „ezt meg kell tennünk, mert népünk nem ismeri eléggé a szocializmusnak a kapitalizmussal szembeni előnyeit, nálunk még a párttagoknak is kell erről beszélni. Ez nem úgy van, mint önöknél; önöknél a népnek nem is kell erről beszélni, a maguk emberei jól tudják, ők már a kommunizmust építik.”⁶³

Kádár a továbbiakban a múlt hibáiról, a rossz tanácsok kritikátlan elfogadásából származó károkról beszélt, és nem minden célzatosság nélkül hozta fel az 1956. őszi kínai látogatásakor a kínai vezetőktől hallottakat: „Egyes elvtársak alaptalanul vádolják Sztálint, hogy az ő bűnei miatt következtek el hibákat, hogy ő tanácsolta nekik. Nekünk, kínaiaknak, Sztálin szintén sok tanácsot adott. Voltak hibás tanácsok is. [...] Meghallgattuk ezeket a tanácsokat, de úgy jártunk el, hogy tekintetbe vettük a helyzetünket és a feltételeinket. Akkor követtünk el hibákat, amikor éretlenek voltunk, amikor viszont megtanultunk dolgozni, az adott tanácsokhoz kritikusan viszonyultunk.”⁶⁴

Hasonló szellemben nyilatkozott a szovjet nagykövetség tanácsosával 1959. október 10-én folytatott beszélgetésekor is, amikor a Szovjetunióban meghirdetett hétéves terv célkitűzéseivel kapcsolatban kijelentette: „nem kell hajszálpontosan másolni a Szovjetuniót, mivel a Szovjetunió és Magyarország gazdasága nem összehasonlítható.”⁶⁵ Másfél hónappal korábban Marosán György is arról beszélt a szovjet nagykövetnek, hogy a fejlődésnek a második ötéves terv téziseiben meghatározott üteme eltér a szovjet népgazdasági tervben megszabottól, s ezt azzal indokolta, hogy nem akarják megismételni a múltban elkövetett hibákat. Ezzel együtt bírálta a magyar tervezési munkát; mint említette: „ez az egyetlen terület, ahol a párt még nincs uralkodó hely-

⁶³ Uo. 188.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ AVP RF f. 077. op. 40. papka 207. gy. 26.

zetben. A tervezéssel foglalkozó szerveknél még nem lelkiismeretes elemek ülnek, akik akadályozzák a párt irányvonalának életbeléptetését.”⁶⁶

Az Országos Tervhivatal munkájával Kádár János is elégedetlen volt, legalábbis ezzel indokolta Malahovnak, a szovjet nagykövetség gazdasági együttműködés kérdéseivel foglalkozó tanácsosának, miért szeretne vele behatóan beszélgetni a magyar gazdaság állapotáról. Az 1959. október 10-i beszélgetés az első titkár kezdeményezésére jött létre, és szerinte azért vált szükségessé, mert az MSZMP kongresszusa előtt tisztán akart látni bizonyos gazdasági kérdésekben. A találkozást azonban valószínűleg nem csupán azért erőltette, mert elégedetlen volt a Kiss Árpád vezette Tervhivatal munkájával, s a szovjet kereskedelmi tanácsos volt az egyetlen személy, aki felvilágosítást adhatott volna a magyar gazdaság valós helyzetéről. Kádárt látszólag az nyugtalanította, hogy az 1956-os események óta végrehajtott gazdaságpolitikai intézkedések helyesek voltak-e, valójában azonban arra volt kíváncsi, hogy (különös tekintettel az MSZMP küszöbönálló kongresszusára) mit kezdjen Hruscsovnek azzal a kijelentésével, hogy a szocialista országoknak egyidejűleg kell eljutni a kommunizmushoz. A magyar vezetésben is voltak, akik ennek hatására jelentősen meg akarták emelni az új ötéves terv keretszámait, Kádár azonban hangsúlyozta, hogy a többség amellet volt, „ne lelkesedjenek a gyors tempóért”. Malahov „szigorúan magánvéleményként” részletes elemzést adott a magyar gazdaság helyzetéről; Kádár az általa elmondottakat Fock Jenő, Apró Antal és Friss István tudomására hozta, s felkérte őket, hogy a beszélgetésben érintett kérdésekkel összefüggően készítsenek intézkedési tervet a PB-ülésre.⁶⁷ A beszélgetésnek – tudomásunk szerint – más következménye nem lett.

A gazdasági kérdések a továbbiakban két probléma kapcsán kerültek az érdeklődés középpontjába: 1959 folyamán a magyar–szovjet gazdasági együttműködésben mutatózó vitás kérdésekkel, 1960-tól a magyar gazdaságban mutatózó kedvezőtlen jelenségekkel összefüggésben. A magyar–szovjet gazdasági együttműködésben mutatózó problémákat 1959. február 17-én Csergő János kohó- és gépipari miniszter vetette fel Malahovnak. Csergő az 1957. december 18-án megkötött együttműködési megállapodásra hivatkozva több konkrét kérdés megoldásában kérte a szovjet fél segítségét (germánium előállítás, a dízelprogram végrehajtásához szükséges berendezések szállításának előbbre hozása), majd Apró Antal megbízásából arról tájékoztatta a gazdasági tanácsost, hogy a csepeli autógyár rekonstrukciójához nyugati cégektől szándékoznak hitelt felvenni, és megkérdezte Malahov ezzel kapcsolatos véleményét. Csergő a hitelfelvétel szükségességét azzal indokolta, hogy sem a Szovjetunió, sem a baráti országok (Csehszlovákia, NDK) nem teljesítették a magyar fél berendezések szállítására vonatkozó kérését.

A tanácsos tartózkodott a véleménynyilvánítástól, a kérdést szigorúan magyar belügynek tekintette, mindazonáltal a szovjet minisztertanács külkeres-

⁶⁶ *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban.* 181.

⁶⁷ AVP RF f. 077. op. 40. papka 207. gy. 26.

kedelmi bizottsága elnökének írt levelében a beszélgetés tartalmáról készített feljegyzés egyidejű elküldésével állást foglalt a kohó- és gépipari miniszter által felvetett kérdésekben. A germániumgyártásban történő segítségnyújtást elengedhetetlennek tartotta, mivel arra a szovjet fél kötelezettséget vállalt, és „nem lehet megengedni a magukra vállalt kötelezettségek nem teljesítését”. Hasonlóan vélekedett a dízelesítéshez szükséges berendezések előrehozott szállításáról is. A nyugati hitelfelvételt illetően azonban nem értett egyet a magyarokkal, s ezt Magyarország nagymértékű eladósodásával indokolta. Véleménye szerint a csepeli üzem rekonstrukciójának kérdését a KGST gépgyártási állandó bizottságában kellene megvitatni, mivel a tagországok képesek a rekonstrukcióhoz szükséges berendezések szállítására.⁶⁸

A gazdasági együttműködést terhelő problémák felvetése szovjet részről sem maradt el. Stikov 1959. november 23-án Fock Jenő KB-titkárt kereste fel, hogy felhívja a figyelmét az 1959-es árucseré-forgalmi megállapodás teljesítésében mutatkozó magyar lemaradásra. Az év hátralévő részében magyar részről 52,5 millió rubel értékű árut kellett volna leszállítani (szovjet részről még 8,71 milliónyt), aminek teljesítését nem látták biztosítottnak. Ebben az ügyben a szovjet kereskedelmi kirendeltség munkatársai már tárgyaltak a Külkereskedelmi Minisztériummal, de mivel a tapasztalatok azt mutatták, hogy a határidőket a magyar fél nem képes betartani, a nagykövet Fock Jenőt arra kérte: pártvonalon és az ipari minisztériumokon keresztül adják ki a szükséges utasításokat a szállítási terv teljesítésére.⁶⁹

1959-től egyre több konfliktus és nézeteltérés jelentkezett a kétoldalú gazdasági kapcsolatokban (például a rubel–forint árfolyamvita), ezek azonban a rendelkezésünkre álló diplomáciai iratokban nem jelentek meg. Egyetlen kivétel Fehér Lajos Gyenyiszov nagykövettel folytatott 1963. október eleji beszélgetése, ahol a magyar miniszterelnök-helyettes a Szovjetunióba szállított uránérc árának megállapítását illetően próbálta képviselni a magyar gazdasági érdekeket. Fehér ugyan állítólag szigorúan a magánvéleményét közölte a szovjet diplomatával, érvelésében azonban a magyar gazdasági szakemberek számításaira hivatkozott, akik szerint a magyar uránért a Szovjetunió által kínált ár nem fedezi az előállítás költségeit, és ebből komoly kára származik a magyar népgazdaságnak.⁷⁰

1960-tól a magyarok részéről egyre több szó esett a gazdasági nehézségekről. Míg Kiss Károly 1960. október 8-án „balos” kritikával illette a mezőgazdaság túlzott fejlesztését, a többek között a munka termelékenységénél nagyobb mértékben emelkedő fizetésekben is megmutatkozó „átgondolatlan” és „felelőtlen” gazdaságpolitikát,⁷¹ Fock Jenő a gazdasági nehézségeket az új technológiák bevezetése és a gépesítés elmaradásának, a kis szériában törté-

⁶⁸ AVP RF f. 077. op. 40. papka 207. gy. 24.

⁶⁹ *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban.* 199.

⁷⁰ Uo. 368–369.

⁷¹ Uo. 273.

nő gyártás magas költségeinek tudta be. A probléma megoldása azonban nem csupán a magyar fél elhatározásán múlt. Amint Fock Jenő is utalt rá, a szocialista országok ipari termelésének specializációja és a kooperáció 1958-tól a KGST-tanácskozások állandó napirendi pontja volt, lényegi előrelépés azonban a kérdés megoldásában nem történt.⁷² A KGST-ben az 1950-es évek második felétől lényeges változások mentek végbe, a nemzetközi specializáció és kooperáció alapján megkezdődött az áttérés a szilárdabb és hosszabb távú gazdasági kapcsolatokra, megnőtt a tervezgetés jelentősége. A tevékenységet azonban nagymértékben fékezte, hogy a döntések csak akkor léptek életbe, ha azt valamennyi tagország elfogadta.⁷³ Az 1960-as évektől fékező erőként jelentkezett Románia, amely – mivel nem volt érdekelt a KGST-n belüli munkamegosztásban – többnyire akadályozta a szervezet ilyen irányú tevékenységét. (A nagykövetekkel folytatott beszélgetésekben a Romániát illető magyar kritikai megjegyzések egy része is a románok KGST-vel kapcsolatban folytatott politikáját érintette.)

Az 1957–1964 közötti időszakban nem csupán a szovjet diplomatákkal folytatott beszélgetésekről készült, de a rendelkezésünkre álló egyéb diplomáciai iratokban is a külpolitikai vonatkozású kérdések domináltak. Ezt egyrészt Magyarország 1956 utáni nemzetközi helyzete, másrészt a Hruscsov által indított „békeoffenzíva” és a külpolitikai lépések egyeztetésének a szovjetek által kialakított gyakorlata magyarázza. A szovjet nagykövet Hruscsov minden fontosabb utazása, nyugati partnereivel történt üzenetváltása, külpolitikai kezdeményezése után felkereste és tájékoztatta a magyar első titkárt, aki megköszönte az információt, és általában méltatta Hruscsov lépését. Kádár 1960 tavaszán Stikovval folytatott beszélgetésében elismeréssel szólt az SZKP és mindenekelőtt Hruscsov gyakorlatáról, amelynek során rendszeres tájékoztatást adott a magyar pártnak a legfontosabb nemzetközi kérdésekről. „Az ilyen operatív és rendszeres tájékoztatás, amelyet a szovjet elvtársaktól kapunk, lehetővé teszi, hogy könnyen tájékozódjunk a nemzetközi kérdésekben, és következőképpen országunk nemzetközi kérdéseiben komoly hibák nélkül döntünk.”⁷⁴ Kádár pozitívan nyilatkozott a szovjet fél által kialakított tájékoztatási rendszerről 1963. december 20-án, Gyenyiszov szovjet nagykövettel folytatott beszélgetése során is. Ugyanakkor annak a véleményének adott hangot, hogy „ezeknek az információknak azonosaknak kell lenniük a szocialista országok valamennyi kommunista és munkáspártja számára, hogy ne alakulhasson ki olyan érzésük: az SZKP KB egyikőjüket nagyobb, a másikat kisebb mértékben tájékoztatja.”⁷⁵ Kádár ezzel a kijelentésével Gomulka „sérelmét” kívánta a szovjet vezetés tudomására hozni, aki magyarországi látogatása alkalmával

⁷² Uo. 279.

⁷³ *Centralno-Vosztocsnaja Jevropa vo vtoroj polovinye XX. veka.* 381.

⁷⁴ *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban.* 221.

⁷⁵ Uo. 390.

arról panaszkodott Kádárnak, hogy az SZKP KB-tól nem kap megfelelő információt fontos külpolitikai lépésekről.

A szovjet diplomatákkal folytatott megbeszélések alkalmával a magyar részről felvetett problémák között legtöbbször a „magyarkérdés” ENSZ-ben történő tárgyalása, illetve Magyarország és az egyes országok közötti vitás kérdések rendezésének ügye szerepelt napirenden, s ezekről a témákról készültek a szovjet külügyi elemzések is. 1957 tavaszán a szovjet ügyvivő az ENSZ különbizottságának készülő jelentése elleni fellépéshez, illetve a magyar álláspont támogatásához kért anyagokat a magyar diplomáciától (elsősorban Kéthly Anna, Kővágó József és Király Béla szereplésével kapcsolatosan).⁷⁶ Az ENSZ-közügyülés megnyitása előtt V. V. Asztafjev szovjet ügyvivő a magyarországi előkészületek iránt érdeklődött, és ismételten háttéranyagok átadását kérte. Alig két héttel később a magyar fél fordult a nagyköveten keresztül a szovjet vezetéshez, és igyekezett megismerni az SZKP KB véleményét az ENSZ különmegbízottja, Wan herceg beengedésére vonatkozóan.⁷⁷ A válasz néhány napon belül is meg is érkezett: a magyarkérdésben hozott határozat törvénytelen, s tekintettel arra, hogy Wan herceget e törvénytelen határozat alapján jelölték ki az ENSZ különmegbízottjának, a szovjet kormány véleménye szerint még magánszemélyként sem célszerű fogadni. Szerintük fogadása azt a látszatot keltené, hogy jogosnak ismerik el a magyarkérdés ENSZ-beli tárgyalását. Sebes István arra hívta fel beszélgetőpartnere figyelmét, hogy Andrej Gromiko és Horváth Imre beszélgetésekor nem zárták ki annak a lehetőségét, hogy végső esetben mint magánszemély meglátogathassa Magyarországot, Asztafjev azonban kitartott álláspontja mellett.⁷⁸

Az 1956-os forradalmat követő időszakban a magyar külpolitika kiemelt fontosságú feladata volt a „magyarkérdés” különböző nemzetközi fórumok napirendjéről történő levétele, a Kádár-kormánnyal szembeni diplomáciai bojkott megszüntetésének elérése. Magyarország diplomáciai elszigeteltsége önálló külpolitikai fellépést nem tett lehetővé, a magyar külpolitika az elemzések szerint lényegében a szovjet diplomáciai lépések támogatására korlátozódott.⁷⁹

A nemzetközi szervezeteknél és a nyugati országokban dolgozó magyar diplomaták szorosan együttműködtek a szovjet diplomatákkal,⁸⁰ magyar részről azonban szélesebb körű egyeztetéseket is szükségesnek tartottak volna

⁷⁶ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. IV-138/2. (9. d.)

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Asztafjev 1957. december 11-én azt kérte Szarka Károly külügyminiszter-helyettestől, hogy Bulgarián békefelhívásának publikálása után a magyar kormány a többi szocialista országgal együtt kormánynyilatkozatban vagy más formában fejtsse ki álláspontját, támogassa a szovjetek háborúellenes akcióját. Uo.

⁸⁰ A magyar Külügyminisztérium irataiból jól látszik, hogy 1957 őszén a magyar külügyi vezetők és a budapesti szovjet nagykövetség tanácsosa rendszeresen egyeztettek az ENSZ-határozattal kapcsolatos fellépésekben. MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok IV-138/2. (9. d.)

nem csupán ENSZ-ügyben, hanem az aktuális nemzetközi kérdésekben is. Sík Endre szerint a szocialista országok külügyminiszterei rendszeres konzultációját Kádár János vetette fel 1958-ban, aminek nyomán Sík Endre levelet írt Gromiko szovjet külügyminiszternek, választ azonban nem kapott.⁸¹ Ez a javaslat a későbbiekben konkrétabb formában is jelentkezett. Kádár János a magyar párt- és kormányküldöttség 1963-as moszkvai látogatása alkalmával javasolta szovjet partnereinek, hogy hozzák létre a Varsói Szerződés külügyminisztereinek tanácsát. Javaslatát azzal indokolta, hogy akkor nem állna elő olyan helyzet, hogy a szovjet kormány különböző nyilatkozatairól a többi kormány csak a sajtóból szerez tudomást, és csak három nap múlva közli, hogy egyetért. Kádár előzetes konzultációra gondolt, s bár az ötlet a szovjet fél számára is szimpatikus volt, kérték, hogy a javaslatot Kádár ne vesse fel, mert félreérthetik. „Ez olyan dolog, hogy amikor a szuverenitási betegség ütötte fel a fejét, erre rosszuk reagálnának.”⁸²

Az ENSZ-szel és a magyar üggyel kapcsolatos témák általában az ENSZ soron következő közgyűlésének előkészítésével összefüggésben kerültek előtérbe a külügyi vezetők és a szovjet diplomaták találkozási alkalmával. Péter János külügyminiszter-helyettes 1960. május 26-án az ENSZ közgyűlésére való felkészüléssel kapcsolatban a cselekvési program egyeztetése érdekében a szocialista országok képviselőinek konzultációs megbeszélését javasolta, s kérte a szovjet vezetés állásfoglalását.⁸³

A diplomatáknál merészebb ötlettel állt elő Fock Jenő 1959. augusztus 19-én. A Politikai Bizottság nem sokkal az esemény előtt tárgyalta a Hruscsov és Eisenhower küszöbönálló találkozási alkalmával kapcsolatos kérdéseket. Kádár az MSZMP KB titkárán és a szovjet nagyköveten keresztül teljes egyetértéséről és támogatásáról biztosította Hruscsovot a megbeszéléseken felvetendő témákat illetően, de előállt egy „szigorúan specifikus magyar kérdés” felvetésével. Fock Jenő azt kérte, hogy amennyiben az nem akadályozza fontosabb, elvi jelentőségű nemzetközi kérdések megtárgyalását, Hruscsov Eisenhowerrel való eszmecseréje alkalmával szóljon az amerikai vezető köröknek a magyar belügyekbe történő beavatkozásáról is. A KB-titkár ehhez különböző háttéranyagok eljuttatását ígérte. Ezzel párhuzamosan arról is tájékoztatta a szovjet diplomatát, hogy Magyarországnak szándékában áll felvetni a kapcsolatok normalizálásának kérdését az Egyesült Államokkal, s ennek első lépéseként az amerikai–szovjet csúcstalálkozó után javasolni fogják a két ország között a diplomáciai képviselők cseréjét. Amennyiben amerikai részről ezt a javaslatot elutasították volna, a magyar fél Fock szavai szerint kész lett volna elmenni a diplomáciai kapcsolatok megszakításáig is.⁸⁴

⁸¹ *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban.* 149–150.

⁸² MNL OL M-KS 288. f. 5/309. ö. e.

⁸³ *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban.* 257.

⁸⁴ Uo. 178.

A Fock Jenő által felvetett kérdéseket a szovjet külügyi vezetés szélesebb nemzetközi összefüggésekben vizsgálta, ezért a külügyminisztérium V. Európai Osztályának vezetője azon a véleményen volt, hogy az Eisenhowerrel folytatott megbeszélések során nem lenne célszerű kezdeményezni és megvitatásra betervezni „az USA beavatkozását Magyarország belügyeibe”. Abban az esetben, ha az amerikai fél a beszélgetések során érintette volna a „magyarkérdést”, határozott szembeszállást és azon tények felsorolását javasolta, amelyek leleplezték volna az amerikaiak durva beavatkozását Magyarország belügyeibe, s egyúttal az amerikai fél értésére kellett volna adni azt is, hogy politikájuk csak a Magyarország és az USA közötti diplomáciai kapcsolatok megszakadásához vezet.

A magyar–amerikai kapcsolatok normalizálását illetően egyetértettek a magyar törekvésekkel, mert úgy vélték, a kapcsolatok rendezése hatással lesz Magyarország nemzetközi tekintélyének megerősítésére, és végképpen leveszi majd az ENSZ napirendjéről a „magyarkérdést”.⁸⁵ Ebben pedig a szovjet külügyi vezetés kétszeresen is érdekelt volt. Amint azt egy 1960. áprilisi külügyi elemzés megállapította: az 1956-os magyar eseményeket a nyugati propaganda és diplomácia nem csupán a Magyarország ellen irányuló „felforgató célokra”, hanem sokkal szélesebb összefüggésben, a „hidegháború” fegyvereként is felhasználta „mint fontos érvet a nemzetközi kommunista mozgalom, az egész szocialista tábor és a békeszerető szovjet külpolitika ellen”.⁸⁶ Szerintük a „magyarkérdés” napirendre tűzése az ENSZ-ben és más nemzetközi szervezetekben az amerikaiak számára ürügyül szolgált a kommunista mozgalom és a szovjet külpolitika lejáratásához a kapitalista országok közvéleménye szemében, kétségbe vonhatóvá tette békétörekvéseik őszinteségét, ráadásul néhány esetben Hruscsovnak személy szerint is kellemetlen pillanatokat okozott. Az Egyesült Államokban tett látogatása alkalmával „provokációs kérdéseket” tettek fel neki, párizsi utazásakor pedig a francia sajtó állandóan a magyar ellenforradalomra, „Déry ügyére” emlékeztette, látogatását az 1956-os magyar eseményekről szóló bekiabálásokkal zavarták meg, a párizsi házak falára pedig a „Budapest” szót festették.⁸⁷ Éppen ezért a Kreml ösztönzött és támogatott minden olyan magyar lépést és kezdeményezést, amely – a szovjet külpolitikai érdekek és presztízs sérelme nélkül – a „magyarkérdés” végleges rendezéséhez vezethetett. Így például az ENSZ különmegbízottjának beengedését illetően rugalmasabb hozzáállásra biztatta a magyarokat. Egy 1959 végén született külügyi elemzés elismerte, hogy a Sir Leslie Munro látogatásával kapcsolatos magyar álláspont „világos és szilárd”, de alapot ad annak az ellenséges híresztelésnek a terjesztésére, hogy „Magyarország nem akar együttműködni az ENSZ-szel”. A szovjet elemzők szerint hasznos lett volna az ügy megoldására olyan formát találni, amely megszüntette volna az

⁸⁵ AVP RF f. 077. op. 40. papka 208. gy. 30.

⁸⁶ AVP RF f. 077. op. 42. papka 216. gy. 32.

⁸⁷ Uo.

ellenséges propaganda érvelésének alapját, de nem okozott volna károkat Magyarország szuverenitásának és jogainak. Éppen ezért azt javasolták, hogy a magyarok engedélyezzék, hogy Munro magánszemélyként látogatást tehessen az országban.⁸⁸

A „magyarkérdés” állandó napirenden tartása azért is kedvezőtlenül érintette a szovjet diplomáciát, mert amíg Magyarország minden erőfeszítését ennek az ügynek a rendezésére koncentrált, nem volt képes a szovjet kezdeményezéseket támogató önálló külpolitikai lépésekre. Azt valamennyi szovjet elemzés elismerte, hogy a magyar diplomácia mindig fő feladatának tekintette a szoros együttműködést a Szovjetunióval és a szocialista országokkal, mindig támogatta, és széles körben ismertette a Szovjetunió kezdeményező lépéseit a fontos nemzetközi kérdésekben, de hiányolták az aktívabb támogatást és az önálló magyar fellépést. Az 1959-es összegzés elismerte, hogy a magyar külpolitikának az 1956 ősze óta elért sikerek ellenére még mindig nehéz a helyzete, de a dokumentum szerzője szerint a magyarok túlértékelik nehézségeiket, és a Magyarország elleni támadásoktól tartva azokat a lépéseket sem teszik meg, amelyeket meg kellene és meg lehetne tenni.⁸⁹ Az 1961. június 22-i keltezésű dokumentum készítői úgy vélték, hogy Magyarország addigra már leküzdötte az 1956. októberi események negatív következményeit, és eljött az aktívabb külpolitikai lépések ideje. Az elemzők a magyar külügyi vezetést megrótták azért, mert kormányszinten nem kezdeményeztek önállóan, aktivitásuk még mindig elmaradt számos szocialista országtól, és a többieknél később nyilvánítják ki támogatási szándékukat. Szerintük mindez annak volt köszönhető, hogy a magyar vezetők lebecsülték a Külügyminisztérium szerepét (ahol pedig szerintük „jó káderek” vannak, akik jelentősebb feladatokat is el tudnának végezni), és hogy a külügyekkel foglalkozó szervek nem egyeztették lépéseiket a minisztériummal. A dokumentum készítői több javaslatot is tettek a helyzet javítására, ezek között szerepelt a magyarok által korábban már többször kezdeményezett, miniszterhelyettesi szinten megvalósuló rendszeres konzultáció és véleménycsere.⁹⁰

A szovjet külügyi elemzők azon a véleményen voltak, hogy a magyar–amerikai kapcsolatok normalizálása nemcsak Magyarország nemzetközi helyzetének megerősítését, valamint a belpolitikai helyzet stabilizálását segíti elő, de megfelel a szocialista tábor érdekeinek is, mert csökkenti a nemzetközi feszültséget. A magyar–amerikai közeledés azonban aggodalmat is okozott számukra. Egy 1961. július közepén készült feljegyzés szerint a budapesti nyugati missziók tevékenységében bizonyos jelek a Magyarországhoz való viszony megváltozásáról tanúskodtak, a nyugati diplomaták a kétoldalú kapcsolatokat nemcsak normalizálni, hanem továbbfejleszteni akarták, s elkezdték a fokozatos közeledést Magyarországhoz. Ezt viszont a szovjet diplomaták a szo-

⁸⁸ AVP RF f. 077. op. 40. papka 208. gy. 30.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ AVP RF f. 077. op. 43. papka 220. gy. 34.

cialista tábor országai egységének megbontására irányuló politika egyik eszközének tekintették. Ezért szükségesnek ítélték az Egyesült Államok és más nyugati államok diplomáciai tevékenységének további figyelemmel kísérését, hogy ezeknek az országoknak a közeledése „ne menjen túl bizonyos határon, amelyek átlépése Magyarországot függő helyzetbe hozhatja a kapitalista országoktól”.⁹¹

A „magyarkérdés” nem csupán Magyarország nemzetközi mozgásterét korlátozta, de az 1956-os események következtében a legtöbb nyugati országgal megromlott a viszonya. A kétoldalú kapcsolat rendezése során a magyar–amerikai mellett elsősorban a magyar–osztrák viszony normalizálása került szóba a nagykövet és magyar partnereinek találkozóin.⁹² A magyarok ebben az esetben sem csupán a magyar–osztrák kapcsolatok alakulásának aktuális történéseiről számoltak be a szovjet diplomatának, de előzetesen kikérték a moszkvai külügy véleményét tervezett lépéseikről is. A szovjet külpolitika irányítói készen mutatkoztak a magyar törekvések támogatására, s ilyen értelmű utasítást küldtek a bécsi szovjet nagykövetnek is.⁹³

Nagyobb problémát jelentett a Magyarország és az egyes szocialista országok között megromlott viszony helyreállítása, a szocialista tábor egységének „kifelé” történő demonstrálása. A szovjet–jugoszláv viszony ugyan 1955-től javulásnak indult, az 1956. októberi magyar eseményekkel összefüggésben azonban újra megromlott Magyarország és a többi szocialista állam Jugoszláviával való viszonya. A magyar–lengyel (és részben a szovjet–lengyel) kapcsolatokat a lengyelek magyar eseményekről adott, a magyar hivatalos vonaltól eltérő értékelése rontotta, Romániával pedig gyakorlatilag 1954 végétől rossz volt Magyarország viszonya. Ráadásul az 1960-as évek elején a nemzetközi kommunista mozgalomban a szakadásig mélyülő válság jelei mutatkoztak. A szovjet–kínai viszályt kihasználva Albánia és Románia önállósult, az utóbbi különvéleményével szinte megbénította a KGST és a Varsói Szerződés szervezetének munkáját, amire a szakosodásban és kooperációban jobban érdekelt magyarok állandóan panaszkodtak a szovjet diplomatáknak. Magyarország a kommunista mozgalmon belüli vitákat Romániával ellentétben nem a nagyobb függetlenség megszerzésére, hanem szövetségi hűsége demonstratív kinyilvánítására használta fel. A magyar politikusok rendszeresen figyelemmel kísérték a szovjet–kínai viszonyt, tájékoztatást kértek annak alakulásáról, és „kölcsonösségi alapon” ugyancsak tájékoztatták a szovjet diplomatákat a budapesti albán és kínai diplomaták tevékenységéről, a Kínai Kommunista Párttól kapott anyagokról és az MSZMP-nek az SZKP és Kínai Kommunista Párt közötti vitáját érintő állásfoglalásairól.

⁹¹ AVP RF f. 077. op. 43. papka 220. gy. 35.

⁹² Az 1956 utáni magyar–osztrák viszony alakulásáról részletesebben lásd Gecsényi Lajos bevezetőjét: Gecsényi Lajos (szerk.): *Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez*. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2000. 11–28.

⁹³ AVP RF f. 077. op. 42. papka 216. gy. 32.

A szocialista országokkal való kapcsolatok közül a magyar–román viszonyt terhelte a legtöbb megoldatlan kérdés. A szovjet diplomácia 1954 őszétől élénk figyelemmel kísérte a kapcsolatok alakulását. Jurij Andropov nagykövet már 1955 tavaszán ígéretet tett arra, hogy a két ország közötti viszony alakulásáról folyamatosan jelent a szovjet külügyi vezetésnek. 1956 kora őszen több elemzés is készült, amelyek Andropov jelentéseire hivatkozva erőteljesen elmarasztalták a magyar vezetést.⁹⁴ A román magatartás bírálata a nagykövet és a magyar vezetés közötti beszélgetésekben csak 1959-től vált állandóan visszatérő témává, de Apró Antal 1957. júniusi, Gromovval való találkozásakor a KGST tevékenységével összefüggésben már kritikával illette Romániát, amiért fölösleges földgázkészletével nem sietett Magyarország segítségére.⁹⁵

Sándor József, az MSZMP KB Párt- és Tömegszervezetek Osztályának vezetője szerint annak ellenére, hogy Kádár romániai látogatásakor ismételten kijelentette, hogy Magyarországnak nincsenek területi igényei Romániával szemben, a kétoldalú kapcsolatokat számos feszültség terhelte: a magyar–román kereskedelmi forgalom folyamatosan csökkent, a gazdasági egyezmények megkötésekor állandóan nehézségek léptek fel, a románok bezáratták a kolozsvári magyar egyetemet. Szerinte a Romániában tapasztalható magyarellenes jelenségek egyáltalán nem szolgálták a szocialista tábor egységének megerősítését, ezért az MSZMP KB olyan határozatot hozott, hogy Kádár János levelet ír Gheorghiu-Dejnek, és abban veti fel a problémákat.⁹⁶

A budapesti szovjet diplomatáknak már 1958-ban az volt a véleményük, hogy a magyar–román gazdasági tárgyalások során mutatkozó nehézségek kezdenek politikai jelleget öltetni, s a problémákat valószínűleg felsőbb szinten kell majd megoldani.⁹⁷ A nagykövetség magyar–román viszonyt elemző munkatársa objektivitásra törekedett, és óvakodott attól, hogy a két ország között folyó vitában állást foglaljon, a kapcsolatok megromlásáért szerinte mindkét oldalt felelősség terhelte. A feljegyzését olvasó szovjet külügyminisztériumi tisztviselők azonban még így is egyoldalúnak, a magyar szempontokat túlhangsúlyozónak tekintették írását.⁹⁸ A kétoldalú kapcsolatokat áttekintő 1960. júniusi elemzés viszont már egyértelműen a magyarokat hibáztatta a kialakult helyzetért. A feljegyzés szerint a két ország között meglévő negatív jelenségek abból adódtak, hogy a bukaresti magyar követség nem adott objektív információkat, a nagyköveti posztot 1955–1960 között betöltő Keleti Ferenc helytelenül viselkedett, nem vette figyelembe román partnerei véleményét, demonstratív utazásokat tett Erdélyben, román partnerei jelenlétében kedvezőtlenül nyilatkozott Romániáról. A dokumentum készítője szerint Kállai Gyula 1959. júliusi romániai látogatása fordulatot hozott a vitás kérdések eldöntésében; a

⁹⁴ AVP RF f. 077. op. 37. papka 190. gy. 37.; uo. papka 191. gy. 38.

⁹⁵ AVP RF f. 077. op. 38. papka 192. gy. 5.

⁹⁶ AVP RF f. 077. op. 40. papka 204. gy. 4.

⁹⁷ AVP RF f. 077. op. 39. papka 203. gy. 45.

⁹⁸ Uo.

kapcsolatokat terhelő hibákat csupán a még mindig meglévő nacionalista érzelmeknek tudták be.⁹⁹

A szovjet diplomácia 1961 elejére jutott el arra a felismerésre, hogy a két ország kapcsolatainak fejlődése elsőrendű fontosságú a szocialista tábor egységének megerősítéséhez, mert az ellentéteket a nyugati propaganda mint a szocialista tábor „belső gyengeségét” kihasználhatja. A feljegyzés elismerte, hogy a kapcsolatok fejlesztésében a magyar fél a kezdeményezőbb; a románok tartózkodó magatartását a szovjet diplomata szerint egyrészt a történelmileg kialakult bizalmatlanság és az 1956. októberi magyar események, másrészt a magyarok végig nem gondolt javaslatai váltották ki. A dokumentum a viszony rendezése érdekében néhány javaslatot is megfogalmazott: a különböző találkozók „óvatosan” orientálni kellene mindkét felet a közös külpolitikai felépítésre, a KGST-ben dolgozó szovjet képviselőknek feladatuk kell megszabni, hogy fordítsanak külön figyelmet a két ország közötti kooperációra, és a szovjet sajtóban, rádióban kapjon nagyobb hangsúlyt az egyes szocialista országok közötti baráti kapcsolatok fejlődése.¹⁰⁰ A magyar–román viszony az elkövetkező években sem javult látványosan, Kádár 1964 elején a szovjet nagykövettel beszélgetve a kétoldalú kapcsolatok és a Romániában élő magyar kisebbség helyzetét érintve a következő egyenes kérdést tette fel: „Hol van itt a lenini nemzetiségi politika?”¹⁰¹

Románia a szovjet nagykövet és magyar partnerei beszélgetései során 1964-ben került a legtöbbször szóba, ekkor azonban nem csupán a kétoldalú kapcsolatok alakulásával, hanem a szovjet–román viszony megromlásával összefüggésben. Kádár János már 1963 nyarán panaszkodott román elvtársaira, akik kisebbiteni próbálták a Szovjetunió által nekik nyújtott gazdasági segítség jelentőségét. „Beszédeikben és cikkeikben próbálják meggyőzni a román népet, hogy Románia a saját erejéből fejleszti a gazdaságát. [...] Mi lett volna Romániával és Koreával, ha a Szovjetunió 1945-ben azt mondta volna nekik, hogy gazdaságukat saját erejükkel és saját alapon kell fejleszteniük?”¹⁰²

Erdélyi Károly külügyminiszter-helyettes 1964. január 14-én arról tájékoztatta Gyenyiszov nagykövetet, hogy a Külügyminisztérium az MSZMP KB megbízásából feljegyzést készít a magyar–román kapcsolatokról, amelyet a PB is megvitat majd.¹⁰³ Kádár János 1964. június első napjaiban később maga is találkozót kezdeményezett a nagykövettel, akinek részletesen beszélt az MSZMP KB Politikai Bizottságának a románok helytelen fellépésével kapcsolatban tervezett intézkedéseiről. Kádár szerint a románok nacionalista megnyilvánulásaikban olyan messze mentek, hogy azt már nem lehetett szó nélkül hagyni. Az első titkár hangsúlyozta, hogy Magyarország a KGST kér-

⁹⁹ AVP RF f. 077. op. 42. papka 216. gy. 33.

¹⁰⁰ AVP RF f. 077. op. 43. papka 220. gy. 34.

¹⁰¹ *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban.* 400.

¹⁰² Uo. 349.

¹⁰³ AVP RF f. 077. op. 47. papka 230. gy. 8.

désében az SZKP KB álláspontján van, és nem ért egyet a román nézetekkel a kínai kérdésben sem. Kádár azt kérte a nagykövettől, tájékoztassa az SZKP KB-t arról, hogy a magyarok a vitás kérdések megtárgyalására legmagasabb szintű nem hivatalos találkozót szándékoznak javasolni. Kádár külön is hangsúlyozta: „Ezeket az intézkedéseket a saját álláspontunk védelmében hozzuk meg és [azért] hogy megvédjük az SZKP-t azoktól a rágalmaktól, vet-□ket az RMP vezető személyiségei az SZKP-ra szórnak.”¹⁰⁴ Véleménye szerint olyan lépéseket kell tenniük, hogy azok ne váltsák ki a többi szocialista ország és Románia közötti kapcsolatok további bonyolódását, ezért azokat egyeztetni szeretnék a többi szocialista országgal, és mindenekelőtt az SZKP-val. A két párt képviselői között végül 1964. július 1-jén nem hivatalos találkozóra került sor, de – amint arról Erdélyi Károly később a diplomátának beszámolt – az álláspontok a vitás kérdésekben nem közeledtek. A külügyminiszter-helyettes szerint a találkozón a román partner hibájából rendkívül éles vita alakult ki, amelynek alapján úgy vélte: hosszú és kitartó küzdelmet kell majd folytatni a román fél helytelen nézeteivel szemben.¹⁰⁵

A magyar politikusok nem csupán a kétoldalú viszony aktuális kérdéseiről adtak rendszeres és kimerítő tájékoztatást, de egyetlen alkalmat sem mulasztottak el, hogy a szovjet diplomátának „feljelentsék” román kollégáikat állítólagos szovjetellenes megnyilvánulásai miatt. 1964. május 22-én először Apró Antal számolt be a román pártaktívákon tapasztalt szovjetellenes megnyilvánulásokról, majd június első napjaiban Erdélyi Károly – külügyminisztériumi információkra hivatkozva – adott igen részletes és kimerítő beszámolót vezető román politikusoknak különböző pártaktívákon elhangzott beszédeiről. Ezek szerint a román politikusok rendkívül súlyos vádakkal illették a KGST-t, a szovjet vezetést és személy szerint Hruscsovot is: a KGST-t és a Szovjetuniót Románia gazdasági kizsákmányolásával, Hruscsovot belügyekbe történő beavatkozással és a szovjet diplomátákat kémkedéssel gyanúsították.¹⁰⁶

Románia mellett többször szó esett a diplomáciai iratokban Lengyelországról és Jugoszláviáról is. Lengyelországgal a hagyományosan jó viszony 1956 októbere után romlott meg, ami abban is megnyilvánult, hogy az állami kapcsolatokban nehezebben sikerült megegyezésre jutni, pártvonalon pedig a lengyelek hosszú ideig elutasították az MSZMP vezetőivel való találkozást.¹⁰⁷ Kádár János a szovjet vezetőkkal történt 1957. szeptemberi találkozásakor a lengyelekkel való viszonyt érintve szintén arra panaszkodott, hogy a találkozóra vonatkozó lengyel kezdeményezést később visszavonták, és nem hajlan-

¹⁰⁴ *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban.* 434.

¹⁰⁵ Uo. 441–443.

¹⁰⁶ Uo. 422., 428–432.

¹⁰⁷ A kapcsolatok alakulásáról és a nézeteltérések okairól lásd Tischler János bevezetőjét: Tischler János (szerk.): *Az 1956-os magyar forradalom lengyel dokumentumai.* 1956-os Intézet – Windsor Kiadó, Budapest, 1996. 7–27.

dók személyes kapcsolatokat kiépíteni a magyar párttal.¹⁰⁸ A magyar első titkár a kapcsolatok javítására tett első lépésnek a lengyel párt- és kormányküldöttség 1958. májusi látogatását tekintette, amelyen ugyan a szovjet nagykövetnek elmondottak szerint a lengyelek kerülték a kényes témák felvetését, és lényeges politikai kérdéseket gyakorlatilag nem is érintettek, abból a szempontból mégis hasznos volt, hogy kinyilvánították őszinte szándékukat a kapcsolatok rendezésére.¹⁰⁹ Hruscsov személy szerint is figyelemmel kísérte a viszony alakulását; Kádár és a magyar párt- és kormányküldöttség 1960. márciusi lengyelországi látogatása alatt kétszer is felhívta a varsói szovjet nagykövetet, és érdeklődött a tárgyalások menetéről.

A lengyelországi útról Puja Frigyes külügyminiszter-helyettes és Kádár János is beszámolt a szovjet nagykövetnek. Míg azonban a párt első titkára utazásuk eredményeit emelte ki („azt mondanám, hogy az eredmények nagyobbak, mint számítottunk. A LEMP vezetőivel és a kormány tagjaival történt találkozók kivételesen meleg és baráti jellegűek voltak”)¹¹⁰, és azt hangsúlyozta, hogy a pártügyekről folytatott véleménycseré során teljes egyetértésre jutottak, Pujára kedvezőtlen hatást gyakorolt, hogy a delegációt Varsó utcáin meglehetősen passzívan és hűvösen fogadták.¹¹¹ A kétoldalú kapcsolatok kérdésére ezt követően már csak Kádár 1964. októberi lengyelországi útjával összefüggésben tértek ki.

A diplomáciai iratokból kitűnően nagy érdeklődés kísérte a magyar–jugoszláv viszony alakulását is, amely 1957-től a vizsgált időszak végéig időről időre visszatérő téma a szovjet nagykövet és magyar partnerei beszélgetéseiben. A nagykövet ezek alapján arra a következtetésre jutott, hogy a magyar politikai irányvonal a jugoszlávokkal való kapcsolatokat illetően „szilárd és megingathatatlan”.¹¹² A magyar–jugoszláv kapcsolatokat elemző diplomata szerint a magyar fél a kapcsolatok alakításakor a jugoszlávok értésére adta, hogy a kétoldalú viszony fejlődése függ Jugoszlávia és a többi szocialista ország közötti kapcsolatokról. A feljegyzés elismeréssel szólt arról, hogy a magyarok a teljes szocialista tábor érdekeit figyelembe vevő, helyes utat választották.¹¹³

Erdélyi Károly külügyminiszter-helyettes a szovjet nagykövetnek 1964. július elején azt mondta, hogy a kapcsolatok fejlődését normálisnak ítéli, sőt úgy vélte: „a jugoszláv fél nem mindig tartotta be a fokozatosság elvét a magyar–

¹⁰⁸ AVP RF f. 077. op. 38. papka 193. gy. 16. A megbeszélésekről készült feljegyzést közreadja Baráth Magdolna: Szovjet dokumentum Kádár Jánosnak és Marosán Györgynek az SZKP vezetőivel folytatott 1957. szeptember 25-i beszélgetéséről. *Századok*, 2006. 5. sz. 1289–1304.

¹⁰⁹ AVP RF f. 077. op. 39. papka 197. gy. 5.

¹¹⁰ *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban*. 245.

¹¹¹ Uo. 240.

¹¹² Feljegyzés Gromov Kádár Jánossal folytatott 1958. május 12-i beszélgetéséről. Uo. 106.

¹¹³ AVP RF f. 077. op. 40. papka 208. gy. 30.

jugoszláv kapcsolatok fejlesztésében”, amint arról korábban megállapodtak.¹¹⁴ Erdélyi mérleget vont a két ország közötti viszony alakulásáról, amire a nagykövetség érdeklődésén kívül Tito elnök küszöbönálló magyarországi látogatása szolgáltatott apropót. Tito látogatásának a magyarok nagy jelentőséget tulajdonítottak, mivel Kállai Gyula szavai szerint „a nemzetközi kommunista és munkásmozgalomban a helyzet most olyan, hogy erőfeszítéseket kell tenni Jugoszláviának a többi szocialista országhoz való közelítésére”. Kállai Gyula Erdélyivel összhangban azt állította, hogy a jugoszlávok szívesen veszik a közeledést, sőt még „bizonyos sietséget” is tanúsítanak ebben az ügyben. A „tartózkodóbb” magyar magatartást Kállai szerint az indokolta, hogy elvi kérdésekről volt szó, ezért elhamarkodottság és nyomásgyakorlás nélkül, „lépésről lépésre kell bevonni őket a szocialista országok baráti közösségébe”.¹¹⁵

Tito magyarországi látogatásáról Erdélyi Károly 1964. szeptember 15-én tájékoztatta Gyenyiszov nagykövetet. Beszámolója szerint Kádár eredményesnek ítélte a találkozást, és úgy vélte, az elősegíti majd a két ország közötti kapcsolatok fejlődését.¹¹⁶ Néhány nappal később maga Kádár is beszélt a nagykövetnek a tárgyalásokról, de a kapcsolatok további fejlesztéséről változtatlanul visszafogottan nyilatkozott, és a szovjet diplomatán keresztül a JKSZ kongresszusának majdani döntéseire célozgatva burkoltan az SZKP KB tudomására hozta, hogy a viszony javítását illetően a továbbiakban is tekintettel lesz a szovjet véleményre.¹¹⁷

Az 1956 előtt keletkezett, hasonló típusú szovjet diplomáciai dokumentumok elsősorban az akkori vezetők gondolkodásmódja és a magyar belpolitikai események alaposabb megismeréséhez szolgáltatnak lényeges adalékokat és új információkat. Az 1956 utáni iratok – mivel a szovjet nagykövetek szerepe csökkent a magyar belpolitika befolyásolásában – erre kevésbé alkalmasak, mindazonáltal az azonos események különböző interpretálása lehetővé teszi a hatalom „rejtett dimenzióinak” megismerését is. A dokumentumok elsősorban a magyar–szovjet kapcsolatok története és a külpolitikai egyeztetési mechanizmus megismeréséhez járulnak hozzá, másrészt háttér-információkat is adnak az egyes külpolitikai döntések megszületéséhez. A diplomaták elemzései számos esetben a külpolitikai döntéshozók mentalitásáról is árulkodnak.

A magyar politikusok és a szovjet nagykövet között 1964 végén lezajlott beszélgetésekről készült feljegyzések gyakran már közismertnek tekinthető eseményeket is más megvilágításba helyeznek. Tudjuk, hogyan reagált Kádár Hruscsovnak az SZKP KB 1964. októberi ülésén történt leváltására, de mivel ebből az időszakból a nagykövet és partnerei beszélgetéseiről a korábbiakhoz képest lényegesen több feljegyzés áll rendelkezésünkre, ezekből az is jól látható, hogy Kádár már 1964 októberét megelőzően is gyakrabban kezdeménye-

¹¹⁴ *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban.* 444.

¹¹⁵ Uo. 455.

¹¹⁶ Uo. 457–458.

¹¹⁷ Uo. 459–461.

zett találkozót a Szovjetunió magyarországi diplomáciai képviselőjével. Az első titkár nemcsak részletesebben számolt be a különböző ügyekben tervezett lépésekről, de alaposabb tájékoztatást igényelt a szovjet belpolitikai helyzet alakulásáról. Hruscsov leváltását követően tíz nap alatt háromszor találkozott Gyenyiszovval, és minden alkalommal tudomására hozta az SZKP KB döntésével való egyet nem értését. Fenntartásait azonban nemcsak a szovjet diplomatával és az új szovjet pártvezetéssel osztotta meg, de nyilvánosan is vállalta. Mint 1964. október 20-i találkozásukkor a nagykövetnek hangsúlyozta: hogy mi történik az SZKP-ban, „az nem csupán az SZKP belügye, hanem [...] az egész kommunista világmozgalom ügye. Az SZKP lenini párt, és óriási a tekintélye, bizonyos hatást gyakorol a kommunista pártokra, különösen a szocialista országokban”.¹¹⁸ (Magyarországra úgy hatott az esemény, hogy elhalasztották az első titkári és a miniszterelnöki funkció szétválasztását. Kádár azzal indokolta a döntést, hogy a moszkvai események nélkül ez gyakorlati kérdés lett volna, azt követően azonban már politikai kérdéssé vált.¹¹⁹)

Kádárt a személyi változás mellett leginkább az izgatta, hogy változik-e majd a szovjet külpolitikai irányvonal. Hogy mi nyugtalanította még, arra Erdélyi Károly világított rá a nagykövettel 1964. november 27-én, már Kádár Moszkvából történt hazatérése után folytatott beszélgetésében. Azzal Kádár tisztában lehetett, hogy Brezsnjev nem felejtí el egyhamar nyílt színvallását, ezért nem kizárt, hogy Erdélyi Károly, aki 1956. november első napjaitól jelen volt Kádár szovjetekkel folytatott szinte minden bizalmas megbeszélésén, az első titkár tudomásával, esetleg az ő kérésére kereste fel Gyenyiszovot. A nagykövet feljegyzése szerint hosszú beszélgetést folytatott a külügyminiszter-helyettessel, aki mindjárt az elején „szigorúan bizalmas” formában elmondta, hogy Kádár nagyra nagy benyomást gyakorolt az új szovjet pártvezetővel való találkozás. Erdélyi mintha tompítani akarta volna Kádár korábbi véleménynyilvánításainak élet, és mintha a főtitkár nevében is mentegetőzött volna: azt állította, hogy a PB zárt ülésén Biszku Béla, Nemes Dezső, Gáspár Sándor és Szirmai István elítélte az SZKP KB októberi határozatát, és „erős nyomást gyakoroltak Kádár elvtársra, mind a vele folytatott telefonbeszélgetés idején, amikor Lengyelországban volt, mind Magyarországra történő visszaérkezése alkalmával történt fogadásakor. Ezzel a nyomással »megszorongatták« Kádár elvtársat, és arra kényszerítették, hogy szólaljon fel a lengyelországi út eredményeit értékelő nagygyűlésen, ahol elmondta ismert sajnálkozását Hruscsov leváltását illetően”.¹²⁰ Erdélyi ugyancsak az említett PB-tagokat tette felelőssé az MSZMP KB ülésének összehívásáért és a pártszervezetek levélben történt helytelen tájékoztatásáért. Erdélyi hangsúlyozta, hogy amióta Kádár megismerte Hruscsov felmentésének indokait, „sajnálja a történeteket”, ezért a Brezsnjevvel folytatott beszélgetése is „egyfajta bocsánatkérés volt azért,

¹¹⁸ Uo. 469.

¹¹⁹ Uo. 474.

¹²⁰ Uo. 477.

amit az MSZMP KB elkövetett”. Erdélyi szerint Kádárt nagyon nyugtalanította ez a tény, ezért nagyon jónak tartotta volna, ha Brezsnyev és Nyikolaj Podgornij, az SZKP KB titkára elfogadja Kádár meghívását egy magyarországi vadászatra.

Azt egyelőre nem tudjuk, mi motiválta az események ilyen utólagos beállítását, s miért éppen az Erdélyi által megnevezett négy PB-tagot tették meg „bűnbaknak”. (Erdélyi csupán annyit mondott, hogy már mindenki számára világos helytelen fellépésük, Gáspár pedig ráadásul nyíltan jugoszlávbarát.)

A beszélgetés további részéről készített feljegyzés arra is ad némi magyarázatot, hogy miért érdeklődött Kádár olyan intenzíven 1964 második felétől a szovjet belpolitikai történeésekről a nagykövettől. A külügyminiszter-helyettes a Rákosi-kérdés szerepeltetését a Brezsnyevnek átadott feljegyzésben¹²¹ azzal indokolta, hogy Aczél György, az oktatási és kulturális miniszter helyettese azt találta mondani az első titkárnak, hogy az értelmiség körében Rákosi visszatéréséről beszélnek, aki „Kádár fölé fog emelkedni”. Ez a híresztelés állítólag nagyon elkésztette Kádárt, akit ráadásul 1964 nyarán az SZKP KB apparátusából is felhívtak, és az iránt érdeklődtek, mit szólna hozzá az MSZMP KB, ha Rákosi Kiszlovodszkba menne gyógykezeltetni magát. Kádár az erre vonatkozó orvosi vélemény firtatásával próbálta értésére adni az SZKP KB munkatársainak, hogy nem kell Rákosit gyógykezeltetni, de egy újabb telefonhívásban tudomására hozták, hogy Rákosinak megvannak a szükséges orvosi papírai.¹²² Erdélyi elmondása szerint Kádárt az eset nagyon kihozta a sodrából, s arra a következtetésre jutott, hogy mindezt szándékosan csinálják. Az MSZMP első titkára ezek után még Dobi Istvánnak is azt tanácsolta, ne utazzon Kiszlovodszkba, nehogy összehátrálkozzon Rákosival.¹²³ A külügyminiszter-helyettes szerint Kádár csak akkor nyugodott meg, amikor Brezsnyev közölte vele, hogy Rákosit „politikai hullának” tekintik.

¹²¹ Kádár 1964. november 9-i, Brezsnyevnek címzett feljegyzését lásd Békés Csaba: Magyar–szovjet csúcstalálkozók 1957–1965. In Litván György (szerk.): *Évkönyv* VI. 1998. 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 163–166.

¹²² Az ügygel kapcsolatban Barta Istvánné 1964. augusztus 3-án készített feljegyzést Nemes Dezső részére. Eszerint Vlagyimir Krjucskov augusztus 1-jén telefonált, s Rákosiék kiszlovodszki beutalását illetően elmondta, hogy a kirgiz orvosok valóban Kiszlovodszkot ajánlották Rákosinak. Erre való tekintettel a beutalást megkapta, és augusztus 8-án el is utazott. Azt Krjucskov is elismerte, hogy Rákosi az utóbbi időben nagyon aktív volt, és olyan olyan féltelmek is voltak, hogy tudtuk nélkül esetleg egy másik ország követségéhez fordul átköltözése ügyében. MNL OL M-KS 288. f. 5/341. ő. e.

¹²³ Kádár János az MSZMP PB 1964. augusztus 25-i ülésén adott tájékoztatást a Dobi Istvánnal folytatott beszélgetésről. Egyidejűleg megbízta a külügyeket felügyelő KB-titkárt, Nemes Dezsőt, hogy adandó alkalommal közölje az SZKP KB Külügyi Osztálya illetékes munkatársával: helytelenítik a Dobi István kiszlovodszki üdülésével kapcsolatos „át nem gondolt intézkedéseket”. MNL OL M-KS 288. f. 5/342. ő. e.

November 28-án, az Erdélyi Károly és Gyenyiszov közötti beszélgetést követő napon a nagykövet közölte Kádár Jánossal, hogy Brezsnyev és Podgornij elfogadták a magyarországi vadászatra szóló meghívást, hogy megerősítsék a személyes kapcsolatokat az MSZMP KB és a magyar kormány vezetőivel, és még az év decemberében, alkalmas időpontban realizálják. Kádár megköszönte az MSZMP iránt tanúsított figyelmet és az SZKP KB megértését, és a nagykövet tudomására hozta: lezártnak tekinti a Hruscsov-kérdést. Új szakasz kezdődött a pártvezetők¹²⁴ és a két ország kapcsolatában.

¹²⁴ Erről részletesebben lásd Földes György: Kötélhúzás felsőfokon. Kádár és Brezsnyev. In Rác Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életút-ról.* Rubicon – Aquila Könyvek, Budapest, 2001. 103–113.

Hruscsov, és ami utána jött

Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatai a hatvanas években

Magyarország külkapcsolataiban a Szovjetunió az 1956-os forradalmat követő időszakban is az egyik legfontosabb (ha nem a legfontosabb) reláció volt, a magyar–szovjet kapcsolatok jelentőségüknél fogva továbbra is túlnőttek a Külügyminisztérium keretein.

A két ország 1956 utáni kapcsolatának teljes körű, minden aspektusára kiterjedő bemutatása a források hiánya, illetve feltáratlansága miatt ma még nem lehetséges. A magyar levéltári anyag kutatásának nincsenek jogszabályi akadályai, de a Kádár-korszak történetének feltárására irányuló kutatásoknak még csak a kezdetén járunk. Ráadásul a magyar–szovjet viszony bemutatásához elengedhetetlen lenne a szocialista országok integrációs szervezetei, a KGST és a Varsói Szerződés tevékenységének tanulmányozása is; ez utóbbi területen a kutatómunka éppen csak elkezdődött. Még rosszabb a helyzet az orosz levéltári forrásokkal. A KGST és a Varsói Szerződés ottani iratai ma még teljességgel hozzáférhetetlenek. A szovjet külügyi dokumentumok csak korlátozottan kutathatók, s az iratokhoz való hozzáférés nagyon esetleges.

Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetében 1956 október–novembere egyfajta választóvonalat jelentett. A magyarországi események és az azok megismétlődésétől való félelem mindkét oldalt a kapcsolatok jellegének újragondolására ösztönözte, s a szovjet vezetést arra készítette, hogy revízió alá vegye a kelet- és közép-európai országokkal szemben folytatott politikáját, megváltoztassa annak módszereit és eszközeit. A szovjet külpolitikai irányváltást azonban nem lehet csupán a lengyelországi és a magyarországi eseményekhez kapcsolni. A változás bizonyos jelei már Sztálin halála után érzékelhetővé váltak; a szovjet vezetés törekedett a kapcsolatok hivatalos, államközi alapokra helyezésére, gyakoribbá váltak a párt- és állami vezetők két- és többoldalú találkozói, a külpolitikai lépések egyeztetése.

Míg korábban az ún. népi demokratikus országokban szolgáló szovjet nagykövetek szinte totális ellenőrzést gyakoroltak a fogadó ország politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális élete felett, 1954 elején a hatáskörét túllépő lengyelországi szovjet nagykövet a lengyel párt ügyeibe való beavatkozása miatt már állomáshelye elhagyására kényszerült. Az SZKP KB Elnöksége 1954. február 13-án tárgyalta Popov varsói szovjet nagykövet ügyét, akit súlyosan elmarasztaltak azért, mert állítólag figyelmen kívül hagyta az SZKP KB és a

szovjet kormány arra vonatkozó utasítását, hogy a Szovjetunió nagykövetei semmilyen módon nem avatkozhatnak be a népi demokratikus országok belügyeibe. A nagykövetnek felróták, hogy Bieruttal való beszélgetései során helytelenül értelmezte az SZKP KB által a LEMP-nek adott tanácsokat, valamint számos kérdésben tendenciózusan értékelte a lengyel belpolitika egyes kérdéseit és a lengyel vezetők tevékenységét.¹ Az SZKP KB Elnökségének Popov ügyében hozott, 1954. március 29-i határozata felhívta a Szovjetunió népi demokratikus országokban szolgáló valamennyi nagykövetének figyelmét, hogy objektíven és mindenoldalúan tájékoztassák a szovjet kormányt a fogadó ország bel- és külpolitikájáról, s eközben ne avatkozzanak be az országok belügyeibe. E határozat szerint a Szovjetunió nagykövetei a kommunista és munkáspártok vezető szerveinek bármiféle tanácsokat és ajánlásokat csak az SZKP KB megbízásából adhattak, s tartózkodniuk kellett a tanácsok és ajánlások bármiféle saját értelmezésétől.²

Hruscsov már 1956 februárjában, az SZKP XX. kongresszusán tartott előadói beszédében kijelentette, hogy „a szocializmus országainak fejlődését a teljes önállóság és függetlenség jellemzi mind a politikában, mind a gazdaságban”.³ Habár ezt a kijelentését a sztálini irányvonaltól való elhatárolódásként értelmezték, a kongresszus határozatának szövegébe nem került bele, és a sajtó sem kommentálta.⁴

A szovjet kormány – a magyarországi felkelés hatására készült – 1956. október 30-i nyilatkozata önkritikusan elismerte a múltban a szocialista országokkal kapcsolatban elkövetett hibákat, és kimondta, hogy a szocialista országok „kölsönös kapcsolataikat csakis a teljes egyenjogúságnak, a területi integritás tiszteletben tartásának, az állami függetlenségnek és szuverenitásnak, az egymás belügyeibe való be nem avatkozásnak elveire építhetik”. Azt is kijelentette, hogy kész megvitatni a többi szocialista ország kormányával azokat az intézkedéseket, amelyek biztosítják „a szocialista országok gazdasági kapcsolatainak további fejlesztését és erősítését avégett, hogy kiküszöbölje a gazdasági kapcsolatokban a nemzeti szuverenitás, a kölsönös előnyök és egyenjogúság elve megsértésének bármiféle lehetőségeit”.⁵

Orlik szerint a szovjet vezetés ezen az elvi alapon folytatott tárgyalásokat és kötött megállapodásokat a szocialista tábor országaival 1956 végén – 1957 első felében.⁶ Nyezsinszkij és Cselisev orosz történészek ugyanakkor arra hívják fel a figyelmet, hogy habár a szovjet külpolitika doktrinális alapjaiban 1953–1964 között valóban radikális változások történtek (Hruscsov „újításai” közé sorolják pl. a külpolitikai lépések koordinációját), hiba lenne azonban

¹ *Prezidium CK KPSZSZ.* 1. 881.

² Uo. 882–883.

³ Idézi: *Centralno-Vosztocsnaja Jevropa vo vtoroj polovinye XX. veka.* 371.

⁴ Uo.

⁵ A nyilatkozatot közli: *A „Jelcin-dosszié”.* 65–67.

⁶ *Centralno-Vosztocsnaja Jevropa vo vtoroj polovinye XX. veka.* 372–376.

ezeket eltúlozni, s még inkább idealizálni. Szerintük a Szovjetunió külpolitikájában megnyilvánuló új megközelítési módok ellenére a szovjet vezetés Hruscsov alatt sem tudott teljes egészében megszabadulni a sztálinizmus doktrínális bilincseitől – nem csupán a kapitalista, de a szocialista országokkal való viszonyban sem –, hiszen „a szocialista tábor egységének és összeforrottságának» megtartása végett Moszkva a korábbiakhoz hasonlóan mindenekelőtt az erőszakos nyomásgyakorlás eszközeit alkalmazta”.⁷

Hruscsov 1964. októberi leváltását követően a Brezsnyev-féle vezetés nem hozott lényegi változásokat a szovjet külpolitikában, annak alapja továbbra is a békés egymás mellett élés és a proletár internacionalizmus maradt. Amint azonban a szerzők rámutatnak, az alapelveken belül a prioritások elég gyorsan megváltoztak: fontosabbá vált a szocialista országok összeforrottságának megerősítése, az ázsiai, afrikai, latin-amerikai népek nemzeti-felszabadító küzdelmének támogatása – és csak ezt követte a békés egymás mellett élés politikájának folytatása.⁸

Érvényben maradtak Hruscsov koncepcionális változtatásai a külpolitikai egyeztetéseket illetően is. Ennek különböző formái alakultak ki a párt- és állami vezetők találkozójától az információ- és delegációcserén keresztül a külügyminiszterek és az egyes pártok külügyi titkárainak rendszeres találkozásáig. A külpolitikai lépések egyeztetése, a közös álláspont kidolgozása jelentős előrelépés volt a külpolitikában szovjet részről 1953-ig alkalmazott nyílt diktátumok után (pl. Sztálin ultimátumszerű követelése a Marshall-terv elutasítását vagy a jugoszlávellenes kampányt illetően), de egyben korlátozta is az egyes országok szuverenitását. A gyakorlatban ugyanis valamennyi ország a közösen kidolgozott irányvonalat hajtotta végre, és saját érdekek érvényesítése csak abban az esetben volt lehetséges, ha az nem mondott ellent az általános irányvonalnak.⁹ A „korlátozott szuverenitás” doktrínáját Brezsnyev legerőteljesebben az 1968-as csehszlovákiai bevonulás előkészítésekor és a fegyveres intervenció igazolására alkalmazta, de ennek ideológiai kontúrjait már Hruscsov alatt megrajzolták.¹⁰

Mindezekkel együtt nem osztom azt a véleményt, hogy a szovjet kormány 1956. október 30-i nyilatkozata csupán taktikai lépés volt, és a magyar forradalom leverését követően azonnal el is feledték.¹¹ Ugyanakkor tagadhatatlan,

⁷ Ny. Nyezsinszkij – I. A. Cselisev: O doktrinalnih osnovah szovjetszkoj vnjesnyej polityiki v godi „holodnoj vojni”. I. m. 34–35.

⁸ Uo. 35.

⁹ B. A. Smeljov (red.): *Centralno-Vosztocsnaja Jevropa vo vtoroj polovinye XX. veka. Tom 2. Ot sztabilizacii k krizisu 1966–1989*. Nauka, Moszkva, 2002. 286–287.

¹⁰ Nyezsinszkij és Cselisev a kommunista és munkáspártok 1957. novemberi és 1960. novemberi találkozásán megfogalmazott nyilatkozatok egyes kitételeit hozta fel erre példaként. Ny. Nyezsinszkij – I. A. Cselisev: O doktrinalnih osnovah szovjetszkoj vnjesnyej polityiki v godi „holodnoj vojni”. I. m. 36–37.

¹¹ Vö. Békés Csaba: Vissza Európába: a magyarországi rendszerváltás nemzetközi háttere, 1988–1990. In Bozóki András (szerk.): *A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztaltár-*

hogy az abban foglalt elvek érvényesülése a Kádár-kormány kinevezését követő első hetekben Magyarország tekintetében egyáltalán nem volt érzékelhető, sőt a beavatkozás a sztálini időkénél is erőteljesebb és közvetlenebb volt. A Szovjetunió erőszakszervezeteinek képviselői és az SZKP KB megbízásából 1956. november közepétől december elejéig Magyarországon tartózkodó szovjet politikusok nemcsak beavatkoztak a magyar ügyekbe, de sokszor úgy viselkedtek, mint az ország igazi urai.

Az MSZMP ideiglenes vezető testületeiben 1956 novembere folyamán többször szóba került a magyar–szovjet viszony, s a kérdés gyakorlatilag a magyar párt- és kormányküldöttség moszkvai látogatásáig napirenden maradt. Az MSZMP IKB 1956. november 11-i ülésén előbb Fehér Lajos, majd hozzá csatlakozva Földes László javasolta, hogy az MSZMP forduljon az SZKP-hoz, hívja össze a nyolc szocialista párt vezetőit, és tárgyalják meg, hogy milyen alapokra helyezték a szocialista pártok együttműködését. A javaslatot Földes azzal indokolta, hogy Szuszlovnak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom tiszteletére rendezett ünnepségen elmondott beszédét olvasva olyan érzése van, hogy a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága nem vonta le a kellő következtetéseket az elmúlt 6-8 évben, vagy akár 1945 óta folytatott politikáját illetően, ezért „a Szovjetunió érdekében, de az egész nemzetközi munkásmozgalom érdekében is szorítani kell az elvtársakat, hogy változtassanak ezen a politikán”.¹²

A Fehér–Földes-javaslat határozati szintre emelkedett, és ennek megfelelően Kádár november 12-én levelet írt Hruscsovnak, amelyben javasolta, hogy az SZKP, valamint a népi demokratikus országok testvérpártjainak küldöttei tanácskozzanak az egymás közötti viszonyról, illetve azon belül a nemzeti kérdéstről a magyarországi események tapasztalatai alapján, és ennek előkészítésére az SZKP KB Elnöksége két-három tagjának Magyarországra küldését javasolta. A válasz már másnap, november 13-án megérkezett: Hruscsov egyetértését fejezte ki a tanácskozás összehívásával, és közölte, hogy a Budapesten tartózkodó Szuszlov és Arisztov, illetve a napokon belül oda érkező Malenkov megtárgyalják vele az előkészítéssel kapcsolatos kérdéseket.¹³

A két ország közötti viszony tisztázásának kérdését Kádár a szovjet pártelnökség Budapesten tartózkodó vezetői előtt is felvetette. Mint az Malenkovék 1956. november 22-i, az SZKP Központi Bizottságának küldött jelentéséből kitűnik, Kádár szerint „a nemzeti kérdés a magyar események fényében mindenekelőtt a szuverenitás és függetlenség kérdése. [...] A tömegek tudni akarják [...] hogyan alakulnak a továbbiakban Magyarország és a Szovjetunió, valamint a többi szocialista ország kölcsönös kapcsolatai. [...] a szuverenitásról,

gyalások 1989-ben. Hetedik kötet. *Alkotmányos forradalom. Tanulmányok. Új Mandátum*, Budapest, 2000. 796.

¹² A *Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei I. kötet.* 47.

¹³ MNL OL M-KS 288. f. 9/1956/7. ő. e.

a függetlenségről, az egymás belügyeibe való be nem avatkozásról, mint olyan elvekről, amelyeken a Szovjetunió és a népi demokratikus országok közötti kapcsolatok nyugszanak, korábban is többször nyilatkoztunk. A gyakorlatban azonban ezeket az elveket nem mindig tartottuk be. [...] Konkrétan meg kell mondanunk a népnek, hogyan fognak a gyakorlatban megvalósulni ezek az elvek a jövőben. Tisztázni kell a pártok közötti viszonyt, ezt követően az állami vonalat, és megfelelő távlatot kell adni a kérdésnek.”¹⁴ Kádár a szovjet kormány 1956. október 30-i nyilatkozatának továbbfejlesztésére és konkretizálására tett javaslatot, amely szerint lehetővé tenné, hogy Magyarország függetlenségének és szuverenitásának kérdésében „pozitív” párt- és kormányprogramot dolgozzanak ki. A már idézett november 11-i KB ülésen elhangzottak alapján a szovjet politikusok arra a következtetésre jutottak, hogy a magyar pártvezetésen belül akadnak olyanok, akik hajlamosak bírálni az SZKP-nak a népi demokratikus országokkal kapcsolatos politikáját, s ebben a bírálatban hasonlóságot véltek felfedezni Tito pulai beszédével.

A kétoldalú viszonyt illetően a legélesebben talán Földes László fogalmazott az Ideiglenes Központi Vezetőség 1956. december 2–3-i ülésén a párt feladataival kapcsolatos vitában. Szerinte az MSZMP-nek két kérdést kell megválaszolnia: „Az egyik a Szovjetunióhoz való viszonyunk kérdése. [...] Nekünk nyilatkozni kell arról, hogy [a] Szovjetuniót továbbra is példaképünknek tekintjük, hálások vagyunk, hogy ismét segített nekünk, de ugyanakkor meg kell mondanunk, hogy miben kell új alapokra helyezni viszonyunkat [...] Meg kell mondani, hogy önállóak és függetlenek vagyunk [...] Meg kell mondani, úgy ahogy érezzük és gondoljuk, úgy ahogy a Szovjetunió is gondolja és deklarálja, az egyenjogúság alapján.”¹⁵

Feltehetőleg az új alapelvek rögzítésének szándékával született az az 1956. december 12-i keltezésű, *A szovjet–magyar viszony kérdéséhez*¹⁶ címet viselő, aláírás nélküli dokumentum is, amely Apró Antal miniszterelnök-helyettesi iratai között maradt fenn, és amely meglehetősen kritikusan elemezte a kétoldalú kapcsolatokat 1945-től 1956-ig. Olyan kérdéseket feszegetett, amelyek előtte és még jóval később is tabutémának számítottak (a szovjet hadsereg jelenléte, a Szovjetuniónak a volt magyarországi német tulajdonra támasztott, mintegy négy milliárd forintot kitevő – a dokumentum készítője szerint teljesen jogtalan és megengedhetetlen – követelése, az MDP és az SZKP közötti függelmi viszony). A dokumentum készítői javaslat formájában próbálták körvonalazni, hogyan képzeli el azt a politikai állásfoglalást a Szovjetunió részéről, amely „új és helyes” alapokra helyezhetné a szovjet–magyar viszony

¹⁴ *Hiányzó lapok 1956 történetéből.* 172.

¹⁵ *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei* I. kötet. 157–158.

¹⁶ MNL OL XIX-A-2-gg 39. d. A dokumentumot közreadja Baráth Magdolna: „Nem hivatalos álláspont.” Ismeretlen dokumentum a magyar–szovjet kapcsolatokról 1956 decemberéből. *ArchivNet* 9. évf. 1. sz. <http://www.archivnet.hu/index.php?cikk=303>

fejlődését. Ebben a tervezett szovjet nyilatkozatban a szovjet kormánynak kötelezettséget kellett volna vállalnia arra, hogy a magyarországi belső helyzet megszilárdulásával egy időben kivonja csapatait Budapestről, és amint a nemzetközi helyzet alakulása ezt lehetővé teszi, Magyarország területéről is, valamint arra, hogy a magyar kormánnyal közösen felülvizsgálja a két ország közötti gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokat, a helyzetet a nyilvánosság elé tárja, és kijavítja mindazt, ami ebben a kapcsolatban hátrányosan érintette a magyar népgazdaságot. A nyilatkozatban annak is szerepelnie kellett volna, hogy az SZKP minden tekintetben az egyenjogúság alapjaira kívánja helyezni kapcsolatait a Magyar Szocialista Munkáspárttal. Sem a nemzetközi jelentőségű kérdések megvitatásától, sem a tapasztalatok kicserélésétől, sem az elvtársi tanácsoktól nem fog elzárkózni, de az MSZMP politikájának kialakítását, végrehajtását és vezetésének a kérdését a párt belügyének tekinti.

A feljegyzésben rögzített vélemény nem vált hivatalos állásponttá, de néhány probléma (mint pl. a Szovjetunióknak átadott német javak megváltásáért fizetendő tartozás elengedése) felkerült belőle az 1957 januárjában kezdődött gazdasági tárgyalások napirendjére. A magyar vezetés nem akarta kielezni a kétoldalú viszonyt, s ebben nyilvánvalóan szerepet játszott Kádárék – első sorban gazdasági szempontból – kiszolgáltatott helyzete.

A magyar vezetés kiszolgáltatottságában nem kis szerepet játszott az a tény, hogy az 1956. október–novemberi fegyveres harcok, a sztrájkok, a nyersanyag- és energiahiány következtében a magyar gazdaság válságos helyzetben volt. Az ipari termelés 1956 novemberében csak 10%-a volt az előző három negyedév havi átlagának, a szénkitermelés gyakorlatilag szünetelt, az energia-termelés harmadára-negyedére esett vissza. A legsürgetőbb gazdasági problémák (élelmiszer, nyersanyag- és energiaellátás) megoldása nélkül a politikai konszolidáció is lehetetlenné vált volna. Ebben a helyzetben azonban csak a Szovjetuniótól és a szocialista tábor országaitól remélhettek segítséget. 1956 végén – 1957 elején a szovjet gazdasági segítségnyújtás létkérdés volt Kádárék számára, s mivel Magyarország függősége egészen a rendszerváltásig nem enyhült, a gazdasági kérdések a kétoldalú kapcsolatokban mindvégig érzékeny politikai problémát is jelentettek.

Hruscsovnak írt november 23-i és december 11-i levelében Kádár a gazdasági katasztrófa elkerülése érdekében sürgős gazdasági és pénzügyi segítséget kért a szovjet kormánytól. A szovjet párt főtitkára december 14-i válaszlevelében késznek mutatkozott a gazdasági segítségnyújtásra; a konkrét magyar igények részbeni teljesítése mellett 200 millió rubel arany- és szabaddeviza-hitelt helyezett kilátásba.¹⁷ Egyidejűleg utalt arra is, hogy a felvetett további gazdasági kérdések megtárgyalására (széntermelés helyzetének és perspektívájának vizsgálata) a szovjet delegáció akár december folyamán kész Budapestre utazni. A szovjet kormányküldöttség és a magyar gazdaságpolitikusok között 1956 decembere és 1957 januárja között több kétoldalú megbeszélésre került

¹⁷ MNL OL M-KS 288. f. 9/1956/7. ő. e.

sor. A szénbányászat helyzetét vizsgáló szovjet szakemberek 1957. január 26-án találkoztak Apró Antallal, és részletes tájékoztatást adtak tapasztalataikról és észrevételeikről, valamint a magyar gazdasági helyzettel kapcsolatban kialakult véleményükről.¹⁸ Ez a vélemény meghatározó fontosságú volt, hiszen a szovjet delegációt Pautyin, a szovjet tervhivatal első elnökhelyettese vezette.

A magyar–szovjet gazdasági tárgyalások 1957. január 15-én Budapesten kezdődtek meg. Ennek során a magyarok három kérdéscsoportban akartak megállapodásra jutni: a kétoldalú gazdasági kapcsolatokban Magyarország számára okozott kár megtérítése, a magyar gazdasági helyzet stabilizálásához szükséges segítség, illetve a gazdasági struktúra átállításához szükséges beruházási hitel.¹⁹

1957. január 21-én a magyar fél átadott egy tájékoztató anyagot a szovjet kormánydelegáció részére a magyar népgazdaság fejlesztésének egyes kérdéseiről, amelynek az volt a funkciója, hogy megalapozza a magyar kormány beruházási hitelkérelmének indoklását.²⁰ A január 22-i tárgyalásokat magyar részről Kiss Árpád, szovjet részről Szemicsasznov külkereskedelmi miniszterhelyettes vezette. A magyar tárgyaló delegáció összességében 4 milliárd rubel beruházási hitel felvételének szándékáról tájékoztatta szovjet partnerét, amelyet elkezdett beruházások befejezésére, az energiaellátás fejlesztésére (ennek keretében a román gáz és szovjet villamosenergia-import mellett 100 MW-os atomerőmű megépítése is szerepelt volna), valamint a magyar népgazdaság egyes ágainak (híradástechnika, dízelmotorgyártás, műtrágyagyártás) fejlesztésére fordítottak volna.²¹ Pautyin a magyar beruházási elképzelések célszerűségét és gazdaságosságát illetően több esetben kétségeinek adott hangot, és óvatosságra intette a magyar gazdasági szakembereket. Az atomerőmű tervezett megépítésénél a gazdaságossági számítások elvégzésének szükségessége mellett politikai szempontokra is felhívta a figyelmet: „ez egy olyan kérdés, amelyet szintén alaposan meg kell gondolni, nehogy úgy járjunk, mint a Dunai Vasművel, hogy végül is az utca hangja szerint a Szovjetunió kényszerítette Magyarországot arra, hogy a Dunai Vasművet megépítse”.²² (Az atomerőmű kérdése az akkori tárgyalások napirendjéről végül le is került, miután egyetértettek abban, hogy arról külön megállapodásra van szükség. Ugyancsak politikai megfontolásból vetette el a szovjet delegáció vezetője a széles nyomtávú vasútvonal megépítésének gondolatát.) Szemicsasznov azt kérte magyar partnereitől, hogy kérésüket a tervezett objektumok részletes leírásával, az építési költségek feltüntetésével, a gazdaságossági számításokat mellékelve, írásban

¹⁸ A megbeszélésről készült feljegyzést lásd MNL OL XIX-A-2-gg 39. d.

¹⁹ MNL OL M-KS 288. f. 23/1957/21. ö. e. Feljegyzés a Szovjetunióval folyó gazdasági és pénzügyi tárgyalásokról.

²⁰ MNL OL XIX-A-2-gg 39. d. Tájékoztató a szovjet kormánydelegáció részére a magyar népgazdaság fejlesztésének egyes kérdéseiről.

²¹ Uo.

²² Uo.

is adják át, s azt a szovjet szervek majd tanulmányozni fogják. A tárgyalásokat értékelő Kiss Árpád elismerte, hogy néhány magyar kérést valóban alaposan meg kell vizsgálni, főleg abból a szempontból, nehogy „túlerőltetett feladatok elé állítsuk”, de szerinte a szovjet felet egyáltalán nem lepte meg, hogy a magyar fél ilyen összegű beruházási kölcsön igényével lépett fel.

A delegáció elutazása előtt Apró Antal még egy találkozást kezdeményezett a szovjet tervhivatal elnökhelyettesével, Pautyinnal. Az 1957. január 31-én lezajlott megbeszéléssel Aprónak az volt a célja, hogy megismerje a szovjet gazdaságpolitikus véleményét a magyar gazdaság helyzetéről, és tanácsot kérjen tőle a befejezetlen beruházásokat, a magyar export-import terveket, a pénzügyi helyzetet illetően, mert mint írta: „A helyzetünk rendkívül nehéz, a gazdasági vezetés gyenge lábon áll, a politikai munka most kezd erősödni, a közgazdászok fejében zavarok vannak a kibontakozást illetően.”²³

Pautyin – miközben hangsúlyozta, hogy az elmondottak szigorúan magánvéleménynek tekintendők –, éles kritikát fogalmazott meg a magyar gazdaságpolitikai elképzelésekkel, illetve azok hiányával összefüggésben. Szerinte annak ellenére, hogy sokat beszélnek a magyar sajátosságok figyelembevételének szükségességéről, ezeket szervezési kérdésnek tekintik, és a hangsúlyt nem a gazdasági fejlődés tényleges irányának meghatározására fektetik. Szerinte annak megismeréséhez nem frázisokra és a róla való beszélgetésre, hanem komoly, alapos és elmélyült munkára van szükség. A magyar gazdasági helyzet értékelésekor nem hagyta szó nélkül Magyarország hosszú lejáratú beruházási kölcsön-igényét sem. Pautyin szerint a kért 4 milliárd rubel túlzott volt, az erre vonatkozó kérdést alaposan meg kellett volna indokolni. Erre szerinte azért is szükség lett volna, mert a szovjet nép rendkívül nagy áldozatokat hoz. „Fontos, hogy a szovjet nép megértse azt, hogy Magyarország valóban rászorul a segítségre.” A szovjet tervhivatal elnökhelyettese azt nem tagadta, hogy Magyarországnak bizonyos segítségre szüksége van: a műtrágyagyár megépítését illetően nem voltak aggályai, és egyetértett a Dunai Vasmű befejezésének szükségességével is, mert habár – mint elmondta – „ha annak idején részt vett volna az elhatározásnál, akkor ellenezte volna, most viszont már minden vita erről a kérdésről üres és meddő”.²⁴

A beszélgetés végén Pautyin ismételten aggodalmának adott hangot, amiért szerinte az Országos Tervhivatalnak nincsen megalapozott irányvonala, és erőteljesen hangsúlyozta a távlati fejlesztési terv kidolgozásának szükségességét. Szerinte habár az OT-ban sok jól képzett káder dolgozik, lényegében a régi terveket próbálják elég szerencsétlen módon átjavítani, ezért – mint mondta – „Nagyon szeretné, ha a kormány részéről is nagy súlyt helyeznének arra, hogy a Tervhivatal most már végre komolyan határozza meg néhány

²³ MNL OL XIX-A-2-gg 716-/17/57. II. 12. (39. d.)

²⁴ Uo.

iparág sorsát, hogy az a sokat hangoztatott magyar sajátosság ne csak frázis legyen, hanem annak komoly anyagi alapot adjanak.”²⁵

A szovjet tárgyaló küldöttség február első napjaiban a magyar elképzelések egyeztetésére visszautazott Moszkvába. Mivel a delegáció egyezmény aláírása nélkül utazott el, Kiss Árpád a szovjet nagykövet előtt aggodalmának adott kifejezést, hogy elutazásuk Magyarországon nem vált-e ki kedvezőtlen benyomást. Mindazonáltal Kiss Árpád, valamint Vályi Péter Andropovnál tett látogatásának valószínűleg az volt a funkciója, hogy a nagyköveten keresztül is igyekezzenek meggyőzni Moszkvát a magyar kérések megalapozottságáról. A két magyar gazdaságpolitikus azzal érvelt, hogy „az ilyen hitelnújtás politikailag kedvező lenne a szovjet kormánynak, mivel Magyarországon sok ember a gazdaságpolitikai hibákat összekapcsolja a Szovjetunió felelősségével ebben az ügyben”.²⁶

Habár Pautyin elég egyértelműen és többször is elmondta, hogy a magyar hiteligényt túlzottnak és megalapozatlannak tartja, az 1957. márciusi magyar–szovjet tárgyalások előkészítésével foglalkozó magyar gazdasági szakemberek február 8-i feljegyzésükben ennek ellenére helyesnek tartották a 4 milliárd rubel összegű, 1958–1961 között folyósítandó hitel felvetését (habár perspektivikus fejlesztési tervek hiányában nem tudták még konkrétumokkal tételesen alátámasztani), és annak a véleményüknek adtak hangot, hogy a kormánytárgyalásokon változatlanul ezt az összeget kellene felvetni.²⁷

A magyar kérés nyomatékosítása érdekében Apró Antal 1957. február 20-án 15 oldalas levéllel fordult Arisztov KB-titkárhoz, amelyben a magyar gazdasági nehézségek részletes bemutatása és a hitelkérelem indoklása mellett a magyar–szovjet pénzügyi tárgyalások során felvetődött öt kérdésben kérte a szovjet fél kedvező döntését.²⁸

Az SZKP KB Elnöksége 1957. február 28-i ülésén tárgyalta a magyar kormánydelegációval folytatandó tárgyalások kérdéseit. A Szovjetunió Minisztertanácsa Elnökségének külgazdasági kérdésekkel foglalkozó bizottsága az SZKP KB-nak benyújtott előterjesztésében a Magyarországnak nyújtandó gazdasági és műszaki segítségnyújtásra 1750 millió rubelt, ebből 1957-re 1000 milliót javasolt. Ez az összeg magában foglalt 540 millió rubelnyi áruhitelt, valamint 240 millió rubel értékű szabadon felhasználható valutahitelt; a korábban felvett 154 millió rubelt kitevő hitelek törlesztésének elhalasztását 10 évre, 1961-től kezdve; Magyarország 458 millió rubelnyi fegyvervásárlási

²⁵ Uo.

²⁶ *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban.* 68.

²⁷ MNL OL XIX-A-2-gg 1057/21/a (39. d.)

²⁸ Ezek a következők voltak: 1. a speciális szállítások (hadianyag) során keletkezett 470 millió rubel magyar adósság törlése; 2. a volt német javak kifizetésében fennmaradt 1047 millió forint adósság törlése; az 1950–1955 közötti nem kereskedelmi fizetések során keletkezett magyar károk megtérítése mintegy 100 millió rubel összegben; 4. a 15 évre nyújtott korábbi hitel kamatfizetésének módosítása; 5. 244 millió rubel korábban nyújtott hitel törlesztésének átütemezése. MNL OL XIX-A-2-gg 39. d.

hitelének elengedését, valamint a német javak Magyarországnak történt eladása után fennmaradt tartozás leírását stb.²⁹

Szemicsasztnov 1957. március 12-én nyújtotta át Kádár Jánosnak a szovjet kormány válaszát azokra a gazdasági kérdésekre, amelyeket a magyar és szovjet delegáció 1956. december – 1957. január folyamán tárgyalt. A szovjet fél majdnem minden magyar kérdésnek eleget tett; az Apró Antal levelében felvetett kérések kedvező elbírálása mellett ígéretet tett arra, hogy megvizsgálják a magyarországi ipari üzemek építéséhez nyújtandó gazdasági és pénzügyi segítség kérdését (ennek mértékét későbbi tárgyalások határozták volna meg), egyetértett a Magyarország területén tartózkodó szovjet hadsereg által igénybevelt szolgáltatások díjának szabályozásában, és késznek mutatkozott a szovjet hadsereg magyarországi jogi státusára vonatkozó egyezmény megkötésére is.

A szovjet kormánytól érkezett válaszjegyzék azonban mintegy 520 millió rubel értékű áruhitelkérelmet utasított vissza, ami a magyar gazdaság számára rendkívül nehéz helyzetet teremtett. A végeredmény azonban kedvezően alakult: Hruscsov a magyar párt- és kormányküldöttség szovjetunióbeli látogatásakor már az első tárgyalás alkalmával kilátásba helyezte a hitelkérdés újratárgyalását, s ígéretet tett arra, hogy a szovjet delegáció tagjai még egyszer tanácskoznak arról, „hogyan lehetne megtalálni azokat a lehetőségeket, hogy maximálisan kielégítsék a magyar fél kérését”.³⁰ Magyarország végül 1957-ben 875 millió rubel áru- és devizahitelt kapott 1961-től kezdődő törlesztésre.³¹

Az 1957. március 20–28-i magyar–szovjet kormánytárgyalások legfontosabb, de nem az egyetlen napirendi pontja volt a gazdasági segítségnyújtás; a megbeszéléseken a magyarok értékelni szerették volna a korábbi viszonyt, és tisztázni akarták a magyar–szovjet kapcsolatok jellegét is.³² A magyar Külügyminisztérium Kollégiumának 1957. március 5-i, a magyar–szovjet kormánytárgyalások előkészítésével foglalkozó ülésén az előterjesztő Mátyás Pál (a szovjet relációval foglalkozó I. Politikai Osztály vezetője) a tárgyalások célját a következőképpen jelölte meg: „A magyarországi események és az október 30-i szovjet nyilatkozat után szükségessé vált, hogy a Szovjetunió rendezze a kérdéseket a népi demokratikus országokkal. A mi delegációnk tárgyalása a Szovjetunió vezetőivel azt a célt akarja elérni, hogy a viszonyt tisztázzuk, másodsorban újabb gazdasági segítséget akarunk kérni.”³³

²⁹ *Prezidium CK KPSZSZ.* 1. 994.

³⁰ *Hiányzó lapok 1956 történetéből.* 306.

³¹ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. IV-100/1957. (5. d.)

³² A kormány 317/1957. (III. 8.) számú, a magyar–szovjet kormánytárgyalások napirendjéről szóló határozata alapján a felvetendő politikai jellegű kérdések között szerepelt volna a két ország közötti kapcsolatok elemzése, valamint a Varsói Szerződés és a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok kérdése. A határozatot lásd *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei* V. kötet. 362–363.

³³ MNL OL XIX-J-1-o 00100/5–1957. március 5. (10. d.)

A közös nyilatkozat magyar tervezetének előkészítésekor a legtöbb vitát az váltotta ki, hogy a kétoldalú viszonyban korábban tapasztalt gazdasági és politikai hibákat konkrétan felvessek-e. Szóba került a magyar urán és a forint–rubel árfolyamának a kérdése is, de mivel a gazdasági tárgyalások még nem fejeződtek be, nem jutottak egyetértésre abban a kérdésben, hogy erre a nyilatkozatban ki kell-e térni. A nyilatkozattervezetbe bekerült, hogy a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásának kérdéseit külön egyezményben kell szabályozni, és megfogalmazták azokat az elveket is, amelyek alapján az ügyet magyar részről rendezni kívánták.

A korábbi kétoldalú viszony értékelésére és a Varsó Szerződés ügyének érdemi megvitatására vonatkozó magyar javaslat elvetését a szovjet küldöttség számára készített tárgyalási anyag már előrevetítette. Az SZKP KB Elnöksége 1957. február 28-i ülésén kapott meghatalmazás alapján a külügyminisztériumban elkészített tárgyalási direktívák arra utasították a szovjet tárgyaló delegációt, hogy állapodjanak meg a magyarokkal arról: a közös nyilatkozatban a magyar kormány nevében jelentsék ki, hogy „a szovjet csapatok Magyarország területén való ideiglenes tartózkodása szükséges és mindenekelőtt megfelel a magyar nép érdekeinek”.³⁴ Abban az esetben, ha magyar részről felvetették volna az ideiglenesen Magyarország területén állomásozó szovjet csapatok jogi státusára vonatkozó egyezmény megkötésének kérdését, az utasítás úgy szólt: „elvben hozzá kell járulni ilyen megállapodás megkötéséhez, és meg kell említeni a közös közleményben. Ugyanakkor ne jelöljék meg a megkötés időpontját, állapodjanak meg a magyar küldöttséggel annak célszerűségéről, hogy ezt a kérdést később vizsgálják meg, figyelembe véve a magyarországi helyzet fejlődését. Célszerű a kommunikációban olyan nyilatkozatot tenni, hogy a megállapodás megkötéséig mindkét fél konzultálni fog olyan ügyekben, amelyek a szovjet csapatok Magyarország területén való tartózkodásával összefüggésben felvetődhetnek.”³⁵

Mindazonáltal az 1957. márciusi moszkvai tárgyalások politikai szempontból sem tekinthetők eredménytelennek; Kádár Jánosnak bizalmat szavaztak Moszkvában, tárgyalópartnereitől ígéretet kapott arra, hogy Rákosi nem térhet vissza a hatalomba, és zöld utat kapott a büntetőeljárás megindításához Nagy Imre és csoportja ügyében. Rákosi SZKP KB-hoz írt levelének szövegéhez úgy valószínűleg szerzett néhány kellemetlen percet Kádár Jánosnak, addigra azonban az SZKP KB Elnökségében már eldőlt: „Kádáron kívül nincs más figura – támogatni kell.”³⁶ Ezt a Kreml oly módon is nyomatékosította,

³⁴ AVP RF f. 077. op. 38. papka 193. gy. 17.

³⁵ Uo.

³⁶ Az SZKP KB Elnöksége 1957. március 27-én, a magyar–szovjet tárgyalások ideje alatt Molotov kérésére tűzte napirendre Rákosi március 25-i levelének megtárgyalását. Az Elnökségben Zsukov és Kaganovics azon felvetése ellenére, hogy nem kell a magyar pártügyekbe beavatkozni, végül egyöntetűen az a vélemény alakult ki, hogy nem célszerű Rákosi visszatérése Magyarországra. Döntés született arról, hogy a magyar delegációt meg-

hogy határozatilag kötelezte Bulganyint: a március 27-i magyar–szovjet barátsági nagygyűlésen ítélje el a Rákosi–Gerő-féle vezetésnek a szocializmus építésében elkövetett hibáit.³⁷

A kormánytárgyalásokról kiadott közös nyilatkozat és az abban tett ígéret a kétoldalú kapcsolatok egyezményes alapokra helyezéséről új szakaszt nyitott a két ország közötti viszony történetében. Az 1957. március 28-i deklaráció a szovjet kormány 1956. október 30-i nyilatkozata mellett hosszú éveken keresztül hivatkozási alappá vált a diplomáciai kapcsolatok fejlődését elemző szovjet külügyi iratokban.

A kapcsolatok új alapokra helyezésére szovjet részről már a moszkvai tárgyalások előtt is történek apró gyakorlati lépések. Tyimofejev, a budapesti nagykövetség első titkára 1957. január végén a Külügyminisztérium I. Politikai Osztályának vezetőjével, Mányik Pállal beszélgetve megemlítette, hogy hozzáfogott a magyar–szovjet egyezmények, megállapodások átnézéséhez az azzal a céllal, hogy az esetleges hiányosságokat észrevételezze.³⁸ A kapcsolatok jellegének megváltozását mutatja az is, hogy 1957-től azok az intézmények is fokozatosan leépültek, amelyek korábban a magyarországi szovjet befolyást és ellenőrzést biztosították. A szovjet fél kezdeti vonakodása ellenére 1957 májusában megkötötték a szovjet csapatok ideiglenes magyarországi tartózkodására vonatkozó egyezményt, majd a következő évben az ehhez kapcsolódó megállapodásokat. Egyetértés alakult ki a két fél között a különböző magyar szerveknél dolgozó szovjet tanácsadók számának jelentős csökkentéséről is.

Az ellenőrzést hivatalból ellátó szovjet nagykövetek ugyan továbbra is fontos információs forrást jelentettek Moszkva számára, de a magyar belpolitikai helyzet alakításában játszott szerepük megszűnt. Kádár János attól sem riadt vissza, hogy Tyerentyij Stikov nagykövetet – aki egy fogadáson kritizálta a magyar hároméves tervet és kifejtette, hogy a mezőgazdaság kollektivizálásának sikere érdekében keményebben kell fellépni – alig egy évnyi magyarországi szolgálat után visszahívassa.³⁹ (Megtette ezt kisebb „vétség” esetén is. 1958. január elején azért kellett az egyik belügyi tanácsadónak távoznia, mert a BM-ben egy politikai rendezvényt követő italozás során Rákosi Mátyást elvette.)⁴⁰

Valószínűleg ezek az esetek is hozzájárultak a szovjet külügyminisztérium 1959. júliusi utasításának megszületéséhez, amely arra kötelezte a mindenkori szovjet nagykövetet, hogy tevékenysége során az SZKP XXI. kongresszusa és az SZKP KB megfelelő határozatait, a két ország között 1948. február 18-

ismertetik Rákosi levelével, és Bulganyin a nagygyűlésen is beszél majd Rákosi szerepéről. *Prezidium CK KPSZSZ*. 1. I. m. 241–242.

³⁷ *Pravda*, 1957. március 28.

³⁸ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. IV-138/2. (9. d.)

³⁹ Radványi János: *Hungary and the Superpowers. The 1956 Revolution and Realpolitik*. Hoover Institution, Stanford, 1972. 68. és 168.

⁴⁰ MNL OL M-KS 288. f. 5/60. ő. e.

án megkötött barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezményt, valamint az 1957-ben és 1958-ban elfogadott egyezményeket tekintse irányadónak. A direktíva külön részletezte, hogy a nagykövetnek a politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok terén mely kérdésekkel kell elsősorban foglalkoznia (az egyezmények végrehajtásának ellenőrzése, a mezőgazdaság kollektivizálásának fejlődése, Magyarország külkereskedelmi kapcsolatainak alakulása, az ideológiai és kulturális élet helyzete, a szovjet kolónia életének és magatartásának figyelemmel kísérése). A nagykövetnek tanulmányoznia kellett Magyarország kül- és belpolitikai helyzetét (különös tekintettel a párt-építésre, káderpolitikára, az értelmiség helyzetére), valamint a magyar gazdaság állapotát, és a legfontosabb eseményekről jelentenie kellett a szovjet külügyminisztériumnak. Az utasítás ösztönözte a szovjet diplomácia magyarországi képviselőjét, hogy alakítson ki bizalmas viszonyt a magyar vezető politikusokkal, de legyen tapintatos, és tanúsítson önuralmat. A direktíva előírta a nagykövet számára, hogy az országban tett utazásai és a különböző információk megszerzése során úgy járjon el, hogy az ne keltse a magyarokban a „félülvizsgálat” benyomását, és tevékenységével ne adjon alapot a szovjetellenes propaganda számára.⁴¹

A szovjet nagykövetség kötelező jelentéseiben külön figyelmet kellett szentelni annak, hogy az 1956. október 30-i szovjet kormánynyilatkozat elvei miként valósulnak meg a gyakorlatban. 1958. január végén kelt az a több mint 30 oldalas dokumentum, amelyben a budapesti szovjet nagykövet áttekintette a magyar–szovjet kapcsolatok alakulását a kormánynyilatkozat tükrében. A helyenként önkritikus elemeket is tartalmazó dokumentum főleg gazdasági anomáliákat emlegetett a két ország viszonyát terhelő problémák között: a kereskedelmi megállapodások nem teljesítése, rossz minőségű szovjet áruk szállítása, az export-import szállításokat bonyolító szovjet dunai hajózási társaság törvénytelen működése Magyarországon, a feldolgozásra a Szovjetunióba szállított magyar uránérc árának rendezetlensége, de említést történt a szovjet hadsereg magyarországi tartózkodásával összefüggő problémákról és a konzuli kapcsolatokban előforduló hiányosságokról is. Az elemzés kiemelte az 1957. május 27-i egyezmény kedvező hatását a magyar lakosság és a szovjet katonák közötti kapcsolatokra, de nem hallgatta el az ennek ellenére továbbélő problémákat: a magyar törvények be nem tartását, a szovjet katonák garázdálkodásait, a szovjet hadseregnél dolgozó magyar polgári személyek foglalkoztatásával összefüggő szabálytalanságokat. Ráadásul a szovjet fél az egyezményben rögzített feltételek ellenére továbbra sem volt hajlandó tájékoztatást adni a magyarországi szovjet csapatok létszámáról.

Az 1960 novemberében készült hasonló elemzés a két ország közötti kapcsolatokat illetően arra a megállapításra jutott, hogy mindkét fél tiszteletben tartja a szovjet kormány 1956. október 30-i nyilatkozatában foglalt elveket, de az 1958-as külügyi dokumentumban felsorolt problémák némelyikének meg-

⁴¹ AVP RF f. 077. op. 40. papka 205. gy. 12.

oldására (pl. a szovjet árucikkek minőségi problémái, szállítási határidők be nem tartása) az önkritikus megközelítés ellenére nem került sor, s azok mint még megoldásra való kérdések ekkor (sőt az 1962-ben készült, a kétoldalú kapcsolatok alakulását áttekintő elemzésben is) újra előkerültek.

A szovjet külügyminisztérium V. Európai Osztályának munkatársa úgy vélte, hogy 1958 eleje óta nem fordítottak kellő figyelmet a magyar–szovjet kapcsolatok tanulmányozására, ezért több pontból álló intézkedéscsomagot fogalmazott meg a budapesti szovjet nagykövetség és a külügyminisztérium magyar referatúrája számára. Ennek értelmében a budapesti szovjet nagykövetségnek fokozottabb ellenőrzést kellett volna gyakorolnia a Magyarországon működő szovjet szervezetek munkája felett, össze kellett hangolnia tevékenységüket, és javaslatokat kellett tenniük a Magyarországgal való kapcsolatokban esetleg fellelhető hibák és hiányosságok felszámolására. Ugyancsak a nagykövetség feladata lett volna, hogy figyelemmel kísérje a két ország közötti kereskedelmi és egyéb gazdasági egyezmények végrehajtását, és készítsen mélyreható elemzéseket a fogadó ország gazdasági helyzetéről. A magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok jellegét érintő rágalmak és az ellenséges propaganda visszaverésének legjobb módját V. Barahnyin, a dokumentum készítője abban látta, ha mindkét ország sajtója nagy teret szentel a Magyarországnak nyújtott szovjet gazdasági segítség propagálásának. Végül a két ország közötti kapcsolatok további elmélyítése érdekében számos meghívásra és delegációcserére tett javaslatot.⁴²

Mindezek természetesen nem jelentik azt, hogy a szovjet befolyásolás és nyomásgyakorlás teljes egészében megszűnt volna, az 1950-es években jellemző beavatkozásokra azonban – amelyek a magyar belpolitikában is fordulatot idéztek elő – sem Hruscsov, sem Brezsnyev alatt nem került sor. A Szovjetunióhoz való igazodási kényszer (különösen a külpolitikai vonalvezetésben) továbbra is megmaradt, és „tanácsok” is érkeztek, még ha áttételesebb formában is. Erre maga Kádár is utalt, amikor Hruscsov leváltását követően az új szovjet vezetéssel találkozott: a lemondatotott pártfőtitkár sok dokumentumot küldött neki, nyilván nem cél nélkül; ilyenkor megköszönte a javaslatokat, de nem valósította meg azokat. (Más esetben, például a személyi kultusz maradványainak felszámolásában és a törvénysértések lezárásában egyértelműen kimutatható a szovjet példa hatása.)

Másfelől, előfordult (ha nem is gyakran), hogy a magyar fél kért „tanácsot”. Kádár 1957. szeptember végi, nem hivatalos moszkvai megbeszélései során – még mielőtt ez a kérdés a párt vezető testületében egyáltalán szóba került volna – szerette volna megismerni szovjet partnerei véleményét az MSZMP KB első titkári és a miniszterelnöki funkció szétválasztásáról. A találkozón jelen lévő Marosán György megjegyzése szerint ez a kérdés a magyar vezetést már 1957 januárja óta foglalkoztatta, de annak idején azt a „tanácsot” kapták, hogy várjanak még a döntéssel. Szuszlov a magyarok érvelését meggyőzőnek

⁴² AVP RF f. 077. op. 44. papka 222. gy. 13.

tartotta, de választ csak a magyar delegáció Kínából történő visszaérkezése után ígért.⁴³

Az 1957. márciusi moszkvai tárgyalásokat követően rendszeressé váltak a két ország közötti párt- és kormánytárgyalások. Kádár János már 1957. szeptember végén, kínai látogatása alkalmával újból találkozott a szovjet vezetőkkel, s bár a megbeszélések nem hivatalos jellegűek voltak, a magyarok számára most is volt tétjük. Kádár János – miután rövid áttekintést adott a magyar belpolitikai helyzetről – szóba hozott néhány gazdasági jellegű kérdést. Az 1956. decemberi – 1957. januári gazdasági tárgyalásokon magyar részről többször felvetett beruházási hitel ügyében a márciusi tárgyalások alkalmával nem született döntés. Apró Antalnak a magyar kormány nevében 1957. augusztus 18-án Mikojanhoz intézett levele mintegy 6,7 milliárd forint, azaz 1,5 milliárd rubel beruházási és áruhitel-igényt tartalmazott (szemben a korábbi 4 milliárddal).⁴⁴ Kádár kérése arra irányult, hogy az Apró Antal levelében foglaltaknak megfelelően a magyar és szovjet szakemberek között a hosszú lejáratú árucseré-forgalom és hitel kérdéseit érintő tárgyalásokra legkésőbb október végén kerüljön sor. Azt is kívánatosnak tartotta, hogy ugyanebben az időpontban vitassák meg a magyar és a szovjet ipar hosszútávú együttműködésének kérdéseit az erős- és gyengeáramú villamos berendezések, a készülékek egyes típusai és a dízelmotorok gyártásának területén. Több hónapos tárgyalás kezdődött, amelyet a december 18-i megállapodás zárt le. Az elért eredmények messze alatta maradtak a magyar várakozásoknak: a Szovjetunió mindössze 300 millió rubel beruházási, 15 millió rubel áruszállítási és 40 millió rubel szabaddeviza-hitelt nyújtására kötelezte el magát.⁴⁵

Ennek ismeretében nem tekinthető véletlennek, hogy amikor 1958. április elején Hruscsov – részben Kádár pozícióját megerősítendő – Magyarországra látogatott, a magyar pártvezető kihasználva a kedvező lehetőséget, az április 3-i megbeszélések alkalmával újabb hiteligényeket vetett fel.⁴⁶ Hruscsov ígéretet tett a kérés teljesítésére (erre közlése szerint a szovjet ipar 1957-es teljesítménye lehetőséget adott), s szavát be is tartotta. Az 1958. májusi KGST-csúcstalálkozóval csaknem egy időben zajló magyar–szovjet gazdasági tárgyalásokon megállapodás született arról, hogy a Szovjetunió többek között

⁴³ Szovjet dokumentum Kádár Jánosnak és Marosán Györgynek az SZKP vezetőivel folytatott 1957. szeptember 25-i beszélgetéséről. I. m. 1293. A magyar delegáció tagjai Kínából hazafelé tartva valószínűleg ismét találkoztak a szovjet vezetőkkel, de erről a megbeszélésről nem rendelkezünk forrással. A miniszterelnöki funkciót 1958. január 28-tól Münnich Ferenc vette át Kádártól, a szovjet vezetés tehát feltehetően áldását adta a változtatásokra.

⁴⁴ MNL OL XIX-A-2-gg 39. d.

⁴⁵ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. IV-100/1957. (5. d.) Lásd még a Minisztertanács 1958. január 16-i ülését. MNL OL XIX-A-83-a 1958/1. d.

⁴⁶ A tárgyalásokról készült feljegyzést lásd Baráth Magdolna – Feitl István (közread.): Két összefoglaló a magyar–szovjet kormánytárgyalásokról 1958. április. *Múltunk*, 1993. 4. sz. 176–177.

110 millió rubel hitelt nyújt a Tiszai Vegyi kombinát felépítéséhez, és 30 millió rubel értékű fűróberendezések szállításával támogatja a kőolaj- és földgáz-kutatást.⁴⁷

A szovjet gazdaság által kínált lehetőségek központi helyet kaptak a magyar gazdaságpolitikai elképzelésekben, ahogy a népgazdasági terveken is érződött. 1958 májusában – az 1961–1965-ös második ötéves terv összeállításakor – a külkereskedelmi forgalom 17%-os növekedésével számoltak, ezen belül a szovjet export 54%-kal, az import 25%-kal nőtt volna. A magyar külkereskedelemben a tervek szerint a szovjet részarány 29%-ról 41%-ra emelkedett volna.⁴⁸

Mikojan 1957 júniusában a Molotov–Malenkov–Kaganovics-féle „pártelenes csoport” ügyének megvitatásakor nem minden alap nélkül mondta, hogy Hruscsov annak érdekében, hogy elejét vegye a magyar lázadás megismétlődésének, következetesen támogatta a kelet-európai dolgozók „kártalanításának” politikáját, amellyel még a szovjet életszínvonal rovására is magasabb életszínvonalat biztosított számukra.⁴⁹

A gazdasági segítségnyújtás mértékét azonban egyes szovjet gazdaságpolitikuskok, a szovjet külügyminisztérium munkatársainak egy része és maga a budapesti szovjet nagykövet is túlzottnak tartották. A nagykövet által készített 1958. januári elemzés szerint a Szovjetunió a gazdasági segítségnyújtásban tovább ment, mint azt Magyarország népgazdasága fejlődésének általános feltételei diktálták volna.⁵⁰

A kétoldalú kapcsolatokat azonban ez nem terhelte meg. A szovjet külügyminisztérium V. Európai Osztályának vezetője 1958 júliusában magyar partnerének azt mondta: „a két ország kapcsolatai annyira erősek és bensőségesek, hogy most már nem annyira a mennyiségre, hanem a minőségre kell törekedni.”⁵¹ Gyeduskin szorgalmazta a küldöttségek és munkadelegációk kölcsönös látogatásainak gyakoribbá tételét, és a tapasztalatok rendszeres megvitatását. Mindkét fél egyetértett abban, hogy szükség van a két ország lakossága közötti közvetlen kapcsolat megteremtésére, a dolgozók széles körű érintkezésére, találkozóira, s ennek érdekében meg kell vizsgálni az utazások megkönnyítésével kapcsolatos problémákat, az üzemek és társadalmi szervezetek közötti közvetlen kapcsolat megteremtésének lehetőségét, és a két ország közötti baráti kapcsolatok elmélyítése szempontjából nagy súlyt kell helyezni a baráti társaságok munkájára.⁵² A magyar–szovjet testvérüzemek, -városok állandó kapcsolatainak megteremtésére magyar részről tervezetet is készítettek, amelyet a

⁴⁷ MNL OL M-KS 288. f. 4/17. ö. e.

⁴⁸ Baráth Magdolna – Feitl István: Két összefoglaló a magyar–szovjet kormánytárgyalásokról. I. m. 168.

⁴⁹ Vlagyiszlav M. Zubok: Hatalmi harc a Kremlben és a magyar válság. In: *Évkönyv V. 1996/1997*. Szerk.: Bak János. 1956-os Intézet, Budapest, 1997. 65.

⁵⁰ AVP RF f. 077 op. 39. papka 198. gy. 13.

⁵¹ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. IV-138/2-1958. (9. d.)

⁵² Uo. és AVP RF f. 077. op. 39. papka 198. gy. 13.

külgügyminisztérium szovjet referatúrájának egyik munkatársa 1958. október 1-jén ismertetett a budapesti szovjet nagykövetség titkárával. A javaslatokkal szovjet részről elvben egyetértettek, de Oszipov követségi titkár annak a véleményének adott hangot, hogy nem lenne helyes felülről ráerőszakolni az egyes szervekre, hogy kezdeményezzenek ilyen jellegű kapcsolatokat.⁵³ A moszkvai magyar nagykövetség éves összefoglaló jelentése alapján a tömegkapcsolatok szélesítése terén 1958 jelentős eredményekkel zárult: „kezd megvalósulni pártunknak és kormányunknak az a célkitűzése, hogy a magyar és szovjet nép közötti kapcsolat ne csak a felső vezetők között és hivatalos vonalon legyen meg, hanem az a széles néprétegekre is kiterjedjen.”⁵⁴ A moszkvai nagykövetség jelentésének ezt a részét a magyar Külgügyminisztériumban túlzónak találták. Azt elismerték ugyan, hogy a nagykövetség által ismertetett adatok a tömegkapcsolatok fejlődéséről tanúskodnak, de az üzemek és intézmények közötti szervezett kapcsolatok megteremtésének még csak a kezdetén jártak, a köztük lévő viszony gyenge és alkalmoszerű volt.⁵⁵ Nem igazolta a várakozásokat a Magyar–Szovjet Baráti Társaság és az 1958 februárjában megalakult Szovjet–Magyar Baráti Társaság tevékenysége sem. A magyar fél nagy reményeket fűzött a két társaság együttműködéséhez, különösen a tömegkapcsolatok kiszélesítésében és koordinálásában. A Szovjetunióban megalakult társaság azonban meglehetősen szűkös anyagi lehetőségekkel rendelkezett, így a két társaság együttműködési tervéből kihúztak minden öket anyagilag terhelő és komolyabb erőfeszítést igénylő akciót. A moszkvai magyar nagykövetség egyik titkára úgy jellemezte az együttműködési tervet, hogy „nesze semmi, fogd meg jól”, és annak a véleményének adott hangot, hogy a szovjet fél a társaságnak nem szán komoly feladatot, „inkább politikailag tartják szükségesnek létezésüket, illetve annak pusztán tényére van szükségük”.⁵⁶ Ebben a tekintetben nem jelentett áttörést 1959 sem. Habár a különböző társadalmi szervezetek küldöttségeinek, az ún. barátságvonatok turistáinak száma az előző évihez képest növekedett, a testvérvárosok, -üzemek és intézmények közötti közvetlen kapcsolatok megteremtésében nem hozott eredményt.⁵⁷ Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya, valamint a Tudományos és Kulturális Osztály 1960. február elején közös előterjesztést nyújtott be a Politikai Bizottságnak a kapcsolatok további erősítésére tett javaslatokkal. Az elfogadott

⁵³ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. IV-138/2-1958. (9. d.)

⁵⁴ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. IV-100/1958. (5. d.) A nagykövetség adatai szerint a delegációk nagy száma mellett kb. 20 ezer dolgozó járt a Szovjetunióban, illetve Magyarországon turistaúton az IBUSZ és az Inturiszt szervezésében.

⁵⁵ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. IV-100/1959. (5. d.)

⁵⁶ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. I-124-1959. (3. d.)

⁵⁷ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. IV-138/1-1960. (9. d.) Csak 1962-ben történt némi előrelépés, amikor a két állam közötti kulturális munkaterv alapján kezdtek kibontakozni a korábban már többször szorgalmazott városközi kapcsolatok. Uo. IV-100/2-1962. (5. d.)

határozat elsősorban a szovjet tudomány és kultúra népszerűsítésére helyezte a hangsúlyt, és továbbra is szorgalmazták a turistautakat, a barátságvonatok szervezését.⁵⁸

A közvetlen kapcsolatok kialakítását nehezítette, hogy amíg a szovjet állampolgárok magáncélú magyarországi látogatásához nem volt szükség vízumra, a Szovjetunióba utazó magyaroktól ezt megkövetelték. (A szovjet külügyminisztériumban ezt a kölcsönösség és a felek egyenjogúsági elve megsértésének tekintették, s a magyarok számára a vízumrendszer megszüntetését javasolták.⁵⁹)

A felső szintű kapcsolatok alakulásáról ugyanakkor mindkét kormány külügyi vezetői a legnagyobb elismeréssel szóltak. Mindez nem kis részben a Kádár János és Ny. Sz. Hruscsov közötti egyre bensőségebbé váló viszonynak is köszönhető volt.⁶⁰ Amikor 1959 júniusában Hruscsov Albániából hazafelé tartva néhány napot Budapesten töltött, a két ország közötti kapcsolatokról ő is azt mondta: „kapcsolataink a lehető legjobbak, mind országaink, mind pártjaink, mind pedig – személyi vonatkozásban – országaink vezetői között. Nincsenek vitás kérdéseink, és ha elvétve akad is vita, azt mindig Apró elvtárs csinálja.”⁶¹ Hruscsov tréfás megjegyzésével a lényegre tapintott rá, hiszen valóban a gazdasági tárgyalások alkalmával került sor elsősorban vitára, sőt 1959-től egyre szaporodtak a konfliktusok.

1958 májusában az 1961–1965. évi kölcsönös áruszállításokról, valamint magyar ipari létesítmények fejlesztéséről és bővítéséről folyó tárgyalásokon a szovjet kormány – Kádár János tájékoztatása szerint külön magyar kérés nélkül – a magyar népgazdaság szempontjából fontos dolgokban további segítség- és hitelnnyújtásra tett ígéretet. Teljesítették a magyar küldöttségnek azt a kérését is, hogy 1959-ben és 1960-ban bizonyos cikkekből (fenyőfűrészáru, bányafa, cellulóz, rotációs papír) emeljék fel a szállítási kontingenst. A tárgyalásokat magyar részről alapvetően eredményesnek ítélték, és úgy értékelték, hogy az ötéves terv döntő fontosságú nyersanyagai biztosítva vannak.⁶² A magyar Külügyminisztériumban azonban már 1959 márciusában a végrehajtandó feladatok között jelölték meg a Szovjetunió hétéves terve és a magyar ötéves terv összehangolása keretében az 1958 júniusában egyeztetett külkereskedelmi előirányzatok felemelését, mivel véleményük szerint „csak így biztosíthat-

⁵⁸ MNL OL M-KS 288. f. 5/169. ő. e.

⁵⁹ AVP RF f. 077. op. 44. papka 222. gy. 13.

⁶⁰ Erről a bensőséges, baráti viszonyról árulkodik Hruscsov és Kádár levélváltásának hangneme is. Kádár János 1961. június 21-én erről így írt Hruscsovnak: „Nem tudok és nem is akarok hízelegni, de Önnek szép szavak nélkül is tudnia és éreznie kell, hogyan viszonyulok én az Ön személyéhez.” A levelet lásd Huszár Tibor (szerk.): *Kedves, jó Kádár elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből 1954–1989*. Osiris, Budapest, 2002. 188–189. Kádár és Hruscsov kapcsolatáról részletesebben lásd Földes György: Barátság felsőfokon. Kádár és Hruscsov. In: *Ki volt Kádár?* 88–94.

⁶¹ Közli Békés Csaba: Magyar–szovjet csúcstalálkozók. I. m. 157.

⁶² MNL OL M-KS 288. f. 4/17. ő. e.

juk II. ötéves tervünk termelési és fejlesztési előirányzatainak további növelését, ami okvetlenül szükséges jelenlegi lemaradásunk felszámolásához”.⁶³ Az árucseré-forgalmi egyezmény bővítése érdekében Münnich Ferenc és Kádár János 1959. június 10-én levéllel fordultak Hruscsovhoz. A bővítő tárgyalásokra vonatkozó kérést azzal indokolták, hogy a magyar gazdasági szakemberek szerint az előző évek tapasztalatai alapján lehetővé vált, hogy a második ötéves terv kidolgozása során nagyobb fejlődési ütemmel számoljanak.⁶⁴

A tárgyalásokra 1959. július 27. és augusztus 7. között került sor. Mint a beszámoló is említette, az a körülmény, hogy a bővítő tárgyalások kérdésében a párt és a kormány vezetői közvetlenül Hruscsovhoz fordultak, kedvezően hatott a tárgyalások menetére. Az 1958. júniusi megállapodáshoz képest az árucseré-forgalmat 2,7 milliárd rubellel sikerült bővíteni. Az 1961–65-ös időszakra magyar részről javasolt bővítés így is csupán 53%-ban valósult meg. A tárgyaló küldöttség az elért eredményeket kielégítőnek tartotta, szerintük a népgazdaság fejlődésének tervezett üteme és célkitűzései fenntarthatók maradtak, de a kielégítetlenül maradt igények miatt a népgazdaság egyes területein (műtrágyaellátás, színesfém és hengereltacél, nyersolaj) a feszültségek fennmaradásával számoltak.⁶⁵

A magyar külügyminisztérium a magyar–szovjet kapcsolatok 1960–1961. évekre vonatkozó irányelveiben azt indítványozta, hogy csökkenteni kell az állandóan meg-megújuló segítségkérést a magyar gazdasági problémák megoldásához, mivel az utóbbi években nagyon megterhelték a szovjet felet.⁶⁶ Ennek ellenére 1960 második felében ismét a Szovjetunióhoz fordultak, hogy – tekintettel a magyar fizetési mérleg problémáira – nyújtsanak segítséget olyan áruformák szállításával, amelyeket egyébként kapitalista piacról kellett volna beszerezni. Apró Antal beszámolója szerint a tárgyalások „elvtársias légkörben” folytak, s mintegy 110 millió rubelnyi többletszállításra kapott a magyar fél ígéretet. Összességében az 1960-as gazdasági tárgyalások eredményeképpen az 1961-es árucseré-forgalmat 25%-kal sikerült emelni – ez a Szovjetunió és a többi szocialista ország viszonylatában a legmagasabb volt –, de még így is jelentősen alatta maradt a magyar várakozásoknak.⁶⁷

A magyar népgazdaság számára nehézséget okozott, és a két ország közötti gazdasági kapcsolatokban némi feszültséget keltett az a szovjet felvetés, amely – a rubel értékének növeléséről hozott határozatból kiindulva – a rubel és a forint árfolyamának rendezését, valamint a Szovjetunió által nyújtott hitelek és klíringtartozások átszámítását javasolta. Az indítvány megtételekor szovjet részről hangsúlyozták, hogy ez egyik fél számára sem jelent majd sem

⁶³ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. I-23. (3. d.)

⁶⁴ MNL OL M-KS 288. f. 9/1959/23. ő. e.

⁶⁵ MNL OL M-KS 288. f. 5/144. ő. e.

⁶⁶ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. IV-100/2-1960. (5. d.)

⁶⁷ MNL OL M-KS 288. f. 5/214. ő. e.

hátrányt, sem előnyt.⁶⁸ Magyar részről meglehetősen idegességgel és értetlenséggel fogadták a forint–rubel átváltási kulcsra tett szovjet javaslatot. A problémát az okozta, hogy míg a forint aranytartalma változatlan maradt, a rubelét 4,4-szeresre növelték, viszont az árfolyamjegyzésnél szovjet részről nem az aranytartalomból indultak ki, hanem mechanikusan tízzel osztottak, ami gyakorlatilag a forint aranytartalmának leértékelését jelentette, s a forintot a dollárral szemben is leértékelte volna. Erre a magyar vezetés politikai okokból sem volt hajlandó. A magyar tárgyalási stratégia ezért arra irányult, hogy elérjék, az árfolyamot 1961. január 1-jétől sehol se jegyezzék, s közben kezdjenek tárgyalásokat a probléma megoldására.⁶⁹ Az ügyben Nyers Rezső 1960 végén megbeszéléseket folytatott Moszkvában, azonban nem sikerült megállapodásra jutnia. Kádár János javaslatára a Politikai Bizottság 1960. december 28-án olyan határozatot hozott, hogy az ügy rendezése érdekében közvetlenül az SZKP KB Elnökségéhez fordulnak.⁷⁰ Kádár 1961. január 2-án kelt levelére Hruscsov január 26-án válaszolt, s egyetértését fejezte ki azzal a magyar javaslattal, hogy a rubel és forint hivatalos árfolyamát a rubel új aranyalapjából kiindulva, a két ország nemzeti bankjai rendezzék.⁷¹

A rubel–forint vitában a magyar fél számára is elfogadható kedvező megoldás született, hamarosan azonban újabb nehézségek jelentkeztek. Hruscsov 1961. január végén levéllel fordult a testvérpártokhoz, és a kommunista és munkáspártok képviselőinek 1960. novemberi értekezletén elfogadott nyilatkozatra hivatkozva a hadseregek fegyverzetének korszerűsítését és a szervezeti rend megújítását indítványozta. A levél elismerte, hogy ez többletkiadásokat jelent majd az egyes országoknak, de kifejtette, hogy e nélkül nem biztosítható a hatékony védelem, és azzal érvelt, hogy „a jelen nemzetközi helyzet nem teszi lehetővé a rendszabályok hosszabb időre való elhalasztását”.⁷² A hadseregfejlesztés üteméről és konkrét kérdéseiről 1961. február 15–16-án Czinege Lajos honvédelmi miniszter folytatott tárgyalásokat a VSZ Egyesített Fegyveres Erők Budapesten tartózkodó főparancsnokával, Grecsko marsallal. A Szovjetunió marsallja által javasolt korszerűsítés és átszervezés 1961 és 1965 között a tervezetthez képes 10,1 milliárd többletkiadást igényelt volna. Magyar részről úgy vélték, hogy a Grecsko marsall által javasolt fejlesztés anyagi terhei az ötéves tervbe nem építhetők be. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága a kérdéssel kapcsolatban úgy foglalt állást, hogy Magyarország nemzetközi kötelezettségeinek megfelelően maximálisan vegye ki a részét a szocialista tábor honvédő képességének erősítéséből, de ez a részvállalás nem haladhatja meg az ország gazdasági teherbíró képességeit, mert az végső soron nem erősítené,

⁶⁸ Hruscsov erre vonatkozó 1960. május 3-i levelét lásd MNL OL M-KS 288. f. 9/1960/23. ö. e.

⁶⁹ MNL OL M-KS 288. f. 5/214. ö. e.

⁷⁰ MNL OL M-KS 288. f. 5/215. ö. e.

⁷¹ A levélváltást lásd MNL OL M-KS 288. f. 9/1961/21. ö. e.

⁷² Uo.

hanem gyengítené honvédő képességét. Viszont késznek mutatkoztak a terv-időszak utolsó két évében (1964–1965-re) a tervezetten túlmenő fejlesztésre.⁷³

1961 májusában azonban Kádár János és Münnich Ferenc miniszterelnök ismét közös levélben fordult Hruscsovhoz, és konzultációs lehetőséget, illetve segítséget kért a tőkés fizetési problémák megoldásához (szállítások bővítése, ill. hitelnyújtás és prolongálás).⁷⁴ A kérésre ez alkalommal is pozitív válasz érkezett, ám az újabb segítség és hitelkérés szükségességéről az MSZMP KB Politikai Bizottságában is vita bontakozott ki, néhányan – elsősorban Kállai Gyula és Kiss Károly – kétségbe vonták, hogy feltétlenül szükség lenne újabb segítségkérésre.⁷⁵

Az 1961 júliusában négy hétig zajló tárgyalások során megbeszélést folytattak a második öt éves tervről, a magyar–szovjet gazdasági együttműködés fejlesztéséről, valamint a gazdasági segítségnyújtásról. Apró Antal beszámolója szerint tapasztalható volt a szovjet segítőkészség, de már a tárgyalások elhúzódása is mutatta, hogy – elsősorban a szovjet népgazdaság belső problémái miatt – nehezebb lesz a megegyezés, mint korábban. A magyar tárgyalóküldöttség minden erőfeszítése ellenére nem sikerült elérni a nyersanyagszállítások 672 millió rubellel történő felemelését, a második öt éves tervhez mindössze 191 millió új rubel segítséget kaptak, az igényeltnek csupán 28%-át.⁷⁶

A magyar vezetés számára intő jel lehetett volna, hogy a megbeszélések során a szovjet tervhivatal szakértői több ponton bíralták a tervet, elsősorban az anyagellátás hiányosságai miatt, de Apró Antal szerint „rámutattak egy sor olyan hibára is, amelyet a tervkészítés során és a következő évek gazdaságpolitikájában, különösen az ipari termelés ütemét, a népgazdaság szerkezeti átalakítását és anyagellátását illetően figyelembe kell venni. Különösen az ipari termelés mértékét illetően, hogy tovább ne adósodjunk el, és tartalékainkat ne éljük fel”.⁷⁷

A tanulságok levonása azonban egyelőre váratott magára. A KGST-ben részt vevő kommunista és munkáspártok képviselőinek 1962. június 6–7-i moszkvai tanácskozásán a magyarokkal külön megbeszélést folytató Hruscsov már egyértelművé tette, hogy a szovjet gazdasági segítségnyújtásnak is vannak határai. Mondanivalóját nem közvetlenül a magyaroknak címezte, de abból ők is érthettek. Hruscsov szerint véget kell vetni annak a helyzetnek, hogy az egyes országok népgazdasági terveiket 20–30%-os deficitel állítják össze, s utána konzultáció ürügyén a Szovjetuniótól préselik ki a hiányt. A szovjet pártfőtitkár kijelentette: „A Szovjetunió tovább nem lesz jó nagybácsi!”⁷⁸

⁷³ MNL OL M-KS 288. f. 5/223. ő. e.

⁷⁴ MNL OL M-KS 288. f. 9/1961/21. ő. e.

⁷⁵ MNL OL M-KS 288. f. 5/232. ő. e.

⁷⁶ MNL OL M-KS 288. f. 5/237. ő. e.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ MNL OL M-KS 288. f. 47/732. ő. e.

Mindazonáltal a KGST tagországok kommunista és munkáspártjai képviselőinek 1962. júniusi értekezlete is szükségesnek tartotta a kétoldalú hosszú lejáratú megállapodások 1963–1965-re szóló előirányzatainak bővítését. Az Országos Tervhivatal és a Külkereskedelmi Minisztérium által kidolgozott bővítési javaslatot júliusban adták át az illetékes szervezeteknek, amelynek alapján a tárgyalások szakértői szinten szeptember 18-án, a kormánydelegáció szintjén szeptember 25-én kezdődtek meg Moszkvában. Magyar részről olyan nyersanyagok szállításának bővítését kérték, amelyekből a Szovjetunió már az 1962-re vonatkozó áruszállítási megállapodás alapján nagyobb mennyiséget biztosított, mint amennyit az 1963–1965 évekre a hosszú lejáratú kölcsönös áruszállítási megállapodás tartalmazott. Mindezt gépipari, könnyűipari és mezőgazdasági árukkal, mindenekelőtt főzelék- és gyümölcskonzerv szállításával kívánták ellentételezni.⁷⁹

Az 1962. szeptember–november között lezajlott bővítő tárgyalások és az 1963. évi árucseré-forgalmi megállapodásról folyó megbeszélések azonban korántsem hozták meg a várt eredményt. Apró Antal már október 22-i, Kádárnak címzett levelében jelezte a nehézségeket: „Én már jó néhány tárgyaláson vettem részt, de ilyen nehéz és vontatott tárgyalásom még nem volt, majdnem minden tonna anyagért újból és újból fel kell lépni a különböző fórumokon.”⁸⁰ Apróéknak a korábban elért átlagosan 20%-os bővítéshez képest 1963-ban csak 8%-os bővítést sikerült elérni. Ennél is nagyobb problémát jelentett azonban, hogy a kétoldalú árucseré-forgalomban kialakult mintegy 50 millió rubel magyar aktívum következtében szovjet részről – a mérleg egyensúlyba hozása érdekében – korlátozták a magyarországi importot. Ez az intézkedés Magyarországon kapacitáskihasználási és foglalkoztatási problémákat idézett volna elő, ezért azzal a kéréssel fordultak a szovjet kormányhoz, hogy járuljanak hozzá egyfelől az 1963. évi árucseré-forgalom oldalanként 20-20 millió rubeles emeléséhez, másfelől 20 millió rubel értékű magyar áru átvételéhez a Szovjetunió által korábban nyújtott hitel határidő előtti visszafizetéseképpen.⁸¹

A kedvezőtlen tendenciák ellenére a magyar párt- és kormányküldöttség 1963. júliusi moszkvai tárgyalásain a magyar népgazdaság szempontjából ismét – ha nem is teljes sikert, de – legalább részeredményeket elkönyvelhetett. A szovjet kormány késznek mutatkozott öt évre, évi 3%-os kamattal „biztonsági alap” képzésére 20 tonna aranyat Magyarország rendelkezésére bocsátani, és vállalta 100 ezer tonna kokszolható és 150 ezer tonna ún. energetikai szén terven felüli szállítását. Habár ez a magyar részről felvetett kérdéseknek csak egy kisebb csoportját érintette, a szovjet kormány a függőben maradt ügyekben (a magyar gyapot- és rézszükséglet kielégítésének olyan módon történő növelése, hogy Magyarország részt vesz a termelésnövelést célzó szovjetunióbeli beruházásokban; a Dunai Vasművel kapcsolatos szovjet segítségnyújtás;

⁷⁹ MNL OL M-KS 288. f. 5/277. ő. e.

⁸⁰ MNL OL M-KS 288. f. 47/732. ő. e.

⁸¹ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. IV-100/2–1962. (5. d.)

1964–1965. évi árucere-forgalom növelése stb.) is készen állt a további tárgyalásokra.⁸²

A megbeszéléseket követően megkezdte munkáját a magyar kezdeményezésre létrejött magyar–szovjet együttműködési bizottság. A szovjet párt- és kormányküldöttség 1964. március végi – április eleji látogatását megelőzően már megkezdődött az 1966–1970. évi népgazdasági fejlesztési elképzelések egyeztetése a két ország tervhivatala között, tárgyalások folytak a gépipar szakosításáról és a kooperációról, és elkezdték a szovjet beruházásokban való magyar részvétel lehetséges módozatainak kidolgozását.⁸³

A gazdasági tárgyalásokon egyre gyakrabban jelentkező nézeteltérések nem ártottak a kétoldalú politikai kapcsolatoknak. 1960-ban a két nagykövet, Boldoczki és Stikov visszahívása hírének egyidejű közlése egyes vélemények szerint ugyan azt a benyomást keltette, mintha a magyar–szovjet kapcsolatokban esetleg hibák történtek volna,⁸⁴ erről azonban szó sem volt. 1963. március elején Kozlov, az SZKP KB egyik titkára a viszonyt a következőképpen jellemezte: „a jónak ugyan nincs felső határa, de pártjaink közötti kapcsolat ehhez a határhoz közel áll.”⁸⁵

Ennek vetett hirtelen véget Hruscsov 1964. októberi, Kádár számára mindenképpen váratlan leváltása. Kádár az SZKP KB plénúmának időpontjában a magyar párt- és kormányküldöttség élén Lengyelországban tartózkodott; ott érte Brezsnyev telefonhívása, amelyben lakonikusan közölte vele Hruscsov leváltásának tényét, s ismerte Kádár Hruscsovhoz fűződő baráti viszonyát, igyekezett a magyar pártfőtitkárt megnyugtatni, hogy a magyar–szovjet kapcsolatokban nem történik változás, s a személyes barátság is változatlan marad.

Kádár, akit a közlés váratlanul és minden bizonnyal hideg zuhanyként ért, ekkor még érdemben nem reagált, információ hiányában nem is reagálhatott a hallottakra. Azt azonban kérte, hogy Gyenyiszov budapesti szovjet nagykövet tájékoztassa a történekről a magyar pártvezetés tagjait, és ő is kapjon részletesebb tájékoztatást még lengyelországi tartózkodása alatt. A magyar vezetést Biszku Bélán keresztül Andropov, majd a Budapestre érkező elnökségi tag, Grisin informálta, Kádár János pedig a varsói szovjet nagykövettől, Arisztovtól kapott valamivel bővebb tájékoztatást.

Kádár az újabb, de még mindig meglehetősen szűkszavú információk ismeretében mondta el beszédét hazaérkezésekor a Nyugati pályaudvaron, amely egyértelmű kiállás volt Hruscsov és az általa követett politikai irányvonal mellett. Az SZKP KB döntésével szembeni nyilvános fellépését azonban nem csupán és nem elsősorban a megbuktatott szovjet pártfőtitkárral való személyes barátság motiválta. Kádárt a személyi változáson túl mindenekelőtt az izgatta – s aggodalmának a szovjet nagykövettel folytatott beszélgetései során mind-

⁸² MNL OL M-KS 288. f. 5/304. ő. e.

⁸³ MNL OL M-KS 288. f. 5/329. ő. e.

⁸⁴ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió Titkos iratok 1945–1964. I-23. t. (3. d.)

⁸⁵ MNL OL M-KS 288. f. 9/1963/12. ő. e.

untalan hangot is adott –, hogy változatlan marad-e a szovjet bel- és külpolitikai irányvonal.⁸⁶ Nem zárhatta ki, hogy abban az esetben, ha a Szovjetunióban a keményebb vonal hívei kerülnek hatalomra, aktivizálódik az ő belső ellenzéke is.

Kádár 1964. október 24-i találkozásuk alkalmával említette Gyenyiszov nagykövetnek, hogy Brezsnyevtől meghívást kapott, amivel még november folyamán élni is kíván. A személyes találkozóra készülő Kádár azzal nyilván tisztával volt, hogy Brezsnyev nem könnyen felejtí el a Hruscsov melletti nyílt színvallást. Annak is tudatában volt azonban, hogy mind politikai, mind gazdasági megfontolásokból jó viszonyt kell ápolnia az új szovjet vezetéssel is.⁸⁷

A tervezett utazás előtt, november 2-án Kádár egy feljegyzést juttatott el a PB tagjainak, amelyben öt pontban ismertette azokat a kérdéseket (a Hruscsov leváltásával kapcsolatos magyar álláspont, a pártközi kapcsolatok, a nemzetközi munkásmozgalom kérdései, az SZKP külpolitikai irányvonalával kapcsolatos elgondolások, a magyar–szovjet kapcsolatok és együttműködés kérdései), amelyeket a találkozás alkalmával fel kívánt vetni. Mint személyes problémát szóba akarta hozni a vele szembeni bizalom kérdését is. Véleménye szerint, miután az SZKP KB Elnökségében olyan személyek kaptak helyet, akik korábban bizonyos kérdésekben vele szemben foglaltak állás (elsősorban az 1956. november eleji és 1957 tavaszi, személyével kapcsolatos véleménykülönbségekre utalt), tisztázni szeretne volna, hogy az új vezetőknek vannak-e vele szemben politikai fenntartásaik. Kádár számára ez a kérdés morális kihívást jelentett, s erről mindenképpen beszélni akart Moszkvában, még abban az esetben is, ha „most ez pillanatnyilag tovább zavarná viszonyunkat a szovjet elvtársakkal”.⁸⁸

Hruscsov melletti szimpátiáját tüntetően azzal is kifejezésre akarta juttatni, hogy látogatásakor egy láda almát vitt Hruscsovnak (akinek szerinte az életfogytig jár), s a vezetőknek szánt ajándékok között Nyina Hruscsovának is volt egy csomag. (Ennek átvételekor az SZKP KB külügyi osztályának munkatársa, Ivanov állítólag meglepetésében a szemüvegét is levette.⁸⁹) A kapcsolat később sem szakadt meg velük. Kádár 1969-es moszkvai látogatásakor

⁸⁶ *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban.* 468–471 és 473–474.

⁸⁷ Az utóbbinak az adott külön hangsúlyt, hogy Nyers Rezső éppen november 2-án terjesztette be az MSZMP KB Államgazdasági Bizottságának javaslatát a Szovjetunióknak törlesztendő hitelek részbeni prolongálására. A feljegyzés szerint Magyarország hiteltörlesztési kötelezettségei 1965-ben az éves szovjet exportnak mintegy 12%-át tették ki, s ennek az előterjesztő szerint a magyar népgazdaság képtelen volt eleget tenni. Amennyiben szovjet részről elfogadták volna a Speciális I. és Speciális II. keretében felvett hitelek visszafizetésének elhalasztását 1970 utánra, és hozzájárultak volna a 14 millió rubeles előtörlesztés összegének az 1965. évi törlesztési kötelezettségből való leírására, az mintegy 41 millió rubellel csökkentette volna a magyarok 1965-ös törlesztési kötelezettségét. MNL OL M-KS 288. f. 5/349. ő. e.

⁸⁸ MNL OL M-KS 288. f. 5/349. ő. e.

⁸⁹ MNL OL M-KS 288. f. 5/351. ő. e.

tolmácsa, Barta Istvánné a GUM áruház különtermében találkozott Hruscsov feleségével, s az akkor kért gyógyszert Kádár a moszkvai magyar nagyköveten keresztül juttatta el Nyina Hruscsovának.⁹⁰ Kádár arra sem volt hajlandó, hogy a Szovjetunióban kiadás előtt álló korábbi beszédeiből kihúzza Hruscsov nevét, inkább a kézirat visszavételét fontolgatta.

Komócsin Zoltánnak az 1964. november 3-i PB-ülésen tett azon megállapítását, miszerint nagyon nehéz lesz elérni azt, hogy „az a teljesen egyértelmű szinkron, ami megvolt addig a magyar–szovjet politikában helyreálljon, sőt ez bizonyos fokig lazul”, senki nem vitatta.⁹¹

A Külügyminisztériumban a Szovjetunióval való kapcsolatokért felelős I. Területi Főosztály ezzel egyidejűleg készítette el javaslatát a magyar–szovjet kapcsolatok továbbfejlesztésére. A dokumentum készítői szerint a magyar diplomáciának Hruscsov leváltását követően is arra kell törekednie, hogy „konkrét javaslatokban is megmutatkozzon az az álláspontunk, hogy a Szovjetunióval való baráti kapcsolatok számunkra létfontosságúak, és ezeket valóban tovább kívánjuk erősíteni”.⁹² A feljegyzés arra hívta fel a figyelmet, hogy a Szovjetunióban bevezetésre kerülő takarékosági intézkedések minden bizonnyal a szovjet–magyar külkereskedelmi kapcsolatokban is éreztetik majd hatásukat, ezért célszerű megvizsgálni, hogy a már korábban kialakított magyar elképzelések az új helyzetben reálisak-e, s a jövőben esedékes kétoldalú tárgyalásokra különös gonddal kell felkészülni. Ígéretet tettek arra, hogy az osztály és a moszkvai magyar nagykövetség figyelemmel kíséri a Szovjetunióban zajló politikai folyamatokat, és a szükséges következtetések levonása érdekében jelzi, illetve értékeli a változásokat, a nagykövetség munkatársainak azonban felhívta a figyelmét arra, hogy kerüljenek minden vitát, ami Hruscsov felmentését, illetve a felmentés módszerét érintette.

Kádár a látogatást eredetileg az 1964. november 10. és 20. közötti időpont-ra időzítette, időközben azonban kiderült, hogy a testvérpártok legmagasabb szinten képviseltetik magukat az októberi forradalom moszkvai ünnepségein, ezért „erkölcsi kényszerből” az előrehozott látogatás mellett döntött. A moszkvai november 7-i ünnepségeket követően lezajlott tárgyalásokon Kádár kijelentette, hogy a tisztázó eszmecsere után az MSZMP nem akar többet a kérdéssel foglalkozni. Ezt szovjet részről megnyugvással fogadták, s Brezsnyev a jó kapcsolatok változatlanságát bizonyítandó jelezte: teljesítik a 200 ezer tonna takarmány szállítására vonatkozó magyar kérést. Ezt az ígéretet Koszigin is megerősítette Apró Antalnak az 1964. november végi gazdasági tárgyalások alkalmával.⁹³ Az 1964. december 7-én véget ért tárgyalásokon a szovjet fél – annak ellenére, hogy Koszigin miniszterelnök szerint ők maguk is nehéz helyzetben voltak – késznek mutatkozott a magyar kormány november

⁹⁰ MNL OL XIX-J-1-u 14. d. Erdélyi Károly külügyminiszter-helyettes iratai.

⁹¹ MNL OL M-KS 288. f. 5/349. ő. e.

⁹² MNL OL Szovjetunió Titkos iratok 1965. IV-20/1965. (101. d.)

⁹³ MNL OL M-KS 288. f. 47/735. ő. e.

3-i levelében foglalt egyéb kérések részbeni teljesítésére is: hozzájárultak 25 millió rubel hitel prolongálásához (az eredeti kérés 40 millióra vonatkozott) 1968–1970 közötti törlesztéssel, valamint ígéretet tettek a terven felül kért nyersanyagból 14,5 millió rubel értékű áru leszállítására (az eredeti kérés 45 millióra vonatkozott). A tárgyalásokról készített magyar összefoglaló szerint a megbeszélések alkalmával szovjet részről nagy segítőkészséget és jóindulatot tapasztaltak, de szemmel látható volt az is, hogy a szovjet fél maga is súlyos belső problémákkal küszködik, elsősorban a lakossági ellátás terén.⁹⁴

A szovjet vezetés gesztusa azt mutatta, hogy Hruscsov leváltása után is komolyan gondolták a két ország (és a két vezető) közötti szívélyes baráti kapcsolatok fenntartását.

Ennek jegyében érkezett Brezsnyev és Podgornij 1965 februárjában Magyarországra, hogy vadászat keretében kötetlen megbeszéléseket folytassanak a magyar párt első emberével. Vlagyimir Krjucskov, a budapesti szovjet nagykövetség egykori titkára, abban az időben már az SZKP KB nemzetközi osztálya magyar szektorának vezetője, aki maga is elkísérte a szovjet vezetőket, elég részletes leírást adott a találkozóról. Brezsnyev és Kádár először a kialakult rítus szerint kölcsönösen tájékoztatták egymást országaik belső helyzetéről, hangsúlyozták a két ország közötti barátság további erősítésének szándékát, majd a hivatalos rész lezárása után Kádár vadászatra hívta vendégeit. Krjucskov memoárja szerint a vadászatot követő vacsora már némileg oldottabb hangulatban zajlott le, és Kádár alkalmasnak találta az időt arra, hogy szóba hozza a magyar reform ügyét. Krjucskov szerint Brezsnyev nem vitatkozott, habár konkrét válaszokat nem adott, s azzal az ígérettel hárította el az ügyet, hogy ezekre a kérdésekre egyszer majd feltétlenül visszatérnek.⁹⁵

A találkozóval mindkét részről elégedettek voltak, s az SZKP KB nemzetközi kapcsolatok osztályának munkatársa is úgy érezte, hogy a magyar–szovjet kapcsolatok visszatértek a rendes kerékvágásba. Zavaró tényező 1967-ig nem is volt érzékelhető. 1965 áprilisában, a harmadik ötéves terv összeállításakor a korábbiakhoz hasonlóan ismét a szovjet segítségre építettek a tervezők.⁹⁶ Mivel a tervhivatalok között folyó egyeztetés során a magyar igények és a szovjet elképzelések között mintegy 300 millió rubelnyi eltérés mutatkozott, a Politikai Bizottság jóváhagyásával Kádár április 29-én levélben fordult az SZKP KB-hoz. Az első titkár kötetlen eszmecserét javasolt, amelynek során a nemzetközi kommunista mozgalom és a külpolitika időszerű kérdései mellett a harmadik ötéves terv problémáinak megvitatására is javaslatot tett. A konkrét magyar igényeket levelének melléklete tartalmazta, s azok a következők voltak: a Szovjetunió az 1966–1970-es években további 300 millió rubel összértékű áruszállítást irányozzon elő Magyarország felé, nyújtson 400

⁹⁴ MNL OL M-KS 288. f. 5/354. ő. e.

⁹⁵ Vlagyimir Krjucskov: *Licsnoje gyelo*. Ekszmo–Algoritm knyiga, Moszkva, 2003. 76–78.

⁹⁶ MNL OL M-KS 288. f. 5/364. ő. e.

millió rubel értékű hitelt (ennek egy része az ebben az időszakban jelentkező mintegy 300-350 millió rubel magyar hiteltartozás prolongálása lett volna, a további 50-100 millió rubelt új, beruházási jellegű hitel folyósítása formájában kérték), valamint a Goszbank (szovjet állami bank) a már rendelkezésre álló 20 tonna arany hitelfedezeten túlmenően további 50 tonna arany hitelfedezettel álljon a Magyar Nemzeti Bank rendelkezésére arra az esetre, ha a tőkés piacon fizetési nehézségeink keletkeznének.⁹⁷

Az 1965. május 23–29-én Moszkvában lezajlott tárgyalások⁹⁸ a gazdasági kérdéseket illetően részsikert hoztak: az 1966–1970-es évekre a Szovjetunió mintegy 1900 millió rubel értékű nyersanyag és félkész áru szállítását vállalta; az ezen felül kért további 300 millió rubeles áruszállításból 120 milliós többletszállításra tett ígéretet, a 400 millió rubelnyi hitelkérésből 250 milliót teljesítettek, az arany hitelfedezet helyett pedig felajánlották, hogy a Szovjetunió nyugati bankjaiban Magyarország részére nyitott 60 millió dolláros hitelkeretet felemelik 85–90 millióra.⁹⁹ Az eredmény gazdaságilag így is kielégítőnek tűnt.

Szovjet részről most is akadtak olyanok, akik túlzottnak ítélték a Magyarországnak nyújtott segítséget. Kisebb diplomáciai zavart okozott és a szovjet nagykövetet többszöri kínos magyarázkodásra készítette Pavlov 1965. novemberi kijelentése. A Komszomol első titkára budapesti látogatásakor a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatokat érintve azt mondta, hogy a Szovjetunió Magyarországnak 17-szer annyi árut szállít, és bizonyos áruféleségeket csak szívességből vesz át.¹⁰⁰

1966 folyamán több alkalommal is sor került Kádár és Brezsnyev kétoldalú találkozására. Ezeken a megbeszéléseken a kölcsönös tájékoztatás mellett a nemzetközi kérdések megvitatása dominált, a kétoldalú politikai és gazdasági kérdéseket a rendelkezésünkre álló feljegyzések szerint nem, vagy alig vitatták. Semmi nem utalt arra, hogy a szovjet félnek kifogásai lennének a magyarországi belső folyamatokat illetően. Az első komolyabb konfliktusra

⁹⁷ MNL OL XIX-J-1-u 14. d. Erdélyi Károly külügyminiszter-helyettes iratai.

⁹⁸ A megbeszéléseken a gazdasági kérdések mellett szó volt a vietnami helyzetről, a Rapacki-tervről, a Varsói Szerződés szervezeti működésének megújításáról és a nemzetközi munkásmozgalmak kérdéseiről is. Lásd Kádár János tárgyalási jegyzetét, valamint a küldöttség beszámolóját a PB előtt. (MNL OL XIX-J-1-u 14. d. Erdélyi Károly külügyminiszter-helyettes iratai és MNL OL M-KS 288. f. 5/367. ö. e.) A tárgyalások értékelését lásd Földes György: *Kötélhúzás felsőfokon*. I. m. 105.

⁹⁹ MNL OL XIX-J-1-u 14. d. Erdélyi Károly külügyminiszter-helyettes iratai.

¹⁰⁰ MNL OL M-KS 288. f. 5/380. ö. e. A nagykövet szerint Pavlov azért ragadtatta magát ilyen kijelentésekre, mert helytelenül értelmezte Bíró József külkereskedelmi miniszterhelyettesnek a *Népszabadság* 1965. október 11-i számában megjelent interjút. A cikk nagyra értékelte a magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatok eredményeit és a Szovjetunió részéről Magyarországnak nyújtott segítséget. A Komszomol első titkára feltehetőleg az interjúnak azzal a részével volt elégedetlen, amelyben Bíró József az újságíró azon kérdésére válaszolt, hogy milyen árakon kereskedünk a Szovjetunióval.

1967 elején került sor. A magyarországi gazdasági reform előkészítésével összefüggésben a párt Gazdaságpolitikai Bizottsága az MSZMP KB Politikai Bizottsága számára készített előterjesztésében javaslatot tett az ország csatlakozására a Nemzetközi Valutalaphoz és a Világbankhoz. A belépés politikai következményei miatt a Gazdaságpolitikai Bizottság kormány szintű konzultációt javasolt a szovjet féllel, s a további lépéseket ennek eredményétől tette függővé.¹⁰¹ A konzultációt június 26-án és 27-én folytatták le Moszkvában, s a PB-nek készített jelentés szerint „a megbeszélések jó, elvtársi légkörben folytak”. A tárgyalópartnerek abból az alapállásból indultak ki, hogy a belépés ügyében a döntési jog a magyaroké. A felvétel kérdésében a szovjetek nem foglaltak egyértelműen állást, s azt kérték, hogy arról folytassanak további egyeztetést. Ugyanakkor azonban nem rejtették véka alá aggályaikat sem: attól féltek, hogy az IMF-fel szemben vállalt kötelezettségek letéritik Magyarországot a szocialista nemzetközi együttműködés útjáról, s mivel a szervezetekben az amerikai gazdasági térhódítás eszközét látták, féltették a túlzott függéstől Magyarországot, ráadásul szerintük a magyarok túlbecsülték a belépés gazdasági előnyeit.¹⁰² A nem egyértelmű szovjet álláspont ellenére a szovjet ellenérzéseknek voltak más jelei is. Ilku Pál és Gyemicsev júniusi megbeszélése során, amikor arról esett szó, hogy az imperialisták a szocialista országok elleni támadás súlypontját ideológiai területre helyezik át, Gyemicsev annak a véleményének adott hangot, hogy „Az imperialista támadás eredményessége több ideológiai kérdés tisztázatlan voltára vezethető vissza. Nem véletlen, hogy csaknem valamennyi szocialista országban a gazdasági irányítás rendszerének reformján dolgoznak. E reformok elméleti alapjai ugyanakkor nincsenek kidolgozva. A kapitalisták ezt tudják, és ki is használják, erősen kihangsúlyozva propagandájukban, hogy e reformok lényegében a kapitalista rendszerhez való visszatérést jelentik.”¹⁰³

Az egyértelmű és határozott szovjet állásfoglalás kimondására a magyar kormányküldöttség 1967. november 27–29-én Moszkvában folytatott tárgyalásain került sor. A megbeszélések során a magyar küldöttséget vezető Fock Jenő kezdeményezésére bizalmas jellegű, külön megbeszélésre került sor Kozsigin és Koszigin miniszterelnök között. Fock Jenő annak a véleményének adott hangot, hogy habár minden jelentős politikai kérdésben egyetértenek, mind a nemzetközi munkásmozgalom, mind a külpolitika területén összehangoltan cselekszenek, nem elég szilárd a magyar vezetés iránt a bizalom. Fock kérte a magyar helyzet jobb megértését és figyelembevételét, s azt, hogy ennek ismeretében legyenek teljes bizalommal a magyarok iránt. Fock Jenő a katonai terhek túlzott mértékét, az NSZK-hoz való magyar viszony kérdését és a nemzetközi pénzügyi szervezetekhez való csatlakozás ügyét vetette fel, mint olyan kérdéseket, amelyeket illetően a bizalom hiányát érezte. Koszigin az SZKP

¹⁰¹ MNL OL M-KS 288. f. 5/420. ő. e.

¹⁰² MNL OL M-KS 288. f. 24/1967/7. ő. e.

¹⁰³ MNL OL XIX-J-1-u 14. d. Erdélyi Károly külügyminiszter-helyettes iratai.

KB elnökségének tájékoztatása után tért vissza a kérdésre, s miután Fock továbbra is kitartott véleménye mellett, a megbeszélések meglehetősen feszült légkörben zajlottak le. Ennek során a szovjet fél következetesen tartotta magát ahhoz az állásponthoz, hogy az IMF-be és a Valutaalapba való belépés kérdését együtt kell megbeszélni a többi szocialista országgal, mert az nemzetközi politikai jellegű kérdés, és nem egy ország gazdasági ügye. Fock a határozott visszautasítást látva a magyar vezetésnek azt mondta, hogy nem lenne helyes konzultáció nélkül továbblépni a belépés előmozdítására.¹⁰⁴

A kétoldalú kapcsolatokat azonban igazi próbatétel elé az 1968-as év állította. A csehszlovákiai történésekkel összefüggésben a két vezető kapcsolat-tartása is sokkal intenzívebbé vált, Brezsnyev egyre gyakrabban élt a „telefondiplomácia” eszközeivel (volt olyan nap, amikor kétszer is telefonált), az információs anyagok gyakoribb cseréjére és számos két- és többoldalú konzultációs megbeszélésre került sor. Ennek során egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a két vezető között az események hátterét, jellegét és a megoldási módok illetően is jelentős véleményeltérések vannak.¹⁰⁵ Nézetkülönbségek mutatkoztak ugyanakkor más, közvetve a magyarországi reform sorsát befolyásoló kérdésekben is. Eerre való tekintettel a magyar vezetés 1968 májusában úgy döntött, hogy levélben fordul az SZKP vezetéséhez, és protokollmentes, nem hivatalos kétoldalú megbeszélést javasolt. A levéltervezet ennek szükségességét azzal indokolta, hogy „A kétoldalú magyar–szovjet kapcsolatokban is, de méginkább a nemzetközi problémák, a szocialista országok között felmerülő kérdések megítélésében és kezelésében olyan lényegbevágó eltérést látunk mind tartalmi, mind a módszerek vonatkozásában az Önök és a mi állásfoglalásaink és magatartásunk között, amelyek bennünket nyugtalanítanak [...] Nálunk olyan benyomás alakult ki, hogy a mi elvi-politikai állásfoglalásainkkal, a módszerekre ajánlott javaslatainkkal szemben meg nem értés, fenntartás, sőt bizalmatlanság jelentkezik az Önök részéről, ugyanakkor az eltérő vélemények és módszerek kérdésében nem győznek meg bennünket arról, hogy az Önök magatartása lenne a helyes”.¹⁰⁶ Kádár János és Komócsin Zoltán végül azonban mégis visszakozott, és a kényes kérdéseket feszegető levél elküldésének elhalasztását javasolta. A PB-t arra kérték, hogy a végleges döntés meghozatalakor mérlegeljék, hogy a csehszlovákiai helyzet miatti ideges légkör és a magyar kormányküldöttség hivatalos útját megelőző időpont alkalmas-e a levél elküldésére, s a problémák felvetésének ez-e a leghelyesebb módja.

A testület mindenesetre úgy határozott, hogy a továbbiakban is nagy figyelmet kell szentelni a fontos kérdésekben mutatkozó nézeteltéréseknek,

¹⁰⁴ MNL OL M-KS 288. f. 5/441. ö. e.

¹⁰⁵ A kérdés legalaposabb feldolgozására lásd Huszár Tibor: *1968. Prága – Budapest – Moszkva. Kádár János és a csehszlovákiai intervenció*. Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1998.

¹⁰⁶ MNL OL M-KS 288. f. 5/456. ö. e. A dokumentumot közreadja Baráth Magdolna: Kádár János el nem küldött levele Leonid Brezsnyevnek. *ArchivNet* 8. évf. 6. sz. <http://www.archivnet.hu/index.phtml?cikk=295>

amelyek zavarják a SZKP-val és más testvérpártokkal való együttműködést, a kérdést a PB-n belül napirenden kell tartani, s azt alkalmas időpontban és módon az SZKP-nál szóvá kell tenni. A PB megvizsgálandónak tartotta, hogy a nézetkülönbségeket kiváltó problémák közül melyeket lehet a magyar párt- és kormányküldöttség júniusi moszkvai látogatása alkalmával a hivatalos tárgyalási témák közé felvenni.¹⁰⁷

Az 1968. június 27. és július 4. között lezajlott megbeszéléseken a rendelkezésünkre álló dokumentumok tanúsága szerint egyik fél sem említett „problémás” kérdéseket, mind Kádár, mind Brezsnyev pozitívan értékelte a kétoldalú kapcsolatokat.¹⁰⁸ Ezek a protokolláris megnyilvánulások azonban korántsem fedték a valóságot. A csehszlovákiai helyzet kialakulásának okait és az egyes fázisok megítélését illetően Kádár véleménye továbbra is eltért a hivatalos szovjet állásponttól. Az 1968. július közepén a szovjet vezetőkkel a Krímben folytatott megbeszéléseiről az MSZMP Központi Bizottságának és a Minisztertanácsnak augusztus 23-án, zárt ülésen adott közös beszámolója azonban nem a csehszlovákiai eseményekkel összefüggésben érdemel figyelmet, hanem azért, mert a csehszlovákiai helyzetértékelés kapcsán és ürügyén az 1956 utáni magyar helyzetet és annak szovjet megítélését és „kezelését” is szóba hozta; a XX. kongresszus szellemére és (nevének említése nélkül) a hruscsovi politikai gyakorlatra való utalásokkal ravaszul és taktikusan bírálta a szovjet vezetést.¹⁰⁹

A csehszlovákiai helyzet értékelésével kapcsolatos különvéleményének a KGB elnöki minőségében 1968. december elején Budapestre érkezett Jurij Andropovval való találkozása alkalmával is hangot adott. A beszélgetésnek ez alkalommal is volt a magyar–szovjet viszonyt érintő mozzanata. Kádár – visszautalva Walter Ulbrichtnak az öt testvérpárt varsói találkozásán elhangzott azon megállapítására, hogy Csehszlovákia után Magyarországon a sor – szóba hozta a bizalom kérdését. „A részleges véleményeltérés ellenére, miután mi mindig értettük és tiszteltük az SZKP-t, bennünk nem maradt semmi. Kell, hogy ez fordítva is így legyen. Ha ez nem így lenne, az rossz lenne nekünk, rossz lenne az ötöknek.” A hat és fél órás, nyílt eszmecsere ellenére az álláspontok nem közeledtek.¹¹⁰

¹⁰⁷ Uo.

¹⁰⁸ Az Erdélyi Károly által készített összefoglaló szerint a kétoldalú kapcsolatok áttekintésekor Kádár a következőket mondta: „viszonyunk tiszta, egészséges, elvtársi. Elégedettek vagyunk kapcsolataink alakulásával politikai, gazdasági és kulturális téren egyaránt. Minden feltétel megvan együttműködésünk további fejlesztésére.” Brezsnyev hasonló értékelést adott: „Pártjaink, kormányaink, népeink között igazi barátság, kölcsönös megértés van, s ez így lesz a jövőben is.” MNL OL M-KS 288. f. 5/460. ö. e.

¹⁰⁹ MNL OL M-KS 288. f. 4/94. ö. e. Kádárnak az ülésen elhangzott beszédét többször idézi és elemzi Huszár Tibor: 1968. I. m. 253–257.

¹¹⁰ MNL OL M-KS 288. f. 7/44 és XIX-J-I-u 14. d. Erdélyi Károly külügyminiszter-helyettes iratai. Kádár és Andropov 1968. december 6-i beszélgetéséről készített feljegyzést

Egy 1969. február elején kelt magyar diplomáciai elemzés a politikai, gazdasági, kulturális kontaktusok száma, gyakorisága és szintje tekintetében 1968-at rendkívül intenzív évnak értékelte, nem rejtette azonban véka alá, hogy a kétoldalú együttműködés mellett a kapcsolatokban bizonyos feszültség volt érezhető. A feszültségek a dokumentum készítője szerint több területen érzékelhetők voltak: az árucseré-forgalomban tapasztalt negatív jelenségek miatt mindkét oldalon az indokoltnál nagyobb nyugtalanság volt tapasztalható, egyre több jel mutatott arra, hogy a Szovjetunióban a legkülönbözőbb szinteken meg nem értéssel fogadják a magyar gazdaságirányítási reformot, a magyarok viszont úgy érezték, hogy a szovjetek nem minden esetben tanúsítottak kellő megértést sajátos magyar problémáikat illetően, míg a szovjet félben olyan benyomások keletkeztek, hogy a magyarok egyes külpolitikai lépéseik tervezésekor nem vették kellően figyelembe a szocialista tábor, illetve a Szovjetunió érdekeit. Mindezek a korábban megnyilvánuló teljes bizalom bizonyos mérvű csökkenéséhez vezettek. A legnagyobb aggodalmat azonban azt keltette, hogy vajon a szovjet belpolitika viszonylagos megmerevedése nem vezet-e áttételesen vagy közvetlenül a magyar belső helyzet alakulásával szembeni negatívabb hozzáálláshoz.¹¹¹

1969. január 25-i keltezéssel született egy *Elgondolások a szovjet–magyar kapcsolatok távlati fejlesztésének megalapozására* címet viselő dokumentum a Szovjetunió belső gazdasági problémái és az azok csökkentésére Magyarországon meglévő lehetőségek mérlegelése alapján, amely abból a célkitűzésből indult ki, hogy a szovjet fél felé olyan „politikai gesztust” kell tenni, „amely megmutatná, hogy Magyarország nemcsak segítségért fordul a Szovjetunióhoz, hanem szerény lehetőségeihez mérten megpróbál hozzájárulni a szovjet elvtársak gondjai megoldásához”. Készítői úgy vélték, a legcélszerűbbnek az látszik, „ha e politikai gesztust Kádár elvtárs tenné meg, aki a tőle megszokott közvetlenséggel és azzal a képességével, amellyel szándékai őszinteségét éreztetni tudja”, kifejtene a magyar „segítségnyújtás” konkrét lehetőségeit.¹¹²

Arról dokumentumok hiányában nincs tudomásunk, hogy e „politikai gesztus” megtételére sor került-e, s ha igen, mikor és milyen körülmények között. Kádár János 1969. február 5. és 10. közötti szovjetunióbeli látogatása során (a zavidovói rezervátumban vadászott a szovjet vezetőkkel) az útról készített, rendelkezésünkre álló feljegyzés tanúsága szerint a fenti konkrét kérdéseket nem érintették. A magyar–szovjet kapcsolatokat áttekintve Kádár ismét azt

közreadja Vida István: Feljegyzés Kádár János és J. V. Andropov 1968. decemberi beszélgetéséről. *Társadalmi Szemle*, 1995. 1. sz. 84–94.

¹¹¹ MNL OL XIX-J-1-u 14. d. Erdélyi Károly külügyminiszter-helyettes iratai.

¹¹² Uo. A „segítségnyújtás” konkrét formájában Magyarország felajánlott volna 2 milliárd forint (50 millió rubel) értékű könnyűipari terméket azzal, hogy a Szovjetunió döntésére bízzák, mivel és mikor akarják ellentételezni, és kilátásba helyezték, hogy a Szovjetunió ilyen jellegű gondjain a későbbiekben is készek rendszeresen segíteni. Ezen kívül a magyar távlati tervekhez kért réz, cellulóz, műtrágya többletszállítás lehetővé tétele érdekében felajánlottak kb. 200 millió rubel nagyságrendű beruházási hozzájárulást.

hangsúlyozta, hogy azok „elviek, tiszták, egészségesek. Mi őszinte módon, nyílt szívvel vagyunk a szovjet elvtársak iránt. Mindig össze tudjunk hangolni pozíciónkat, lépéseinket”. Hasonló módon barátinak és őszintének nevezte a kapcsolatokat Brezsnyev is, s hozzátette: „A Magyar Szocialista Munkáspárt, a Magyar Népköztársaság a szovjet kommunisták hű szövetségese minden kérdésben. Ezt a viszonyt óvnunk, erősíteniünk kell a jövőben is.”¹¹³

Beigazolódott azonban az 1969. januári feljegyzésben emlegetett, a szovjet politika megmerevedésével kapcsolatos félelem. A Kádár személyével szembeni bizalmatlanság az SZKB KB Elnökségében nem oldódott, és 1969-től szaporodtak azok a jelek, amely arra utaltak, hogy a magyarországi reform egyre kevésbé tetszik Moszkvának. Habár vannak olyan feltételezések, miszerint a szovjet vezetésben felmerült, hogy a „különutas” Kádárt is meneszteni kellene,¹¹⁴ Kádár végül is a helyén maradt, de azon az áron, hogy cserébe fel kellett áldozni a magyar reformot és annak legkövetkezetesebb híveit.

¹¹³ Uo.

¹¹⁴ Lásd Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza. 1957. november–1989. június. 2. kötet.* Szabad Tér Kiadó – Kossuth Kiadó, Budapest, 2003. 236.

A Brezsnyev-doktrínától a „Sinatra-doktrínáig”¹

Gorbacsov és Kelet-Európa

Amikor 1985. március 11-én Mihail Gorbacsovot az SZKP első titkárává választották, egy, a fegyverkezési verseny és a „külső birodalom” fenntartásának óriási költségei miatt gazdaságilag kimerült ország irányítását kellett átvennie. A Szovjetunió katonai téren az Egyesült Államokkal egyenrangú katonai szuperhatalommá vált, de a hadiipari szektor szívta el az ország legjobb emberi, technikai és anyagi erőforrásait. Gorbacsov felismerte, hogy a legfontosabb feladat a Szovjetunió gazdasági talpra állítása, s ennek a követelménynek igyekezett alárendelni a külpolitikát is. Az „új politikai gondolkodás” eredményeképpen felújították a párbeszédet az Egyesült Államokkal, a szovjet–amerikai kapcsolatok konfrontációs légköre fokozatosan enyhülni kezdett. Kivonták a szovjet csapatokat Afganisztánból, és megtörténtek az első lépések a kapcsolatok rendezésére Kínával.

A szovjet pártfőtitkár 1987-ben tette végképpen egyértelművé, hogy a Szovjetunió politikáját a „peresztrojka” és a „glasznoszty” határozzák meg. A Szovjetunióban megkezdődött átalakítás, a fegyverkezési verseny megfékezésére tett lépések azt mutatták, hogy a világpolitikában is alapvető változások érlelődnek, s mindennek jelentős hatása volt a kelet-európai történésekre is.

Mindazonáltal markáns eltérés volt a szovjet külpolitika általános orientációja és a szovjet vezetés kelet-európai politikája között.² Gorbacsov kelet-európai politikájában általában három periódust különböztetnek meg. Az első szakaszban a korábbi politikai irányvonalhoz képest szinte semmi nem változott, megmaradt a hagyományos keretek között, és a megszokott, kialakult módszerek szerint folyt, az egyetlen új elemet a szovjet pártfőtitkár dinamikus személyisége jelentette. A második periódusban a peresztrojka hatása már e tekintetben is éreztette hatását, habár arról megoszlanak a vélemények, hogy

¹ Gorbacsov és Bush máltai találkozásakor, amikor Gorbacsov kijelentette, hogy a Brezsnyev-doktrína halott, a szovjet külügyminisztérium sajtó attaséja állítólag azt a szellemes megjegyzést tette, hogy azt attól kezdve (Frank Sinatrára utalva) a Sinatra-doktrína váltotta fel, vagyis mindenki azt csinál, amit akar. K. Ny. Brutyenc: *Nyeszbivsejeszja. Neravnodusnije zametki o peresztrojke*. Mezsunarodnije otnosenijja, Moszkva, 2005. 477.

² Jacques Lévesque: *1989 – Egy birodalom végjátéka. A Szovjetunió és Kelet-Európa felszabadulása*. Aula Kiadó, Budapest, 2001. 57.

Gorbacsov ráerőszakolta-e a reformokat a tábor országaira, vagy azok meghirdetése az egyes pártok vezetésének szuverén döntése volt.³ A harmadik szakaszt – amelyet a Varsói Szerződés feloszlata zárt le – az együttműködés intenzitásának csökkenése, majd a szocialista világrendszer szétesése, a kapcsolatok elhidegülése jellemezte.⁴

Ahogy az SZKP KB Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya egykori helyettes vezetője, Gorbacsov tanácsadója fogalmazott: Kelet-Európa volt a Szovjetunió II. világháborúban szerzett legnagyobb és legfontosabb trófeája.⁵ A Szovjetunió biztonsági zónáját képező Kelet-Közép-Európa megtartása prioritást élvezett a szovjet politikában még Gorbacsov első titkárrá választásakor is, s ebben jelentős változás egy ideig nem volt tapasztalható. Ezt több kutató azzal magyarázza, hogy Nyugat-politikája volt Gorbacsovnak, de azt nem tudta, mit kezdjen az új helyzetben Kelet-Közép-Európával.⁶ Az új szovjet vezetés nemcsak hogy nem rendelkezett Kelet-Európa tekintetében semmilyen átalakítási programmal, de úgy tűnt, nem is akart különösebb erőfeszítéseket tenni annak érdekében, hogy előmozdítsa a demokratizálást azokban az országokban, amelyekben arra a legnagyobb szükség lett volna. Egyesek ezt azzal magyarázzák, hogy Kelet-Európa belső átalakítása nem kapott prioritást azokban a fontos és sürgető feladatokban (fegyverkezési verseny megfékezése, kelet-nyugati viszony enyhülése, belső reformok), amelyeknek megoldását Gorbacsov maga elé tűzte.

Ugyanakkor Kelet-Európa vonatkozásában egy lényegi változás már a kezdeti időszakban is megfigyelhető volt. A Szovjetunió és a szocialista tábor országai kapcsolatának ártértekelése szinte Gorbacsov első titkárrá választásától kezdve napirenden volt. Memoárjában Gorbacsov azt állítja: „1985 márciusától mi valóban elutasítottunk mindenféle beavatkozást a szövetségesek belügyeibe.”⁷ 1985 májusában a külügyminisztériumban tartott előadásában

³ Valerij Muszatov például úgy látja: „Gorbacsov proklamálta a szocialista országok önállóságát és függetlenségét, de gyakorlati politikájával rájuk erőszakolta a peresztrojka saját koncepcióját, függetlenül állapotuktól és készségüktől.” Valerij L. Muszatov: Gorbacsov politikájának metamorfózisa és a szocialista országok. *Történelmi Szemle*, 2009. 1. sz. 132.

⁴ Georgij Sahnazarov: *Cena szvobodj. Reformacija Gorbacsova glazami ego pomosnyika*. Rosszika–Zevsz, Moszkva, 1993. 100.

⁵ K. Ny. Brutyenc: *Nyeszbivsejszja*. 466.

⁶ Valerij Muszatov úgy véli, Gorbacsovnak a szocialista országokat illetően nem volt átgondolt politikája, azokat gondolkodás nélkül a szovjet peresztrojka szellemében történő változásokra, a vezetők cseréjére, a nyilvánosság és a demokratizmus kiszélesítésére, a Szovjetunióval való kapcsolatok és együttműködés jellegének megváltoztatására ösztönözte. Valerij L. Muszatov: Gorbacsov politikájának metamorfózisa és a szocialista országok. I. m. Hasonló véleményen van Zubok is, aki azt állítja, hogy Gorbacsovnak és tanácsadóinak nem volt új Kelet-Európa-politikája. Vladislav M. Zubok: New Evidence on the 'Soviet Factor' in the Peaceful Revolutions of 1989. *Cold War International History Project Bulletin*, Issue 12/13. Fall/Winter 2001. 7.

⁷ Mihail Szergejevics Gorbacsov: *Zsizny i reformi*. Novosztyi, Moszkva, 1995. 2. k. 371.

meglehetősen új szellemű kijelentést tett: „A testvéri szocialista országokkal való kapcsolatok új történelmi szakaszba léptek. [...] A kapcsolatoknak újaknak kell lenniük. Maximális figyelem barátaink és szükségleteik iránt. [...] Tiszteletben kell tartani a szuverenitást, a szövetségesek, köztük a kicsik méltóságát, el kell utasítani azt az illúziót, hogy mi mindenkit taníthatunk.”⁸

Egyik közvetlen munkatársa, Csernyajev szerint Gorbacsov kezdettől fogva el akarta „engedni” a szocialista országokat, míg Brutyenc úgy véli, csupán az volt a szándéka, hogy a vezető szerepet megőrizve, megszabaduljon a gazdasági tehertől és a belső fejlődésükért viselt politikai felelősségtől.⁹

Akármi járt is a fejében, a kapcsolatok újragondolási szándékának komolyságát jelzi, hogy egyrészt átszervezte az SZKP KB-nak a szocialista országokkal való kapcsolattartásért felelős osztályát,¹⁰ másrészt 1986 nyarán kidolgozta és az SZKP KB Politikai Bizottsága elé terjesztette a szocialista országokkal való új kapcsolatokra vonatkozó dokumentumot. Ebben a lehető legnagyobb mértékben tehermentesíteni akarta a Szovjetuniót a Kelet-Európáról való gondoskodástól, szűkíteni a beavatkozás szféráját, és tartózkodni az egyenes diktátumtól. A feljegyzés kiinduló pontja az volt, hogy a politikai kapcsolatokat az igazi egyenjogúságra és kölcsönös felelősségre kell építeni, a pártoknak önállóságot kell adni, biztosítani azt a jogukat, hogy szuverén módon döntsenek országuk fejlődésének kérdéseiről, és döntéseikért saját népüknek legyenek felelősek. A gazdasági kapcsolatokban a kölcsönös előnyök és kölcsönös segítségnyújtás elvét kellett alkalmazni, fokozatosan át kellett térni a tisztán kereskedelmi kapcsolatokra és a széleskörű termelési kooperációra, ami a gazdasági együttműködés mechanizmusának gyökeres átalakítását igényelte volna.¹¹

Egykori munkatársai szerint Gorbacsov azt feltételezte, ha a Kelet-Európai országok nagyobb önállóságot kapnak, jobban intézik ügyeiket és „tökéletesítik” saját szocializmusukat, követik a Szovjetuniót a reformok útján és a hatalomban máshol is „kis-Gorbacsovok” jelennek meg. Maga Gorbacsov is ezt a folyamatot akarta előmozdítani, felhasználva a baráti országokba tett látogatásait.¹² Ezeken a találkozókön kezdettől fogva arra törekedett, hogy világossá tegye: a kelet-európai szövetségesekkel fenntartott viszonyát új alapokra kívánja helyezni, bár ennek alapelveit nem rögzítették. Gorbacsov koncepció

⁸ Idézi K. Ny. Brutyenc: *Nyeszbivseszja*. 469. Ugyanakkor Rajnai Sándor moszkvai magyar nagykövet az MSZMP KB részére készített 1987. április 3-i feljegyzésében még úgy fogalmazott: „a jó légkörű kapcsolatok ellenére is a velünk kapcsolatban álló partnerek magatartásában (modorában!) nem érzékelhető a »forradalmi« változás.” *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetővel*. 204.

⁹ K. Ny. Brutyenc: *Nyeszbivseszja*. 469.

¹⁰ Ezzel részletesen foglalkozik Vagyim Medvegyev: *Raszpád. Kak on nazreval v „mirovoj szisztymé szocializma”*. Mezsdunarodnije otnosenijja, Moszkva, 1994. könyvének *Tajisztvennij otdel CK* című fejezete.

¹¹ Vagyim Medvegyev: *Raszpád*. 27.

¹² K. Ny. Brutyenc: *Nyeszbivseszja*. 469.

ciójának fontos eleme volt, hogy elvetette a szocializmus megvalósításának egységesen követendő modelljét, és ezzel utat nyitott a rendszer határain belül maradó új elképzelések számára. A legfőbb szempont az volt, hogy Kelet-Közép-Európában fennmaradjon a stabilitás, ne támadjon olyan konfliktus, amely megghiúsíthatná a belső átépítés munkálatait.

Gorbacsov a gyámkodásról, a patrónusi szerepről már 1986 novemberében a KGST moszkvai csúcstalálkozóján tartott beszédében lemondott, hangsúlyozva, hogy az egyes pártok saját népüknek tartoztak elsősorban felelősséggel. Megszorító kitételei azonban, miszerint az egyes országok felelősséggel tartoznak a szocialista rendszer megőrzése iránt, ki is jelölték az „önállóság” határait.¹³ Mindazonáltal egyre nagyobb hangsúly került a kelet-európai kommunista pártok autonómiájára. Csehszlovákiai látogatása alkalmával 1987. április 10-én a csehszlovák–szovjet barátsági nagygyűlésen tartott beszédében megfogalmazta azokat az elveket, amelyeknek szerinte meg kell határozniuk a Szovjetunió és Kelet-Európa viszonyát. „Először és mindenekelőtt abból az előfeltevésből indulunk ki, hogy a szocialista országok politikai kapcsolatainak egész rendszerét az egyenlőség és a kölcsönös tisztelet alapjára kell, és csakis erre lehet építeni. Senkinek nincs joga különleges helyzetet követelni magának a szocialista világban. Úgy véljük, hogy minden párt független, felelősséggel tartozik saját országa népének és jogosult eldönteni az ország fejlődésének kérdéseit. Ezek olyan alapelvek, amelyekhez nem férhet semmi kétség.”¹⁴

A más pártok belügyeibe való be nem avatkozás elve és azon joguk elismerése, hogy fejlődésüket szabadon választhatják meg, olyan szabály lett, amely gyakorlatilag mindvégig meghatározta kapcsolatait Kelet-Európa pártjaival. A térség kommunista pártjainak mozgástere a korábbinál tágabb lett, a szovjetek tartózkodtak attól, hogy nyilvánosan bírálják a kelet-európai pártokat és politikájukat. Mindazonáltal utóbbira is akadt azért példa: Amikor Gorbacsov 1987 májusában Romániába látogatott, Nicolae Ceaușescu jelenlétében hosszú beszédet tartott a demokratizálásról, és nyíltan bírálta a személyi kultuszt, valamint a kulturális örökség lerombolását.¹⁵

Amíg a kelet-európai országok belső ügyeikben bizonyos önállósággal rendelkeztek, más volt a helyzet a külpolitika területén. Gorbacsov kezdeti időszakában a Szovjetunió Kelet-Európával való kapcsolatainak vezérlő elve továbbra is a szocialista internacionalizmus, „a szocializmus sorsáért való közös felelősség” volt. Az SZKP KB első titkára a kommunista pártok vezetőinek

¹³ Gorbacsov beszéde megjelent: Gecsényi Lajos – Máthé Gábor (szerk.): *Sub clausula 1989. Dokumentumok a rendszerváltozás történetéhez. A Grand Strategy*. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2009. 215–220. Kádár János beszámolóját a tanácskozásról lásd MNL OL M-KS 288. f. 5/983. ö. e.

¹⁴ *Pravda*, 1987. április 11. Idézi Charles Gati: *Füstbe ment tömb*. Századvég Kiadó – Atlanti Kiadó, Budapest, 1991. 84–85.

¹⁵ Jacques Lévesque: *1989 – Egy birodalom végjátéka*. 61–62.

1986. november 10–11-i találkozásán is azt hangsúlyozta: „a nemzetközi kérdésekben szervesen össze kell kapcsolni az egyes országok kezdeményezéseit egyeztetett irányvonalunkkal. A tapasztalatok megmutatták, hogy mennyire fontos ennek a képletnek mindkét eleme. Egyetlen testvéri ország sem tudja megoldani nemzeti feladatait a nemzetközi porondon, ha elkülöníti magát a közös irányvontól. Ezt saját magunkra is érvényesnek tartjuk. Ugyanígy államaink egyeztetett külpolitikája is csak akkor lehet hatékony, ha minden egyes ország hozzájárul a közös ügyhöz.”¹⁶

Gorbacsov kezdettől fogva szorgalmazta nem csupán a tábor országai-val való kapcsolatok új alapokra helyezését, de a Varsói Szerződés együttműködési mechanizmusának korszerűsítését is. Ennek érdekében már 1985 októberében javasolta egy állandó politikai szerv felállítását, amelynek célja a koordináció javítása lett volna, de e tekintetben a szervezet felszámolásáig semmilyen változás nem történt. A Szovjetunió külpolitikai lépéseit – még azokat sem, amelyek a szocialista országok érdekeit érintették – a korábbiakhoz hasonlóan nem vitatták meg, azokról ezen államok vezetői csak utólagos tájékoztatást kaptak.

Habár a szovjet vezetés felfogása Kelet-Európáról változóban volt, egyelőre még nem adták fel a Brezsnyev-doktrínát; érdemi koncepcionális változás 1988 nyaráig e területen sem történt. Lévesque professzor ezt a szovjet politikai apparátus belső erőviszonyaiban és abban a cselekvési szabadságban látja, amellyel Gorbacsov és tanácsadói ténylegesen rendelkeztek. A szovjet vezetésben konszenzus volt a tekintetben, hogy szükséges a kelet-európai országokban is a gazdasági teljesítőképesség növelése és változások bevezetése – a szovjet vezetők beszédeikben maguk is erre ösztönözték őket. Abban azonban már korántsem volt egyetértés, hogy milyen reformok szükségesek, illetve le kell-e cserélni a korábbi vezetőgarnitúrát.¹⁷ Mivel a be nem avatkozás elvét Gorbacsov éppen e kérdésekben alkalmazta, a Szovjetunió nyugati és kelet-európai politikája közötti űr egyre nőtt.¹⁸

A külpolitikában csak 1988 őszétől – miután megerősítette pozícióját a felső vezetésben – érvényesültek Gorbacsov és külügyminiszterének elképzelései.¹⁹ Kelet-Közép-Európa sorsát illetően két ponton következett be alapvető változás: elfogadták a „szocialista pluralizmus” elvét, és megkezdődött a Brezsnyev-doktrína lebegtetése.²⁰ Gorbacsov nyilvánosság előtt az 1988.

¹⁶ *Sub clausula* 1989. 219–220.

¹⁷ Gorbacsov egykori tanácsadója ugyanakkor arra hívta fel a figyelmet, hogy habár a be nem avatkozás elvét hirdették, a szovjet vezetésnek benne volt a keze a kelet-európai vezetők leváltásában – ezeket a missziókat Vagyim Medvegyev hajtotta végre, tipikusan szovjet módszerekkel. K. Ny. Brutyenc: *Nyeszbivjeszja*. 478–480. Brutyencnek az a véleménye, hogy ezek a személycserék inkább gyengítették a kelet-európai rendszereket, és nem erősítették a felülről jövő reformfolyamatokat.

¹⁸ Jacques Lévesque: 1989 – *Egy birodalom végjátéka*. 60.

¹⁹ Békés Csaba: *Európából Európába*. 284.

²⁰ Uo. 286.

júniusi pártkonferencián fejtette ki először, hogy minden népnek jogában áll megválasztani a maga társadalmi-gazdasági rendszerét. Jacques Lévesque szerint a cél ezzel mindenekelőtt a Nyugat bizalmának elnyerése volt, hiszen Gorbacsov szándékainak nyugati megítélésében az számított az egyik fő szempontnak, hogy képes-e tolerálni a kelet-európai változásokat. Úgy véli, hogy ez másfelől figyelmeztetés lehetett a kommunista vezetők számára is: a jövőben belső válság esetén nem számíthatnak automatikusan szovjet segítségre.²¹

Hasonló szellemben fogalmaztak Gorbacsov munkatársai és a szovjet vezetés más tagjai is. Oleg Bogomolov, a Szocialista Világrendszer Gazdaságkutató Intézetének vezetője 1988 nyarán azt nyilatkozta a *The Washington Times*-nak: „Tökéletesen megváltoztattuk viszonyunkat a kelet-európai országokkal. [...] A »Brezsnyev-doktrína« ma már teljességgel elfogadhatatlan és (alkalmazása) elképzelhetetlen...”²² Ezek a nyilatkozatot elvben elvetették ugyan a szovjet beavatkozás lehetőségét, de kategorikusan sohasem mondták ki, hogy a Szovjetunió akkor sem fog beavatkozni, ha valamely országban a politikai átalakulás a szocializmus feladásához és nyugati típusú parlamenti demokrácia helyreállításához vezetne.

A témával foglalkozó kutatók úgy értékelik, hogy a Brezsnyev-doktrína lebetgetése sikeres volt, amennyiben az egyre felgyorsuló kelet-európai átalakulások során kifejezetten stabilizáló hatást fejtett ki, s ily módon nem kis mértékben járult hozzá az átmenet békés jellegének fenntartásához.²³

A szovjet vezetés 1988 nyaratól kezdte komolyan érzékelni, hogy mind a szovjet gazdaság, mind pedig a szocialista tábor országainak többsége válságban vagy válság előtti állapotban van. Georgij Sahnazarov, Gorbacsov kelet-közép-európai ügyekben felelős főtanácsadója 1988. október elején készített feljegyzésében már úgy ítélte meg: a szocialista országok közösségében olyan problémák figyelhetők meg, amelyek a szocializmusnak a Szovjetunióban létrejött és az egyes országokban mechanikusan lemásolt gazdasági és politikai modelljében gyökereznek, és a válság nyilvánvaló jelei miatt a szocialista tábor valamennyi országában radikális reformokra lenne szükség.²⁴ A szovjet pártvezetésben már 1988 őszén komoly aggodalmakat keltettek a lengyelországi és a magyarországi fejlemények. Georgij Sahnazarov nem tudott arra választ adni, milyen lépéseket tegyenek, ha egyszerre több országban is súlyos válsághelyzet alakulna ki, mindazonáltal úgy vélte, a helyi kezelések helyett a „betegség szisztematikus, átgondolt gyógyítására” van szükség. Éppen ezért azt javasolta, hogy az SZKP KB újonnan létrehozott Külügyi Bizottságát bízzák meg, hogy készíttessen elemzéseket a kérdésről.²⁵ 1989 januárjában Gorbacsov az SZKP Politikai Bizottságának ülésén azt fontolgatta,

²¹ Jacques Lévesque: *1989 – Egy birodalom végjátéka*. 80–81.

²² Idézi Charles Gati: *Füstbe ment tömb*. 87.

²³ Békés Csaba: *Európából Európába*. 288.

²⁴ Georgij Sahnazarov: *Cena szvobodi*. 367–368.

²⁵ Uo. 368–369.

hogyan reagálnának, ha Magyarország leszakadna a Szovjetunióról, és az Európai Közösséghez csatlakozna. Sürgette, hogy Jakovlev vezetésével mérjék fel, mit tudnának a baráti országoknak nyújtani, amitől azok inkább feléjük, mintsem a Nyugathoz fordulnának.

1989 februárjára el is készült a Bogomolov Intézet, a KB Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya, a Külügyminisztérium és a KGB elemzése.²⁶ Az előbbi három, általunk is ismert elemzésben a Kelet-Közép-Európában várható fejlemények megítélését illetően a közös vonások mellett jelentős eltérések, hangsúlyeltolódások vannak.

Abban az első két jelentés készítői között egyetértés volt, hogy a kelet-európai országok általános válságban vannak, és ez hatással van a Szovjetunió és szövetségesei közötti kapcsolatokra is. Elvi célkitűzésként mindhárom elemzés a szocializmus új modelljének győzelemre juttatását és a rendszer alapjainak megőrzését jelölte meg. Ugyanakkor valamennyi dokumentum reális lehetőségként számolt azzal, hogy az átalakulás végül túllép ezeken a kereteken, ami a szocializmus teljes feladásához és a nyugati típusú parlamenti demokrácia helyreállításához vezet.

A Bogomolov Intézet és a Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya által készített elemzés szerint egy ilyen helyzet bekövetkezését a Szovjetunióknak nem volna szabad megakadályoznia, de a Külügyminisztérium anyaga is egyetértett azzal, hogy a szovjet fegyveres beavatkozás lehetőségét egy kelet-európai országban bekövetkező válság esetén el kell vetni.²⁷ A Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya által készített dokumentum ugyanakkor továbbra is úgy vélte, hogy a szovjet álláspontnak bizonyos mértékig „homályosnak” kell maradni, nehogy valamelyik országban „tesztelni próbálják” a szocializmus alapjait.

Miközben ezek a memorandumok meglepően reálisan értékelték a Kelet-Európában kialakult helyzetet, a konkrét tennivalók megnevezéséig nem jutottak el, csupán a legfontosabb stratégiai célokat vázolták fel. Ugyanakkor ezek az elemzések fogalmazták meg első ízben – egyelőre még nem a nyilvánosság számára – a Brezsnjev-doktrína elvetéséből adódó következtetéseket. Egyöntetűen leszögezték, hogy az új helyzetben a befolyásolás és hatásgyakorlás *kizárólag* a politikai és gazdasági kapcsolatokon keresztül történhet, annak egyértelművé tételével, hogy a kétoldalú érintkezésben mi elfogadható, s mi nem. A szovjet vezetés realitásként kezelte, hogy a kelet-európai országok számára a gazdasági tényező, a világ gazdaságba való betagozódás első számú prioritás, s azzal is tisztában volt, hogy mivel a KGST-országokat nem képes kielégítő mértékben ellátni sem energiahordozókkal, sem modern technológi-

²⁶ Az SZKP KB Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya és a Bogomolov Intézet elemzését közli *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőikkel*. 245–280. A szovjet külügyminisztérium elemzését közreadja *Sub clausula 1989*. 442–449.

²⁷ Az elemzéseket részletesen ismerteti Jacques Lévesque: *1989 – Egy birodalom végétéke*. 93–98.

ával, nem tudja, de – saját, hosszú távú gazdasági érdekeire tekintettel – nem is akarja megakadályozni ezen országok nyugati orientációját.

E reális és pragmatikus elemzések sem voltak azonban mentesek bizonyos illúzióktól. A szovjet vezetésben akkoriban még nem nagyon gondoltak arra, hogy a peresztrojka a katonai-politikai blokk – aminek segítségével a Szovjetunió ellenőrzés alatt tartotta Kelet-Európát – ilyen gyors széteséséhez vezet.²⁸ A szovjet vezetés még 1991 februárjában, *post festa* a rendszerváltások után is a Szovjetunió meghatározó szerepével számolt a régióban.²⁹

A „forradalom felülről” helyett, ahogyan azt Gorbacsov feltételezte, Kelet-Európán az ellenzéki erők által alulról kezdeményezett forradalmak hulláma söpört végig. A szovjet vezetőt meglepettette ezeknek a változásoknak a gyors lefolyása, de a válsághelyzetről egyszer sem volt vita az SZKP KB plénúmán.³⁰

Valerij Muszatov – Anatolij Csernyajevre hivatkozva – azt állítja, a szocialista országok majdhogynem kezdettől fogva nyűgöt jelentettek Gorbacsov számára, nem volt kedve elmélyülni problémáikban.³¹ Mindenesetre az események előre nem látott kimenetele megerősítette Gorbacsovnak azt a törekvését, hogy Moszkva „elváljon” Kelet-Európától. Hangulatát jól kifejezi Kohlnek tett utalása 1991 júliusában: „Elegük lett belőlünk. De nekünk is elégünk lett belőlük.”³²

Gorbacsov egykori munkatársa szerint Mihail Gorbacsov külpolitikai tevékenységének alapvető célkitűzése volt a hidegháború befejezése. A Gorbacsov és amerikai politikusok között lezajlott beszélgetésekben felötlött időnként egy szovjet–amerikai kondomíniumra vonatkozó igény a világ „rendezésében”. (Amerikai részről Henry Kissinger fogalmazta meg azt a gondolatot, hogy szükség lenne a két szuperhatalom között egy Jalta-szerű megállapodásra a kelet-európaiak feje felett.) Gorbacsov azonban mindezt „szimmetrikusan” akarta megvalósítani, olyan folyamatban, amelyben a NATO és a Varsói Szerződés egyenrangú felekként vettek volna részt, s ahol nem lettek volna győztesek és legyőzöttek. Az események azonban más fordulatot vettek.

*

A nyolcvanas évek második felében Magyarországon a politikai erjedést mindenekelőtt a világrendszerben és a nemzetközi politikában bekövetkező kedvező változások gyorsították fel. A kelet-nyugati közeledést szorgalmazó Gorbacsov-féle politika, amely a peresztrojka és a glasznoszty meghirdetésével a reformpolitika ösztönzőjének tűnt, kedvező feltételeket teremtett a magyarországi reformok számára. Gorbacsov politikája jelentősen megnövel-

²⁸ Georgij Sahnazarov: *Cena szvobodi*. 101.

²⁹ *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőikkel*. 304–312.

³⁰ Valerij L. Muszatov: Gorbacsov politikájának metamorfózisa és a szocialista országok. I. m. 137.

³¹ Uo. 138.

³² K. Ny. Brutjenc: *Nyeszbivsejszja*. 487.

te Magyarország mozgásterét, s ennek 1987 második felében tapasztalhatóak voltak a külpolitikai következményei. Magyarország egyre határozottabb nyugati orientációja nyomán megmutatkozott, hogy a szovjet tábor sem az ideológia, sem a gazdasági együttműködés nem tartja már igazán össze, bár a közös katonai-politikai tömbhöz tartozás továbbra is komoly kényszert jelentett. A magyar külpolitikában lényegi változás 1988-ban következett be – ekkor kezdett körvonalazódni az a koncepció, amely a kialakulóban lévő és az együttműködésre épülő új világrendben a Kelet és Nyugat közötti híd szerepét szánta Magyarországnak. Ez az elképzelés még számolt az adott szövetségi keretek fennmaradásával, de azzal is, hogy ezek egy szükségszerű demokratikus átalakuláson fognak keresztül menni.

A reformok kérdésében sajátos kettősség jellemezte a magyar–szovjet viszonyt: Magyarország egyszerre volt a legjobb tanítvány és egyben tanítómester is. A gorbacsovi politika itt talált a legnagyobb visszhangra, úgy értelmezték, mint a korábbi magyar reformok utólagos igazolását. Ugyanakkor a szovjetek számos változtatás esetén (mezőgazdaság átszervezése, a piac szerepének korlátozott érvényű elfogadása, többes jelölés rendszere) bevallottan a magyar tapasztalatokat vették figyelembe.

A két ország vezetői között Kádár János pártfőtitkári posztról történt távozását követően 1988 júliusában került sor az első legfelső szintű találkozóra. Grósz Károly, az MSZMP új főtitkára természetesen nem volt ismeretlen Moszkvában, hiszen éppen egy évvel korábban, alig két héttel miniszterelnöki kinevezését követően, Kádár János személyes kérésére fogadta őt Gorbacsov – Grósz politikai támogatottságát demonstrálandó. Az ország egyre rosszabb gazdasági helyzete miatt aggódó szovjet vezető rokonszenvvel nézte Grósz Károly gazdasági stabilizációs elképzeléseit, és szívesen látott volna Kádár helyett energikusabb vezetőt a párt élén is. 1988 márciusában Vagyim Medvegyev Gorbacsovnak készített feljegyzésében azt javasolta, hogy „elfogadható és taktikus formában”, a két párt közötti viszony „elfogadott normáit betartva” tudatosítsák a magyar pártvezetésben, hogy mennyire kritikus a helyzet, és egyidejűleg nyújtsanak politikai támogatást az akkor még csak utódjelölt Grósz Károlynak – Kádárral szemben.³³

Valószínűleg Magyarországon fogadták a legkedvezőbben az átalakításra vonatkozó szovjet elképzeléseket. A szovjet és a magyar vezetés között azonban a kölcsönös megértés ellenére – vagy talán éppen ezért – nem volt nagyon intenzív a kapcsolat. 1989 végéig négy csúcstalálkozóra került sor: Grósz 1988. júliusi látogatását követően 1989 márciusában csaknem egyidőben tárgyalt Gorbacsov az új miniszterelnökkel, Németh Miklóssal és Grósz Károly pártfőtitkárral, majd 1989 júliusában utazott a szovjet fővárosba Nyers Rezső, az MSZMP elnöke és Grósz Károly. Még 1988 augusztusában Gorbacsov munkatársa, Vagyim Zaglagyin folytatott megbeszélést Thürmer Gyulával, majd szeptember első napjaiban külön-külön tanácskozott az egyidejűleg

³³ *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. 207–208.*

Moszkvában tartózkodó MSZMP-politikusokkal, Aczél Györggyel, Berecz Jánossal és Horn Gyula külügyi államtitkárral.

A csúcshintű megbeszélések a régi szokásoknak megfelelően bonyolódtak: a beszélgetőpartnerek kölcsönösen tájékoztatták egymást országaik helyzetéről, megvitatták a nemzetközi élet aktuális problémáit, majd e rituális „felvezetés” után került sor a kétoldalú kapcsolatok érdemi kérdéseinek – magyar részről óvatos – előterjesztésére. Minden magyar tárgyalófél igyekezett „kitapogatni”, meddig mehetnek el az egyes külpolitikai lépéseket illetően. A Zaglagicinnal beszélgető politikusok viszont jobbára kertelés nélkül, az „első embereknél” mindenestre sokkal élesebben vetették fel a problémákat.

A lejegyzett szövegek alapján a beszélgetések érdemi részének középpontjában három fő kérdés állt: a két ország gazdasági kapcsolataiban jelentkező nehézségek, a fegyverzetcsökkentés, és ebből következően a szovjet csapatok Magyarországról történő kivonásának kérdése, illetve a mind élesebbé váló magyar–román viszony. A megbeszélések tematikája ennél természetesen szélesebb volt, de az írás szűkre szabott kerete e főbb témák esetében is csak vázlatos áttekintést tesz lehetővé.

A két ország gazdasági kapcsolataiban már a korábbi években is állandó konfliktusforrást jelentett és vita tárgya volt a kétoldalú árucseré összetétele, mennyisége és minősége. A KGST-együttműködés keretében Magyarországnak olyan árukat kellett volna a Szovjetunióhoz szállítani, melyeket a tőkés piacon is el tudott volna adni, vagy amelyekhez a nyersanyagot devizáért kellett beszerezni. A fizetőképesség megőrzéséért küzdő és konvertibilis devizahiányban szenvedő magyar gazdaság számára ezért elengedhetetlen volt az árucseré struktúrájának átalakítása, valamint a felhalmozódott magyar aktívum ellentételezése szovjet áruval. Mindezt Grósz Károly 1988-ban ismételt felvetette, Gorbacsov pedig – hasonló természetű gondjaik ellenére – meglepően megértő és készséges volt: felajánlotta, hogy a szovjet fél biztosítja azon áruk egy részének szállítását, amelyeket Magyarország addig Nyugaton volt kénytelen megvásárolni. Igaz, azt is hozzátette: „a kívánságoknak határt szabnak a lehetőségek”.³⁴

Két hónappal a két pártfőtitkár találkozója után, 1988 szeptemberében Horn Gyula külügyi államtitkár és Berecz János KB-titkár hasonló kérdéseket vetett fel Zaglagicinnak, de erőteljesebb megfogalmazásban: a magyar gazdaság számára létfontosságú energiahordozók szállítása nem kielégítő, a Magyarországra szállított szovjet termékek műszaki színvonala rendkívül alacsony, a szovjet fél pedig nem képes átvinni a Magyarország által ajánlott többlettermékeket, így elkerülhetetlen a nyugati kapcsolatok fejlesztése. Berecz János ezzel kapcsolatban egyenesen úgy fogalmazott: akar-e egyáltalán a Szovjetunió magyar árukat? Lesz-e lehetősége ezeket a továbbiakban is importálni?³⁵

A szovjet fél ugyan hozzájárult a magyar tőkés fizetési mérleg javításához a konvertibilis devizaelszámolású egyezmény keretében és azon felüli, dol-

³⁴ Uo. 146.

³⁵ Uo. 214.

lárban fizetett vásárlásokkal, de, amint az Németh Miklós és Rizskov szovjet miniszterelnök 1989 tavaszi megbeszéléseinek (magyar) anyagából kiderül, a korábbi kormányfői szintű megállapodástól eltérően a kétoldalú fizetési mértéket nem a szovjet áruszállítások növelése, hanem a Szovjetunióba irányuló magyar export kényszerű csökkentése révén igyekeztek egyensúlyba hozni. A számítások szerint 1989 végére még így is 170 millió rubel magyar fizetési aktívum alakult volna ki, amit – Németh szerint – a hazai gazdaság nem bírt volna elviselni. Ennek ellenére a magyar fél a szovjet lakosság élelmiszerellátásának javítása érdekében késznek mutatkozott a Nyugatra szánt konvertibilis árualapokból bizonyos mennyiséget a szovjet piacra átirányítani, amennyiben a szovjetek devizában vagy barter keretében megfelelő árukkal tudnak fizetni.³⁶ Az elvi egyetértés ellenére a konkrét megállapodás Nyers Rezső 1989 nyári szovjetunióbeli látogatásáig nem született meg.

A fegyverzetcsökkentésre és csapatkivonásra vonatkozó magyar kezdeményezést is gazdasági érvek támasztották alá. Grósz Károly 1988. júliusi moszkvai látogatása alkalmával bejelentette, hogy Magyarország nem tudja teljesíteni a Varsói Szerződés tagállamai által Berlinben aláírt, az 1990-ig tartó katonai együttműködésről szóló megállapodást, s egyúttal szolt a haditermelés értékének félmilliárd rubellel való csökkentéséről.³⁷

A Thürmer Gyula és Zaglagyin között lezajlott 1988. augusztusi beszélgetésről készült feljegyzés arról tanúskodik, hogy Thürmert a magyar pártfőtitkár azért küldte Moszkvába, hogy szondázza: miként reagál a szovjet vezetés a fegyverzetcsökkentéssel kapcsolatos azon magyar kezdeményezésre, hogy Magyarország egyfajta úttörő és koordináló szerepet játszana a szocialista országok európai fegyverzetcsökkentésében. Thürmer taktikus formában lényegében azt tudakolta, hogy amennyiben az F-16-osokat kivonják Olaszországból, sor kerülhet-e a Magyarországon állomásozó szovjet fegyveres erők bizonyos csökkentésére. Thürmer és egy hónappal később Horn Gyula is hangsúlyozták: tisztában vannak azzal, hogy a fegyverzetcsökkentés kérdését szélesebb összefüggésben kell tárgyalni, érvelésükben azonban kiemelték a Magyarországról történő szovjet csapatkivonások politikai és erkölcsi, továbbá gazdasági hatását.³⁸ 1989 márciusában Németh Miklós az MSZMP Politikai Bizottságának döntésére hivatkozva a magyar hadsereg 30-35 százalékos csökkentéséről tett említést. Ezt a szovjet fél elvben tudomásul vette, de a kérdés „körültekintő kezelésére”, gyakorlatilag titokban tartására kérte magyar partnereit, hivatkozva arra, hogy a bécsi közép-európai haderőcsökkentési tárgyalási folyamat során „alkudozni” kell.³⁹ A megbeszélésről készült feljegyzések egyike (sem a szovjet, sem a magyar) sem említi, Németh Miklós viszont úgy emlékszik vissza e találkozóra, mint amelynek tárgyalási idejét a Magyarországon található szovjet atomfegyverek eltávolításának kérdése uralta.

³⁶ Uo. 169–177.

³⁷ Uo. 140–141.

³⁸ Uo. 209–212. és 229–234.

³⁹ Uo. 165.

A szovjet csapatok magyarországi kivonása ismételten szóba került a két pártvezető, Gorbacsov és Nyers Rezső 1989. júliusi tárgyalásai alkalmával. Nyers ekkor azt kérte szovjet tárgyalópartnerétől, hogy erősítsék meg a korábbi megállapodást, és gondolják végig a szovjet csapatok további kivonásának kérdését, s egyúttal valamilyen formában hozzák is azt nyilvánosságra. Gorbacsov a javaslatokkal alapvetően egyetértett, de a nyilvánosságra hozatal kérdésében óvatosabb volt.⁴⁰

Néhány hónappal később viszont a szovjet fél lépett fel kezdeményezőleg. Georgij Sahnazarov, Gorbacsov külpolitikai főtanácsadója 1989 októberében azt indítványozta a szovjet elnöknek, hogy az európai fegyverzetkorlátozásra vonatkozó új szovjet kezdeményezést konkrét, a tömbön *belüli* katonai tevékenység korlátozását célzó lépéssel, nevezetesen a szovjet csapatok Lengyelországból, Magyarországról és Csehszlovákiából történő egyoldalú kivonásával tegyék hangsúlyosabbá. Sahnazarov szerint a kedvező nemzetközi hatás mellett e lépés elsősorban a kétoldalú államközi kapcsolatok alakulására gyakorolt volna hatást, hiszen az ezen országokban állomásozó egységek katonai jelentősége csekély, viszont jelenlétük „ingerlő” tényező, s ezen országok leendő új kormányai előbb vagy utóbb úgyis követelni fogják kivonásukat.⁴¹

A kétoldalú megbeszélések alkalmával minden alkalommal szóba került a magyar–román kapcsolatok alakulása, amely például Aczél György szerint már-már külpolitikai válságot idézett elő. A két ország viszonya ekkor a mélyponton volt, a románok egyenesen a budapesti követség bezárásával fenyegetőztek. Ebben a helyzetben 1988 nyarán a szovjet vezetés arra ösztönözte Grósz Károlyt, hogy utazzon Romániába, és tárgyaljon Ceaușescuval, mert a párbeszéd akkor is fontos, „ha az közvetlen eredménnyel nem jár”.⁴² Az aradi találkozó után burkolt formában Berecz János és Horn Gyula, valamint a magyar pártfőtitkár munkatársa, Thürmer Gyula is felvetették a szovjet fél felelősségét, s hangsúlyozták, hogy a tartózkodó szovjet magatartást a magyar közvélemény a románok támogatásaként értékeli. Thürmer az országban kialakult hangulatra utalva célzást tett arra, hogy Moszkvától azt várják, gyakoroljon nyomást a román vezetésre.⁴³ Moszkva azonban a be nem avatkozás elvének tiszteletben tartását hangsúlyozta, mondván, nem engedheti meg magának, hogy bármelyik oldalt egyértelmű támogatásban részesítse. Egy 1990 elején készült elemzés azonban elismerte, hogy hiba volt Gorbacsov 1987-es romániai látogatása és Ceaușescu kitüntetése a Lenin-renddel, amit a magyarok is „felróttak”.⁴⁴

A Szovjetunió új kelet-európai politikájának alapelveit rögzítő, 1989 elején készült különböző memorandumok aláhúzták, hogy a peresztrojka közelebb hozta a Szovjetuniót a kelet-európai reformországokhoz (Magyarország, Len-

⁴⁰ Uo. 196–197.

⁴¹ Uo. 281–283.

⁴² Uo. 151.

⁴³ Uo. 210.

⁴⁴ Uo. 290.

gyelország, Jugoszlávia), s Gorbacsov több alkalommal személy szerint is hangsúlyozta beszélgetőpartnereinek Magyarország és az ott zajló változások iránti szimpátiáját, melyet egyébként nem mindenki osztott a szovjet vezetésben.

1989 februárjában az SZKP KB Nemzetközi Osztálya, valamint a Bogomolov Intézet által Alekszandr Jakovlev számára készített memorandum felvázolt néhány lehetséges forgatókönyvet a magyarországi átalakulással összefüggésben. E dokumentumok általában helyesen érzékelték a magyarországi változások irányát. Készítőik a legvalószínűbb forgatókönyvnek azt tekintették, hogy a demokratizálás és a szocializmus új formájára történő át-térés zökkenőmentesen zajlik le, a párt uralkodó erő marad, de a kormányzati hatáskörök kérdésében engedményekre (koalíciós kormányzásra) kényszerül majd. A másik lehetőség szerint minden marad a régiben. A párt az újabb és újabb „miniválságokra” újabb és újabb engedményekkel válaszol, ami szerintük elkerülhetővé teszi a politikai földindulást, de közben az ellenzékét újabb követelésekre ingerli, a pártot pedig a perifériára taszítja. Mindez véleményük szerint azzal a veszéllyel járt volna, hogy a külpolitikai orientációt intenzív politikai csatározás alakítaná ki. Végül, mint legrosszabbat, a válsághelyzet erőszakos megoldását sem tartották teljesen kizártnak.⁴⁵

Egy évvel később, 1990. január elején az SZKP KB Nemzetközi Osztályának az SZKP KB számára készült feljegyzése ugyan önkritikusan megállapította, hogy „a követségekről, a Külügyminisztérium központi apparátusától, a KGB külföldi szolgálataitól és más szovjet képviselőktől érkező információ alapján torz képünk alakult ki a Kelet-Európában készülődő belső folyamatokról”, de meglepő fordulattal azt tette hozzá: „A lengyelországi és magyarországi változások túlzott riadalmat keltettek, pedig később kiderült, hogy ezeknek az államoknak sikerült békésen áttérniük egy új társadalmi berendezkedésre úgy, hogy a Szovjetunió nemzeti érdekei nem szenvedtek csorbát.”⁴⁶

A rendelkezésre álló, természetesen nem elégséges számú források fényében úgy tűnik, a Szovjetunió furcsa módon, a realitások tudomásul vétele és az igencsak rózsaszín illúziók között kacsázva törődött bele egykori szövetségesei elvesztésébe. Az SZKP KB Titkárságának 1991. január 22-i, talán utolsó határozata a Kelet-Európában kialakult helyzetről és a térségben folytatott szovjet politikáról egyfelől pragmatikus program, de még mindig abban a hitben ringatózik, hogy a korábbi gazdasági függőségre építve fennmaradnak, s nem melleleg „a szovjet népgazdaság stabilizációját” is elősegítik az „intenzív gazdasági kapcsolatok”, sőt a szovjet befolyásolásnak még politikai tartalékai is vannak.⁴⁷ Három nappal ezután a Varsói Szerződés tagországai megállapodtak a szervezet feloszlásáról.

⁴⁵ Uo. 245–280.

⁴⁶ Uo. 290.

⁴⁷ Uo. 304–312.

A kötetben közölt tanulmányok első megjelenési helye

- Baráth Magdolna: Szovjet elképzelések a második világháború utáni Magyarországról. In *Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves. Főszerk.: Majoros István. ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2012. 37–50.*
- Baráth Magdolna: A Szovjetunióról alkotott kép változása a koalíciós években. In *Nyitott/zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció 1914–1949. Szerk.: Feitl István. Napvilág Kiadó, Budapest, 2013. 283–295.*
- Baráth Magdolna: Pártközi kapcsolatok MKP-SZK(b)P 1943–1947. *Századok*, 2000. (134. évf.) 6. sz. 1335–1358.
- Baráth Magdolna: „Testvéri segítségnyújtás”. Szovjet tanácsadók és szakértők Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 2010. 3. sz. 357–386.
- Baráth Magdolna: Szovjet kézi vezérlés az első Nagy Imre-kormány idején. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és forrásközlések IV. Szerk.: Sipos Levente. Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2006. 153–180.*
- Baráth Magdolna: Magyar–szovjet kapcsolatok az SZKP XX. kongresszusától a forradalomig. In *ÁVH–Politika–1956. Politikai helyzet és az állambiztonsági szervek Magyarországon, 1956. Szerk.: Okváth Imre. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2007. 13–44.*
- Baráth Magdolna: Az SZKP megbízottainak magyarországi tevékenysége a szovjet katonai beavatkozást követően. In *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon. Nógrád Megyei Levéltár – 1956-os Intézet, Salgótarján–Budapest, 2008. 67–74.*
- Baráth Magdolna: Szovjet „imázsépítés” Magyarországon. A Szovjetunió magyarországi népszerűsítésének módszerei és eszközei 1956 után. *Századok*, 2011. (145. évf.) 6. sz. 1525–1542.
- Baráth Magdolna: Magyarország a szovjet diplomáciai iratokban, 1957–1964. In *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról. Szerk.: Rainer M. János. 1956-os Intézet, Budapest, 2003. 55–89.*
- Baráth Magdolna: Magyarország és a Szovjetunió. In *„Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok. Szerk.: Rainer M. János. 1956-os Intézet, Budapest, 2004. 31–62.*
- Baráth Magdolna: A Brezsnyev-doktrínától a „Sinatra-doktrínáig”: Gorbacsov és Kelet-Európa. In *Rendszerváltás – történeti távlatból. Szerk.: Ballabás Dániel, Líceum Kiadó, Eger, 2012. 13–22.*

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

1.11.10. Operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek iratai

2.8.1. Állambiztonsági szervek nyílt állományú alkalmazottainak iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

P 2148 Magyar–Szovjet Társaság iratai

XIX-A-83-a Minisztertanács jegyzőkönyvei

XIX-B-1-ai Belügyminisztérium Miniszteri titkárság

XIX-B-1-au Belügyminisztérium M és Szervezési Csoportfőnökség Szervezési osztály

XIX-B-1-r Belügyminisztérium Elnöki Főosztály

XIX-F-6-cc Kohó- és Gépipari Minisztérium Bíró Ferenc miniszterhelyettes iratai

XIX-I-1-h VKM Felsőoktatási és Tudományos Főosztály

XIX-I-18-a Levéltárak Országos Központja Titkos ügykezelésű iratok

XIX-J-1-f Külügyminisztérium Lejárt nemzetközi szerződések

XIX-J-1-j Külügyminisztérium Titkos ügykezelésű iratok Szovjetunió 1945–1964, 1965

XIX-J-1-k Külügyminisztérium Adminisztratív iratok Szovjetunió 1945–1964

XIX-J-1-o Külügyminisztérium Kollégiumi iratok

XIX-J-1-u Külügyminisztérium Miniszterek és miniszterhelyettesek iratai (Erdélyi Károly és Sebes István iratai).

XIX-L-1-k Pénzügyminisztérium Nemzetközi pénzügyek és deviza főosztály

XIX-A-2-gg Apró Antal miniszterelnök-helyettes iratai

XIX-A-2-v Nagy Imre miniszterelnök iratai

M-KS 276. fond 52. cs. MDP Központi Vezetőség

M-KS 276. fond 53. cs. MDP KV Politikai Bizottság

M-KS 276. fond 54. cs. MDP KV Titkárság

M-KS 276. fond 61. cs. MDP KV Iroda információs anyagai

M-KS 276. fond 65. cs. MDP Rákosi Mátyás titkári iratai

M-KS 276. fond 71. cs. Vég Béla titkári iratai

M-KS 276. fond 84. cs. MDP KV Államvédelmi Bizottság

M-KS 276. fond 91. cs. MDP KV Tudományos és Kulturális osztály

M-KS 276. fond 108. cs. MDP KV Országos Propaganda (Agitációs) Osztály

M-KS 288. fond 4. cs. MSZMP Központi Bizottság

M-KS 288. fond 5. cs. MSZMP KB Politikai Bizottság

- M-KS 288. fond 7. cs. MSZMP KB Titkárság
M-KS 288. fond 9. cs. MSZMP KB Irodája
M-KS 288. fond 22. cs. MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály
M-KS 288. fond 24. cs. MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztálya iratai
M-KS 288. fond 47. cs. MSZMP KB Kádár János titkársága

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL)

274. fond 3. cs. MKP KV Politikai Bizottság
274. fond 7. cs. MKP KV Főtitkárság, titkárok iratai
274. fond 10. cs. MKP KV Külügyi Bizottság (Külügyi osztály)
742. fond Szántó Rezső iratai
867. fond Visszaemlékezésgyűjtemény (Fodor Zoltán, Gergely Sándor, Gerő Ernő, Tömpe András visszaemlékezése)
878. fond 8. cs. A KMP és a Kommunista Internacionálé, illetve a KMP vezető szervei közötti kapcsolattartás során keletkezett iratok

Arhiv Vnyesnej Polityiki Rosszizskoj Federacii [Orosz Föderáció Külpolitikai Levéltára] (AVP RF)

- f. 013 Majszkij-bizottság iratai
f. 017 I. M. Majszkij titkársága
f. 0453 Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság
f. 0512 A békeszerződéseket és a háború utáni berendezkedést előkészítő bizottság
f. 07 A. Ja. Visinszkij titkársága
f. 077 Magyar referatúra (Titkos iratok)
f. 77 Magyar referatúra (Adminisztratív iratok)

Goszudarsztvennij Arhiv Rosszizskoj Federacii [Orosz Föderáció Állami Levéltára] (GARF)

- f. 5283 VOKSZ iratai
f. 9518 Kulturális Kapcsolatok Állami Bizottsága iratai

Rosszizskij Goszudarsztvennij Arhiv Ekonomiki [Orosz Állami Gazdasági Levéltár] (RGAE)

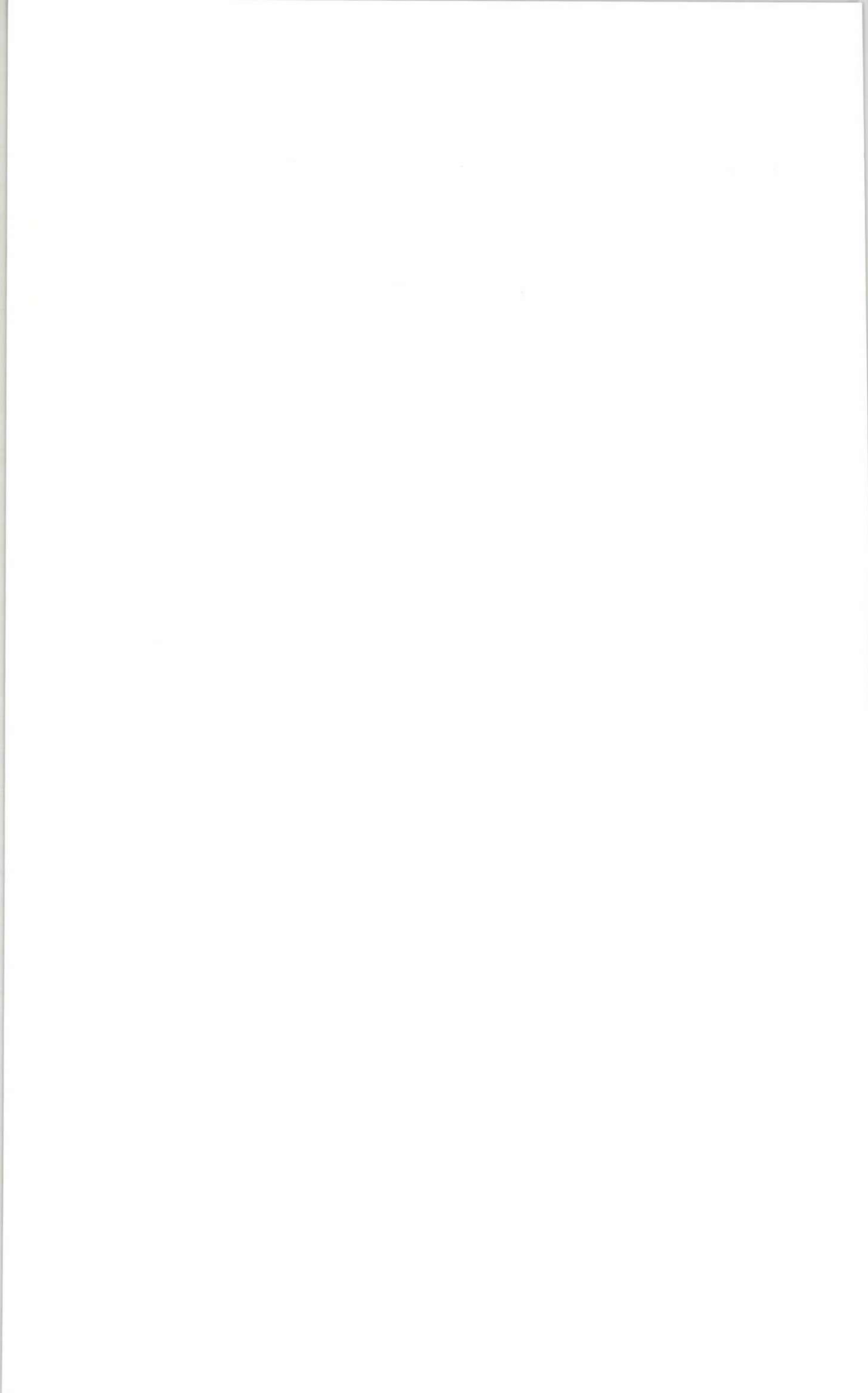
- f. 413 Külkereskedelmi Minisztérium iratai

Rosszizskij Goszudarsztvennij Arhiv Novejsej Isztorii [Orosz Állami Legújabbkori Történeti Levéltár] (RGANI)

- f. 5 op. 28 SZKP KB Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya 1953–1957
f. 5 op. 36. SZKP KB Kulturális Osztálya
f. 5 op. 49 SZKP KB Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya 1957-től

Rosszijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Szocialno-Polityiceszkaj Isztorii [Orosz Állami Társadalom- és Politikatörténeti Levéltár] (RGASZPI)

- f. 17 op. 125 SZKP KB Agitációs- és Propaganda Osztálya iratai
- f. 17 op. 128 SZKP KB Nemzetközi Információs Osztálya/Külpolitikai Osztálya iratai
- f. 17 op. 137 SZKP KB Külügyi Osztály iratai
- f. 82 op. 2. V. M. Molotov iratai
- f. 495 op. 73 Komintern VB Georgi Dimitrov levelezése a KI VB vezető szerveivel és az SZK(b)P KB-vel
- f. 495 op. 74 Komintern VB Georgi Dimitrov levelezése az egyes kommunista párt vezetőivel
- f. 495 op. 142 Komintern VB KMP iratai

Hivatkozott irodalom

- A „Jelcin-dosszié”. *Szovjet dokumentumok 1956-ról*. Szerk.: Gál Éva – Hegedűs B. András – Litván György – Rainer M. János. Századvég Kiadó – 1956-os Intézet, Budapest, 1993.
- A magyar jóvátétel, és ami mögötte van... *Válogatott dokumentumok 1945–1949. Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Balogh Sándor – Földes Margit*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei I. kötet. 1956. november 11. – 1957. január 14. Szerk.: Némethné Vágyi Karola – Sipos Levente. Intera Rt., Budapest, 1993.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei V. kötet. 1956. november 14. – június 26. Szerk.: Baráth Magdolna – Feitl István – Némethné Vágyi Karola – Ripp Zoltán. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998.
- A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947. Szerk.: Feitl István. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette: Baráth Magdolna – Cseh Gergő Bendegúz – Figder Éva – Szücs László – Vass István. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003.
- Agyibekov, G. M.: Komintern poszle formalnogo roszpuszka (1943–1944). *Voproszi Isztorii*, 1997. 8. sz.
- Ambrus Tibor: *Szovjetcsalád, szovjetgyerek, szovjetjövő*. Budapest, 1934.
- Az 1956-os magyar forradalom lengyel dokumentumai. Szerk.: Tischler János. 1956-os Intézet – Windsor Kiadó, Budapest, 1996.
- Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945–1950*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- Bánffy Miklós, Gróf: *Egy erdélyi gróf emlékiratai. Emlékeimből – huszonöt év*. Heliikon, Budapest, 2013.
- Baráth Magdolna – Feitl István (közread.): *Gerő, a békeközvetítő*. Ring, 1991. 30. sz.
- Baráth Magdolna – Feitl István (közread.): Két összefoglaló a magyar–szovjet kormánytárgyalásokról. 1958. április. *Múltunk*, 1993. 4. sz.
- Baráth Magdolna – Feitl István (közread.): Szovjet–magyar csúcstalálkozó 1953. december 3–4-én. *Levéltári Közlemények*, 2005. 2. sz.
- Baráth Magdolna (közread.): „Minden vizsgáló megalkotja a maga összeesküvését”. Szovjet tanácsadó feljegyzése a tábornokper vizsgálatáról. 1950. június. www.betekinto.hu 2010. 1. sz.
- Baráth Magdolna (közread.): „Nem hivatalos álláspont.” Ismeretlen dokumentum a magyar–szovjet kapcsolatokról 1956 decemberéből. www.archivnet.hu 9. évf. 1. sz.

- Baráth Magdolna (közread.): A KMP Külföldi Bizottságának 1944-es jegyzőkönyvei. 1944. április–október. *Múltunk*, 1997. 2. sz.
- Baráth Magdolna (közread.): Gerő Ernő értékelése az 1956. októberi eseményekről. *Múltunk*, 1999. 1. sz.
- Baráth Magdolna (közread.): I. M. Majszkij feljegyzése a „jövendő világ kívánatos alapelveiről”. *Külpolitika*, 1996. 3–4. sz.
- Baráth Magdolna (közread.): Kádár János el nem küldött levele Leonyid Brezsnyevnek. www.archivnet.hu 8. évf. 6. sz.
- Baráth Magdolna (közread.): Levelek a frontról, 1944. Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály és Vas Zoltán levelezése. *Századok*, 1998. 3. sz.
- Baráth Magdolna (közread.): Szovjet dokumentum Kádár Jánosnak és Marosán Györgynek az SZKP vezetőivel folytatott 1957. szeptember 25-i beszélgetéséről. *Századok*, 2006. 5. sz.
- Baráth Magdolna: A politikai rendőrség újjászervezése 1956 után. *Történelmi Szemle*, 2008. 4. sz.
- Baráth Magdolna (közread.): Szovjet tanácsadó feljegyzése Magyarországról, 1950. www.betekintő.hu 2008. 4. sz.
- Békés Csaba (közread.): Dokumentumok a magyar kormánydelegáció 1946. áprilisi moszkvai tárgyalásairól. *Régió*, 1992. 3. sz.
- Békés Csaba (közread.): Magyar–szovjet csúcstalálkozók 1957–1965. Litván György (szerk.): Évkönyv VI. 1998. 1956-os Intézet, Budapest, 1998.
- Békés Csaba: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztútjében 1945–1990*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004.
- Békés, Csaba: Soviet plans to establish COMINFORM in early 1946. New evidence from Hungarian archives. Bulletin, Cold War International History Project, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington D. C., Issue 10, March 1988.
- Békés Csaba: Titkos válságkezeléstől a politikai koordinációig. Politikai egyeztetési mechanizmus a Varsói Szerződésben, 1954–1967. In Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról*. 1956-os Intézet, Budapest, 2003.
- Békés Csaba: Vissza Európába: a magyarországi rendszerváltás nemzetközi háttere, 1988–1990. In Bozóki András (szerk.): *A rendszerváltás forráskönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben*. Hetedik kötet. Új Mandátum, Budapest, 2000.
- Bojadszjev, Momcsil: *Mit láttak a haditudósítók Vörös-Oroszországban*. Új-Auróra Könyvkiadó, Budapest, 1942.
- Borhi László: *A vasfüggöny mögött – Magyarország nagyhatalmi erőterében, 1945–1968*. Ister Kiadó, Budapest, 2000.
- Borhi László: *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956*. Corvina, Budapest, 2005.
- Borhi László: *Megalkuvás és erőszak: Az Egyesült Államok és a szovjet térnyerés Magyarországon, 1945–1949*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1997.
- Brutyenc, K. Ny.: *Nyeszbivsejeszja. Neravnodusnije zامتki o peresztrojke*. Mezsdunarodnije otnosenijja, Moszkva, 2005.
- Brzezinski, Zbigniew: *The Soviet Bloc: Unity and Conflict*. Harvard University Press, Cambridge, 1960.
- Cederholm Boris: *A Cseka országában. Szovjet-Oroszország börtöneiben*. Székesfehérvár, 1929.

- Centralno-Vosztocsnaja Jevropa vo vtoroj polovinye XX. veka.* Tom 1. Sztanovlenyije „realnogo szocializma” 1945–1956. (red.): I. I. Orlik. Nauka, Moszkva, 2000.
- Centralno-Vosztocsnaja Jevropa vo vtoroj polovinye XX. veka.* Tom 2. Ot sztabilizacii k kriziszu 1966–1989. (red.): A. A. Smeljov. Nauka, Moszkva, 2002.
- Csernagvin Vladimir: *A GPU országa.* Budapest, 1935.
- Csernagvin Vladimir: *A szovjet-oroszországi koncentrációs táborok élete.* Budapest, 1934.
- Csujev, Feliks: *Szto szorok beszéd sz Molotovim.* Iz dnyevnyika F. Csujeva. TERRA, Moszkva, 1991.
- Die Rote Armee in Österreich. Sowjetische Besatzung 1945–1955. Dokumente.* (Hg.): Stefan Karner – Barbara Stelzl-Marx – Alexander Tschubarjan. Oldenbourg Verlag, Graz–Wien–München, 2005.
- Dimitrov, Georgi: *Dnevnik 9 mart 1933–6 februari 1949.* Universzitetszko izdatyelsztvo „Szv. Kliment Ohridszki”. Szófia, 1997.
- Dokumentumok Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéből 1945–1948.* Összeállította: Gönyei Antal. Új Magyar Központi Levéltár – Téka Könyvkiadó, 1988.
- Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról.* Szerk.: Vjacseszlav Szereda – Rainer M. János. 1956-os Intézet, Budapest, 1996.
- El nem égetett dokumentumok.* Szerk.: Koltay Gábor – Bródy Péter. Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1990.
- Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949.* (ed.): Naimark, Norman – Gibianski, Leonid. Westview Press, 1996.
- Faraghó Gábor, vitéz: *Szovjetországi Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság.* Budapest
- Farkas Vladimir: *Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam.* Interart Studio, Budapest, 1990.
- Feitl István: *A bukott Rákosi. (Politikatörténeti Füzetek IV.)* Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1993.
- Földes György: Barátság felsőfokon. Kádár és Hruscsov. In Rácz Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életéről.* Rubicon–Aquila Könyvek, Budapest, 2001.
- Földes György: Kötélhúzás felsőfokon. Kádár és Brezsnyev. In Rácz Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életéről.* Rubicon–Aquila Könyvek, Budapest, 2001.
- Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés 1947.* Héttorony Könyvkiadó, H. n. 1994.
- Gati, Charles: *Füstbe ment tömb.* Századvég Kiadó – Atlanti Kiadó, Budapest, 1991.
- Gati, Charles: *Magyarország a Kreml árnyékában.* Századvég Kiadó, Budapest, 1990.
- Gecsényi Lajos – Máthé Gábor – Baráth Magdolna (szerk.): *Sub Clausula 1956. Dokumentumok a forradalom történetéhez.* Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest, 2006.
- Gecsényi Lajos – Máthé Gábor (szerk.): *Sub clausula 1989. Dokumentumok a politikai rendszerváltozás történetéhez. A Grand Strategy.* Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2009.
- Gecsényi Lajos (közread.): *Magyar–oszlák kapcsolatok 1955–1956. Társadalmi Szemle,* 1995. 10. sz.

- Germuska Pál: Szovjet tanácsadók magyar hadiipari vállalatoknál az 1950-es években. *Századok*, 2008. 6. sz.
- Gibianszkij, L. J.: Kak voznyik Kominform. Po novim arhivnim matyerialam. *Novaja i novejsaja isztorija* 1993. 4. sz.
- Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. *Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból*. Szerk.: Baráth Magdolna – Rainer M. János. 1956-os Intézet, Budapest, 2000.
- Gorbacsov, Mihail Szergejevics: *Zsizny i reformi*. 2. k. Novosztyi, Moszkva, 1995.
- Gorlitzki, Yoram – Khlevniuk, Oleg: *Cold Peace – Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945–1953*. Oxford University Press, 2004.
- Gosztonyi Péter: *A magyar–szovjet fegyverszüneti tárgyalások (1944. október)*. Új Látóhatár, 1969. november.
- Gulyás László (ford. és sajtó alá rendezte): *Az 1943. decemberi Beneš–Sztálin–Molotov megbeszélések dokumentumai*. Szeged, 1993. JATE Történész Diákkör.
- Gyerzsáluk, L. Nyikolaj: A magyar antifasiszták részvétele a frontpropagandában 1944-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1979. 3. sz.
- Hajdu Tibor: A szovjet és a magyar vezetés kapcsolata, 1945–1953. In *Évkönyv 1996/1997*. 1956-os Intézet, Budapest, 1997.
- Hajdu Tibor: Szovjet diplomácia Magyarországon Sztálin halála előtt és után. In Romics Ignác (szerk.): *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Tanulmányok. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1995.
- Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb politikai szerződése*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966.
- Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1945–1982. A második világháború utáni korszak legfontosabb külpolitikai szerződése*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1985.
- Hegedűs András: A történelem és a hatalom igazában. Életrajzi elemzések. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988.
- Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából*. Vál., az előszót és a jegyzeteket írta: Vjacseszlav Szereda – Alekszandr Sztikalin. Budapest, Móra Könyvkiadó, 1993.
- Hlobusztoz, Oleg: *Nyeizvesztnij Andropov*. Jauza-Ekszmo, Moszkva, 2009.
- Hódos György: *Kirakatperek. Sztálinista tisztogatások Kelet-Európában 1948–1954*. Eötvös Kiadó, Budapest, 1990.
- Huszár Tibor: *1968. Prága – Budapest – Moszkva. Kádár János és a csehszlovákiai intervenció*. Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1998.
- Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza. 1957. november–1989. június*. 2. kötet. Szabad Tér Kiadó – Kossuth Kiadó, Budapest, 2003.
- Ikladi Lajosné: A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság megalakulása és tevékenységének első éve (1945–1946.) In: *Az SZKP és a Szovjetunió fejlődéséről. Az MSZMP Budapesti Bizottságának Oktatási Igazgatósága. Elméleti és Módszertani Közlemények*, Kézirat gyanánt. 1973. 12. sz.
- Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október–1948. június*. Dokumentumok. Szerk.: Vida István. Gondolat Kiadó, Budapest, 2005.
- Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez 1956–1964*. Szerk.: Gecsenyi Lajos. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2000.

- Iszlamov, Tofik M.: Erdély a szovjet külpolitikában a II. világháború alatt. *Múltunk*, 1994. 1–2. sz.
- Kádár János bírái előtt. *Egyszer fent, egyszer lent. 1949–1956.* (szerk.): Varga László. Osiris Kiadó – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2001.
- Kádár János első kormányának jegyzőkönyvei 1956. november 7.–1958. január 25. Szerkesztette, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta: Baráth Magdolna. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2009.
- Kajári Erzsébet: A magyar Belügyminisztérium szovjet tanácsadói. *Múltunk*, 1999. 3. sz.
- Karsai Elek – Somlyai Magda (szerk.): *Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez 1944. szeptember–1945. április.* Kiadó nélkül. Budapest, 1970.
- Kedves, jó Kádár elvtárs! *Válogatás Kádár János levelezéséből 1954–1989.* Szerk.: Huszár Tibor. Osiris, Budapest, 2002.
- Kertesz, Stephen D.: *Between Russia and the West. Hungary and the Illusion of Peacemaking.* Notre Dame University Press, London, 1984.
- Kirov, Alekszandr: Szovjet katonai beavatkozás Magyarországon 1956. In Györkei Jenő – Horváth Miklós (szerk.): *Szovjet katonai intervenció 1956.* Argumentum Kiadó, Budapest, 1996.
- Kiss József – Ripp Zoltán: Rákosi bukása. *Népszabadság*, 1992. július 18.
- Kolontári Attila: Illyés Gyula a Szovjetunióban. *Új Dunatáj*, 2004. december.
- Kolontári Attila: *Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920–1941.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2009.
- Komintern i vtoroja mirovaja vojna.* II. (Red.): K. M. Lebegyeva – M. M. Narinszkij. Pamjatyiki isztorieseszkoi miszli, Moszkva, 1998.
- Kopácsi Sándor: *Életfogytiglan.* Bibliotheka Kiadó, Budapest, 1989.
- Korom Mihály (közread.): A moszkvai magyar kommunista emigráció 1944. őszi megbeszélései a programkészítésről. *Múltunk*, 1993. 1. sz.
- Korom Mihály: A magyar kommunista emigráció vezetőinek tevékenysége a Szovjetunióban a második világháború idején. *Múltunk*, 1997. 2. sz.
- Korom Mihály: *Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya és a fegyverszünet (1944–1945.)* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- Krjucskov, Vlagyimir: *Licsnoje gvelo.* Ekszmo – Algoritm knyiga, Moszkva, 2003.
- Kto rukovogyil organami goszbezopasznosztyi 1945–1954.* Szpravocsnyik. Mezsduarodnoje Obsesztvo „Memoiral” – Izdatyelsztvo „Zvenja”. Moszkva, 2010.
- Leffler, Melvyn: *The Specter of Communism: The United States and the Origins of the Cold War, 1947–1953.* Hill and Wang, New York, 1994.
- Leonhard, Wolfgang: *The Kremlin since Stalin.* Frederick A. Praeger, New York, 1962.
- Lévai Jenő: Éhség, forradalom, Szibéria. Budapest, 1935.
- Lévesque, Jacques: 1989 – *Egy birodalom végjátéka. A Szovjetunió és Kelet-Európa felszabadulása.* Aula Kiadó, Budapest, 2001.
- Lipkovics Károly: A Tájékoztató Iroda létrehozása. Fordulat kezdete a kommunista mozgalomban. *Múltunk*, 1989. 3–4. sz.
- Löwenthal, Richard: *Crisis in Moscow. Problems of Communism*, 1955. 3. sz.
- Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban.* (Összeáll., sajtó alá rend és a bevezetőt írta): Juhász Gyula. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978.

- Magyar–szovjet kapcsolatok 1945–1948. Dokumentumok. A Magyar Népköztársaság Külügyminisztériuma és a Szovjetunió Külügyminisztériuma.* Budapest, 1969.
- Magyar–szovjet kapcsolatok 1948–1970. Dokumentumok. A Magyar Népköztársaság Külügyminisztériuma és a Szovjetunió Külügyminisztériuma.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1973.
- Malasenko, J. I.: *Oszobij korpusz v ognye Budapesta.* Vojenno-Isztoriceszkij Zsurnal, 1993. 10. sz.
- Márai Sándor: *Napló 1945–1957.* Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, 1990.
- Marjay Frigyes (szerk., összeáll.): *Honvédeink Vörösországról...* Kókai Lajos kiadása, Budapest, 1942.
- Marjay Frigyes: *Ez a szovjet...* Szerzői magánkiadás, Budapest, 1937.
- Mark, Eduard: *Revolution by Degrees. Stalin's National-Front Strategy for Europe, 1941–1947.* CWIHP Working Paper No. 31.
- Mastny, Vojtech: *Russia's Road to the Cold War.* Columbia University Press, New York, 1979.
- Mastny, Vojtech: *The Cold War and the Soviet Insecurity: The Stalin Years.* Oxford University Press, New York, 1996.
- Medvegyev, Roy: *Nyeizvesztij Andropov. Polityiceszkaja biografija Jurija Andropova.* Prava cseloveka, Moszkva, 1999.
- Medvegyev, Vagyim: *Raspad. Kak on nazreval v „mirovoj szisztymе szocializma”.* Mezsduarodnije otnosenija, Moszkva, 1994.
- Memuari Nyikita Szergejevicsa Hruscsova.* Voproszi Isztorii, 1994. 5. sz.
- Mevius, Martin: *The Hungarian Communist Party and the origins of socialist patriotism 1941–1953.* Clarendon Press, Oxford, 2005.
- Moss, Ralph W.: *Szent-Györgyi Albert.* Typotex, Budapest, 2003.
- Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948.* Szerk.: Izsák Lajos – Kun Miklós. Századvég Kiadó, Budapest, 1994.
- Murányi Gábor: „A legrosszabb orosz film is jobb, mint egy amerikai”. Dokumentumok a szovjet film magyarországi hegemoniájának megteremtéséről (1945–1948.) *Múltunk*, 2005. 3. sz.
- Murasko, G. P. – Noszkova, A. F.: Szovjetszkoje rukovodstvo i polityiceszkije processzi T. Kosztova i L. Rajka (po matyerialam rosszijszkij arhivov) In *Sztalinszkoje gveszjatijetyije holodnoj vojni. Fakti i gipotezi.* Nauka, Moszkva, 1999.
- Murasko, G. P. – Noszkova, A. F.: A szovjet tényező Kelet-Európa országainak háború utáni fejlődésében, 1945–1948. *Múltunk*, 1996. 2. sz.
- Murasko, G. P.: Néhány ecsetvonás Rákosi Mátyás politikai portréjához. *Múltunk*, 1999. 2. sz.
- Muszatov, Valerij L.: Gorbacsov politikájának metamorfózisa és a szocialista országok. *Történelmi Szemle*, 2009. 1. sz.
- Muszatov, Valerij: Szovjet–magyar kapcsolatok, 1953–1956. In *Évkönyv 1996/1997. 1956-os Intézet*, Budapest, 1997.
- Naimark, Norman: *The Russians in Germany. A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949.* Belknap Press, London, 1997.
- Naumov, V. P.: *Borba Ny. Sz. Hruscsova za jegyinolicsniju vlaszty.* Novaja i novejsaja isztorija, 1996. 2. sz.
- Nehéz esztendőök krónikája 1949–1953. Dokumentumok.* Szerk.: Balogh Sándor. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1986.

- Nem engedélyezem! A Cenzúra Bizottság dossziéjából.* Szerk.: Márkus László – Szinai Miklós – Vásárhelyi Miklós. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975.
- Noszkova, A. F.: Szovjet tanácsadók a kelet-európai országokban: a rendszer megalkotása 1945–1953. *Múltunk*, 1999. 3. sz.
- Nyaradi, Nicholas: *My Ringside Seat in Moscow*. Thomas Y. Crowell Company, New York, 1952.
- Nyezsinszkij, L. Ny. – Cselisev, I. A.: O doktrinalnih osnovah szovjetszkij vnyesnej polityiki v godi „holodnoj vojni”. In L. Ny. Nyezsinszkij (red.) *Szovjetszkaja vnyesnyaja polityika v godi „holodnoj vojni” (1945–1985)*. Novoje procstyenyije. Mezsduнародnije otnosenija, Moszkva, 1995.
- O. A. Rzsesevszkij (közread.): *Vizit Idena v Moszkvu v dekabre 1941 g. Peregovori sz I. V. Sztalinim i V. M. Molotovim*. Novaja i novejsaja isztorija, 1994. 2. sz.
- Okváth Imre: *Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956*. Aquila Könyvkiadó, Budapest, 1998.
- Paál Jób – Radó Antal: *A debreceni feltámadás*. Első kiadás. Debrecen, 1947.
- Palló Gábor: Szent-Györgyi Albert és a szovjet kapcsolat. *Magyar Tudomány*, 1993. 10. sz.
- Parris, Scott: The Marshall Plan – Soviet–American Relations and the Division of Europe. In *Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949*. (ed.) Norman Naimark – Leonid Gibianski. Westview Press, 1996.
- Pastor, Peter (szerk.): *A moszkvai magyar követség jelentései 1935–1941*. Századvég Kiadó – Atlanti Kiadó, Budapest, 1992.
- Pavlenko, P. O.: Sztrategii szovjetszkij diplomatyii v Centralnoj Jevrope (1943–1945gg.). *Rosszijszko-avsztrijszkij almanah: isztoriceszkiye i kulturnije paralelli*. Vpuszsk 2. Moszkva–Graz–Bécs–Sztravropol, 2006.
- Pető Andrea: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma – az 1945-ös budapesti nemi erőszak-esetek emlékezete. *Történelmi Szemle*, 1999. 1–2. sz.
- Pető Iván: „...Megszabadítani az országot a másik ország nemzetiségéhez tartozó személyektől...” Századvég, 6–7. sz.
- Petrov, Nyikita: *Po szcenariju Sztalina: Rol organov NKVD–MGB v szovjetizacii sztran Centralnoj i Vosztocnoj Jevropi*. 1945–1953. ROSZSZPEN, Moszkva, 2011.
- Pihoja, Rudolf: *SZSZSZR. Isztorija velikoj imperii. Pod znakom Sztalina*. Pityer Pressz, 2009.
- Pihurik Judit: Háborús propaganda és a harctéri naplók valósága. A 2. magyar hadsereg katonái a szovjet fronton. *Történelmi Szemle*, 2005. 1–2. sz.
- Prezidium CK KPSZSZ 1954–1964. Posztonovlenija 1954–1958*. (glav. Red.): A. A. Furszenko. ROSZSZPEN, Moszkva, 2006.
- Prezidium CK KPSZSZ*. Tom 1. Csernovije protokolnije zapiszi szasedanyij. Sztjenogrammi. (glav red.): A. A. Furszenko, ROSZSZPEN, Moszkva, 2004.
- Prozumensikov, M. Ju: „Szekretnij” doklad Ny. Sz. Hruscsova na XX szjezde KPSZSZ i mezsduнародnoje kommunyisztiseszkoje dvizsenija. In *Doklad Ny. Sz. Hruscsova o kulte licnosztyi na XX szjezde KPSZSZ. Dokumenti*. Otv. Redaktor: K. Aimermacher. ROSZSZPEN, Moszkva, 2002. 17–40.
- Rácz Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról*. Rubicon – Aquila Könyvek, Budapest, 2001.
- Radványi János: *Hungary and the Superpowers. The 1956 Revolution and Realpolitik*. Hoover Institution, Stanford, 1972.

- Rainer M. János – Urbán Károly (közread.): „Konzultációk”. Dokumentumok a magyar és szovjet pártvezetők két moszkvai találkozójáról 1954–1955-ben. *Múltunk*, 1992. 4. sz.
- Rainer M. János: A magyarországi fordulatok és a szovjet politika, 1944–1948. In Ständeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János (szerk.): *A fordulat évei 1947–1949. Politika. Képzőművészet. Építészet*. 1956-os Intézet, Budapest, 1998.
- Rainer M. János: Magyarország a Szovjetunió árnyékában 1944–1990. In *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések*. Szerk.: Püski Levente – Valuch Tibor. 1956-os Intézet – Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, Debrecen, 2002. 203–216.
- Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz. I. 1896–1953*. 1956-os Intézet, Budapest, 1996.
- Rainer M. János: *Nagy Imre Politikai életrajz II. 1953–1958*. 1956-os Intézet, Budapest, 1999.
- Rainer M. János: Sztálin és Rákosi, Sztálin és Magyarország, 1949–1953. In *Évkönyv* 1998. 1956-os Intézet, Budapest, 1998.
- Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. Szerk.: Feitl István – Gellériné Lázár Márta – Sipos Levente. Napvilág Kiadó, Budapest, 1997.
- Rieber, Alfred: Soviet planning for post-war East-Central Europe. In Eszter Andor – Andrea Pető – István György Tóth (ed.): *Yearbook 1997–1998*. Central European University, Budapest, 1999.
- Roberts, Geoffrey: *Molotov. Stalin's Cold Warrior. Shapers of International History Series*. Potomac Books, Washington D. C., 2012.
- Sahnazarov, Georgij: *Cena szvobodi. Reformacija Gorbacsova glazami ego pomosnyika*. Rosszika–Zevsz, Moszkva, 1993.
- Seres Attila: *Magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok 1920–1941*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2010.
- Seres Attila: Nemzeti ereiklyéinket egy politikai fogolyért. Orosz levéltári iratok Rákosi Mátyás és az 1948–1949. évi szabadságharc honvédszászlóinak kicseréléséről (1940.) *Történelmi Szemle*, 2005. 1–2. sz.
- Seton Watson, Hugh: *The East European Revolution*. Methuen, London, 1950.
- Sík Endre: *Vihar a levelet...* Második, javított kiadás. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1988.
- Siklós János: *Zilahy Lajos utolsó évei. A csillagokban élni: elbeszélések, tárcák*. Népszava Kiadó, Budapest, 1986.
- Sipos Balázs: Szovjetbarát és szovjetellenes nyilas propaganda 1939–1941. *Múltunk*, 1996. 2. sz.
- Sowjetische Politik in Österreich 1945–1955: Dokumente aus russischen Archiven*. (Hg.) Wolfgang Mueller – Arnold Suppan – Norman M. Naimark – Gennadij Bordjugov. Verlag der ÖAW, Wien, 2005.
- Ständeisky Éva: A kigyó bőre. Ideológia és politika. In Ständeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János (szerk.): *A fordulat évei 1947–1949. Politika. Képzőművészet. Építészet*. 1956-os Intézet, Budapest, 1998.
- Ständeisky Éva: Lánc-reakció. A magyar irodalmi élet szovjetizálása 1949 és 1951 között. In Uő. *Gúzsba kötve. A kulturális élet és a hatalom*. 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Budapest, 2005.
- Stark Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Kisebbségkutatás könyvek. Lucidus Kiadó, Budapest, 2006.

- Stelzl-Marx, Barbara: *Stalins Soldaten in Österreich. Die Innensicht der sowjetischen Besatzung 1945–1955*. Böhlau Verlag – Oldenbourg Verlag, Wien–München, 2012.
- Sulyok, Desiderius: *Zwei Nächte Ohne Tag. Ungarn unter dem Sowjetstern*. Thomas Verlag, Zürich, 1948.
- Szakács Sándor – Zinner Tibor: *A háború „megváltozott természete”. Adatok és adalékok, tények és összefüggések 1944–1948*. Genius Gold Rt. – Batthyány Társaság, Budapest, 1997.
- Szepesi Imre: Ördögi körben. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1989.
- Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban. Összeáll., a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Baráth Magdolna. Napvilág Kiadó – Politikátörténeti Intézet, Budapest, 2012.
- Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról 1953–1956. Kiszeljov és Andropov titkos jelentései. Szerk.: Baráth Magdolna. Napvilág Kiadó, Budapest, 2002.
- Szovjetszkaja vnyesnyaja polityika v godi „holodnoj vojni” (1945–1985). *Novoje procsyenyije*. (red.) Nyezsinszkij, L. Ny. Mezsdunarodnije otnosenijija, Moszkva 1995.
- Szovjetszkij Faktor v Vosztocsnoj Jevrope 1944–1953. I. 1944–1948. (Red.): T. V. Volokityina – G. P. Murasko – O. V. Naumov – A. F. Noszkova – T. V. Carevszkaja. ROSZSZPEN, Moszkva, 1999.
- Szovjetszkij Faktor v Vosztocsnoj Jevrope 1944–1953. II. 1949–1953. (red.): T. V. Volokityina – G. P. Murasko – O. V. Naumov – A. F. Noszkova – T. V. Carevszkaja. ROSZSZPEN, Moszkva, 2002.
- Szovjetszkij szojuz i vengerszkij krizisz 1956 goda. *Dokumenty*. (red.-szoszt.): Je. D. Orehova – V. T. Szereda – A. Sz. Sztikalin. Moszkva, ROSZSZPEN, 1998.
- Sztalin i holodnaja vojna. Red: I. V. Gaiduk – Ny. I. Jegorova – A. O. Csubarjan. Insztitut Vszeobsej Isztorii, Moszkva, 1997.
- Sztalinszkoje gyeszjatyiletyije holodnoj vojni. *Fakti i gipotezi*. Red.: V. I. Gaiduk – Ny. I. Jegorova – A. O. Csubarjan. Nauka, Moszkva, 1999.
- Sztikalin A. Sz.: Szovjetszjaka propaganda i nasztrojenijija intelligencii sztran Centralnoj Jevropi (vtoraja polovina 1940-h godov). *Mezsdunarodnij isztorieseszkij zszurnal*, 2000. janvar–fevral.
- Sztikalin, Alekszandr Sz.: Polityika SZSZSZR po formirovanyiju obsesztvennogo mnyenyija v sztranah Centralnoj Jevropi i nasztrojenijija intelligencii (vtoraja polovina 1940-h godov). *Szlavjanovegyenyije*, 1997. 3. sz.
- Sztikalin, Alekszandr: A szovjet nagykövetség és az MDP-n belüli harc 1956 tavaszán – kora őszén. *Múltunk*, 1998. 2. sz.
- T. Varga György (közread.): Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól (1953. június 13–16.). *Múltunk*, 1992. 2–3 sz.
- Top Secret. Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956. *Dokumentumok*. Szerk.: Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István. MTA Jelenkor-kutató Bizottság, Budapest, 1995.
- Tóth István: A mozi a koalíciós pártok gazdálkodásában (1945–1948.) *Múltunk*, 1993. 4. sz.
- Tőkés Rudolf: *A kialakított forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1998.
- Transzilvanszkij voprosz. *Vengero–ruminszkij territorialnij szpor i SZSZSZR 1940–1946. Dokumenty*. (Red.) Tofik M Iszlamo – T. A. Pokivajlova. ROSZSZPEN, Moszkva, 2000.

- Urbán Károly – Vida István (közread.): Az 1956. júniusi kommunista csúcstalálkozó és Magyarország. Az MDP Politikai Bizottsága 1956. június 28-i ülésének jegyzőkönyve. *Társadalmi Szemle*, 1993. 2. sz.
- Urbán Károly (közread.): Az első Nagy Imre-kormány hitelkérelme. Magyar–szovjet gazdasági tárgyalások 1953 végén. *Társadalmi Szemle*, 1995. 8–9. sz.
- Urbán Károly: Nagy Imre és G. M. Malenkov. Két miniszterelnök Sztálin után. *Múltunk*, 1996. 1. sz.
- Urbán Károly: *Sztálin halálától a forradalom kitöréséig. A magyar–szovjet kapcsolatok története*. Kiadatlan kézirat, 1995.
- Vas Zoltán: *Viszontagságos életem*. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1980.
- Vásárhelyi Miklós: Az első megghiúsított reformkísérlet. In Vásárhelyi Miklós: *Ellenzékben*. Szerk. Tóbiás Áron. Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1989.
- Vass Henrik (közread.): Dokumentumok Rákositól – Rákosiról. *Múltunk*, 1991. 2–3. sz.
- Vida István (közread.): A Szovjetunió és a magyar békeszerződés előkészítése. *Külpolitika*, 1997. 3. sz.
- Vida István (közread.): Az Ideiglenes Nemzeti Kormány átalakítása 1945 júliusában és a szovjet diplomácia. In *Vissza a történelemhez... Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára*. Szerk.: Izsák Lajos – Stemler Gyula. Napvilág Kiadó, Budapest, 1996.
- Vida István (közread.): Feljegyzés Kádár János és J. Andropov 1968. decemberi beszélgetéséről. *Társadalmi Szemle*, 1995. 1. sz.
- Vida István (közread.): K. J. Vorosilov marsall jelentései a Tildy-kormány megalakulásáról. *Társadalmi Szemle*, 1996. 2. sz.
- Vida István (közread.): Két fontos új dokumentum a Nagy Ferenc vezette magyar kormányküldöttség 1946. áprilisi moszkvai látogatásáról. *Külügyi Szemle*, 2002. ősz.
- Vida István (közread.): Orosz levéltári források az 1944 őszi moszkvai kormányalakítási tárgyalásokról, az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásáról és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megválasztásáról. In *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944–1945*. Szerk.: Feitl István, Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1995.
- Vida István (közread.): Szovjet iratok a magyar békeszerződés előkészítéséhez, 1945. augusztus 31.–1946. augusztus 20. *Külpolitika*, 1997. 3. sz.
- Volokityina, T. V. – Murasko, G. P. – Noszkova, A. F. – Pokivajlova, T. A.: *Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa. Sztanovlenijje polityicseszkijh rezsimov szovjetszkogo tipa 1949–1953*. Ocserki isztorii. ROSZSZPEN, Moszkva, 2002.
- Volokityina, T. V. – Murasko, G. P. – Noszkova, A. F.: *Narodnaja demokratyija: Mif ili realnoszty? Obsesztvenno-polityicseszkije processzi v Vosztocnoj Jevrope 1944–1948*. Nauka, Moszkva, 1993.
- Volokityina, T. V.: A „nemzeti utak” elutasítása és a jugoszláv ügy. *Múltunk*, 1997. 3. sz.
- Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkijh arhivov 1944–1953*. 1. k. 1944–1948. (Red.) T. V. Volokityina – T. M. Iszlamov – G. P. Murasko – A. F. Noszkova – L. A. Rogovaja. Szibirszkij Hronograf, Moszkva–Novoszibirszk, 1997.
- Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkijh arhivov 1944–1953*. 2. k. 1949–1953. (Red.) T. V. Volokityina – T. M. Iszlamov – G. P. Murasko – A. F. Noszkova – L. A. Rogovaja. Szibirszkij Hronograf, Moszkva – Novoszibirszk, 1998.
- Vörös Boldizsár: „Nagy Péter 1703 és 1710 között tizenkilenc ízben küldött tüzer-tiszteket Rákóczinak és két ízben ágyúkat.” Propagandisztikus történelemhamisítás a szovjet–magyar jó kapcsolatok megalapozása érdekében. *Századok*, 2013. 1. sz.

- Zeidler Miklós – L. Balogh Béni: Az „Erdély-kérdés” a magyar-szovjet külkapcsolatokban. 2000. *Irodalmi és társadalmi havilap*. 2002. április.
- Zubok, Vladislav – Pleshakov, Constantine: *Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Khrushchev*. Harvard University Press, Cambridge, 1996.
- Zubok, Vladislav: New Evidence on the 'Soviet Factor' in Peaceful Revolution of 1989. *Cold War International History Bulletin*, Issue 12/13. Fall/Winter 2001.
- Zubok, Vlagyiszlav M.: Hatalmi harc a Kremlben és a magyar válság. In Évkönyv V. 1996/1997. 1956-os Intézet, Budapest, 1997.
- Zsuravljov, Szergej: „Malenkije lugyi” i „bolsaja isztorija”. *Inosztranci moszkovszkogo Elektrozavoda v szovjetszkom obsesztve 1920-h – 1930-h gg.* ROSZSZPEN, Moszkva, 2000.

Névmutató

- Abakumov, Viktor Szemjonovics 106
Aczél György 204, 246, 289, 291
Aczél Tamás 171
Ács Ferenc 134
Ács Lajos 145, 147, 220
Agyibekov, Grant M. 33, 77
Ahmatova, Anna 58
Aimermacher, Karl 168
Alekszandrov, Georgij Fjodorovics 55, 58
Alpári Pál 205
Altomáré Iván 225, 226
Ambrus Tibor 43
Andics Erzsébet 65, 71
Andor Eszter 21
Andreánszky István 103
Andropov, Jurij Vlagyimirovics 11, 74,
75, 114, 138, 145, 146, 155–160, 163,
164, 166, 169–175, 177, 179–185, 189,
194–196, 204, 210, 215, 216, 220, 225,
226, 240, 256, 270, 277, 278,
Apró Antal 135, 151, 221, 225–227, 230,
232, 240, 242, 252, 254–257, 262, 265,
266, 268, 269, 272
Aragon, Louis 43
Arisztov, Averkij Boriszovics 189, 191,
251, 256, 270
Artamonov, Vaszilij Vasziljevics 104
Asztafjev, Vlagyimir Vasziljevics 164, 213,
235

Bacsin, Vjacseszlav Kornyilovics 125
Bajkov 66
Bajkov, Vlagyimir Szergejevics 186, 217
Bajor Gizi 54
Balázs Béla 57, 61
Balogh Sándor 11, 15, 137
Bánffy Miklós 41

Barahnyin, V. 261
Baranov, L. Sz. 83, 84, 86, 87
Baranyenkov, F. I. 121, 122
Baráth Magdolna 10, 11, 17, 18, 27, 34, 49,
80, 84, 97, 109, 110, 117, 136, 141, 142,
144, 187, 191, 198, 243, 252, 262, 263,
276, 293
Barcs Sándor 205
Barta Istvánné 246, 272
Barulin, Grigorij Szilvertszovics 52–54,
56, 60, 63
Bata István 116
Bazarov 30
Belov, Georgij Gyemjanovics 78
Békés Csaba 15, 17, 19, 97, 98, 164, 246,
250, 265, 284, 285
Beneš, Edvard 29
Benkei András 135, 136
Berecz János 289, 291
Berei Andor 64, 128
Berija, Lavrentyij Pavlovics 24, 26, 108,
114, 125
Berzin, Jan Antonovics 41
Beszcsasztnov, Alekszej Dmitrijevics 134
Bierut, Bolesław 111, 172, 249
Biró Ferenc 118
Biró József 274
Biró Zoltán 65, 66, 90, 101
Biszkú Béla 134, 209, 245, 270
Bjelkin, Mihail Iljics 104, 106–108
Bojadzsiev, Momcsil 46, 47
Bojko, V. R. 116
Boldoczki János 138, 214–216, 270
Bordjugov, Gennadij 15
Borhi László 15, 16
Bozóki András 250
Brankov, Lazar 108

- Brezsnyev, Leonyid Iljics 185, 245–247, 250, 261, 270–274, 276, 277, 279, 280, 284, 286, 293
 Bródy Péter 174
 Brutyenc, Karen Nyerszeszovics 280–282, 284, 287
 Brzezinski. Zbigniew 12
 Bulganyin, Nyikolaj Alekszandrovics 117, 169, 192, 235, 259
 Burcev, Mihail Ivanovics 80, 90, 91
 Bush, George 280
- Carevskaja, T. V. 10
 Ceaușescu, Nicolae 283, 291
 Cederholm, Boris 43
 Churchill, Winston 28, 30
 Clementis, Vladimír 111
 Czinege Lajos 267
 Czottner Sándor 134
- Csatorday Károly 219
 Cseh Gergő Bendegúz 10
 Csehov, Anton Pavlovics 52
 Cselisev, I. A. 13, 160, 249, 250
 Csergő János 232
 Csernagvin Vladimir 43
 Csernyajev, Anatolij Szergejevics 282, 287
 Cservenkov, Valko 111
 Csicserin, Georgij Vasziljevics 41
 Csubarjan, Alekszandr Oganovics 14
 Csujev, Feliksz Ivanovics 37, 139
- Dálnoki Miklós Béla 40, 52, 59
 Dalos Ágnes 208
 Décsi Gyula 106
 Dej, Gheorghiu Gheorghe 85, 111, 240
 Dekanozov, Vlagyimir Georgijevics 23, 26, 37, 38, 63
 Demeter Sándor 199, 200
 Dimitrov, Georgi 21, 33–36, 50, 51, 78, 80, 81, 85, 88, 90–92, 172
 Dobi István 140, 221, 228–230, 246, 247
 Domanovszky Endre 199,
 Domanovszky Sándor 53
 Dovzsenko, Alekszandr 57
 Dögei Imre 228–230
 Drozdov, P. P. 134, 156, 201, 202
 Dudás József 190
- Eden, Anthony 29, 32,
 Eisenhower, Dwight David 236, 237
 Eizenstein, Szergej Mihajlovics 57, 207
 Erdei Ferenc 71, 103, 188, 200
 Erdélyi Károly 138, 221, 224, 241, 242, 244–247, 272, 274, 275, 277, 278
- Fagyeev, Alekszandr Alekszandrovics 171
 Faragho Gábor 40, 47
 Faragó László 97
 Farkas Mihály 49, 79, 80, 110, 140, 143, 146, 147, 151, 153, 157, 158, 170, 172, 174, 178, 220
 Farkas Vladimir 104, 105, 107, 109, 110, 113
 Fegyin, Konsztantyin Alekszandrovics 62, 171, 201
 Fehér Lajos 190, 228, 230, 233, 251
 Feitl István 10, 18, 37, 46, 97, 142, 198, 216, 262, 263, 293
 Felkay András 18
 Fenya Fjodorovna lásd Kornvilova
 Feuchtwanger, Lion 43
 Figder Éva 10
 Filatov, Viktor Dmitrijevics 113
 Fock Jenő 214, 215, 221, 232–234, 236, 237, 275, 276
 Fodor József 131
 Fodor Zoltán 43, 81
 Földes György 18, 247, 265, 274
 Földes László 251, 252
 Földesi Margit 11
 Földvári Rudolf 140, 188
 Friss István 87, 124, 125, 190, 232
 Furszenko, Alekszandr Alekszandrovics 192, 196
 Fülöp Mihály 28
- Gábor Andor 54, 82
 Gábor József 40
 Gaiduk, I. V. 14
 Gál Éva 11
 Gáspár Sándor 245, 246
 Gati, Charles 15, 283, 285
 Geceényi Lajos 165, 191, 239, 283
 Geiger Béla lásd Grigorjev 45, 50, 53, 78
 Gellériné Lázár Márta 46
 Gergely Sándor 52, 171
 Germuska Pál 116–118

- Gerő Ernő 25, 34, 37–40, 49, 60, 75,
79–81, 85, 86, 88, 90, 97, 105, 117, 123,
128, 129, 137, 140, 141, 143, 145–147,
151–159, 161, 170, 175–183, 191, 210,
220, 259
- Gibianski, Leonid/Gibianszkij, Leonyid
Janovics 12, 98
- Gide, André 43
- Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 43
- Gombás Pál 201
- Gomułka, Wladislaw 98, 183, 235
- Gorbacsov, Borisz V. 171, 198, 200, 201,
203
- Gorbacsov, Mihail Szergejevics 19, 136,
280–289, 291–293
- Gorkij Makszim 43, 54
- Gorlitzki, Yoram 12
- Gosztonyi Péter 37, 40
- Gottwald, Klement 92, 108, 172
- Gönyei Antal 53
- Gratz Gusztáv 41, 42
- Grecsko, Andrej Antonovics 267
- Greiner József 216
- Gricenko, Jurij Dmitrijevics 208
- Grigorenko, Grigorij Fjodorovics 114
- Grigorjan, V. G. 121
- Grigorjev, Bela Janovics 24, 38, 40
- Grisin, Viktor Vasziljevics 270
- Gromiko, Andrej Andrejevics 106, 145,
146, 181, 223, 235, 236
- Gromov, Jevgenyij Ivanovics 198, 200,
204, 216–218, 221, 223, 228, 240, 243
- Grósz Károly 288–291
- Groza, Petru 30
- Gudkov 127
- Gulyás László 29
- Guszev, Fjodor Taraszovics 91
- Gyáros László 212
- Gyeduskin, P. Sz. 204, 216, 221, 263
- Gyemicsev, Pjotr Nyilovics 275
- Gyenyiszov, A. F. 110
- Gyenyiszov, Georgij Apollinarjevics
217–219, 233, 234, 241, 244, 245, 247,
270, 271
- Gyerzsaluk, Nyikolaj 35
- Gyöngyösi János 51, 59
- Györkei Jenő 187
- Hajdu Tibor 16
- Halmosy Dénes 9
- Háy Gyula 52–54, 60
- Háy László 35, 81–83, 87, 89, 93, 104, 147
- Házi Árpád 201
- Hegedüs András 140, 158, 169, 171–173,
175, 176, 178, 179, 181, 182, 220
- Hegedüs B. András 11
- Helfand, Leon 44
- Heltai Jenő 54
- Hidas István 140, 181
- Hidvégi István 198
- Hitler, Adolf 27, 35, 36, 49, 94, 95
- Hlobusztoz, Oleg 114
- Hódos György 107
- Hont Ferenc 52, 79
- Horn Gyula 289–291
- Horthy Miklós 34, 36–39, 41, 43–45
- Horváth Imre 83, 224, 235
- Horváth István 136
- Horváth Márton 64, 65
- Horváth Miklós 187
- Hruscsov, Nyikita Szergejevics 11, 18, 84,
134, 138, 142, 145, 157, 159–164, 158,
169, 172, 173, 175–178, 181–184, 186,
188, 189, 194, 209, 210, 215, 216, 219,
221, 223–225, 227–230, 232–234, 236,
237, 241–258, 260–279
- Hruscsova, Nyina Petrovna 168, 183, 184,
271, 272
- Huszár Tibor 265, 276, 277, 279
- Ikladi Lajosné 52, 55, 61
- Ilku Pál 275
- Illés Béla 56
- Illy Gusztáv 115
- Illyés Gyula 43, 44, 54
- Iscsenko, Georgij Avksentyevics 115,
174, 182
- Iszakov, Ivan Sztjepanovics 30
- Iszlamov, Tofik Muszlim 9, 28, 29
- Ivanov, A. I. 229, 271
- Izsák Lajos 10
- Jakovlev, Alkszandr Nyikolajevics 286,
292
- Jánossy Lajos ?
- Jegorov, G. M. 110
- Jegorova, Ny. I. 14
- Jemelmanov, L. Sz. 110

- Jevdokimenko, Georgij Sztjepanovics 109–111
 Juhász Gyula 29
 Jungerth-Arnóthy Mihály 42, 44
- Kabanov, Ivan Grigorjevics 196
 Kádár János 17–19, 105, 133, 134, 169, 170, 176, 179–182, 185–192, 200, 208, 209, 211, 213–226, 228–232, 234–236, 240–248, 251–253, 257–259, 261, 262, 265/274, 276–279, 283, 288, 293
 Kaganovics, Lazar Mojszejevics 192, 258, 263
 Kajári Erzsébet 103, 114, 135
 Káldor György 60
 Kaljonov, Jurij Andrejevics 127
 Kállai Gyula 64, 65, 171, 198, 219, 241, 244
 Kánya Kálmán 44
 Karaganov, Alekszandr Vasziljevics 55
 Karner, Stefan 15
 Kárpáti Aurél 54
 Karpov, Sz. Sz. 205
 Karsai Elek 8
 Kartasov, Szergej Nyikolajevics 108, 109, 111
 Kelen Béla 70, 71, 199
 Keleti Ferenc 241
 Kemenov, Vlagyimir Szemjonovics 52
 Kende István 71
 Keresztury Dezső 59, 63
 Kertész István 11
 Kéthly Anna 235
 Khlevniuk, Oleg 12
 Kiporenko, V. Sz. 205
 Király Béla 235
 Kirov, Alekszandr 185
 Kiss Árpád 232, 254–256
 Kiss József 162, 176
 Kiss Károly 84, 179, 224, 228–230, 233, 268
 Kissinger, Henry 287
 Kiszeljov, Jevgenyij Dmitrijevics 11, 115, 123, 128, 138, 143–147, 149, 153, 154
 Kodály Zoltán 53, 63, 115
 Kohl, Helmut 287
 Kolontári Attila 42, 44, 45
 Koltay Gábor 174
 Komócsin Zoltán 272, 276
 Konsztantyinov, Fjodor Vasziljevics 196
- Kónya Albert 75
 Konyev, Ivan Sztjepanovics 185, 186
 Kopácsi Sándor 109, 133
 Kornejcsuk, Alekszandr Jevdokimovics 201
 Kornyilova, Fenyja Fjodorovna 89
 Korom Mihály 136
 Korom Mihály 34, 36, 37, 39, 40, 79, 80
 Korotkevics, G. Ja. 62, 91
 Kossuth Lajos 40, 100
 Koszigin, Alekszej Nyikolajevics 272, 275
 Kovács Béla 97
 Kovács István 66, 75, 157, 158, 162, 169, 170, 174, 175, 179, 182, 220, 230
 Kovács János 89
 Kozák Gyula 16
 Kozlov, Frol Romanovics 270
 Kövágó József 235
 Kremnyov/Kamenkovics 105
 Kristóffy József 44, 46
 Krjucskov, Vlagyimir Alekszandrovics 136, 175, 203, 205, 206, 246, 273
 Kruglov, Szergej Nyikiforovics 110
 Kun Béla 163
 Kun Miklós 10, 33
 Kuznyecov, Fjodor Fedotovics 39, 40
 Kuznyecov, Vaszilij Vasziljevics 222
- L. Balogh Béni 30
 Lajti Tibor 215
 Lakatos Éva 75
 Lebegyeva, K. M. 33
 Leffler, Melvyn 12
 Lenin, Vlagyimir Iljics 168, 180
 Leonhard, Wolfgang 155, 169
 Lévai Jenő 43
 Levicskin, K. 173
 Levuskin, Ivan Ivanovics 50
 Lipkovics Károly 99
 Lippai Zoltán 25
 Litván György 11, 17, 246
 Litvinov, Makszim Makszimovics 25, 26, 28–30, 33, 42, 44
 Losonczy Géza 65, 66
 Lozovszkij, Szolomon Abramovics 22, 24, 56
 Löwenthal, Richard 155
 Ludmann Emil 46
 Luka László (Vasile Luca) 85
 Lukács György 82

- Major Máté 199
Majszkij, Ivan Mihajlovics 26–28, 31, 32, 34
Makarov, Nyikolaj Ivanovics 107, 108
Malahov, M. I. 232
Malasenko, J. I. 184
Malenkov, Georgij Makszimilianovics 55, 108, 121, 125, 145, 150–153, 155, 157–159, 185, 189–191, 251, 263
Malevszkij, M. A. 108
Malreaux, André 43
Mandelstam, Oszim Emiljevics 58
Manuilszkij, Dmitrij Zaharovics 33
Mányik Pál 220, 221, 257, 259
Márai Sándor 47
Maráz László 165
Marjay Frigyes 43, 46
Mark, Eduard 33, 37
Márkus László 45
Marosán György 17, 179, 209, 216, 221, 225, 231, 243, 261, 262
Mastny, Vojtech 12
Máthé Gábor 191, 283
Medvegyev, Roy 160
Medvegyev, Vagyim Andrejevics 282, 284, 288
Mekis József 158
Menysikov, Mihail Alekszejevics 122
Merkulov, P. Ja. 110
Mevius, Martin 36
Mihajlov, Nyikolaj Alekszandrovics 127, 195, 196, 200, 204, 205
Mikojan, Anasztasz Ivanovics 26, 45, 142, 160, 162, 173, 175–178, 182, 185, 215, 222, 262, 263
Molnár Erik 138
Molnár János 79
Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics 21, 22, 25, 26, 29–33, 35–37, 39, 40, 53, 63, 78, 81, 85, 89–91, 97, 98, 118, 139, 144, 157, 192, 196, 222, 257, 258, 263
Morlin Imre 46
Mosetov, V. V. 99
Moskovits 91
Mueller, Wolfgang 15
Munro, Leslie Sir 238
Murányi Gábor 57
Murasko, Galina Pavlovna 9, 10, 14, 48, 50, 87, 94, 95, 98, 100, 103, 106, 107, 110, 111, 116, 118, 119, 123, 126
Muszatov, Valerij Leonyidovics 154, 281, 287
Münnich Ferenc 133, 138, 186, 187, 189, 225, 230, 262, 266, 268
Nagy Ferenc 11, 98
Nagy Imre 16, 19, 25, 35, 37, 39, 40, 79, 115, 119, 137–140, 143–147, 149–160, 167, 178, 180, 181, 183, 188, 191, 192, 200, 211, 220, 258, 293
Nagy Sándor 171
Nagy Tamás 188
Naimark, Norman 12, 15, 49
Narinszkij, M. M. 33
Naumov, O. V. 10
Naumov, V. P. 183
Nemes Dezső 219
Németh Miklós 136, 288, 290
Némethné Vágyi Karola 186, 198
Nógrádi Sándor 64, 80, 171
Noszkova, Albina Fjodorovna 9, 10, 14, 48, 50, 87, 94, 95, 98, 100, 103, 106, 107, 110, 111, 116–118, 123, 126
Nyárádi Miklós 12
Nyers Rezső 267, 271, 288, 290, 291
Nyezsinszkij, L. Ny.
Nyikolaj (rádiós) 81
Okváth Imre 115, 116, 293
Olt Károly 121
Orbán László 64–66
Orehova, Jelena Davidovna 11, 133
Orlik, I. I. 223, 249
Orlov 103
Oszipov 264
Oszokin, Borisz Pavlovics 50
Ovcserov, Alekszandr Jemeljanovics 56
Paál Jób 39, 40
Pálffy György 108, 115
Palló Gábor 54
Pándi Pál 74
Parin, Vaszilij Vasziljevics 63
Parris, Scott 12, 13
Pastor, Peter 46
Pataki Gábor 16
Pauker, Anna 85
Pautyin, Nyikolaj Alekszandrovics 254–256

- Pavlenko, Olga V. 104
 Pavlov, Szergej Pavlovics 274
 Pegov, Nyikolaj Mihajlovics 166
 Pervomajszkij, Leonyid Szolomonovics 62
 Péter, (Nagy) cár 56
 Péter Gábor 104, 107, 110, 174, 175
 Péter János 221, 224, 236
 Pető Andrea 21, 49
 Pető Iván 92
 Petőfi Sándor 68, 100, 109, 174
 Petrov, Nyikita 104, 107–109, 114
 Petrov, Sz. V. 110
 Petrunkin, M. V. 110
 Pihoja, Rudolf Germanovics 28
 Pihurik Judit 46
 Pirjev, Ivan Alekszandrovincs 57
 Pleshakov, Constantine 12
 Podgornij, Nyikolaj Viktorovics 246, 247, 273
 Pokivajlova, Tatjana Andrejevna 14, 29, 50, 103, 107, 110, 11, 116, 118, 119, 123, 126
 Pokorny Hermann 50
 Polikarpov, Dmitrij Alekszejevics 196, 204
 Poljakov 108, 109
 Pongrácz Kálmán 129
 Ponomarjov, Borisz Nyikolajevics 93
 Popov 222
 Popov, Georgij Mihajlovics 248, 249
 Pospehin 127
 Poszkrebisev, Alekszandr Nyikolajevics 99
 Poszpelov, Pjotr Nyikolajevics 196
 Pőcze Tibor 188
 Proncsenko, A. Je. 110
 Prozumensikov, Mihail 168
 Pudovkin, Vsevolod Illarionovics 121
 Puja Frigyes 221, 243
 Puskin, Georgij Makszimovics 38, 40, 51, 52, 56, 60, 63, 89, 91, 94, 96, 97
 Püski Levente 16

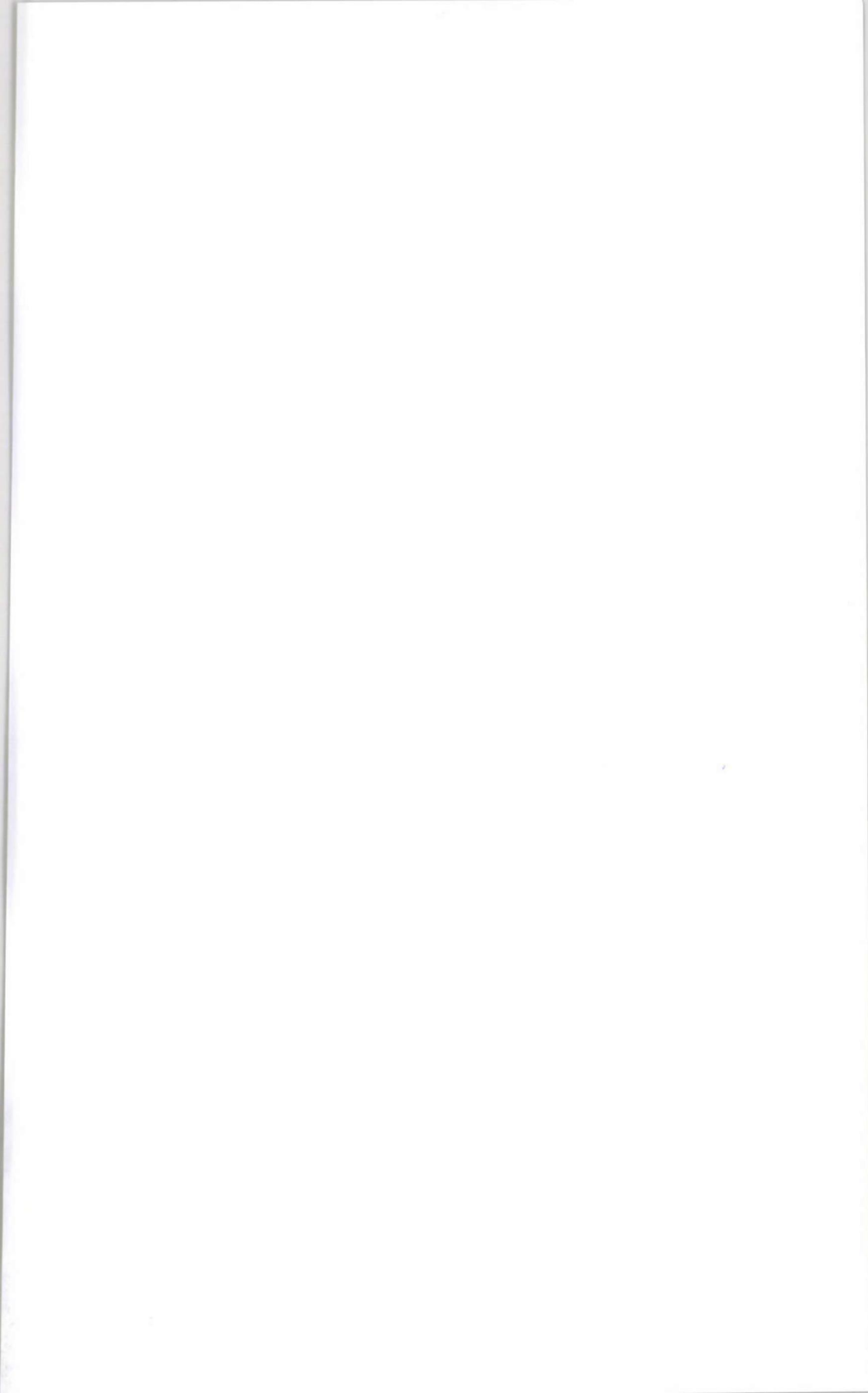
 Rác Árpád 18, 247
 Radó Antal 39, 40
 Radványi János 259
 Rahmanov, Leonyid Nyikolajevics 54
 Rainer M. János 11, 16, 18, 19, 98, 136, 139, 142, 162, 293
 Rajk László 54, 106, 108, 117, 171, 174, 175
 Rajnai Sándor 282

 Rákóczi Ferenc, II. 56
 Rákosi Mátyás 16, 25, 34, 35, 45, 46, 49–51, 61, 75, 77–98, 106–111, 115, 117, 118, 137, 140–160, 162, 163, 167, 169–181, 183, 191, 192, 202, 210, 216, 220, 226, 246, 247, 258, 259
 Révai József 35, 36, 49, 54, 64, 84, 86, 121, 140, 169–171
 Révész Géza 64, 214
 Révész Miklós 208
 Riczkov, Nyikolaj Mihajlovics 127
 Rideg Sándor 199
 Rieber, Alfred 21, 30, 37
 Ripp Zoltán 162, 176, 198
 Rizskov, Nyikolaj Ivanovics 290
 Roberts, Geoffrey 25, 28, 29, 98
 Rogovaja, Larisza A. 9
 Rokosszovszkij, Konsztantyin Konsztantyinovics 183
 Romsics Ignác 16, 18
 Rónai Sándor 166
 Ruszanyov, V. 121
 Rusznyák István 59, 60
 Rzsesevcskij, O. A. 29

 Sabanov, Alekszandr 67
 Sahnazarov, Georgij Hoszrojevics 281, 285, 287, 291
 Sándor József 221, 228, 240
 Sántha Kálmán 53, 54
 Saposnyikov, Borisz Mihajlovics 30, 58
 Saronov, Nyikolaj Ivanovics 45
 Scserbakov, Alekszandr Szergejevics 78, 79
 Scsolokov, Nyikolaj Anyiszimovics 135
 Seaton-Watson, Hugh 12
 Sebes István 164, 202, 213, 235
 Selepin, Alekszandr Nyikolajevics 134
 Sepilov, Dmitrij Trofimovics 173, 194–196
 Seres Attila 41, 45
 Sík Endre 52, 215, 216, 221, 224, 236
 Siklós János 53
 Sinatra, Frank 280, 293
 Sipacsov, Sztjepan 62
 Sipos Balázs 45
 Sipos Levente 46, 186, 293
 Slánský, Rudolf 108
 Šling, Otto 111
 Smeljov, B. A. 250
 Solohov, Mihail Alekszandrovincs 41, 171, 203

- Somlyai Magda 8
 Ständeisky Éva 16, 17
 Stark Tamás 32
 Stelzl-Marx, Barbara 15
 Stikov, Tyerentyij Fomics 208, 209, 216,
 218, 219, 224, 225, 229, 230, 233, 324,
 259, 270
 Subik István 215
 Sulyok Dezső 11
 Suppan, Arnold 15
 Svéd 206
- Száberszki József 127–129, 132
 Szabó János 190
 Szabolcska Ferenc 120, 121
 Zaharov, Je. V. 110
 Zaharovszkij, Alekszandr Mihajlovics
 111, 113
 Szakács Sándor 50
 Szakasits Árpád 54
 Szalai Béla 140, 147, 158, 159
 Szántó Rezső 35, 61, 64, 81–84, 89, 93–95
 Szántó Zoltán 171
 Szarka Károly 215, 224, 235
 Szász János 47
 Szekfü Gyula 53, 63, 83
 Szemerényi Osvald 60
 Szemicasztnij, Vlagyimir Jefimovics 135,
 224, 231
 Szemicasztnov, Ivan Fjodorovics 254,
 257
 Szent-Györgyi Albert 53, 54
 Szentiványi Domokos 39
 Szepesi Imre 79–81
 Szereda, Vjacseszlav. Ty. 11, 133, 160
 Szerov, Ivan Alekszandrovics 114, 133,
 185–189, 191,
 Sziklai Sándor 82
 Szilágyi Ákos 44
 Szimonov, Konsztantyin Mihajlovics 171
 Szinai Miklós 45
 Szinyicin, Jeliszej Tyihonovics 113
 Szipka József 214
 Szirmai István 221, 245
 Szkladán Ágoston 132, 138
 Szmirnov 58
 Szoboljev, Arkegyij Alekszandrovics 23
 Sztálin, Ioszip Visszarionovics 1–14, 16,
 21, 22, 25, 26, 28–30, 32–39, 55, 59,
 67, 68, 78, 81, 85, 87, 88, 90, 91, 96,
 98, 104, 106–111, 114, 117, 121, 125,
 137, 139, 140, 153, 158, 160, 163,
 167–172, 183, 207, 223, 226, 231,
 248–250
 Sztikalin, Alekszandr Szergejevics 11, 17,
 58, 64, 133, 160, 169, 174,
 Sztrokacs, Tyimofej Ambroszjevics 80
 Szuric, Jakov Zaharovics 23, 24
 Szurin, Vlagyimir Nyikolajevics 207
 Szuszajkov, Ivan Zaharovics 40
 Szuszlov, Mihail Andrejevics 63, 75,
 86, 95, 115, 142, 159, 167, 170, 171,
 173–175, 182, 185, 189, 191, 196, 226,
 251, 261
 Szücs Ernő 87, 107, 110
 Szücs László 10
 Szviridov, Vlagyimir Petrovics 61, 97
- T. Varga György 141
 Tcschubarjan, Alexander lásd Csubarjan
 Teleki Géza 39, 40
 Thürmer Gyula 288, 290, 291
 Tildy Zoltán 93, 96
 Tischler János 243
 Tito, Josip Broz 98, 107, 112, 172, 177,
 244, 252
 Tóbiás Áron 139
 Togliatti, Palmiro 175
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 43
 Tóth István 57
 Tóth István György 21
 Tökés Rudolf 135, 136
 Tömpe András 79, 80, 103, 104
 Turjanyica, G. I. 208
 Turko, Nyikolaj Grigorjevics 134, 135
 Tyimofejev 165, 259
 Tyiskov, Arszenyin Vasziljevics 104, 106,
 108
- Ulbricht, Walter 168, 277
 Ullein-Reviczky Antal 45
 Ullmann báró 61
 Umanszkij, Konsztatyin Alekszandrovics
 23
 Urbán Károly 16, 142, 151, 153, 172
 Usztyinov, Vlagyimir Ivanovics 209, 217,
 218

- Valuch Tibor 16
Vályi Péter 256
Varga Jenő 23, 25, 32, 55, 56, 78, 82, 85, 86, 93, 163
Varga László 105
Vas Zoltán 49, 75, 79, 80, 90, 104, 129, 130, 171
Vásárhelyi Miklós 45, 139, 140
Vass Henrik 81, 88, 91, 92
Vass István 10
Vég Béla 175
Veres Péter 199
Vető Lajos 210
Vida István 10, 11, 30, 37–39, 49, 96, 162, 172, 278
Vinogradov, I. Ty. 196
Visinszkij, Andrej Januarjevics 23, 24, 91, 92, 107, 122
Vlaszov, Andrej Petrovics 97
Volkov 56
Volkityina, Tatjana Viktorovna 9, 10, 14, 50, 101, 103, 107, 110, 111, 116, 118, 119, 123, 126
Vorosilov, Kliment Jefremovics 25, 26, 30, 31, 88, 89, 93, 96, 104, 129, 142, 152, 162, 172, 192
Vörös Boldizsár 56
Vörös János 40
W. Moss, Ralph 53
Wan Waithayakon 235
Weisz Nándor 82
Zabolotnij, G. M. 110
Zaglagyin, Vagyim Valentyinovics 288–290
Zalka Máté 208
Zamcsevszkij, Ivan Konsztantyinovics 215, 226
Zavolzsckij, Sz. G. 111
Zeidler Miklós 30
Zichy Mihály 194
Zilahy Lajos 51–54, 59, 60
Zimjanyin, Mihail Vasziljevics 144, 145
Zinner Tibor 50
Zorin, Valerian Alekszandrovics 154
Zubok, Vladislav/Vlagyiszlav 12, 263, 281
Zsdanov, Andrej Alekszandrovics 13, 62, 63, 86, 95, 98, 99
Zsukov, Georgij (Jurij) Alekszandrovics 204
Zsukov, Georgij Konsztantyinovics 116, 185, 192, 196, 258
Zsuravljov, Szergej 42

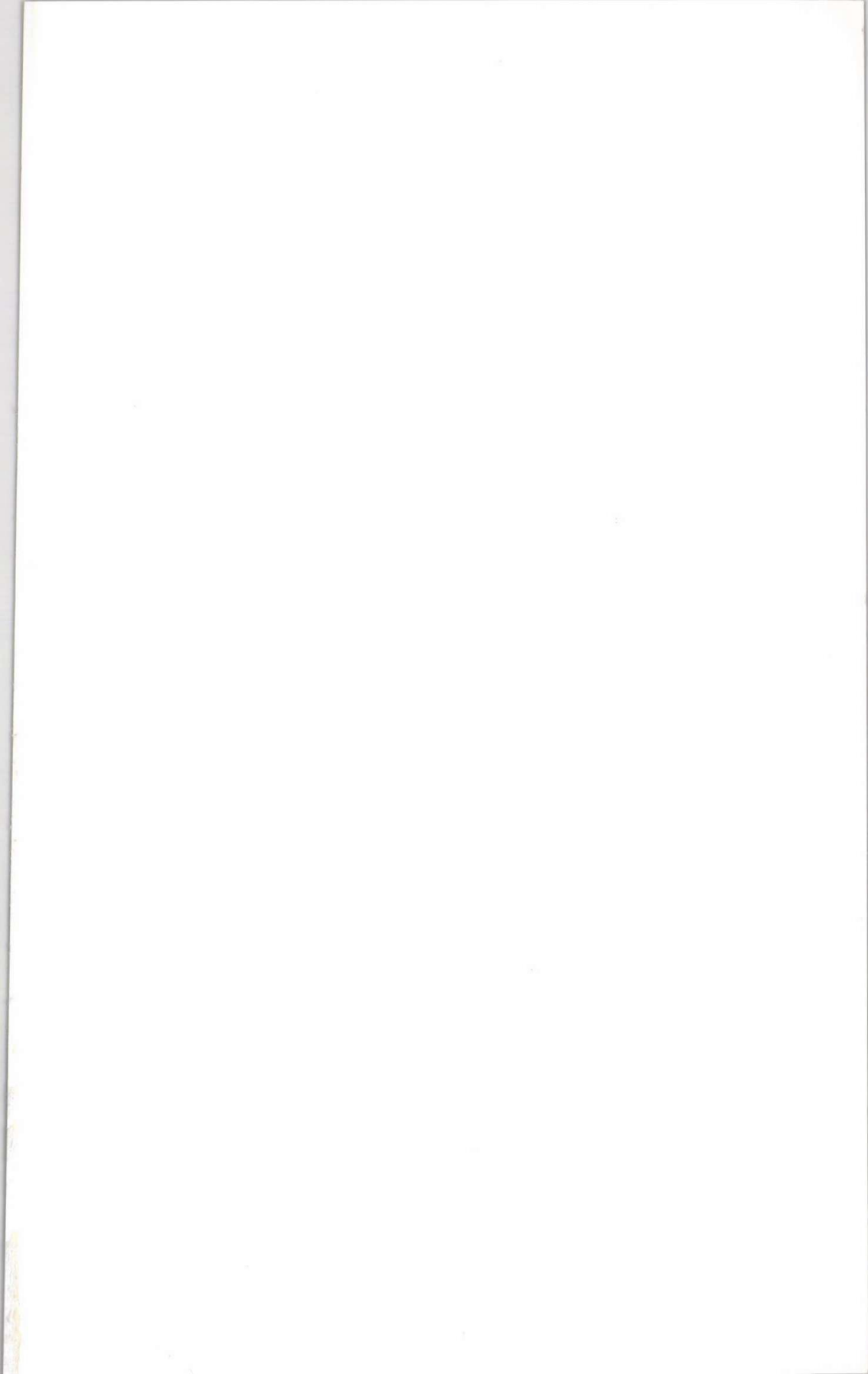

www.gondolatkiado.hu

A kiadásért felel Bácskai István
Szöveggyondozó Simon Adri
Műszaki szerkesztő Pintér László
Tördelő Lipót Éva

Nyomta és kötötte az OOK-Press Kft.
Felelős vezető Szathmáry Attila

ISBN 978 963 693 526 9

A kötet szerzője Baráth Magdolna történész, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának osztályvezetője, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történeti Intézetének címzetes docense, az 1945–1990 közötti magyar történelem kiemelkedő kutatója. Számos dokumentumkötet, vezető történeti folyóiratokban publikált tanulmány, hazai és nemzetközi konferenciákon tartott előadások, televíziós beszélgetések eddigi pályájának mérföldkövei. Szerteágazó kutatói érdeklődésének egyik meghatározó részterülete a magyar–szovjet kapcsolatok történetének kutatása. Hosszú évek óta makacs elszántsággal tér vissza minden esztendőben a moszkvai levéltárakba, ahol a nehéz kutatási feltételek ellenére a kétoldalú kapcsolatok újabb és újabb forrásait tárja fel és elemzi. Munkásságának eredményei a budapesti szovjet nagykövetek 1953–1956 és 1956–1964 közötti jelentéseit közreadó kötetek. Ezekből és számos újonnan feltárt dokumentumból állt össze színes mozaikként az a kép, amely a jelen kötetben összegyűjtött írásaiból kibontakozik. A Magyarország második világháború utáni sorsára vonatkozó szovjet elképzelések, a Szovjetunióról kialakult hazai kép változásai, a két ország kommunista pártjai közötti kapcsolatok, a szovjet tanácsadók és szakértők tevékenysége, a szovjet politika szerepe a magyarországi változásokban 1953-ban, a szovjet „imázsépítés” módszerei, a Hruscsov korszak jellemzői és végül a Gorbacsov névvel fémjelzett átalakulás hatása – azok a témák, amelyek többek között az összeállításában helyet kaptak. Mindegyik egy-egy biztos lépcsőfok egy majdani monográfiához, ízelítő a bonyolult és összetett kapcsolatrendszerből.

ISBN 978 963 693 526 9

3500 Ft